વિવિધગ્રંથમાળા વર્ષ ૧૪મું.
ગ્રંથાંક ૧૬૭ થી ૧૬૯



ચાલુ ૧૯૮૦ માં પૃષ્ઠ ૧૫૭૦
મૂલ્ય રૂ ૪, પાકાંપૂ, પો. માફ

धर्मतत्त्व

वंगसाहित्यसम्राट बाबु बंकिमचन्द्रनो
जीवनवृत्तांत सहित

અનુવાદકઃ ભીમજી હરજીવન-ઉપનામ-સુશીલ
સ્થળઃ મહુવા (કાઠીઆવાડ)

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय तरफथी
સંપાદક અને પ્રકાશકઃ ભિક્ષુ-અખંડાનંદ
સ્થળ-અમદાવાદ અને મુંબઇ

આવૃત્તિ પહેલી, પૃષ્ઠ ૨૪૮, પ્રત ૭૨૦૦, સં૦ ૧૯૮૦
મૂલ્ય ०॥, પાકુપૂંઠું ०॥।

અમદાવાદ 'સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય'માં
ભિક્ષુ અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

नवां पुस्तको नीकळ्यानी तथा बीजी खास सूचनाओ

૧—'વિવિધ ગ્રંથમાળા'ના આ ૧૬૭-૬૮ મા અંકની સાથે તેનું ચૌદમું વર્ષ સમાપ્ત થાય છે. આ સં૦ ૧૯૮૦ ના વર્ષનો પૃષ્ઠમેળ [illegible] ૧૫૦૦ ને બદલે ૧૬૦૦ નો થયો છે. ઉપરાંત ૭ ચિત્રો પણ [illegible]

અંક	પુસ્તકનું નામ	ફોર્મ	પૃષ્ઠ	ચિત્ર
૧૫૭ થી ૧૬૦	સ્વામી રામતીર્થ-ગ્રંથ ૩ જો	[illegible]	૫૨૦	[illegible]
૧૬૧ થી ૧૬૬	મહાન નેપોલિયન			
૧૬૭ થી ૧૬૮	ધર્મતત્ત્વ			

કુલ-[illegible]

૨—ચાલુ ધોરણને અનુસરીને આ પુસ્તક સં૦ ૧૯૮૧ના [illegible] ગ્રાહકો તરફ વી. પી. થી મોકલાશે. આ વી. પી. સ્વીકારી લઈ ગ્રાહકમાં ચાલુ રહેવાની ઇચ્છા છતાં પણ કોઈ ખાસ કારણથી યા ગફલતથી જેમનું વી. પી. પાછું વળે તેઓ જો પોતાનું વાર્ષિક લવાજમ તથા રજી ગયેલા પોસ્ટેજ ૯૦ બદલના પાંચ આના મોકલી આપશે, તો આ પુસ્તક તેમને તરતજ મોકલી અપાશે. લવાજમ ફરમમાં ભરીને પુસ્તક લઈ જનાર પાસેથી માત્ર નામનો એકજ આનો વધુ લેવાશે.

૩—નીચેનાં પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિઓ છપાઈને તૈયાર થઈ ચુકી છે.

નામ	કદ ઈંચ	પૃષ્ઠ	પૂઠાં	મૂલ્ય
ગિરધરકૃત રામાયણ—કવિના ચરિત્ર સાથે	...પાા×૯ ...	૭૫૦	પાકાં	૨।
અખાની વાણી—મનહરપદસહિત......	...પ×૮ ...	૫૦૦	પાકાં	૧॥
સુબોધક નીતિકથા—બિરબલકૃત.	પાા×૭ ...	૨૮૪	સાદાં	ા=
જૈંક્રિમ નિબંધમાળા—ધર્મતત્ત્વસાથે,	પાા×૮ ...	૫૯૦	પાકાં	૨॥

એ પુસ્તક વિષે વધુ માહિતિ આ પુસ્તકની છેવટે જાહેર ખબરમાં આપી છે.

નામ	કદ ઈંચ	પૃષ્ઠ	પૂઠાં
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો—ગ્રંથ પહેલો.......	પાા×૮......	૭૧૨	પાકાં
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો—ગ્રંથ બીજો.........	,, ...	૬૪૦...	,,
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો— ગ્રંથ ત્રીજો..........	,, ...	૬૫૦	,,

ઉપલા પૈકી સ્ત્રીરત્નોના બે ગ્રંથ તૈયાર હોય ગ્રાહકોને તરતજ અપાશે અને મૂલ્ય ત્રણે ગ્રંથનું લેવાશે. ત્રીજો ગ્રંથ બેથી બે માસમાં તૈયાર થતાં પ્રથમ ખબર આપીને પોસ્ટેજ જેટલી રકમનું વી. પી. કરીને મોકલી અપાશે.

૪—ઉપલાં સર્વ પુસ્તકોનું મૂલ્ય આવતી હોળી સુધી ૧૦ થી ૧૨ ટકા ઓછું લેવાશે.

૫—ઉપલું મૂલ્ય અમદાવાદનુંજ હોઈને મુંબઈ માટે સહજ વધુ હોય છે.

૬—પ્રીતમકૃત સ્વર્ગનાં કેટલાંક પુસ્તકો હોળી સુધીમાં છપાઈ જશે.

૭—સં૦ ૧૯૮૧ થી વિવિધ ગ્રંથમાળામાં નીચે પ્રમાણેનો એક નવીન વર્ગ હમેશાં તેહાર મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવન ચરિત્ર તથા સંતમહાત્માઓની બોધપ્રદ વાણીના લગતાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું રાખ્યું છે, તે તરફ પ્રત્યેક વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

વિવિધ ગ્રંથમાળામાં નવા વર્ષથી ઉમેરાનાર નવીન વર્ગ

આગલાં વરસોમાં 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'ની સાથે સાથે 'ચરિત્ર માળા' પણ આ સંસ્થા તરફથી ચાલતી હતી, અને સં० ૧૯૭૨ સુધીનાં પાંચ વર્ષ ચાલુ રહ્યા પછી છપાવવાની અગવડ વગેરેને લીધે તે બંધ કરવી પડી હતી. એ પછી ગયા સાલથી વિવિધ ગ્રંથમાળાના પેટામાં એકાદ જીવન ચરિત્રનું પુસ્તક પણ અપાતું રહે છે. પરંતુ તેને બદલે અન્ય પુસ્તકો ઓછાં અપાય છે. વળી સંત મહાત્માઓની વાણી પ્રસિદ્ધ કરવાની ધારણા અનેક વર્ષોથી ચાલી આવે છે તેનો તો એમાં વારોજ આવવો મુશ્કેલ છે.

ઉપર પ્રમાણે હકીકત હોવાથી તેમજ સંસ્થાનું પોતાનું પ્રેસ થતાં છપાવવાની મુશ્કેલી દૂર થવાથી નવા—૧૯૮૧—ના વર્ષથી વિવિધ ગ્રંથમાળાના પેટામાં નીચે મુજબનો એક નવો વર્ગ અથવા વિભાગ જારી કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્‌, સં० ૧૯૮૧ના કાર્તિકથી 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'માં નીચેના બે વર્ગ રહેશે:

ચાલુ વર્ગ:—આ વર્ગ 'પહેલો વિભાગ'ના નામથી પણ ઓળખાશે. વિવિધ ગ્રંથમાળામાં હાલ જે ગ્રાહકો ચાલુ છે, તેઓ સર્વ આ 'ચાલુ વર્ગ'માં એટલે કે 'પહેલા વિભાગ'ના ગ્રાહક ગણાશે. એમાં વિવિધ વિષયના પુસ્તકો અપાતાં આવ્યાં છે, તેજ પ્રમાણે અપાતા રહેશે. વળી સં० ૧૯૮૦ના વર્ષથી મોટા કદનાં પૃષ્ઠો આપવાનું જારી થયું છે, તે પણ જારી રહીને ઈંચ ૫॥×૮ તથા ૫×૯ના કદનાં મળીને ૧૫૦૦ પૃષ્ઠના પુસ્તકો એક વર્ષમાં અપાતાં રહેશે.

નવીન વર્ગ—આ વર્ગ 'બીજો વિભાગ' એવા નામથી પણ ઓળખાશે. આ વર્ગમાં દેશવિદેશનાં મહાન સ્ત્રી પુરૂષોનાં જીવનચરિત, સંતમહાત્માઓની ઉપકારક વાણી, અને બની શકશે ત્યારે ત્યારે ચડતા જમાનાના કવિઓની શ્રેષ્ઠ કવિતાઓ પણ અપાશે. વળી કોઈ કોઈ વખત સાત્વિક કોટીની નાની મોટી ઉપકારક વાર્તાઓ આપવાનો યોગ હશે ત્યારે તે પણ અપાશે. આ બીજા વર્ગના ગ્રાહકોને પણ પહેલા વર્ગની પેઠેજ દર વર્ષે (૫॥×૮ અને ૫×૯ના કદના મળીને) ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો અપાતાં રહેશે; તેમજ વાર્ષિક મૂલ્ય પણ પહેલા વર્ગ પ્રમાણેજ—એટલે કે સાદાં પૂઠાં માટે રૂ ૪) અને પાકાં પૂઠાં માટે રૂ. ૫) તથા પોસ્ટેજ માફ રહેશે.

બન્ને વર્ગમાં ગ્રાહક થનાર પાસે કુલ રૂ. આઠ ને બદલે સાત અને પાકાં પૂંઠાં સાથે દશ ને બદલે નવ રૂપીઆ લેવાશે. પોસ્ટેજ માફ.

સૂચના પહેલી—ઉપર જણાવેલી બીજા વર્ગ માટેની યોજના, તેમજ બન્ને વર્ગમાં ગ્રાહક થનાર માટે ઓછું લવાજમ લેવાની યોજના માત્ર એક વર્ષ માટે અજમાયશીજ સમજવાની છે. ગ્રાહકોની સંતોષકારક સંખ્યા એ સમય દરમીઆન થયેલી જણાશે, તોજ તે યોજના તથા ધોરણ ચાલુ રહેવા સંભવ છે.

સૂચના બીજી—આ નવીન વર્ગમાં ગ્રાહક થવા ઇચ્છનારે તે વર્ગનું ઉપર જણાવ્યા મુજબનું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ૧ર અથવા મનીઓર્ડરથી પહોંચાડવું; અથવા તો એ વિભાગનું પહેલું પુસ્તક "પ્રીતમની વાણી" કે જે એકાદ માસમાં તૈયાર થનાર છે, તે વી. પી. થી મોકલવા લખવું. નવીન વિભાગમાં ગ્રાહક થનાર જો ચાલુ વિભાગમાં પણ ગ્રાહક હોય તો તેને લગતો રજીસ્ટર નંબર લખી મોકલવો. એટલે તેની પાસે બન્ને વિભાગમાં ગ્રાહક થવા બદલ રૂ ૧) ઓછો લેવાશે.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૬	હોય	હોત
૪	૧૧	અધમની	અધર્મની
૩૯	૨૯	નિર્હતોમાંથી	નિર્વાહમાંથી
૪૭	૨૬	પરકાળે	પરકાળ
૪૮	૧૭	સ્વાંગીન	સર્વાંગીન
૫૫	૧૩	સ	સૌ
૭૧	૧૫	શન	દેશના
૭૭	૨૯	બાદ્ધના	બૌદ્ધના
૮૮	૧૪	કરશે	કરશો
૯૪	૨૧	મ	એમ
૧૧૨	૧૩	એટનાજ	એટલાજ
૧૧૫	૪	ભક્તિવાન્	ભક્તિવાદ
૧૨૮	૧૬	પછીની ત્રણ બાળબોધી પંક્તિઓજ માત્ર ટીપણી-રૂપે છે, માટે તેનેજ પૃષ્ઠને છેડે મૂકીને ટીપણી તરીકે વાચવી, અને એની નીચે જે ગુજરાતી લીટીઓ છે તે ચાલુ લખાણ તરીકે સમજવી.	
૧૩૨	૧૪	કહેવાથી	કરવાથી
૧૪૬	૧૭	વના	વિના
૧૫૫	૨૫	પોતાની	પોતાની

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ સંસ્થા તરફથી જે મહાન સાહિત્યસેવકની કૃતિઓ અગાઉ (સં. ૧૯૭૩ માં 'બંકિમ નિબંધમાળા' રૂપે પ્રસિદ્ધ થએલી, તેઓજ આ 'ધર્મતત્ત્વ' ના મૂળ લેખક છે. તેમનું સરકારી ઉપાધિસહિત નામ 'રાય બહાદુર બંકિમચંદ્ર ચટરજી (ચેટરજી) સી. આઈ. ઇ' હતું. અસાધારણ સાહિત્ય સેવાને લીધે જનસમૂહમાં તેઓ 'બંગ સાહિત્ય સમ્રાટ્' ના નામથી વિશેષ વિખ્યાત છે. તેમની વિદ્વત્તા જેમ અગાધ અને બહુ-દેશી હતી, તેમ તેમનામાં લેખનશક્તિ અને ચારિત્ર્ય બળ પણ અસામાન્ય હતાં. સામાજીક બાબતોના તેઓ જેટલા ઊંડા અભ્યાસી અને વિચારક હતા તેટલોજ તેમનો ધાર્મિક અભ્યાસ અને વિચાર પણ ઊંડો હતો. દેશના સામાન્ય જનવર્ગની અનેકવિધ અવદશા અને અજ્ઞાન તેઓને જ્યારે ખૂંચતાં હતાં તેમ શિક્ષિત લોકો પણ વિદેશી અને વિધર્મી સત્તાના શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિથી અંજાઇ જઇને નાસ્તિક, તેમજ આર્યધર્મથી અજ્ઞાન અને વિમુખ થતા ચાલે છે એ પણ તેઓ જોઇ શકતા હતા. બંકિમનું દેશભક્ત હૃદય આવી સ્થિતિ જોઇને દ્રવીભૂત થાય અને ઊંડા અભ્યાસ તથા લાંબા અનુભવના ફળરૂપે પોતાને પ્રાપ્ત થએલા કલ્યાણકારી ધાર્મિક વિચારો પોતાના દેશબંધુઓને પહોંચાડવાને તેઓ પ્રેરાય એ સ્વાભાવિકજ છે.

'કૃષ્ણચરિત્ર' અને 'ધર્મતત્ત્વ' નામક તેમના બન્ને ગ્રંથો એવી હૃદય પ્રેરણા અને ઊંડા ધાર્મિક અભ્યાસનુંજ પરિણામ છે. 'કૃષ્ણચરિત્ર' માં તેમણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા જે અપૂર્વ રીતે દર્શાવી આપ્યો છે, તેવો અત્યાર સુધી બીજા કોઇએ દર્શાવેલો જણાયો નથી. 'ધર્મતત્ત્વ' માં તેમણે વિશુદ્ધ પ્રભુભક્તિ તેમજ નિષ્કામ કર્મના ઊંડા રહસ્યો ઊકેલી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને પ્રભુભક્તિ સાથેની અસામાન્ય શ્રદ્ધા, આત્મભોગ, સ્વાર્થત્યાગ, તેમજ લોકહિતાવહતા કરતાં શાસ્ત્રીય પ્રબંધની યોગ્યતા એ સર્વ બાબતોમાં કેવી અનુક્રમ છે, તે સમજાવવી તેમજ અસરકારક રીતે તેમણે સમજાવ્યું છે.

બંકિમકૃત 'કૃષ્ણચરિત્ર' આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરીને વિશેષ પ્રચલિત થાય તેમ કરવાનો ઇરાદો અનેક વર્ષોથી છે, પરંતુ તેનો શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીકૃત અનુવાદ લાંબા સમયથી નીકળી ચૂકેલો હોવાથી એ બાબત ત્વરાથી હાથ ધરવાની આવશ્યકતા ઉપજી નથી.

આ 'ધર્મતત્ત્વ' નો અનુવાદ શ્રીયુત સુશીલે જે કાળજીથી તૈયાર કર્યો છે તેને માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

'બંકિમ નિબંધમાળા'ની પહેલી આવૃત્તિ સાથે લેખક વિષેનું પુષ્કળ મળતું જે ટુંક ટુંક વૃત્તાન્ત અપાયું, તેના કરતાં બીજી આવૃત્તિ માટે ૭ સાત ગણું વિસ્તારવાળું રસપ્રદ વૃત્તાન્ત મોકલાયું હોવાથી, અને એમાં તેમની અસામાન્ય નિડરતા, ન્યાય-

પ્રિયતા દયાળુતા, સત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ વડીલો પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ, વગેરે દર્શાવનારા અનેક બોધપ્રદ બનાવો વર્ણવેલા હોવાથી એ વૃત્તાંત આ ધર્મતત્ત્વની સાથે પણ જોડવામાં આવ્યું છે

'ધર્મતત્ત્વ' અથવા તો કોઈ પણ ગ્રંથમાંનો એકે એક વિચાર તો સર્વ કોઈને સંમત નજ થાય પરંતુ બંકિમ બાબુ જેવા સમર્થ વિદ્વાને આ ગ્રંથમાં જે ઉદ્દેશથી, જે ઢબથી અને જે બુદ્ધિમત્તાથી ધાર્મિક વિચારો ગુંથ્યા છે, તે જોતાં આજે તે લખાયાને ૩૬ વર્ષ થઈ જવા છતાં પણ હિંદુધર્મના અનુયાયી ઓને માટે તેમજ શિક્ષિત યુવકવર્ગને માટે તેની એકંદરે ઉપકારકતા તો પ્રત્યેક વિચારકને સ્વીકારવીજ પડશે

આવું ઉપયોગી પુસ્તક ભેટ તેમજ બહોળીતરીકે પુષ્કળ ફેલાય તેમ હોવાથી તેની બેએક હજાર પ્રત વધુ છપાવી છે, અને સામટી પ્રત લેનારને તે પોણી કિંમતે અપાશે.

શરદપૂર્ણિમા સં ૧૯૮૦

આ સાથેના શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધારી લીધા પછીજ પુસ્તક વાંચવું.

बंकिम बाबुनी धर्मतत्त्वनी भूमिकानो अनुवाद

પ્રસ્તાવનામાં પુસ્તક સંબંધી જે બે બોલ કહેવામાં આવે છે, તે બે પુસ્તકની અંદર કહેલા છે જેઓ માત્ર પ્રસ્તાવના જોઈનેજ પુસ્તક વાંચવા કે ન વાંચવાનો નિર્ણય ઉપર આવે છે, તેઓ આ પુસ્તક વાંચે એવો સંભવ ઘણોજ ઓછો રખાય તેટલા સારૂ ભૂમિકામાં મારે વિશેષ લખવાનું પ્રયોજન નથી

પહેલા દશ અધ્યાયજ એક પ્રમાણની ભૂમિકારૂપે છે અનુશીલન તત્ત્વ સંબંધી આ મુખ્ય વાત જે લખવાની છે તે અગિયારમા પ્રકરણથી શરૂ થાય છે પહેલા દશ અધ્યાય નીરસ અને વચ્ચે વચ્ચે કંટાળો આપે તેવા છે એ દોષનો સ્વીકાર કરું એજ આટલી ટુંકી ભૂમિકા લખવાનો હેતુ છે સાતમો અધ્યાય સૌથી વધારે નીરસ છે તેથી જે વાચકોને તે અધ્યાયમાં કંટાળો આવે તેઓ તેને છોડી દેશે તો ચાલશે

મુખ્યત્વે આ ગ્રંથ કેળવાયેલા વાચકવર્ગને સારૂ લખવામાં આવ્યો છે. તેટલા સારૂ સઘળી બાબત દરેક સ્થળે ખુલાસાવાર સમજાવી નથી



अनुक्रमणिका



અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
	બાબુ બંકિમ ચંદ્રનું સંક્ષિપ્તવૃત્તાન્ત	૧ થી ૪૮
૧ લો	દુઃખ એટલે શું ?	૧
૨ જો	સુખ એટલે શું ?	૫
૩ જો	ધર્મ એટલે શું ?	૧૧
૪ થો	મનુષ્યત્વ એટલે શું ?	૧૭
૫ મો	અનુશીલન	૨૮
૬ ઠ્ઠો	સામંજસ્ય	૩૨
૭ મો	સામંજસ્ય અને સુખ	૩૭
૮ મો	શારીરિકવૃત્તિ	૫૫
૯ મો	જ્ઞાનાર્જનની વૃત્તિ	૬૬
૧૦ મો	મનુષ્યભક્તિ	૭૨
૧૧ મો	ઈશ્વરભક્તિ	૮૨
૧૨ મો	ઈશ્વરભક્તિ-શાંડિલ્ય	૯૦
૧૩ મો	ભગવદ્ગીતાનો સ્થૂલ ઉદ્દેશ	૯૪
૧૪ મો	ભગવદ્ગીતા-કર્મયોગ	૯૬
૧૫ મો	ભગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન	૧૦૦
૧૬ મો	ભગવદ્ગીતાનો સંન્યાસ	૧૦૪
૧૭ મો	ભક્તિ-ધ્યાન-વિજ્ઞાનાદિ	૧૦૮
૧૮ મો	ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ	૧૧૧
૧૯ મો	ઈશ્વરભક્તિ-વિષ્ણુપુરાણ	૧૧૫
૨૦ મો	ભક્તિનું સાધન	૧૨૯
૨૧ મો	પ્રીતિ	૧૩૭
૨૨ મો	આત્મપ્રીતિ	૧૪૭
૨૩ મો	સ્વજનપ્રીતિ	૧૫૫
૨૪ મો	સ્વદેશપ્રીતિ	૧૬૪
૨૫ મો	પશુપ્રીતિ	૧૬૮
૨૬ મો	દયા	૧૭૦
૨૭ મો	ચિત્તરંજની વૃત્તિ	૧૭૭
૨૮ મો	ઉપસંહાર	૧૮૪

बाबु बंकिमचंद्रनुं संक्षिप्त वृत्तांत*

બંગાળાના ચોવીસ પરગણા જીલ્લામાં ગંગાકિનારે આવેલાં 'કાંટાલપાડા' નામે ગામમાં અનેક ગ્રંથરત્નોના લેખક બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનો જન્મ ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૮ ના જુનની ૨૭ મીએ થયો હતો. બંકિમનાં માતાજી શરીરે બહુજ સ્થૂળ, રંગે કાળાં, મધુરભાષી, દયાળુ અને શાંત સ્વભાવનાં હતાં. બંકિમના પિતા યાદવચંદ્ર તપાવેલા સુવર્ણના જેવા રંગના, ઉંચા, પ્રતિભાશાળી, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા, ઉદાર અને તેજસ્વી પુરુષ હતા.

બાલ્ય વયમાં બંકિમ બાબુનું શરીર ઘણે ભાગે બિમાર રહેતું હતું; પરંતુ તેમની બુદ્ધિ તો પહેલેથીજ બહુ તીક્ષ્ણ હતી. પાંચ વર્ષની ઉંમરે તેમને વિદ્યાભ્યાસનો પ્રારંભ કરાવાયો, અને બાલક બંકિમે પહેલેજ દહાડે કક્કાના બધા અક્ષરો શીખી લીધા। સાતમે વર્ષે તેમને મેદિનીપુરની ઇંગ્રેજી સ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા તે સમયે તેમના પિતા ત્યાંના ડેપ્યુટી કલેક્ટર થયા હતા એ વર્ગમાં બંકિમ હમેશાં પહેલે નંબરે રહેતા. તેમના અનુપમ બુદ્ધિ જોઈ શિક્ષકોને સાનંદાશ્ચર્ય થતું.

બાર વર્ષની ઉંમરે બંકિમ બાબુએ હુગલી કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં પણ તે હમેશાં પોતાના વર્ગમાં ઉંચે નંબરેજ રહેતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થાથીજ તેમનામાં જ્ઞાન-તૃષા એટલી બલવાન હતી કે માત્ર શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકોના વાંચનથીજ તેમને તૃપ્તિ થતી નહિ. કૉલેજના પુસ્તકાલયમાંથી તે વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકો લાવીને વાંચ્યા કરતા. પરીક્ષાનો સમય નજીક આવે ત્યારેજ માત્ર શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકો લક્ષ્ય દઈને વાંચી જતા, કે જેથી પોતાનો ઉપરનો નંબર ખોવો પડે નહિ. હુગલી કૉલેજમાંથી તેમણે સિનિયર સ્કૉલરશીપની પરીક્ષા પસાર કરી અને પછી કલકત્તાની પ્રેસિડન્સી કૉલેજમાં કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એ સમયે એટલે કે ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં બી. એ. ની પરીક્ષા લેવાનું ધોરણ નીકળ્યું. આથી બંકિમ બાબુએ કાયદાનો અભ્યાસ ઉંચો મૂકી બી. એ. બનવાની તૈયારી કરવા માંડી. માત્ર ૨૦ વર્ષની ઉમ્મરે અને એજ મહિનાના પરિશ્રમે તેઓ બી. એ. ની પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા. તે સમયના બંગાળાના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર મિ. હૅલીડેએ બંકિમ બાબુના ગુણો જોઈ તેમને તરતજ ડે૦ માજીસ્ટ્રેટના હોદ્દા ઉપર નિમ્યા.

વિદ્યાર્થી અવસ્થાથીજ બંકિમચંદ્રના હૃદયમાં સાહિત્યસેવાનો પવિત્ર ભાવ અંકુ-

---

* સુવિખ્યાત 'સરસ્વતી'માં આવેલા પંડિત બાબદત્ત પાંડેયના લેખ ઉપરથી તેમજ કવિરત્ન રૂપનારાયણ પાંડેયરચિત ગંગા પુસ્તકમાળાના ૧૫ મા પુષ્પ "બંકિમચંદ્ર ચટર્જી" ઉપરથી આ ચરિત્ર યોજવામાં આવ્યું છે. સંપાદક

રિત થયો હતો. તે સમયે નીકળતા "સંવાદ પ્રભાકર" અને 'સાધુરંજન' નામના પત્રોમાં તે પોતાના લેખો તથા કવિતાઓ મોકલતા અને તેમાં તે પ્રકટ થતાં તેમને પત્રના સંપાદક બનવાની ઘણીજ અભિલાષા હતી પરંતુ સરકારી હોદ્દો અનાયાસે પ્રાપ્ત થયો એટલે તેનો અસ્વીકાર કરવો એ યોગ્ય લાગ્યું નહિ. આ પ્રમાણે કેવળ વીસ વર્ષની કાચી ઉંમરમાંજ બંકિમચંદ્ર કર્મક્ષેત્રમાં દાખલ થયા. સરકારી કામમાં નિરંતર રોકાઈ રહેવા છતાં પણ તેમનો વિદ્યાભ્યાસ તો દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિજ પામતો હતો. સરકારી કામકાજમાંથી તેમને જે કાંઇ અવકાશ મળતો તેમાં તે સાહિત્યસેવા કરતા જ્યારે તે અંગ્રેજી સ્કૂલમાં ભણતા હતા ત્યારે પણ કોલેજના અભ્યાસ સાથે સાથે તેમણે મુગ્ધાવબોધવ્યાકરણ તથા કેટલાક કાવ્યગ્રંથોનો અભ્યાસ કરેલો હતો.

બંકિમની કિશોરાવસ્થા બહુ સુખમાં ગઇ હતી સવારે બપોરે સાંજે રાત્રે બધો વખત તે પુસ્તકો વાંચવામાંજ મગ્ન રહેતા તેમણે વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમના એક સહાધ્યાયીને કહ્યું હતું કે "મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આ જગતમાં બીજા કોઈપણ કામથી નથી મળતો' એ પછી જુવાનીના અંતિમ ભાગમાં, બહેરામપુરમાં રહેતી વખતે એક વાર બંકિમે મુનસફ નફર બાબુને કહ્યું હતું કે "મને પુસ્તક લખવામાં જેટલો આનંદ મળે છે, તેટલો બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો'

તેમનો પહેલો વિવાહ અગિયાર વર્ષની ઉંમરે થયો હતો પરંતુ પાંચ છ વર્ષ પછી તેમના પહેલાંના પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો બહુજ તપાસ કર્યા પછી એકવીશ વર્ષની ઉંમરે તેમણે પોતાનો બીજો વિવાહ એક રૂપલાવણ્યવાળી વિદુષી કન્યાની સાથે કર્યો હતો તેનાપર તેમને ઘણો પ્રેમ હતો અને તેને પોતાનો 'નીતિગુરુ' તથા ધર્મગુરુ માનતા. એ પત્નીથી તેમને પોતાનું ચારિત્ર્ય ખીલવવામાં તથા ઉચ્ચ કર્તવ્યો બજાવવામાં સહાય મળી હતી અને ત્યારથી તે સ્ત્રીજાતિના ભક્ત બન્યા હતા તેમનાં પુસ્તકોમાં એ વાતો સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે એક સ્થળે તેમણે લખ્યું છે કે 'સ્ત્રીઓ એ સાક્ષાત્ ક્ષમા દયા અને સ્નેહની દૈવી મૂર્તિઓ છે'

બંકિમે અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ દેશપ્રસિદ્ધ શિક્ષક ઇશાનચંદ્ર બંદોપાધ્યાય પાસે હુગલી કોલેજમાં કર્યો હતો અને સંસ્કૃતનું શિક્ષણ કોઇ ભટપલ્લીનિવાસી પંડિત પાસેથી લીધું હતું સન ૧૮૫૩ થી ચાર વર્ષ સુધી તેમની પાસે બંકિમ બાબુ વ્યાકરણ અને સાહિત્ય શીખ્યા હતા તથા એટલાજ સમયમાં દશ વર્ષનો અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યો હતો.

બંકિમે સોળ વર્ષની ઉંમર પછી કવિતા લખવાનું છોડી દીધું હતું ત્યાર બાદ સાંભળ્યું છે કે કવિવર ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્તે (જેમના પ્રભાકર પત્રમાં ઘણે ભાગે બંકિમચંદ્ર

લખતા હતા) એક દિવસ બંકિમ બાબુને કહ્યું હતું કે "તમારામાં લેખનશક્તિ સારી છે; પણ તમે કવિતા ન લખતાં ગદ્યજ લખ્યા કરો."

ઈશ્વરચંદ્રે બંકિમને ક્યારે એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો તેની ખબર નથી. ગમે તે વખતે આપ્યો હોય, પરંતુ બંકિમે તે સાથે ગ્રહણ્યો હતો. બંકિમચંદ્ર હમેશાં ઈશ્વરચંદ્ર ગુપ્તને ગુરુતુલ્ય માનતા હતા. પોતાના મૃત્યુ પહેલાં બે ત્રણ વર્ષ ઉપર બંકિમ બાબુ 'કાચરા પાડા' ગામમાં ઈશ્વરબાબુને ઘેર ગયા હતા. ત્યાં ઈશ્વરચંદ્રના સગાંવહાલાં પાસે બેસીને તેમણે બહુ વાર સુધી આંસુ વહાવ્યાં હતાં. બંકિમ બાબુ બીજી વાર પણ કવિનો તે આશ્રમ જોવા ગયા હતા. તે વખતે તેઓ ઈશ્વરચંદ્ર ગુપ્તનું જીવનચરિત્ર લખતા હતા.

હુગલીમાં છેલ્લી પરીક્ષા આપ્યા પછી પણ બંકિમે હુગલી કૉલેજ છોડી ન હતી. એ સમયે તેમની ઉમર ૧૯ વર્ષની હતી. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એ સમયે અશાંતિ ફેલાઈ ચૂકી હતી. ૧૮૫૭ ના બળવાની આગ બારકપુર અને બહેરામપુરમાં પણ સળગી ઉઠી હતી. મદ્રાસ અને અવધ એ આગમાં લાકડાં નાખતાં હતાં. દિલ્હી અને કાનપુર પણ એ આગથી બચ્યાં ન હતાં.

બંગાળીઓ એ આગ સળગાવીને દૂર ખસી ગયા હતા-આઘે ઉભા રહીને પશ્ચિમ-આકાશમાં અગ્નિનું ભયાનક રક્તવર્ણું ચિત્ર જોઈ રહ્યા હતા. મોગલોની આશા પુનઃ તાજી થઈ હતી; અને મરાઠા વેર વાળવાને મથી રહ્યા હતા.

સિપાઈઓના બળવાની આગ આ પ્રમાણે ચારે બાજુ સળગી ઉઠી તે વખતે હુગલી પાસેના 'ચચુડા' સ્થાનમાં માર્શલ લૉ ચાલુ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે ચંચુડામાં એક 'હાઈલેંડર'-ગોરાઓની પલટણ રહેતી હતી. ત્યાં એક ઘાટ પણ છે. તેને બારિકનો ઘાટ કહે છે.

બંકિમચંદ્ર એક દિવસે સંધ્યાકાળ પહેલાં તેમના નાના ભાઈ પૂર્ણચંદ્રને લઈને એજ ઘાટમાં ઉતર્યા. તેઓ નાટક જોવા જતા હતા. ચંચુડાના એક ધનવાન પુરુષે એક નાટકશાળા ઉભી કરી હતી. બંકિમચંદ્ર સિવાય કાંટાલપાડાનાં અનેક માણસોને પણ નાટક જોવા જવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું. બધાય ભલા અને શિક્ષિત પુરુષો હતા.

બંકિમ બાબુ તેમના નાના ભાઈને લઈને એક નાનકડી હોડીમાં ગયા હતા. પૂર્ણબાબુ બંકિમ બાબુથી લગભગ ચાર વર્ષ નાના હતા. બારિકના ઘાટથી તે ધનવાન પુરુષનું ઘર પાસે ન હતું. બીજા ઘાટ-ઘંટા ઘાટથી પાસે હતું. બંકિમચંદ્ર જરા ફરવાના ઇરાદાથી બારિકના ઘાટેજ ઉતર્યા. નજીકના 'કાંટાલપાડા'થી આવેલા બીજા લોકો બીજી હોડીમાં હતા. તેમની હોડી ઘંટાઘાટ પાસે જઈને ઉભી રહી.

બારિકના ઘાટથી તે ધનવાન પુરુષના ઘર સુધી જે રસ્તો ગંગાને-કિનારે કિનારે જતો હતો તેજ રમણીય માર્ગે બંકિમ બાબુ હોડીમાંથી ઉતરીને ચાલ્યા.

રસ્તાને કિનારે-ગંગાની તરફ વાંસનો કઠેરો બનાવેલો હતો વચ્ચે વચ્ચે થાંભલા પણ હતા. થોડે દૂર ગયા પછી તેમણે જોયું કે કેટલાક લશ્કરી અમલદારો રસ્તાને કિનારે ઘાસપર બેઠા હતા તેમની સાથે બે એક કૂતરા પણ હતા એક કૂતરાએ પૂર્ણચંદ્રનો પીછો પકડ્યો. કૂતરાની ટેવ હોય છે કે જે ડરે છે તેનાપર તે વધારે હુમલો કરે છે કૂતરાને જોઈ પૂર્ણ બાબુ બીન્યા અને તેથી કૂતરો વધારે પાછળ પડ્યો

કૂતરાના ગોરા માલિકો એ બનાવથી રાજી થઇને ઉલટા તે કૂતરાને ઉત્સાહિત કરવા લાગ્યા ! કૂતરો વધારે ઉત્સાહિત થઇને દોડ્યો અને પૂર્ણ બાબુની લગોલગ પહોંચી ગયો. પૂર્ણ બાબુ બીજો ઉપાય ન હોવાથી રસ્તાના થાંભલા ઉપર ચઢવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા

બંકિમચંદ્રનું ધ્યાન પ્રથમ આ બાબત તરફ ખેંચાયું ન હતું તેઓ બીજી બાજુ ગંગાની શોભા જોતા જોતા ચાલ્યા જતા હતા એકાએક તેમણે પાછળ ફરીને જોયું તે કૂતરાને પૂર્ણબાબુ પર હુમલો કરવાને ઉદ્યત થયેલો જોયો. બંકિમ બાબુનો ચહેરો લાલચોળ થઇ ગયો તેમણે ક્રોધપૂર્વક સાહેબો તરફ જોઇને કહ્યું 'સભ્યોજ ગમ્મત તો સારી કરી ! તમને શરમ નથી આવતી ?" બંકિમે એટલા તેજપૂર્વક આ વાક્યો કહ્યા કે સાહેબો શરમાઇ જઇને તરતજ કૂતરાને બોલાવી લીધો.

રાત્રે નાટક પૂરું થતાં મોડું થઈ ગયું કાંટાલપાડાથી જે લોકો ગયા હતા તેઓ બધા સાથે ત્યાંથી પાછા ફર્યા. તે ટોળામાં બંકિમબાબુ પણ હતા પહેલાં કહી ગયા. છીએ કે તે વખતે ચંચુડામાં માર્શલ લૉ ચાલુ હતો આ લૉના કાયદા અનુસાર ચંચુડાની હદની અંદર રાતના નવ વાગ્યા બાદ જો કોઇ બહાર રસ્તાપર નીકળે તો પહેરાપર ઉભેલો ગોરો તેને ગોળી મારી શકતો હતો ઘંટાઘાટ ઉપરના પહેરા પર બે ગોરા ઉભા રહ્યા હતા કાંટાલપાડાના લોકોનું ટોળું જેવું ઘંટાઘાટ પાસે પહોંચ્યું કે તરતજ અંધારામાંથી બહાર આવીને એક ગોરાએ આગલા ગૃહસ્થની છાતી ઉપર સંગીન ધરી. બધા ગૃહસ્થો આનંદપૂર્વક નાટકની વાતો કરતા કરતા ઘેર જતા હતા સામે આ વિપત્તિ આવેલી જોઇને તેઓ ગભરાઈ ઉઠ્યા. બંકિમચંદ્ર થોડા પાછળ હતા બધાને ઉભા રહેલા જોઇને તેઓ આગળ ગયા જોયું તો એક ગોરો હાથમાં બંદુક લઇને રસ્તો રોકીને ઉભો છે અને બીજો ગોરો આગળના ભલા માણસની છાતીપર સંગીન રાખીને અંગ્રેજીમાં કંઇક પૂછી રહ્યો છે ! તે વખતે બંકિમ બાબુને માર્શલ લૉનો ખ્યાલ આવી ગયો તેમણે વિચાર્યું કે આ વિધાન અનુસાર ગોરો તે બધાનો પણ વધ કરી શકે તેમ છે એટલે આગળ ઉભેલા ધ્રૂજતા ગૃહસ્થને દૂર કરીને ખુદ બંકિમ તે ગોરાની સામે ઉભા રહ્યા અને શાંત સભ્ય પૂર્ણ ભાષામાં ગોરાને સમજાવી દીધું કે અમે બધા માણસો ગંગાને પેલે પારથી અહીં નાટક જોવા આવ્યા હતા. ગોરાએ કહ્યું– હું તે કેવી રીતે જાણું ?' બંકિમે જવાબ આપ્યો 'તમે જ્વાઇન્ટમાજીસ્ટ્રેટને પૂછજો. તે પણ ત્યાં હાજર હતા.'

ગોરાએ કહ્યું-"હું તમારૂં કહેલું સાચું માનું છું તમે તરતજ ચાલ્યા જાઓ."

ગોરો રસ્તો છોડીને આઘો ખસી ગયો. ધ્રૂજી રહેલા ગામના ભલા માણસો પટોળીઆની પેઠે ગંગાતટ તરફ દોડયા, પરંતુ ઘાટપર પણ મહા વિપત્તિ દેખાઇ! ત્યાં હોડી મળે નહિ! ગોરો તો "ચાલ્યા જાઓ" કહીને છૂટો થયો, પણ બધા હવે જાય કેવી રીતે? તરીને જવા સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય ન હતો જમીન ઉપર ગોરાઓનો ડર, અને પાણીમાં જળજંતુઓનો ભય! કોઇ કોઇએ તો જળનેજ વધારે સલામતીભર્યું ગણીને કપડાં સંકેલવા માંડયાં ત્યારે બંકિમ તેમને એમ કરતા રોકીને પાસેના કૉલેજ ઘાટમાં લઇ ગયા. બંકિમે તે ઘાટ ઉપરથી ચાંદનીમાં જોયું કે સામે રેતીમાં બે હોડીઓ બાંધેલી છે. બૂમ પાડીને માછીઓને બોલાવવાની પણ કોઇનામાં હિંમત રહી નહોતી બંકિમે માછીઓને બૂમ મારી તેઓ આવ્યા અને બીધેલા તથા થાકેલા માણસોને હોડીમાં બેસાડીને પેલે પાર લઇ ગયા.

બંકિમચંદ્ર કિશોર અવસ્થામાં અને જુવાનીની શરૂઆતમાં શરીરે દુર્બળ હતા, પરંતુ મનોબળમાં સાહસિક હતા નહેરકિનારાના જોખમી રસ્તાઓમાં સંધ્યા કાળ પછી જવાનું કોઇ સાહસ કરી શકતું ન હતું, કેમકે ત્યાં સાપ, શિયાળ, વરૂ વગેરે બહુ હતાં, પણ કોઇ કોઇ દિવસ બંકિમચંદ્ર સંધ્યાકાળ થઇ ગયા પછી એકલાજ આ રસ્તેથી ઘેર આવતા. તે વખતે તેમના હૃદયમાં ભયનું નામનિશાન પણ નહોતું જણાતું.

પ્રૌઢાવસ્થામાં બહેરામપુરમાં રહેતા ત્યારે પણ બંકિમે પોતાના અપૂર્વ તેજનો પરિચય કરાવ્યો હતો. તેની હકીકત પણ નીચે પ્રમાણે છે બંકિમને અને એક સાહેબને ઝગડો થયો હતો સાહેબ પણ કોઇ રૈંજીપેંજી જેવો ન હતો તેનું નામ કર્નલ ડફિન હતું. તે વખતે બહેરામપુરમાં લશ્કરની છાવણી હોઇને અનેક ગોરાઓ ત્યાં રહેતા હતા. કર્નલ સાહેબ તે સૈનાના સંચાલક અર્થાત્ કમાન્ડીંગ ઑફિસર હતા.

ઝઘડો ભારે હોવા છતાં તેનું કારણ એટલું ભારે ન હતું ગોરાઓ જે બરાકોમાં રહેતા હતા તેની સામે એક મેદાન હતું તે મેદાન વચ્ચે થઇને એક નનકડી પગડંડી જતી હતી. બંકિમ બાબુ એજ રસ્તે થઇને રોજ કચેરીમાં જતા આવતા હતા. કોઇ વાર ચાલતા જતા તો કોઇ વાર પાલખીમાં જતા હતા બીજા લોકો પણ આ રસ્તેથી આવજા કરતા હતા. બીજો પણ એક રસ્તો શહેરમાં જતો હતો; પણ ત્યાંથી બહુ ફરીને જવું પડતું તેથી તે બરાકો આગળ થઇનેજ બધા લોકો આવજા કરતા હતા. આથી એ તરફની ગોરા લોકોને ચીડ ચઢી હતી

એક દિવસ ત્રીજે પહોરે બંકિમચંદ્ર પાલખીમાં બેસીને કચેરીમાંથી આ રસ્તે થઇને ઘેર આવતા હતા. ભોઇઓ આ રસ્તેથી ચાલ્યા પાલખીનું એક બારણું બંધ હતું. પાલખી જ્યારે અરધે રસ્તે પહોંચી ત્યારે તેના બંધ બારણા ઉપર કોઇએ જોરથી હાથ માર્યો. બંકિમ તરતજ પાલખીનું બારણું ઉઘાડીને બહાર કૂદી

પડ્યા. જોયું તો સામે એક ઉંચા શરીરવાળો સાહેબ બહાદુર ઉભો છે અને થોડે દૂર કેટલાક સાહેબલોકો ક્રિકેટ રમતા હતા. અક્રિય જાણી ગયા કે પાસે ઉભેલા સાહેબે જ પગલીના બારણાપર હાથ માર્યો છે. અક્રિયચંદ્ર કર્નલ સાહેબને ઓળખતા હતા કે નહિ તેની ખબર નથી. અક્રિયે પાલખીની બહાર આવતાંજ ક્રોધપૂર્વક સાહેબને કહ્યું– હુ ધ ડેવીલ ધુ આર ?" અર્થાત્ હે દુષ્ટ તું કોણ છે ?

સાહેબે કંઈ જવાબ ન આપતા અક્રિયનો હાથ પકડીને જોરથી તેમને ધક્કો માર્યો. પછી અક્રિય બાબુ બીજા જે સાહેબો રમતા હતા તેમના તરફ ગયા. તેમની પાસે જઈને જોયું તો બે ત્રણ સાહેબ તો તેમના ઓળખીતાજ હતા. તેઓમાં એક ન્યાયાધીશ બેનબ્રિજ સાહેબ પણ હતા. અક્રિયે ન્યાયાધીશ સાહેબને પૂછ્યું–જોયેલ આફૂસ મારી સાથે કેવી રીતે વર્ત્યો છે તે તમે જોયું ?

સાહેબે કહ્યું —માફ કરો ! હું દૂરદૃષ્ટિવાળો છું, મેં કશુંજ જોયું નથી.

તે સાચેજ જોઈ શકતા હતા. ભગવાન જાણે તે અક્રિયને ઓળખી શક્યા હતા કે નહિ, પણ પાછળથી તેમણે અને કર્નલ સાહેબે કહ્યું હતું કે તેઓ તે વખતે અક્રિયચંદ્રને ઓળખી શક્યા નહોતા.

અક્રિય બાબુ ન્યાયાધીશ બેનબ્રિજ સાહેબ પાસેથી બીજા સાહેબો પાસે જઈ અને પૂછ્યું, કે આપ લોકોએ કંઈ જોયું છે કે નહિ ?

તેમણે પણ કહ્યું–'અમે કશુંયે જોયું નથી '

ત્યારે "ઠીક છે, અદાલતમાં આ મામલોજ કહેશે ' એમ કહીને ક્રોધ અને ક્ષોભથી અધીર થયેલા અક્રિયચંદ્ર ઘેર આવ્યા.

બીજે દિવસે ફોજદારી અદાલતમાં અક્રિયે કર્નલ સાહેબના નામ ઉપર ફરિયાદ નોંધાવી. વિચારક મેજીસ્ટ્રેટ મેકલનિક અને અક્રિયના ગુણોને જાણવાવાળા હતા. કર્નલ સાહેબ ઉપર કોર્ટનો સમન્સ નીકળ્યો.

શહેરના લોકો ઉપલા બનાવથી કર્નલ વિરુદ્ધ એટલા ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા કે સાહેબને પોતાની ગાડીનાં બારણાં બંધ રાખી સતાઈને અદાલતમાં જવું પડ્યું હતું. સાંભળ્યું છે કે તેમ છતાં પણ સાહેબની ગાડી ઉપર કાંકરા ફેંકવામાં આવ્યા હતા.

સાહેબ આવીને આરોપીના પાંજરામાં ઉભા રહ્યા. મુકદ્દમો જોવાને માટે આખા શહેરના લોકો તૂટી પડ્યા હતા. એક બંગાળીએ સાહેબ ઉપર ફરિયાદ કરી હતી, તે પણ વળી તેવા સાહેબ ઉપર નહિ પણ એક સરકારી અમલદાર–કર્નલના ઉપર ! તે જમાનામાં આવું દૃશ્ય વિચિત્ર હતું–અદ્ભુત હતું. આશ્ચર્યથી ચકિત થયેલા નગરવાસીઓ આ અભૂતપૂર્વ મુકદ્દમાનો ફેંસલો જોવાને માટે અદાલતમાં એકઠા થયા હતા. કોઈ ડેપ્યુટી અક્રિયચંદ્રને, કોઈ કર્નલ સાહેબને અને કોઇ ન્યાયાધીશને જોવા આવ્યા હતા. વકીલ, મુખત્યાર અધિકારીઓ વગેરે બધા પોતપોતાનું કામ છોડીને મુકદ્દમો જોવા આવ્યા

હતા, અને અદાલતનું મકાન ખિચોખીચ ભરાઈ ગયું હતું.

આ મુકર્દમામાં બીજી પણ એક વિશેષતા હતી. બહેરામપુરમાં તે વખતે લગભગ દોઢસો વકીલ અને મુખ્ત્યાર હતા. એ બધા વકીલ અને મુખ્ત્યાર આપોઆપજ બંકિમચંદ્રના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા! બધાએજ બંકિમચંદ્રના વકિલાતનામા ઉપર સહી કરી મોકલી! આથી કર્નલ સાહેબ ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડયા. તેઓ જે વકીલ પાસે જતા તે કહેતો કે–" હું બંકિમ બાબુનો પક્ષ લઈ ચૂકયો છું." અંતે તે વકીલોને રહેવા દઈને મુખ્ત્યારો પાસે ગયા તો ત્યાં પણ તેમને નિરાશ થવું પડયું. કોઈ પણ મુખ્ત્યાર બંકિમવિરુદ્ધ ઉભો રહેવાને રાજી ન જણાયો.

હવે તો કર્નલ સાહેબ બહુજ ડર્યા. સરકારની પણ આંખ ઉઘડી. કમિશ્નર સાહેબ સુદ્ધાંનું આસન ડોલવા લાગ્યું. સાહેબ લોકોની મંડળીમાં ગભરાટ છવાઈ ગયો. તે વખતે બહેરામપુરમાં અનેક અંગ્રેજ રહેતા હતા. મુકર્દમો ખેંચી લેવા માટે કમિશ્નર સાહેબ પણ બંકિમ બાબુને વિનતિ ન કરી શકયા. તેમણે અને બીજા સાહેબોએ એનુબ્રિજ સાહેબ દ્વારાજ તેમ કરવાને કહ્યું.

એનુબ્રિજ સાહેબ એક સારા ન્યાયાધીશ અને ઉદાર અંગ્રેજ હતા. જે વખતની આ વાત છે તે વખતે એનુબ્રિજ સાહેબ બહેરામપુરમાંજ રહેતા હતા. તેઓ બંકિમના ગુણો ઉપર મુગ્ધ હતા. સાહેબોએ જઈને જ્યારે તેમને ઘેરી લીધા, ત્યારે તેમણે કહ્યું–"કર્નલ ડફિને બંકિમ બાબુનું અપમાન કર્યું છે; માટે જો તેઓ બંકિમ બાબુની માફી માગવાનું કબૂલ કરે તોજ હું વચ્ચે પડીને રાજીનામું અપાવવાની કોશિશ કરી શકું."

ડફિને તેજ વખતે માફી માગવાનું કબૂલ કરી દીધું. એનુબ્રિજ સાહેબે બહુ પ્રયત્નપૂર્વક, બંકિમને મનાવીને મુકર્દમો પાછો ખેંચાવી લીધો. કર્નલ સાહેબે ખુલી અદાલતમાં બંકિમબાબુની માફી માગતાં કહ્યું કે–" બંકિમ બાબુ! તમારો જે હાથ પકડીને મેં તમને બળજોરીથી પાછા હઠાવ્યા હતા, તેજ હાથ પકડીને હું અત્યારે તમારી પાસે ક્ષમા માગું છું."

૧૮૬૦ ના નવેમ્બરમાં બંકિમ બાબુની બદલી પાંચમી શ્રેણીના મેજીસ્ટ્રેટતરીકે 'ખુલના'માં થઈ હતી. ખુલના શહેર તે સમયે યશોહર જીલ્લાના તાબાનો એક કસ્બો ગણાતું હતું. એનુબ્રિજ સાહેબ તે વખતે યશોહરના જીલ્લામેજીસ્ટ્રેટ હતા. મી. એનુબ્રિજ સાથે અહીંજ પહેલવહેલો બંકિમચંદ્રને પરિચય થયો હતો અને એ પરિચય બહેરામપુરમાં થયેલી ઉપલી કર્નલ ડફિનવાળી ઘટના પછી મિત્રતાના રૂપમાં ફેરવાઇ ગયો હતો.

ખુલનામાં આવીને પણ બંકિમને ઘોર અરાજકતા સામે થવું પડયું હતું, એક બાજુ ગળીની ખેતી કરાવનાર સાહેબોનો અત્યાચાર હતો અને બીજી બાજુ ચોરલુંટારાઓનો ભયંકર ઉપદ્રવ હતો. ગળીવાળા સાહેબોને રાજી રાખતાં રાખતાં સરકાર પણ હેરાન થઇ ગઈ હતી. એ ગળીવાળા સાહેબો જમીનદાર પણ જેવા તેવા ન હતા.

કૃષ્ણનગરના હિલ્સ સાહેબને ત્રણ લાખ વીઘાં જમીન હતી !

બંકિમચંદ્ર સાથેનો ગળીવાળા સાહેબોનો ઝગડો સમજાવવા માટે અહીં કેટલીક અપ્રાસંગિક વાતોનો ઉલ્લેખ જરૂર કરવો પડશે. ગળીવાળા સાહેબોનું જોર કેટલું વધ્યું હતું તે જાણ્યા સિવાય વાચકવર્ગ આ વાત નહિ જાણી શકે કે તે સાહેબોને દબાવવામાં—તેમના અત્યાચાર અટકાવવામાં—બંકિમબાબુને કેટલું હેરાન થવું પડ્યું હતું.

આ બધા જમીનદાર ગળીવાળા સાહેબોએ સન ૧૮૬૧ ની આખરમાં સરકાર પાસે મુકદ્દમો રજુ કર્યો કે રૈયત અમને [illegible] ઇચ્છાની મરજીએ મહેસુલ આપવાનું બંધ કરી દીધું છે સાથે સરકારને તે મહેસુલ વસુલ કરવાનો ઉપાય કરવા માટે પણ અરજ કરવામાં આવી. હિંદી સરકારનું આસન ડોલવા લાગ્યું. તેણે ન્યાયાધીશ મોરિસ અને સાન્ડરને ખાસ કમિશનરતરીકે નીમીને તપાસ કરવા મોકલ્યા.

કમિશનર સાહેબોએ તપાસ કરીને જાહેર કર્યું કે "ગળીવાળા સાહેબો સીધા, સાદા ભલા માણસો છે. તેમણે કદી પણ પ્રજાના શરીરે હાથ અડકાડ્યો નથી. કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર તેમણે કર્યો નથી. બધો દોષ બંગાળી પ્રજાનો જ છે. તેઓ કોઈ પણ રીતે મહેસુલ આપતા નથી." આ બધા નિરપેક્ષ (!) સાહેબોના ટોળામાં મૅરેલ નામનો એક બેડબ્લા ગળીવાળો અને જમીનદાર હતો. આ નિંદા કરવી એ ઠીક નથી કારણ કે તે સમયના અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રોમાં તેના ગુણગાનના પુલ બાંધવામાં આવ્યા હતા. અને તે વખતના ગવર્નર સર જે. પી. ગ્રાન્ટ સાહેબે પોતાની ઇન્ડીગો મિનીટ (ગળીની નોંધ)માં મૅરેલ સાહેબને આદર્શ ગળીવાળા તરીકે દર્શાવ્યા હતા (!)

પણ એજ આદર્શ જમીનદારે સન ૧૮૬૧ ના નવેમ્બર મહીનામાં એક દગો રમાડ્યો હતો. તેની વિગત આગળ લખીશ. પહેલાં તો મૅરેલ સાહેબના બળ અને ઐશ્વર્યનો પરિચય આપવો જરૂરનો છે. મૅરેલ સાહેબે એક નગર વસાવીને તેનું નામ મૅરેલગંજ પાડ્યું હતું. સાહેબ આ નગરના રાજા હતા. તેમની પાસે જે લાઠીધારી સેના હતી, તેની સંખ્યા લગભગ પાંચસો જણાની હશે. એમાંના કોઈ કોઈ પાસે બંદુક, કુહાડી વગેરે પણ હતું.

આ લશ્કરના કપ્તાન ડેનિસ હેલી સાહેબ હતા. હેલી સાહેબ પહેલાં યોમનરી કેવેલરીમાં હતા. પરંતુ ત્યાં આજ્ઞાભંગ કરવાની અને મન સમજાવવાની આવી સગવડ ન હતી ! વળી પગાર પણ સાધારણ હતો. એટલે હેલી સાહેબે તે નોકરી છોડીને મૅરેલ સાહેબના લઠ્ઠધારીઓની સરદારી સ્વીકારી હતી.

મૅરેલ સાહેબની સંપત્તિનો ઘણો ભાગ જૈસોર જીલ્લામાં હતો. મૅરેલગંજ બંકિમચંદ્રના તાલુકામાં હતું. બંકિમે ખુલનામાં આવીને જોયું કે—મૅરેલ સાહેબનું જોર ખૂબ જામ્યું છે. તેઓ આદર્શ પ્લેન્ટર (!) તરીકે દેશનું રાજ્ય ચલાવી રહ્યા છે. બંકિમચંદ્રે ખુલનામાં ચાર્જ લીધો. પછી એક વર્ષે મૅરેલ સાહેબે દગો કર્યો. તેના

સંબંધમાં 'ફ્રેન્ડ ઑફ ઇન્ડિયા'એ જણાવ્યું કે "મૉરેલ સાહેબની પોલીસે રક્ષા નહિ કરી; તેથી તેઓને આત્મરક્ષણ કરવાની ફરજ પડી." કેટલાક વખત પછી તેને પણ એ વિચાર બદલવો પડ્યો હતો. કાગળપત્રોથી આ વિષયમાં જે કંઇ માલમ પડ્યું છે તે નીચે લખીએ છીએ.

૨૬ મી નવેંબર સન ૧૮૬૧ માં માણસોથી ભરેલી કેટલીક હોડીઓ બડખાલી ગામના કિનારાની આસપાસમાં ગોઠવાઇ ગઈ. તે વખતે તદ્દન સવાર પણ નહોતું થયું. ઝાંખું ઝાંખું અંધારૂં હતું. હોડીના માણસોએ છાનામાના જઇને ગામને ઘેરી લીધું. તે માણસો લગભગ ત્રણસો હતા. કોઇના હાથમાં લઠ, કોઇના હાથમાં બલ્લમ અને કોઇના હાથમાં બંદૂક હતી. તેઓ બધા મૉરેલ સાહેબના માણસો હતા. હેલી સાહેબ તેમના નેતા તથા જમીનદારીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા; તેથી જમીનદારીના હિતનું રક્ષણ કરવા માટે આ પ્રમાણે લઠવાળાઓને લઇને પ્રજાનો બળવો સમાવવા આવ્યા હતા!

બડખાલીની પ્રજા બહુજ બદમાસ છે! તે વધારાનું મહેસૂલ ભરવા નથી ઇચ્છતી! ગળીની ખેતી કરવામાં પણ તેને અણગમો છે, તેથી તેને શિક્ષા કરવાની જરૂર પડી; પણ મૉરેલ સાહેબમાં તેમને દબાવી શકવા નહિ પ્રજાની સંખ્યા વધારે હતી. તેમનામાં ઐક્ય પણ ખૂબ હતું. અને સાહેબે તે લોકોને સખ્ત શિક્ષા કરવા માટે હેલી સાહેબની સરદારી નીચે ૧૨ હોડીઓમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ ૩૨૦ લઠધારીઓને મોકલ્યા હતા.

બંકિમચંદ્ર અને પોલીસે પહેલેથીજ સાંભળ્યું હતું કે હેલી સાહેબ એક દંગો કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; પણ દંગો ક્યાં થશે તે કોઇ જાણતું નહતું. સાહેબોની હીલચાલ જોઇને સાઠીઆ ગામપર હુમલો થશે એમ લાગ્યું. એટલે પોલિસ ત્યાં જઇ પહોંચી, પણ સાહેબો તો રાત્રે છુપાઇને બડખાલી જતા રહ્યા હતા.

સવારે બડખાલી ઉપર હુમલો થયો ત્યારે ગામના લોકો ઉઠી ગયા હતા. તેઓ પણ લઠ વગેરે હથિયાર લઇને 'મારો મારો' કરતા દોડયા. ગામ બહાર આવ્યા પછી તેમને માલમ પડ્યું કે આ વખતે સાહેબના માણસો બહુ છે. ગામવાળાઓનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. તેઓ બહુ ભયભીત થયા પણ તેમનામાંથી કોઈ પણ પાછો તો ફર્યોજ નહિ. રહીમ ઉલ્લા નામનો એ ગામનો એક બળવાન પઠાણ લાઠી લઇને આગળ વધ્યો. તેની લાઠીથી કેટલાય હથિયારબંધ સિપાઈ ધરતીપર ઢળી પડયા. છેવટે હેલી સાહેબે તેનાપર બંદૂકનો વાર કર્યો અને રહીમ ઘાયલ થઇને નીચે પડયો.

રહીમ એક હિંમતવાળો માણસ હતો. તે ઘાયલ થવા છતાં પણ ત્યાંથી ચાલીને તેને ઘેર ગયો. ઘરના આંગણામાં બેસીને તે પોતાના ઘા જોવા લાગ્યો અને તેને પાટા બાંધવા લાગ્યો. ઘરની ભીંતો નાની હતી, ચારે બાજુએ ઝાડ હતાં. રહીમ જે વખતે બેઠો બેઠો પાટો બાંધતો હતો તેજ વખતે બીજી એક ગોળી આવીને તેની છાતીમાં લાગી! રહીમ તેજ વખતે મરી ગયો. સુરઈમામાં સાક્ષીઓએ કહ્યું હતું કે તે ગોળી પણ પહેલી ગોળીની પેઠે હેલી સાહેબેજ મારી હતી.

રહીમ તેના ગામનો એક મુખ્ય માણસ હતો. લોકો તેનું બહુ સન્માન કરતા. તે જ્યારે મરી ગયો ત્યારે ગામના લોકો ડરી જઈને પાસેના જંગલ તરફ નાસવા લાગ્યા. તે વખતના દશ્યનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. લઠ્ઠીબંધ લોકો ઉશ્કેરાઈને ગામને લૂટવા અને સળગાવવા લાગ્યા. જેટલું લૂટી શકાય તેટલું લૂટી ગયા. જે લઈ જવાય તેવું ન હતું તેને આગમાં ફેંક્યું અને જે સળગી શકે નહિ તેને પાણીમાં ફેંકી દીધું. જે વસ્તુ સામે આવી તેનો નાશ કરી દીધો, જે માણસ સામો થયો તેને માર્યો, સ્ત્રીઓ સુદ્ધાં બચવા ન પામી. જે જુવાન હતી તેમને કેદ કરવામાં આવી. રહીમની તો સ્ત્રી, બહેન વગેરે કોઈને ન છોડ્યાં. આ પ્રમાણે વિજય મેળવનાર મોરેલ સાહેબના માણસો લૂટેલી ચીજોને, સ્ત્રીઓને અને રહીમની લાશને પોતાની સાથે લઈ ગયા. જે ગામ અરુણોદય વખતે શાંતિપૂર્ણ, સુખી અને સમૃદ્ધ હતું તેજ બપોર સુધીમાં સ્મશાનથી પણ વધારે ભયાનક થઈ ગયું! આખા ગામમાં સ્ત્રીઓના હાહાકાર અને આર્તનાદ છવાઈ ગયા. કેટલાય ઠેકાણે હજી સળગતાં ઘરોનો ધુમાડો દેખાતો હતો. આ દુર્ઘટનાની ખબર બંકિમચંદ્ર પાસે પહોંચતાંજ તેઓ અસ્થિર થઈ ગયા.

બંકિમ બાબુ પોલીસને સાથે લઈને તેજ વખતે પંચક્યાસ કરવા ગયા. મોરેલ ગંજમાં જઈને જોયું તો લોકો નાસી ગયા છે. એક વાત પહેલી લખવાની રહી ગઈ. લાઇટફુટ નામના એક બીજા સાહેબ મોરેલ સાહેબના ભાગીદાર હતા. બંકિમ-ચંદ્રના પહોંચતા પહેલાંજ મોરેલ, હેલી અને લાઇટફુટ બધા નાસી ગયા. બંગાળી લઠિયારીઓ પકડ્યા. તેઓમાં દોલત ગોલદારનું નામ ખાસ ઉલ્લેખ કરવા જેવું છે. બંકિમચંદ્રે હેલી સાહેબના નામનું વારંટ કાઢીને ગુન્હેગારોને તપાસ માટે જેસોર મોકલી દીધા—પોતે કેસ ન ચલાવ્યો. કેમકે આવા પ્રમાણે પંચક્યાસ કરનાર કેસ ચલાવી શકે નહિ.

આરોપીઓ હાજર થઈ ગયા. ત્યાંના કેસ સેશન્સ કોર્ટને સોંપવાનો હુકમ થયો, અને આરોપીના ૨૪ માણસોને જન્મભર દેશનિકાલની સજા થઈ. સાહેબ લોક તો છુપાઈ ગયા હતા. સન ૧૮૬૨ ના છેલ્લા ભાગમાં મોરેલ અને લાઇટફુટ સાહેબ વિલાયત જતા રહ્યા. હેલી સાહેબ વેશ બદલીને પોતાનું બીજું નામ પ્રસિદ્ધ કરીને નાસી છૂટવાના પ્રયત્નમાંજ હતા, પણ પોલીસે મુંગેરમાં પકડી લીધા. તેમણે પણ કેટલાક દિવસ સુધી જેલખાનાની હવા ખાધી. અંતે સન ૧૮૬૩ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં હાઈ-કોર્ટમાંથી હેલી સાહેબ મુક્ત થયા. કેમકે તેઓ કોઈ રીતે અપરાધી ઠર્યા નહિ. વળી રહીમની લાશનો પણ પત્તો લાગ્યો ન હતો.

સાહેબ લોક નાસી ગયા હતા ત્યારે ખુલનામાં એવી અફવા ઉડી હતી કે બંકિમ-ચંદ્રને મારી નાખવા માટે પ્રપંચ રચવામાં આવ્યો છે. જે બંકિમને મારી નાખશે

તેને એક લાખ રૂપિયા આપવામાં આવશે. ખબર નથી કે આવું કોણે જાહેર કર્યું હતું અને કોણ એટલા રૂપીઆ આપનાર છે. અથવા એવી પણ હતી કે કોઇ અંગ્રેજ એક ખિસ્સામાં એક લાખની નોટ અને બીજા ખિસ્સામાં રિવોલ્વર લઇને બંકિમને મળવા ગયો હતો. તેણે રિવોલ્વર અને નોટોનું બંડલ બંકિમ સમક્ષ ટેબલ ઉપર મૂકીને કહ્યું હતું.—" તમે શું ઇચ્છો છો ? જો આ ધન લેવા રાજી ન હો તો હું હમણાંજ તમને મારી નાખીશ."

બંકિમે શ્વાસ ખાઇને વિચારીને કહ્યું " હું મારી સહધર્મિણીની સલાહ લઇને જવાબ આપું છું." એમ કહીને બંકિમચંદ્ર ઉઠીને બીજી ઓરડીમાં ગયા, અને અંદરથી બારણું બંધ કરીને નોકરોને હાંક મારી. પેલો અંગ્રેજ તો તરતજ ગભરાઇને અગીઆરા ગણી ગયો.

ઉપલા બનાવ પછીજ પૂર્વોક્ત જાહેરાતનો પ્રચાર થયો હતો પણ બંકિમને કોઇ મારી ન શક્યું. ભગવાન તેમના રક્ષક હતા. બંકિમ બાબુનો એક હજુરિયો મોરેલગંજના બદમાશોના હાથમાં પકડાઇ ગયો હતો. તેના છુટકારા માટે બંકિમે બહુજ પ્રયત્ન કર્યો અને અંતે તેને છોડાવી પણ લાવ્યા.

પણ આ કામમાં તેમને બહુ હેરાન થવું પડયું. જૈસોર જીલ્લાના બીજા કસ્બાઓમાંપણ આવાજ ઉત્પાત થતા રહ્યા; પણ બંકિમના પ્રતાપે ખુલના શાંત રહ્યું હતું. બેનુબ્રિજ સાહેબે બંકિમનાં કામોથી બહુ ખુશ થઇને સરકારમાં તેમનાં વખાણ લખી મોકલ્યાં. લેફ્ટેનંટ ગવર્નર ગ્રીઅન સાહેબે ૧૮૬૦ ની શરૂઆતમાં બંકિમના પગારમાં રૂ. ૧૦૦) નો વધારો કર્યો. આ રીતે ચાર વર્ષ અને પાંચ મહીનામાં બંકિમે બેવાર પ્રમોશન મેળવ્યું. હવે સાડીબાવીશ વર્ષની ઉંમરમાં બંકિમ બાબુ ચતુર્થ શ્રેણીના મેજીસ્ટ્રેટ થયા.

ચાંચીઆઓને ઠેકાણે લાવવામાં પણ બંકિમ બાબુએ પોતાના સાહસ અને તેજસ્વિતાનો યથેષ્ટ પરિચય આપ્યો છે; પણ મોરેલગંજના મામલા આગળ એ બધું કામ સાધારણ છે. બંગાળીની અનઑફિશિયલ પાર્લામેન્ટ કહીને જે ગળીવાળા સાહેબોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે; જે ગળીવાળા સાહેબોએ લેફ્ટેનંટ ગવર્નર ગ્રાન્ટ સાહેબ ઉપર પણ લાયબલ કેસ ચલાવવામાં બાકી રાખ્યું ન હતું; તે વેપારી સાહેબો સહેજમાં દબાઇ જાય તેવા ન હતા. બંકિમ બાબુએ તેમને કબજામાં રાખીને અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે; તેથીજ આ ઘટનાનું વર્ણન આટલા થોડા વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે બંકિમચંદ્રની ચારે બાજુએ ચાંચીઆ અને બદમાસો ફરતા હતા; જ્યારે પ્રબળ ગળીવાળા સાહેબો સાથે તેમને ઝગડો ચાલતો હતો; તે વખતે પણ તેઓ સ્થિરચિત્તે દુર્ગેશનંદિની નામની નવલકથા લખ્યેજ જતા હતા.

બંકિમ બાબુની બી. એલ. ની કાયદાની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી સને ૧૮૬૯ ની

રહેણી નવમ્બરે બહેરામપુરમાં બદલી થઈ પ્હોંચ્યા તો તેઓ લોકની સાથે બહુ હળતા મળતા ન હતા અને લોક પણ તેમની પાસે ઓછા આવતા જતા હતા, પણ અંતે તેમ ન્હેતુ રહ્યું. બંકિમચંદ્ર સ્વભાવથીજ જરા આત્માભિમાની હતા તેથી તેઓજ તેમનું તેજ જોઈને પણ લોક તેમનાથી દૂર રહેતા હતા. તેઓ પણ લોકોની પ્રીતિના ભૂખ્યા ન હતા, પણ બેએક વર્ષ ત્યાં રહ્યા બાદ તેઓ એવા તો લોકપ્રિય થયા, કે સામાન્યરીતે એવી લોકપ્રીતિ ક્વચિતજ નસીબમાં હોય છે. બંકિમચંદ્ર જ્યારે ૧૮૭૪ માં રજા લઈને બહેરામપુરથી વિદાય થયા ત્યારે તેમને ત્યાંજ રહેવા માટે લોકોએ બહુજ આગ્રહ કર્યો હતો. લગભગ દોઢસો વિનતિપત્ર તેમની પાસે આવ્યા હતાં પણ તેમનું સ્વાસ્થ્ય ખરાબ થઈ ગયું હતું તેથી તેઓ ત્યાં ન રહી શક્યા. તેમની વિદાય પ્રસંગે દાન કરવા માટે ત્યાંના રહેવાસીઓએ લગભગ ૫૦૦૦ રૂપીઆ એકઠા કર્યા હતા અને સાત દિવસ સુધી કંગાળ અને દુખીઓને અન્નદાન પહોંચાડવામાં આવ્યાં હતાં.

માત્ર દેશબંધુઓએજ તેમને રોકવાની ઈચ્છા નહોતી બતાવી, પણ મેજીસ્ટ્રેટ, કમિશ્નર વગેરે હાકેમોએ પણ તેમને બહેરામપુરમાં રાખવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સન ૧૮૭૩ માં બંકિમે રજા માટે અરજી કરી. મેજીસ્ટ્રેટે કહ્યું " હું તમને એક પણ રીતે છોડી શકું તેમ નથી." ત્યારે બંકિમે કમિશ્નર સાહેબને અરજી કરી અને કહ્યું-' નહિંતો મારી તબીયત ખરાબ થઈ ગઈ છે મને ત્રણ માસની રજા આપો." કમિશ્નરે કહીને કહ્યું-' તમને હું તેમજ મેજીસ્ટ્રેટ છોડી શકીએ તેમ નથી. હા, તમારી ઈચ્છા હોય તો હું એટલી શરતે રજા આપું કે રજા પૂરી થયા પછી અહીંજ પાછા આવો." બંકિમે કહ્યું-'મારી ઈચ્છા હવે અહીં આવવાની નથી. આપ જાણો છો કે અહીંની આબોહવા ખરાબ છે ' કમિશ્નરે કહ્યું-" તો એક કામ કરો. તમે ખાસ રજા લો." બંકિમે કહ્યું ' ખાસ રજા લેવાથી શું ? બે ચાર દિવસની રજા તો સ્હેજમાંજ પૂરી થશે.' કમિશ્નરે કહ્યું-' તમે જેટલીવાર લેવી રજા માગો; હું દર્દપત્ર અવશ્ય વિલંબ મંજુર કરી દઈશ.

બંકિમબાબુ સાહેબની કૃપા જોઈને મુગ્ધ થઈ ગયા અને જ્યાંસુધી બની શક્યું ત્યાંસુધી એક દિવસની પણ રજા લીધા સિવાય કામ કરતા રહ્યા. પણ જ્યારે અશક્ત થઈ ગયા ત્યારે ડૉક્ટરના પ્રમાણપત્ર સાથે તેમને રજા માગવી પડી. આ રજા ન આપવી એ કમિશ્નરના અધિકાર બહારની વાત હતી, તોપણ તેમણે અરજી દબાવી રાખી. અને બંકિમે ડેવિયર સાહેબને પત્ર લખ્યો. ડેવિયર સાહેબ તે વખતે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના સેક્રેટરી હતા. તેઓ બંકિમના ગુણ ઉપર મોહિત હોઈને તેમના પરમ મિત્ર હતા. ડેવિયર સાહેબે બંકિમની રજા તરતજ મંજુર કરાવી આપી

બહેરામપુરમાં બંકિમ ઘણું ખરું સુખી હતા. ધન, જન, માન, અધિકાર સર્વ

કાંઇ પ્રાપ્ત હતુ. અહી આવ્યા પહેલા તેમનીત્રણ નવલકથાઓ પ્રગટ થઇ ચૂકી ને તેમનો યશ પણ ઠીક ફેલાયો હતો બહેરામપુરમા બદલી થવા પહેલા છ માસની રજા લઇને એકવાર દેશની મુસાફરી કરવા નીકળ્યા હતા, બનારસમા જઇને લગભગ દોઢ માસ રહ્યા હતા, ત્યા કોઇ બીજુ કામ ન હતું. ફક્ત પોતાના છપાતાં પુસ્તકોનાં પ્રૂફ જોતા હતા તે પછી પાછા બંકિમબાબુ બહેરામપુર ગયા હતા. ત્યા બહુ દિવસ સુધી રહ્યા ત્યાં એક બે ઘટનાઓથી બંકિમબાબુને જ કેટલુંક કષ્ટ ઉઠાવવુ પડ્યું હતું. તેમાંની એક ઘટના કર્નલ ડફિનવાળી આગળ કહેવામાં આવી છે. બીજી ઘટના નીચે પ્રમાણે હતી.

એ પ્રસંગે બંકિમની માતા સ્વર્ગવાસી થયા હોવાથી તેઓ ખુલ્લે પગે અને ખુલ્લે શરીરે માત્ર એજ નાખીને બે એક દિવસ કચેરીમાં ગયા અને તે પછી રજા લઇને ઘેર ગયા. તેવખતે ઇ. આઇ. આરતી લુપ લાઇન પુરી થઇ હતી; પણ આજમગંજ યા લાલ ગોલાની લાઇન નહોતી થઇ આથી બંકિમને નલહાટી સ્ટેશન જઇને ગાડીએ બેસવુ પડયુ આ પ્રસંગે તેમને એક મુસ્કેલી સામે થવુ પડયુ. બંકિમે ગાડીમાં પેસતાજ જોયુ કે બે અંગ્રેજ દારૂ પીતા હતા. પાછા ઉતરીને બીજે એમ વાતો વખત ન હતો, અને વળી બીજા વર્ગનો બીજો ડબ્બો પણ ન હતો. આથી લાચાર થઇને તેઓ તેજ ડબ્બામાં બેસી રહ્યા.

સાહેબોએ જોયુ કે એક ખુલ્લા પગવાળો અને ખુલ્લા શરીરવાળો બંગાળી ગાડીમાં ચઢી બેઠો છે! તેઓ સમજ્યા કે આ દેશી માણસ ભૂલથી આ ડબ્બામા ચઢી બેઠો હશે તેઓ "ઉતર, ઉતર" કહીને બૂમ મારવા લાગ્યા. આગગાડી તે વખતે પૂર જોસમાં ચાલતી હતી. બંકિમે જાણ્યુ કે સાહેબો બેઅદબ છે. તેમની સાથે એક નોકર હતો, તે પણ ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામા હતો. બે દારૂના નિશામાં ચકચૂર અંગ્રેજોના મુકાબલામાં ક્ષીણકાય, દુર્બળ બંકિમચંદ્ર એકલાજ હતા; છતાં તેઓ બિલકુલ દબાયા નહિ. દબાવુ એ તો તેમના સ્વભાવથીજ વિરુદ્ધ હતુ સ્પષ્ટ અને સુંદર અંગ્રેજીમાં બંકિમે અંગ્રેજોને કહ્યુ—"ચાલતી ગાડીએ કેવી રીતે ઉતરાય, તે તો તમેજ પહેલા ઉતરીને બતાવો." સાહેબોએ જોયુ કે આ દેશી તો બહુ અંગ્રેજી જાણે છે. બંકિમ તેમના તરફ કટાક્ષપૂર્ણ આંખે જોઇને તીવ્ર ભાવામાં તેમની ઝટકણી કાઢવા લાગ્યા; ત્યારેજ એ સાહેબ લોક ચૂપ થયા. એટલામાં આગનું સ્ટેશન આવી પહોંચતાં બંકિમ બાબુ પ્રથમ વર્ગના ડબ્બામાં જઇને બેઠા ત્યારથી તેઓ બીજા વર્ગમાં મુસાફરી નહોતા કરતા. તેઓ કહેતા કે 'બીજા વર્ગમા હલકી કોટિના અમલદારો મુસાફરી કરે છે. માટે આપણા લોકોએ પોતાની મર્યાદા અને પ્રતિષ્ઠા જાળવવામાટે પ્રથમ વર્ગમાં અથવા તો ઇન્ટર વર્ગમાં મુસાફરી કરવી જોઇએ."

ઇ. ૧૮૭૨ ના વૈશાખ મહીનામાં બંકિમે 'બંગદર્શન' માસિકપત્ર કાઢવુ.

બંગદર્શન નીકળ્યા બાદ એકવાર બંકિમ બાબુને સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્ત મળ્યા હતા. તેઓ કદાચ બહેરામપુરમાંજ મળ્યા હતા રમેશ બાબુએ બંગદર્શન અને કપાલ કુંડલા વાંચીને ખુશ થઈને કહ્યું હતું કે– મને પહેલાં આવી ખબર ન હતી કે બંગાળી ભાષા આટલી ખુબીપૂર્વક લખી શકાય છે " તેના જવાબમાં બંકિમે કહ્યું હતું કે ' બંગાળી ભાષાના સાહિત્ય ઉપર તમને આટલો બધો પ્રેમ છે તો તમે પણ બંગાળીમાં શામાટે લખતા નથી ?" રમેશબાબુએ કહ્યું–' હું તે બંગાળીમાં શું લખીશ ! મે જીવનભરમાં કદિ પણ બંગાળી લખ્યું નથી લખવાની રીત પણ હું જાણતો નથી ' બંકિમે કહ્યું–' લખવાની રીત વળી કેવી ? તમારા જેવા શિક્ષિત પુરૂષ જે પ્રમાણે લખશે તેજ રીત બની જશે "

થોડા દિવસ પછી બંકિમ બાબુએ ફરીથી એક પ્રસંગે રમેશબાબુને કહ્યું હતું " તમારી અંગ્રેજી રચના કદી સ્થાયી નહિ થઇ શકે બીજા લોકો તરફ જુઓ તમારા કાકા ગોવિંદચંદ્ર શશીચંદ્ર અને મધુસૂદન દત્તની બંગાળીમાં લખેલી કવિતાઓ કદી નાશ પામશે નહિ જ્યાંસુધી બંગાળી સાહિત્ય રહેશે ત્યાંસુધી તે અમર રહેશે"

આ વાતચીતને બે વર્ષ થયા પછી રમેશ બાબુની 'બંગવિજેતા' નામની નવલ કથા પ્રગટ થઇ ત્યાર બાદ માધવીકંકણ, સમાજ સંસાર, રાજપૂત-જીવનસંધ્યા વગેરે જે ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકો તેમણે પ્રગટ કર્યાં છે તે સહજમાં નાશ થાય તેવા નથી ત્યારે તેમની 'લેઝ ઓફ એન્શિયન્ટ ઇન્ડિયા (પ્રાચીન ભારતના પદો) ભૂલાતી જાય છે ચેરી બ્લોસમ અને શશીદત્તની 'વીઝન ઓફ સુમેરુ' (સુમેરૂનું દૃશ્ય) તો લુપ્ત પણ થઇ ગયાં છે મધુસૂદન દત્તની 'કેપ્ટીવ લેડી'નું પણ હવે કોઇ નામ નથી લેતું પણ 'મેઘનાદ વધ' વાળી તેમની કૃતિ અમર થઇ ચુકી છે

બંકિમે પણ 'રાજમોહનની પત્ની' નામની એક વાર્તા અંગ્રેજીમાં લખી હતી, પણ તે પૂર્ણ કરવા પહેલાંજ તેમને પોતાની ભૂલ સમજાઇ જવાથી તેમણે તે પડતી મૂકી હતી અને દુર્ગેશનંદિની લખવી શરૂ કરી હતી

બંગદર્શન' ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૫ સુધી પૂર્ણ તેજથી ચાલતું હતું બંગદર્શનનો કિસ્સમકિતાબ બંકિમના પિતા યાદવચંદ્ર રાખતા હતા તેમના ભાઇ સંજીવચંદ્ર છપાઇના કામપર દેખરેખ રાખતા હતા, અને બંકિમ બાબુ સંપાદનનું કામ કરતા હતા સન ૧૮૭૬ ના માર્ચ મહીનામાં બંકિમ બાબુની હુગલીમાં બદલી થઇ કાંટાલ પાડાથી હુગલી બહુ પાસે છે એક કલાકનો પણ રસ્તો નહિ હોય બંકિમબાબુ ઘેર રહીનેજ ત્યાં કામ કરવા જવા લાગ્યા, પણ આ ક્રમ થોડા દિવસ સુધીજ રહ્યો, ત્યાર બાદ ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૨ ની શરૂઆતમાંજ કોઇ કારણથી બંકિમચંદ્રે બંગદર્શન બંધ કરી દીધું અને તેઓ સપરિવાર ચંચુડામાં રહેવા ગયા

બંકિમ બાબુનું ધાર્મિક અને તત્વજ્ઞાન સંબંધી વાંચન વિશાળ હતું. તેમની વય

વધતી ગઇ તેમ તેમ તેમના હૃદયમાં ધર્મભાવ પણ વધતો આવ્યો હતો. એક સમયે તેમની મોટી પુત્રી પ્રસવવેદનાથી અત્યંત દુઃખી થઇ રહી હતી, ત્યારે બંકિમ બાબુએ ઠાકુરમંદિરમાં પદ્માસનથી બેસીને ઉંડા હૃદયથી પ્રભુ પાસે તે દુઃખ ટાળવાની પ્રાર્થના કરી હતી. એકપ્રસંગે તેમના ઘરમાં એક બાળક એક કઠિન રોગથી પીડાઇને અત્યન્ત દુઃખી થતું હતું ત્યારે પણ બંકિમબાબુએ મોડી રાત સુધી જાગીને ભગવાનની આગળ પ્રાર્થના કરી હતી અને છેક પાછલી રાત્રે સુતા હતા. એ પછી સવારે ઉઠતાંજ તેમણે ભગવાનની મૂર્તિનું ચરણોદક લાવીને બાળકના મસ્તકપર લગાવ્યું હતું; અને બાળકનો રોગ જલદી મટી ગયો હતો. આ બનાવ પછી બંકિમબાબુના હૃદયમાં ધર્મભાવની જડ પાકી જામી ગઇ અને ભક્તિનું ઝરણું ફુટી નીકળ્યું. પ્રૌઢાવસ્થામાં એ ઝરણાએ એક નાની સરખી નદીનું રૂપ લીધું હતું, અને તે પછીના જીવનમાં તે નાની નદી વિશાળ તરંગમયી ગંગારૂપે બની ગઇ હતી. એક ઘટનાનું વર્ણન કરવાથી પાઠકગણને એ બાબતનો પરિચય થશે

દેહ છુટવા પહેલા ત્રણ ચાર વર્ષ અગાઉ એકવાર બંકિમ બાબુ બહુજ બિમાર પડી ગયા હતા વ્યાધિ એવો વિચિત્ર હતો કે તેમાં જ્વર યા બીજી કોઇ પીડા ન હતી, પણ દાંતોમાંથી લોહી વહ્યા કરતું હતું થોડું નહિ પરંતુ પાશેર પાશેર સુધી લોહી કેટલીક વાર વહી જતું હતું. ઘરના માણસોએ એક જાણીતા યૂરોપીઅન ડૉક્ટરને તેડાવ્યા સાહેબ આવ્યા તેમની જાણમાં આવ્યું કે બંકિમબાબુ દરરોજ બહુ વાર સુધી ગીતાનો પાઠ કરતા રહે છે ડૉક્ટરે કહ્યું કે ગીતાપાઠ બંધ કરવો પડશે અને વાતચીત પણ બહુજ ઓછી કરવી જોઇએ બંકિમ બાબુ એ સાંભળીને હસી પડ્યા તેમનું એ હસવું વ્યંગનું અથવા અહંકારનું ન હતું, પરંતુ ધર્મભાવજન્ય વિશુદ્ધ આનંદનું હતું તેમના અડગ ધર્મવિશ્વાસનું એ હસવું હતું.

સાહેબ દવાનો નુસખો લખી આપીને ચાલ્યા ગયા ઘરનો નોકર તે પ્રમાણે દવા લઇ આવ્યો. દવાની શીશી બંકિમબાબુની આગળ મૂકવામાં આવી, પરંતુ તેમણે તો શીશી ખોલીને બધી દવા પીકદાનમાં નાખી દીધી, અને ખૂબ હસી લઇને પછી ઉચ્ચ સ્વરથી ગીતાપાઠ ચાલુ કરી દીધો ! ઘરનાં માણસોને તેમના માટે વધારે ચિંતા થવા લાગી અને બીજા લોકોએ પણ તેમનો ગીતાપાઠ છોડાવવાની બહુ કોશિશ કરી, પરંતુ તેમણે છેવટ સુધી ગીતાનો પાઠ બંધ કર્યો નહિ એક દિવસે ડૉક્ટર મહેન્દ્રલાલ સરકાર તેમને જોવા આવેલા તેમણે પણ બહુજ સમજાવ્યા, પરંતુ બંકિમ બાબુ એ વિષયમાં તેમને કંઇ પણ ન કહેતા કેવળ હસતાજ રહ્યા ! છેવટે ડૉક્ટરે ખીજાઇને કહ્યું "તમે આત્મહત્યા કરી રહ્યા છો" બંકિમે કહ્યું "કેવી રીતે ?"

ડૉ૦ સરકાર—જે દવા ખાય નહિ તે વૃથા પોતાનો જીવ ગુમાવે છે.

બંકિમ—કોણ કહે છે કે હું દવા નથી ખાતો ?

ડૉ० સરકારઃ—બાઓ છો ? તમારી દવા ક્યાં છે ?

બંકિમે આંગળીવડે ગીતાનું પુસ્તક બતાવ્યું.

" તમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન વૃથા છે " એમ કહીને ડૉક્ટર ચાલ્યા ગયા.

એ પછી બંકિમ બાબુનો રોગ થોડા દિવસ સુધી તો એટલો વધ્યો કે જીવવાની આશા પણ રહી ન હતી; પરંતુ પછી ધીરે ધીરે ગીતાપાઠથીજ× સાજા થઈ ગયા ! આવા બનાવો ઉપરથી કહી શકાય છે કે તેમના હૃદયમાં ભક્તિભાવરૂપી નદી મહાન વેગવાળી ગંભીર ગંગારૂપ બની ગઇ હતી એ ભક્તિ ગંગાની લહેરોમાંથીજ આપણને કૃષ્ણચરિત્ર અને ધર્મતત્ત્વ જેવાં અમૂલ્ય રત્ન વાંચવા મળ્યાં છે સાથે એવા બનાવો ઉપરથી એવું પણ શિક્ષણ મળે છે કે જ્યાંસુધી માણસનું ધર્મ જ્ઞાન સ્વલ્પ અથવા અધુરું હોય છે ત્યાંસુધી તો તે અહંકાર ને નાસ્તિકતાજ ઉપજ કરે છે, અને પછી જેમ જેમ એ જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ માનવહૃદય નિરભિમાન અને આસ્તિક બનતું ચાલે છે

બંકિમ બાબુ હુગલીમાં પાંચ વર્ષ રહ્યા એ દરમીયાન તેમને પ્રતિષ્ઠા અને ધન પૂરતાં પ્રાપ્ત થયાં હુગલીના કલેક્ટર સાહેબ આખા જીલ્લાનું કામ બંકિમ બાબુ ઉપર નિશ્ચિતપણે મૂકતા હતા ડિવીઝન કમિશ્નરે બંકિમચંદ્રના કામથી ખુશ થઇ તેમને પોતાના ખાસ મદદગાર (પર્સનલ એસિસ્ટંટ) બનાવ્યા હતા. લેફ્ટેનંટ ગવર્નર એડન સાહેબે બંકિમ બાબુની ભલામણથી તેમના નાનાભાઇ પૂર્ણચંદ્રને ડેપ્યુટી કલેક્ટરનું પદ આપ્યું હતું પુસ્તકોના વેચાણની પણ ઠીક આવક થતી હતી તેમનું વહાલું બંગ દર્શન પણ ફરીથી નીકળવા માંડ્યું હતું. કમલાકાંતના પત્ર રાજસિંહ, મુચીરામ ગોડનું જીવનચરિત્ર કમલાકાંતની જુબાની આનંદમઠ, વગેરે ગ્રંથો એક પછી એક લખાતા ગયા અને બંગદર્શનમાં પ્રગટ થતા ગયા બંગદર્શનમાં 'આનંદમઠ' પ્રગટ થયા પહેલાં થોડા દિવસે બંકિમ બાબુ હુગલી છોડીને આવ્યા હતા

બંકિમ બાબુ સરકારી નોકરતરીકે પણ કેવા નિડર અને મજબૂત મનના હતા તે નીચલો બનાવ દર્શાવી આપે છે.

ઈ० સ० ૧૮૮૧ માં બંકિમ બાબુની નોકરી હાવરામાં હતી એ સમયે મિ. બકલેંડ કરીને કલેક્ટર હતા એ સાહેબ બંકિમ બાબુ ઉપર બહુ નાખુશ રહેતા; કેમકે બંકિમ બાબુ પોલીસે ચલાવેલા કેસોમાં આરોપીઓને મોટે ભાગે છોડી દેતા હતા. આવી એક ઘટનાની હકીકત નીચે આપવામાં આવે છે

એક પ્રસંગે હાવરા મ્યુનિસિપાલિટીએ એવા આશયની નોટીસ કાઢી કે કોઇએ પણ કમ્બુસ્ટીબલ પદાર્થોથી પોતાનું ઘર છાવવું નહિ, નહિ તો સજા કરવામાં આવશે. આ

× શ્રદ્ધાવાન ભક્ત હૃદય આવી રીતે પણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે, એમાં કંઇજ સંશય નથી. સંપાદક

નોટીસનું ખાબાદાર મ્યુનિસિપાલીટીના એક અંગ્રેજ સેક્રેટરીને હાથે તૈયાર થઇ આખા શહેરમાં વહેંચવામાં આવ્યું હતું તે અંગ્રેજી કૉમ્બસ્ટીબલ શબ્દનો અર્થ બંગાળીમાં જ્વલનીય (સળગી ઉઠે એવું) લખવાને બદલે 'જલીય' (પાણીવાળું) એવો લખ્યો હતો.

આ 'જલીય' શબ્દે એક વૃદ્ધ સ્ત્રીને પોતાના સપાટામાં લીધી તે ભિખારીની એક નાની સરખી ઝુંપડી સુકા પાંદડાથી છાવેલી હતી લખવા વાંચવાનું તો એ ડોશી જાણતીજ ન હતી. નોટીસ નીકળ્યાનું સાંભળીને એક ભણેલા માણસને પૂછતા તે પેંડીયા ઢોર જેવા માણસે તેને સમજાવ્યું હતું કે પાણીવાળા પદાર્થોથી ઝુંપડી છાવવી જોઇએ નહિ ડોશીમાને એથી શાંતિ વળી હતી કેમકે તેમની ઝુંપડી સુકા પાનથીજ છાએલી હતી

થોડા દિવસમાં મ્યુનિસિપાલીટીના માણસોએ તે ડોશી ઉપર ફરીઆદ માંડી, ચેરમેન સાહેબે તે એંશી પંચાશી વર્ષની ડોશીને ફોજદારી કોર્ટમાં મોકલી આપી. જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટે મુકદ્દમો બંકિમબાબુની કોર્ટમાં સોંપી આપ્યો. બંકિમ બાબુને જણાઈ ગયું કે ડોશીને વ્યર્થ સતાવવામાં આવી છે જે નોટીસનો અર્થ મ્યુનિસિપાલીટીના સેક્રેટરીની સમજમાં ન આવ્યો તેનો અર્થ ભિખારી આ ડોશી કેવી રીતે સમજી શકે! બંકિમ બાબુએ ડોશીને છોડી દઇ ફેંસલામાં લખ્યું કે નોટીસની મતલબ સમજાતી નથી, તેથી નોટીસને અપૂર્ણ સમજીને આરોપીને છોડી દઉં છું. ડોશી બંકિમ બાબુને આશીર્વાદ દેતી દેતી પોતાને ઘેર ગઇ

ડોશીને છોડી મૂકવાની ખબર સાંભળીને જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટ બકલેન્ડ સાહેબના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ બંકિમ બાબુના જજમેન્ટ ઉપર નોટ લખ્યું કે 'બંકિમ બાબુના બંગાળી ભાષાના અભિમાને ફેંસલાને ફેરવી નાખ્યો છે'

ઉપલો શેરો વાંચીને બંકિમ બાબુને પણ ક્રોધ ચડ્યો તેમણે સાહેબને લખ્યું કે "તમે મારા ઉપરી નથી માટે મારા ફેંસલાપર ચર્ચા કરવાનો તમને કાયદે અધિકાર નથી, માટે એ વિષે કાંતો તમારે એક મહિનાની અંદર મારી ક્ષમા માગવી અથવા તો કેસના સર્વ કાગળો કમિશ્નર તરફ મોકલી આપવા"

મહીનો વીતી ગયો પણ બકલેન્ડ સાહેબે ક્ષમા પણ માગી નહિ તેમ કેસના કાગળો પણ કમિશનર તરફ મોકલ્યા નહિ પછી કમિશનરનું દોરામાં આવવું થતા બંકિમ બાબુએ તેની મુલાકાત લઇને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી

આ તરફ જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટને ઉપલી બીના વેળા એક માણસદ્વારા મળી ગઇ જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટ હજી નવોસવો અને કામચલાઉ તરીકેજ નિમાયલો હતો તેને સમજાઇ ચૂક્યું હતું કે જજમેન્ટ ઉપર અભિપ્રાય લખવામાં તેણે અનુચિત કર્યું છે, પરંતુ આ વાતની તો તેને કલ્પના પણ નહોતી આવી કે એક દેશી ડેપ્યુટી આટલી હદ સુધી જશે! બંકિમને શાંતિને નિયમ લાવવાના હેતુથી સાહેબે પોતાના શિરસ્તેદારને કહ્યું, કે

બપોર પછી બંકિમ બાબુ ઘેર જવા નીકળે ત્યારે મને ખબર આપજે. શિરસ્તેદારે તે પ્રમાણે કર્યું અને બંકિમ બાબુના ઘર તરફ જવાના સમયે સાહેબ તેમની પાસે પહોંચી ગયા. બંકિમ સાથે તેમણે નીચે પ્રમાણે વાતચીત કરી

બકલેંડ—બંકિમ બાબુ! તમે જાણો છો કે વાર્ષિક રિપોર્ટમાં મેં તમારે માટે શું લખ્યું છે?

બંકિમ—જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટ પોતાના રિપોર્ટમાં મારે માટે શું લખે છે તે જોવાની મને અગત્ય નથી.

બકલેંડ—મેં તમારી બહુ પ્રશંસા કરી છે

બંકિમ—તે જાણવાની મને પરવા નથી

સાહેબ જરા મુઝાયા. આવા આકરા જવાબોની તેમણે આશા રાખી ન હતી. બંકિમના કહેવામાં ધન્યવાદ અથવા કોમળતાનો ભાવ જરા પણ તેમણે જોયો નહિ.

બીજો ઉપાય ન જણાવાથી સાહેબે સ્પષ્ટ ભાષામાં કહ્યું કે બંકિમબાબુ ! જજમેંટ ઉપરના મારા અભિપ્રાયથી નારાજ થઈને તમે કેસના કાગળ કમિશ્નર તરફ મોકલવાનું લખ્યું હતું, તે બાબતમાં મારૂં એમ કહેવું છે કે તમારો તે પત્ર તમે પાછો ખેંચી લો તો સારૂં

બંકિમ—તમે ક્ષમા નહિ માગો ત્યાંસુધી કદી પણ તે પત્ર ખેંચી નહિ લઉં.

બકલેંડ—એટલું તો તમે સ્વીકારશોજ કે જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટનો અમુક મોભો હોય છે

બંકિમ—મોભો જરૂર હોય છે પરંતુ સર્વ કોઈ તે જાળવવા નથી માગતા

બકલેંડ—ઠીક બંકિમ બાબુ એક કામ કરો, હું મારો અભિપ્રાય પાછો ખેંચું અને તમે તમારો પત્ર પાછો ખેંચી લો

બંકિમ બાબુ એથી રાજી થયા સાહેબે પોતાના અભિપ્રાય નીચે લખ્યું કે હું ઉપર લખેલા શબ્દો માટે દીલગીર છું અને તે પાછા ખેંચી લઉં છું

બંકિમ બાબુએ પણ પોતાનો પત્ર ખેંચી લીધો આ સમયથી બન્ને વચ્ચે મૈત્રી બંધાઈ બકલેંડ સાહેબ બંકિમ બાબુ તરફ સદા શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિથી જોતા અને છેવટ સુધી તેમના હિતૈષી થઈ રહ્યા તેમણે પોતાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'બેંગાલ અન્ડર ધી લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર્સ'માં બંકિમ બાબુનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં છે

ઉપલા બનાવને લગતી હકીકત તે સમયના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર એશ્લી એડનના કાન સુધી પણ પહોંચી હતી તે ઉચ્ચ હૃદયના ગવર્નર એથી જરા પણ નારાજ ન થતાં ઉલટા બંકિમ બાબુ ઉપર ખુશ થયા હતા.

બંકિમ બાબુના દેવતુલ્ય પિતા યાદવચંદ્ર ઈ૦ સ૦ ૧૮૮૧ માં સ્વર્ગવાસી થયા. યાદવચંદ્ર દિવસનો ઘણો ભાગ પોતાની પૂજાના ઓરડામાંજ બાજઠ ઉપર બેસીને ગાળતા હતા. બંકિમ બાબુના 'બંગદર્શન' માસિકની વ્યવસ્થાનું કાર્ય પણ ત્યાંજ

ઘેઠા બેઠા તેઓ બજાવતા. ગામ લોકોના અંદર અંદરના કજીયા પણ તેઓ એજ સ્થળે બેસીને ચૂકવતા હતા. તેમના જમણા હાથ તરફ એક પાટ અને તેના ઉપર એક ગાલીચો બીછાવેલો રહેતો. જો કોઇ સાધુ બ્રાહ્મણ આવતા તે તેનાપર બેસતા હતા. ડાબી બાજુએ એક બીજી પાટ બિછાવેલી રહેતી. તેના ઉપર અન્ય સારા માણસોને બેસાડવાનું રાખ્યું હતું. યાદવચંદ્રના પોતાના બિછાના ઉપર ઘરનાં રમતિયાળ નાનાં બાળકો સિવાય બીજું કોઇ બેસતું નહિ. તેમના દીકરાઓ જ્યારે તેમની પાસે આવતા ત્યારે તેઓ ઘણે ભાગે ઉભાજ રહેતા અને પિતાની આજ્ઞા થાય તોપણ કંઇક સંકોચની સાથે જૂદા આસન ઉપરજ બેસતા હતા. બંકિમ બાબુને કદિ પણ કોઇએ તેમના પિતાની સામે ખુરશી ઉપર અથવા તો તેમની સાથે એક આસનપર બેઠેલા જોયા નથી.

એક વખત યાદવચંદ્રની તબીયત બહુ ખરાબ થઇ ગઈ હતી. તેઓ પલંગ-પર સુતા હતા બંકિમે પોતાના પિતાની નાડી જોવાનો વિચાર કર્યો. યાદવચંદ્રની એક બાજુ ભીંત હતી. ભીંતને અડીને તેમનો પલંગ પાથર્યો હતો. પલંગ ઉપર પગ મૂક્યા વિના યાદવચંદ્રના શરીરને અડકવું અસંભવિત હતુ. બંકિમબાબુ વિચાર-માં પડ્યા. પલંગપર પગ મુકાય તેમ ન હતું અને તકલીફ થાય એટલા માટે પિતાને પણ કહી શકતા ન હતા. અંતે એક બાજુનું બિછાનું વાળી લઇને પગ પલંગ ઉપર રાખીને તેમણે પિતાની નાડી જોઈ. પિતાના પલંગને, અને પિતાની વપરાશની ચીજોને તે પવિત્ર સમજતા હતા. પિતાના ઓરડામાં કોઇ દિવસ જોડા પહેરીને જતા ન હતા. પિતાના ઉપયોગની ચીજોને પોતે કદી વાપરતા નહિ.

બંકિમ માતા-પિતાના કેવા અનન્ય ભક્ત હતા તે બતાવવા માટે અત્રે બીજી બે એક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. એક દિવસ બંકિમ પિતાજીને મળવા આવ્યા. આવીને ઓરડામાં ઉભા રહ્યા, યાદવચંદ્ર આ વખતે માથું નમાવીને બંગ-દર્શનનો હિસાબ લખતા હોવાથી બંકિમચંદ્રના આવ્યાની તેમને ખબર ન પડી. મરતા પહેલાં કેટલાંક વર્ષોથી તેઓ ઓછું સાંભળતા હતા. પગનો અવાજ સાંભળવો તો દૂર રહ્યો પણ પાસે ઉભા રહીને ધીરેથી બોલાવે તો તે પણ સાંભળી શકતા ન હતા. પિતૃભક્ત પુત્ર પિતાના કામમાં અડચણ કરતો નહિ. શિક્ષિત બંકિમ પિતાને જોરથી બોલાવવાની અસભ્યતા પણ નહોતા કરી શકતા. પિતાને મળવા આવીને એમને એમ પાછા જવું તે પણ બંકિમને ઠીક ન લાગ્યું; કેમકે એથી તો પિતા તરફ કંઇક અવજ્ઞાનો ભાવ દેખાય, કંઇક અધૈર્ય અને વિરક્તિનો ભાવ પ્રગટ થાય. બંકિમચંદ્ર એમને એમ ચૂપચાપ ઉભા રહ્યા. બહુ વાર થઈ ગઈ. એટલામાં યાદવ-ચંદ્રની એક વૃદ્ધ દાસી ત્યાં આવી. બંકિમને આમ વિચારમાં ગરક થયેલા જોઇને તે હસી પડી. તેણે જોરથી બૂમ પાડીને યાદવચંદ્રને બંકિમ આવ્યાની ખબર આપી ત્યારેજ

યાદવચંદ્રે માથું ઉચું કરીને જોયું અને બંકિમને સ્નેહપૂર્વક બેસવાની આજ્ઞા કરી.

બંકિમબાબુ જ્યારે પહેલ વહેલા નોકરી કરવા જેસોર ગયા, ત્યારે માતા અને પિતાના પગ પૂજીને ચરણોદક બે શીશીઓમાં ભરીને પોતાની સાથે લઇ ગયા હતા. બંકિમચંદ્ર સુધરેલા છતાં પણ માતપિતાના આવા ભક્ત હતા.

સન ૧૮૮૨ માં જાજપુરમાં બંકિમબાબુ ૬ મહીના રહ્યા. જ્યારે તેઓ ત્યાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની સાથે તેમના વચટ જમાઇ પણ હતા. તે વખતે ત્યાં રેલ્વે નહોતી થઇ. રસ્તો બહુજ ખરાબ હતો. વળી રસ્તામાં ચોર ડાકુનો પણ બહુ ડર હતો. એવે ભયવાળે રસ્તે બંકિમબાબુ પાલખીમાં બેસીને જતા હતા. તેમના જમાઇ બીજી પાલખીમાં બેઠા હતા. નોકર-ચાકર સરસામાન લઇને બીજે રસ્તેથી ગયા હતા. સાથે માત્ર બે માણસ હતા. તેઓ મશાલ લઇને પાલખીઓની સાથે ચાલતા હતા. રાત્રીનો સમય હતો. ચારે બાજુ શાંતિ હતી. ચંદ્ર પણ વાદળોમાં સતાકુકડી ખેલતો ખેલતો જતો હતો. દિવસે ખુબ વરસાદ વરસ્યો હતો.

રસ્તાની બન્ને બાજુ જંગલ હતું. તે વિકાળ રાતની વચ્ચમાં બે મશાલના પ્રકાશમાં બોઇ પાલખી ઉચકીને જતા હતા. ટાઢ પણ ખુબ હતી. બંકિમ બાબુની પાલખી આગળ અને તેમના જમાઇની પાલખી પાછળ હતી.

બે પાલખીના સોળ બોઇ હતા. પણ તેઓ ઉડીયા (ઉડીસા પ્રાંતના) હતા. એટલે માટીના પુતળાથીએ વધારે નમાલા હતા. બોઇ તેમની ધૂનમાં જાત જાતની વાતો કરતા ચાલતા હતા, તેવામાં એકાએક તેઓ અટકી ઉભા. તેઓને તેમની સામે અને આજુબાજુ બહુજ માણસો દેખાયા. તેમણે ધાર્યું કે તેઓ લુટારા છે. ધીમે ધીમે અંદર અંદર વાત કરીને તેઓ અટકી પડયા, અને તરતજ પાલખી નીચે ઉતારી. તે વખતે બંકિમ બાબુની આંખમાં જરા ઉંઘ આવી હતી. પાલખી પૃથ્વીપર ટેકવતાંજ તેઓ જાગી ઉઠયા. તેમણે મોટા અવાજે કહ્યું-"શું થયું છે?"

જવાબ કોણ આપે? બીચારા બોઇ લોકો તો નાસવા લાગ્યા હતા.

બોઇઓ નાસી ગયા. મશાલવાળા બે માણસો પણ નાસી ગયા હતા. લુટારાઓએ આવીને તેમને ઘેરી લીધા. તેમના હાથમાં લાઠી સિવાય બીજું હથિયાર ન હતું.

બંકિમચંદ્રની પાલખીનું એક બાજુનું બારણું બંધ હતું બીજી બાજુનું ખુલ્લું હતું. બંકિમે ડોકું બહાર કાઢીને જોયું તો દશ પંદર ડાકુઓએ બન્ને પાલખીને ઘેરી લીધી છે. તેઓ પાલખીમાંથી ઉતરીને રસ્તામાં ઉભા રહ્યા. સાંભળ્યું છે કે તેમના હાથમાં પણ એક લાઠી હતી. તેમણે લાઠી ઉગામીને સામેના ડાકુને સ્પષ્ટ ઉડિયા ભાષામાં કહ્યું-"જે આગળ આવશે તેને ઠાર મારીશ." લુટારુઓ ઉભા રહ્યા. બંકિમચંદ્ર બહુ નિર્ભય હતા. તે નિર્જન વનમાં વીસ લુટારાની સામે ફુગ્ગ નિઃસહાય બંકિમચંદ્ર નિશ્ચલ વિકારશૂન્ય ભાવથી ઉભા રહ્યા હતા. ફરી પાછું તેમણે

નિર્ભયતાથી લૂટારાઓને કહ્યું–"તાકાત હોય તો આવી જાઓ" બધું તેમનાથી બીધા, અને દૂર જઈને ઉભા રહ્યા.

આ વખતે મી. હૅસ્ટી સાથે બંકિમબાબુને ઘોર લેખિની-યુદ્ધ સ્ટેટ્સમેન પત્રમાં ચાલતું હતું. બન્નેના લખાણો લોકો આતુરતાથી વાંચતા હતા. એ લેખમાળાને લીધે સ્ટેટ્સમેનની એટલી ખપત વધી હતી કે કોઈ કોઈ દિવસે તો તે બે વાર છાપવું પડતું હતું. આ ઝગડો ઉભો થવાનું કારણ બહુજ સાધારણ હતું. તે દિવસોમાં હેસ્ટી સાહેબના હાથમાં કંઈ ખાસ કામકાજ ન હતું. તેથી તેમણે હિન્દુઓને અને તેમના ધર્મને ભલું બુરું કહેવાનું શરૂ કર્યું. શોભા બજારના રાજભવનમાં એક આલુસનું શ્રાદ્ધ હતું, એ તેમાં કારણભૂત થયું. મહારાજ કાલીકૃષ્ણ બહાદુરની ઓનું શ્રાદ્ધ ખૂબ ધામધૂમથી થયું હતું. તેને લગતા સભામંડપમાં બંગાળાના પ્રસિદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ પુરુષો એકત્ર થયા હતા. આ સભામાં ૪૦૦૦ અધ્યાપક પંડિતો હતા. તે સભામંડપમાં રાજભવનના ઇષ્ટદેવ ગોપીનાથજીની મૂર્તિ ચાંદીના સિંહાસન ઉપર પધરાવવામાં આવી હતી. તે જોઈને હેસ્ટી સાહેબનો ક્રોધાગ્નિ સળગી ઉઠયો. ક્રોધને ન રોકી શકવાથી તેઓ હિંદુ ધર્મ ઉપર તીવ્ર વાગ્બાણ છોડવા લાગ્યા. તેમણે હિંદુધર્મવિરુદ્ધ લેખ પણ લખવા શરૂ કર્યો. બંકિમચંદ્ર જેવો વિદ્વાન અને ધાર્મિક પુરૂષ આ કેમ કરીને સહન કરી શકે ? તેમણે રામચંદ્રના નામથી તેમના લેખોના સચોટ જવાબ આપવા શરૂ કર્યા. તેમની આ લેખમાળાથી તેમનું અગાધ પાંડિત્ય જણાઈ આવે છે. પોતાના લેખોના સચોટ જવાબ મળતાં હૅસ્ટી સાહેબ તેના લેખકનું અસલ નામ જાણવાને આતુર થઈ રહ્યા હતા.

બંકિમચંદ્રની જાજપુરથી હાવરા બદલી થઈ. તે વખતે ઈ. વી. વેસ્ટ મૅકોટ સાહેબ હાવરામાં મેજીસ્ટ્રેટ હતા. થોડાજ દિવસમાં ઉક્ત સાહેબ સાથે બંકિમ બાબુને તકરાર થઈ. એક રેલ્વે સંબંધી મુકદ્દમો બંકિમચંદ્રની કચેરીમાં મોકલવામાં આવ્યો. તે મુકદ્દમાનું પરિણામ જાણવા માટે મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબ અત્યંત ઉત્કંઠિત હતા. એક દિવસ તેમણે સાંભળ્યું, કે બંકિમચંદ્રે આરોપીને છોડી દીધો છે. સાહેબને તે અસહ્ય થઈ પડયું. તેઓ બહુજ નારાજ થઈને બંકિમ બાબુની કચેરીમાં ગયા.

બંકિમબાબુ પાસે તે વખતે એક બીજો મુકદ્દમો ચાલતો હતો. સાહેબને જોઈને બંકિમચંદ્ર ઉભા પણ થયા નહિ તેમજ તેમની સાથે કંઈ બોલ્યા પણ નહિ. સાહેબે કોર્ટના માનની ખાતર ટોપી ઉતારી. ત્યાર બાદ પ્લૅટફૉર્મની નીચે ઉભા રહીને બંકિમચંદ્રને સંબોધીને કહ્યું:–

"બંકિમ બાબુ! રેલ્વેવાળા મુકદ્દમામાં આપે આરોપીને છોડી દીધો ?"

બંકિમે એમને એમજ ખુરશી ઉપર બેઠાં બેઠાં કહ્યું "હા, સો—"

સાહેબઃ—આપે આરોપીને સજા કરવી જોઈતી હતી.

બંકિમ—આપ આવા શબ્દો ઉચ્ચારીને કોર્ટનું અપમાન કરી રહ્યા છો, અત્યારે હું મહારાણીનો પ્રતિનિધિ છું

સાહેબ—આપે ભૂલ કરી છે, તે આપને બતાવવી જોઇએ

બંકિમચંદ્ર વધારે વાદવિવાદમાં ન ઉતરતાં સાહેબ વિરૂદ્ધ તુમાર લખવા લાગ્યા સાહેબે જાણ્યું કે આ તો ભારે આફત આવી ! જે કહી શકાયું નથી, જોયું નથી, તેજ કરવા એક હિંદુસ્તાની મેજીસ્ટ્રેટ તૈયાર થયો છે ! બુદ્ધિમાન અને કાયદો જાણનાર સાહેબ સમજી ગયા કે તેનું આ કામ નિયમવિરૂદ્ધ થયું છે તેમણે તરતજ માફી માગી લીધી બંકિમે પણ તેમને માફી આપી.

બંકિમે પોતાના મનમાં ધાર્યું હતું કે સાહેબો સાથે ઝગડો કરતાં કરતાં સંભવ છે કે કોઈ દિવસ નોકરી છોડવી પડશે તેથીજ કાયદાની પરીક્ષા આપીને વકિલાત કરવાનો રસ્તો તેમણે પોતાને સરે કરી રાખ્યો હતો.

ત્યાર બાદ બે ત્રણ મહીનામાંજ વેસ્ટમેકોટ સાહેબની બદલી થઇ તેઓ જો વધારે દહાડા હાવરામાં રહ્યા હોત તો જરૂર બંકિમ બાબુને થોડું ઘણું હેરાન થવું પડત સાહેબે થોડા હેરાન કર્યાં પણ હતા તે વખતે બંકિમચંદ્ર કલકત્તામાં રહેતા હતા. તેઓ હમેશાં કલકત્તાથી હાવરા જતા હતા સાહેબે હુકમ કર્યો કે તેમણે હાવરામાંજ રહેવું બંકિમચંદ્ર તેમાં સમજ ન હોવા છતાંયે કંઇ બોલ્યા નહિ અને હાવરામાંજ રહેવા લાગ્યા

બંકિમચંદ્રના હૃદયમાં કર્તવ્યજ્ઞાન બહુ પ્રબળ હતું પોતાના પરિવારના પ્રસંગોમાં અથવા નોકરીના કામોમાં કોઇએ કદી પણ તેમને કર્તવ્યવિમુખ જોયા નથી. ઉદાહરણતરીકે અહીં એક વાત લખવામાં આવે છે તેઓ પોતાના કોઇ સગાને દર મહીને કંઇક ધનની મદદ કરતા હતા. આવી મદદ તેમના તરફથી બહુ લોકોને મળતી હતી જેને ખાવાપીવાની તંગી હોય જેઓ અનાથ હોય, તેમને થોડા રૂપીઆ માસિક આપવા એ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા જે સગાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેની તરફ બંકિમચંદ્રને બહુ તિરસ્કાર હતો તેઓ તેને ઝેરથીયે ખરાબ સમજીને તેનાથી છેટા રહેતા હતા તોપણ દર મહીને થોડી ધનની મદદ તો આપ્યા જ કરતા હતા તે સગા તરફ બંકિમચંદ્રને એટલી ઘૃણા હતી કે કદી તેનું નામ પણ છાપવાથી નહોતા લેતા અને તેમની કલમથી પણ લખતા ન હતા તેને જે ધન તેઓ આપતા હતા તેને માટે પણ હિસાબમાં તે સગાના નામને બદલે ‘કુિલ ખર્ચ’ એવું લખતા હતા

હાવરામાં બંકિમચંદ્રની ફરીથી બદલી થઇ હવે તેઓ ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજીસ્ટ્રેટ થયા. માસિક પગાર રૂ ૮૦૦) થયો તે વખતે પુસ્તકોના વેચાણથી પણ પુરતી આવક થતી હતી. જીવનભરમાં તેમને પૈસાની તંગી નથી ભોગવવી પડી

આગળ જતાં અલીપુરમાં બદલી થયા પછી એક વખત બંકિમચંદ્રની અદાલતમાં એક મુકદ્દમો ચાલતો હતો. મુકદ્દમો નજીવો—આબકારી કેસ—હતો. આબકારી ખાતાએ મોકલેલો હતો. બંકિમચંદ્રે આરોપીને ગુનેગાર ઠરાવીને થોડો દંડ કર્યો. થોડા વખત પછી જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટ બેકર સાહેબે " દંડ ઓછો થયો છે. " એવો અભિપ્રાય જજમેંટ ઉપર લખ્યો. બંકિમે કહ્યું " બરાબર દંડ કરવામાં આવ્યો છે. એમ મને ખાત્રી છે. આસામી ગરીબ છે. એટલા રૂપીઆ આપતાં પણ તે હેરાન હેરાન થઇ જશે "

સાહેબે કહ્યું " પરંતુ ગુન્હા પ્રમાણેજ દંડ તો થવો જોઇએ."

બંકિમે કહ્યું "જનાબ, જ્યારે હું ન્યાયાધીશ થયો હતો ત્યારે આપતો પારણામાં હતા.

સાહેબ વચ્ચેથીજ અટકાવીને હસી પડ્યા અને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. બીજો કોઇ અંગ્રેજ હોત તો બહુજ નારાજ થાત, પણ ઉદારહૃદય બેકર સાહેબે જરા પણ ખોટું ન લગાડ્યું.

એકવાર બીજી એક ઘટના થઇ હતી. ચોવીસપરગણાના રેવન્યુખાતાનું વાર્ષિક-સ્ટેટમેંટ નંબર ૧૦ આપવાનો વખત થઇ ગયો હતો. તે વખતે મહેસુલ ખાતું બંકિમચંદ્રના હાથમાં હતું. સ્ટેટમેંટ વખતસર તૈયાર ન થઇ શક્યું. અને તાકીદનો હુકમ આવ્યો. બંકિમચંદ્રે તેની કંઇ પરવા ન કરી. તે માત્ર એટલુંજ જોતા હતા કે કામકરનારાઓ તૈયાર કરવાની બનતી મહેનત કરે છે કે નહિ. તે લોકોને તનતોડ મહેનત કરતા જોઇને બંકિમચંદ્ર નિશ્ચિંત રહ્યા. ક્રમશઃ બોર્ડ તરફથી, સરકાર તરફથી, એમ ચારે બાજુથી તાકીદ ઉપર તાકીદ થવા લાગી. બંકિમચંદ્રે જરા પણ નહિ ગભરાતા કંઇ પણ જવાબ ન આપ્યો. અને મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબનું આસન ડોલ્યું. કહેવાય છે કે સરકાર તરફથી તેમના ઉપર તાકીદની ચિઠ્ઠી આવી હતી. છેવટે બેકર સાહેબ બંકિમચંદ્રની કચેરીમાં ગયા અને પૂછ્યું "સ્ટેટમેંટ તૈયાર થઇ ગયું ?"

બંકિમ:— ના જી.

સાહેબ:— કેમ નથી થયું ?

બંકિમ:—અધિકારીઓ પૂર્ણ મહેનત કરીને કામ કરે છે. હું તેમને મારી નજ નાખી શકું.

સાહેબ ઉઠીને કામકરનારાઓની પાસે ગયા, અને આમ તેમ ફરતાં ફરતાં કામ જોવા લાગ્યા. જોઇને સંતુષ્ટ થયા અને કોઇને કંઇ પણ ન કહેતાં સરકારમાં લખી દીધું. બેકર સાહેબની દયા અને ન્યાયપરાયણતા બતાવવા માટેજ અહીં આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાથે સાથે એ પણ ઉદ્દેશ છે કે વાચક સમજી શકે કે બંકિમ બાબુ કયોક દેશી અમલદાર ન હતા, કે જેથી ઉપરિ અમલદારોથી દબાઇ જઇ પોતાના ભાઇઓ ઉપર જુલમ કરે.

અહીં બંકિમચંદ્રની ન્યાયાધીશતરીકેની રીતભાત વિષે થોડો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. બંકિમચંદ્રના એક સગાએ આ સંબંધમાં જે લખ્યું છે તેજ અહીં આપવામાં આવે છે તે લખે છે કે–

"બંકિમ બાબુ અલીપુરમાં હતા ત્યારે હું પણ કોઇ કોઇવાર તેમનું કોર્ટનું કાર્ય જોવા જતો હતો. એક વખત હાઇકોર્ટમાંથી એક યુરોપીઅન બેરિસ્ટર સાહેબ આવ્યા હતા, અને આરોપીના પક્ષનું સમર્થન કરતા હતા. બીજી બાજુના વકીલ તારકનાથ પાલિત હતા. તારક બાબુ બંકિમચંદ્રને સારી રીતે ઓળખતા હતા; પણ સાહેબ બહાદુર તદ્દન અજાણ્યા હતા. તેમણે ધાર્યું હશે કે એક દેશી ન્યાયાધીશ આગળ સાવધાનતાપૂર્વક બોલવાની કંઇ જરૂર નથી. તેઓ ટેબલપર હાથ પછાડીને, હાથથી જૂદી જૂદી રીતે ચાળા કરીને તથા મોંના હાવભાવ કરીને સાક્ષીને ગભરાવવા લાગ્યા. મેં જોયું કે બંકિમચંદ્રના ભવાં ચઢી ગયાં હતા, આંખોમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો, હોઠ દાંતનીચે દબાવેલો હતો. હું સમજી ગયો કે મેઘ ગાજ્યા વિના નહિ રહે. તરતજ વજ્રપાત થયો. સાહેબે સાક્ષીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો. સાક્ષીના જવાબ આપતા પહેલાંજ બંકિમચંદ્ર એકદમ બોલી ઉઠ્યા– " સવાલ નકામો છે. "

સાહેબે આશ્ચર્યચકિત થઇને પૂછ્યું " નકામો ? "

બંકિમબાબુએ કહ્યું " બેશક નકામો ! "

બંકિમે તારક બાબુ તરફ જોઇને કહ્યું–"તારક બાબુ ! આપ તેની સાથે આપનો વખત નકામો ગુમાવશો નહિ."

આટલી નાની વાતથીજ સાહેબનું મોં શાહીચોળ થઇ ગયું; પણ તેમણે વધારે વાદવિવાદ ન કર્યો. કદાચ તેઓ પોતાની ભૂલ સમજી ગયા હશે.

બંકિમ બાબુ થોડાજ શબ્દોમાં જેવો સખ્ત તિરસ્કાર કરતા હતા–થોડાજ શબ્દોમાં મહાન ઉપદેશ આપી દેતા હતા–એવો તિરસ્કાર અને ઉપદેશ બહુ ઓછા લોક કરી શકે છે. તેઓ નાના નાના કામ ઉપરથી દરેક માણસના વિષે અભિપ્રાય બાંધતા હતા કોઇ કોઇવાર નાની નાની વાતોના આધારે મુકદ્દમાનો પણ ફેસલો આપતા હતા. તેમને એવો વિશ્વાસ હતો કે નાનાં નાનાં કામોમાંથીજ માણસનો સાચો પરિચય મળી શકે છે. કોઇ માણસની મોટી મોટી વાતો સાંભળીને અથવા તેને અમુક મોટાં મોટાં કામ કરતો જોઇનેજ તેને મોટો ધારી લેવો ન જોઇએ.

આ વાતના ઉદાહરણતરીકે એક મુકદ્દમાનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. તેમની કચેરીમાં એક દિવસ એક સાધારણ મુકદ્દમો રજુ થયો. એમાં પ્રતિવાદીના વકીલના પૂછવાથી સાક્ષીએ કહ્યું કે " મેં ચેક આપતાં જોયો હતો " સાક્ષી નિરક્ષર અને નીચ જાતિનો હતો, પણ તે મુકદ્દમો તેનીજ સાહેદી ઉપર આધાર રાખતો હતો. વકીલે બંકિમ બાબુને બહુ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું " હજુર, લખી લ્યો, સાક્ષીએ

ચેક આપતાં જોયો હતો."

હાકિમે વાત બરાબર સ્પષ્ટ કરવા માટે સાક્ષીને ફરીથી પૂછ્યું—"તમે શું આપતાં જોયું હતું?"

સાક્ષી:—હજૂર, ચેક.

બંકિમ:—તમને કોઇએ આ વાત શીખવીને મોકલ્યા છે કે શું?

સાક્ષી:—કોઇએ નહિ, હજૂર!

બંકિમ:—ચેક કોને કહે છે તે જાણો છો?

સાક્ષી કંઇ જવાબ ન આપતાં વકીલ તરફ જોવા લાગ્યો.

હાકિમે ફરીથી પૂછ્યું–ચેક કોને કહે છે તે જાણો છો?

સાક્ષી:—હજૂર, હું એટલું જાણું છું કે મહેસુલ ભર્યા પછી જમીનદાર ચેક આપે છે.

એટલે બંકિમ બાબુએ કહ્યું "સમજ્યો. તમે પોતે મુકર્દમાવિષે કશુંયે જાણુ નથી અને બીજાઓની શીખવણી પ્રમાણેજ સાક્ષી આપો છો. તમારા મુખમાંથી ચેક શબ્દ ન નીકળી શકે. તમે તો ચિક બોલો છો. હવે સાચું કહી દો, તમને કોણે શીખવ્યું છે? નહિ તો હું હમણાંજ તમારા ઉપર ફોજદારી કરીશ."

એટલે સાક્ષીએ રડતાં રડતાં કહ્યું, વકીલ સાહેબે મને જે શિખવ્યું હતું તે પ્રમાણે મેં કહ્યું છે. વકીલ સાહેબે ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં પોતાનો મુકર્દમો પાછો ખેંચી લીધો. આ રીતે એક નાની શી વાત ઉપરથી બંકિમ બાબુએ મુકર્દમાનું તત્ત્વ જાણી લીધું હતું.

બંકિમ બાબુ બહુ હોશિયારીથી તેમનું કામ કરતા હતા. પાછીથી પણ ઉક્ત મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબ જોડે તેમને ન બન્યું. અને બંકિમ બાબુએ નોકરી છોડીને પેન્શન લેવાનો વિચાર કર્યો. સન ૧૮૯૦ માં તેમણે પેન્શન માટે અરજી કરી, પણ અરજી નામંજુર થઈ. નામંજુર થાય એવુંજ હતું. તે વખતે એમની ઉંમર ત્રેપન વર્ષની હતી. પંચાવન વર્ષની ઉંમર પહેલાં પેન્શન મળતું નથી. હા, જો કોઇ રોગ થયો હોય તો જુદી વાત. બંકિમચંદ્રને બહુમૂત્રના રોગ સિવાય બીજો કોઇ રોગ ન હતો. વળી તો તેમનું શરીર તંદુરસ્ત અને બળવાન હતું. એથી સરકારે બંકિમ બાબુની અરજી નામંજુર કરી. પણ એથી તો તેમની જીદ વધારે થઇ. કોઇ તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પડતું તો તેઓ ગાંડા જેવા થઈ જતા હતા. એ તેમની ટેવ હતી. જ્યાંસુધી તે અડચણને તેઓ દૂર કરતા નહિ, ત્યાંસુધી તેમની જીદ અને શક્તિ ક્રમેક્રમે વધ્યાજ કરતી.

સરકારે જ્યારે તેમની અરજી નામંજુર કરી ત્યારે તો તેમણે નોકરી છોડવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞાજ લીધી. રોગનું બહાનું કાઢવાથી તેઓ સહેજમાંજ છુટા થઇ શકે તેમ હતું; પણ જુઠું બોલવું એ તેમને તદ્દન નાપસંદ હતું. બંકિમ બાબુ સદાયે સત્યના ઉપાસક હતા. કોઇએ તેમને કોઈ વાર મીઠું મરચું ભભરાવીને વાત કરતાં જોયા નથી કે એક અક્ષર જૂઠું બોલતાં સાંભળ્યા નથી. બંકિમ બાબુના ભત્રીજા શચીશચંદ્રે

એક વાર રમેશચંદ્ર દત્તને એક સાધારણ જૂઠી વાત કહી હતી તેટલા માટે તેમણે તેને કહ્યું હતું કે તું અત્યારથીજ જુઠું બોલતાં શીખ્યો તો આગળ જતાં શું શું નહિ શીખે !

બંકિમ બાબુએ નોકરીની શરૂઆતમાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની મુલાકાત લીધી. તે વખતે ગ્રાંટ સાહેબ બંગાળાના ગવર્નર હતા તેઓ અને તેમની પત્ની બંકિમ બાબુ ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખતાં. લેડી ગ્રાંટના ખાસ આગ્રહથી બંકિમ બાબુએ ‘ વિષવૃક્ષ ’ નવલકથાનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો હતો અને તે તેમને અર્પણ કર્યો હતો

એક દિવસ બીજે પહોરે બંકિમ બાબુએ ગવર્નર સાહેબની મુલાકાત લીધી. સાહેબે અને સુખસમાચાર પૂછ્યા પછી તેમણે ગવર્નર સાહેબને પોતાની વિનતિ કરી અથી વાતો સાંભળ્યા પછી સાહેબે હસીને પૂછ્યું તમારી ઉમર કેટલી છે બંકિમ બાબુ બંકિમે કહ્યું ત્રેપન વર્ષ સાહેબે કહ્યું— આટલી ઉમરે તમે પેન્શન લેવા ઇચ્છો છો ? બંકિમે કહ્યું— તેત્રીસ વર્ષથી નોકરી કરૂં છું. હવે કામ નથી થઇ શકતું સાહેબે પૂછ્યું તમારા શરીરમાં કંઇ રોગ છે ?” બંકિમે કહ્યું— ખાસ કંઇ રોગ નથી.

સાહેબે જરા બીજી બાબતનો વિચાર કરીને પૂછ્યું— તમે શું પુસ્તકો લખવાનો વખત કાઢવા માગો છો ? બંકિમે કહ્યું— થોડું થોડું એમ પણ ખરૂં ગવર્નર સાહેબે કહ્યું— બહુ સારૂં હું તમારી અરજી મંજુર કરીશ.

બંકિમ બાબુ ધન્યવાદ આપીને સાહેબ પાસેથી જવાને તૈયાર થતા હતા એટલામાં સાહેબે પૂછ્યું— બંકિમ બાબુ ! તમે તેત્રીસ વર્ષથી હોશિયારીપૂર્વક કામ કર્યું છે સરકાર તમારા ઉપર બહુ રાજી છે તમારી કંઇ વિનતિ નથી ?

બંકિમે ધન્યવાદ આપીને કહ્યું નાજી

સાહેબ.—તમારે તમારા કોઇ સગાવહાલા માટે ભલામણ કરવી છે ?

બંકિમ.—જો આપ કૃપા કરવા ઇચ્છતા હો તો મારા નાના ભાઇ પૂર્ણચંદ્રની કાયમ હાલમાંથી સારી પાસેની કોઇ જગાએ બદલી કરી આપો.

સાહેબ.—આ તો બહુ સાધારણ વાત છે તમારી બીજી કંઇ વિનતિ નથી ?

બંકિમ.—હાલ તો નથી હજૂર.

એમ કહીને બંકિમ બાબુ ચાલ્યા ગયા એ પછી પૂર્ણ બાબુની બદલી અલીપુરમાં થઇ હતી

બંકિમ બાબુએ પોતાને માટે કદી સરકારને પ્રાર્થના નથી કરી સગાવહાલાં માટે માત્ર ત્રણવાર તેમને વિનતિ કરવી પડી હતી. એકવાર મોટા જમાઇને માટે બીજી વાર ભત્રીજા બિપીનચંદ્ર માટે અને ત્રીજી વાર ભત્રીજા જ્યોતીશચંદ્ર માટે. બીજાઓ આગળ વિનતિ કરતાં તેમને બહુ સંકોચ થતો હતો.

અંતે બંકિમચંદ્રની પેન્શનની અરજી મંજૂર થઈ ગઈ. તેત્રીશ વર્ષ અને એક મહીનો નોકરી કરીને સન ૧૮૯૧ માં બંકિમ બાબુએ પેન્શન લીધું. મહીને રૂ. ૪૦૦) નું પેન્શન મંજુર થયું. બે વર્ષ ત્રણ મહીના અને ત્રેવીશ દિવસ સુધી એ પેન્શન તેમણે ભોગવ્યું.

બંકિમચંદ્રના પેન્શન લેવા પહેલાં એકવાર એવી વાત ઉડી હતી કે તેમને જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટ બનાવવામાં આવશે; પણ સિવિલિયનોએ અડચણો નાખવાથી લેફ્ટેનંટ ગવર્નર સાહેબે આ પ્રસ્તાવ ઉડાવી દીધો હતો.

બંકિમ બાબુ કલકત્તાની વિશ્વવિદ્યાલય સભા (સેનેટ) ના સભ્ય હતા; પણ તે સભામાં બહુજ ઓછું જતા હતા. જ્યારે જતા હતા ત્યારે કોઈ પણ પક્ષમાં સામેલ ન થતાં પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપતા હતા. ખુશામતનું તો તેઓ નામ પણ જાણતા ન હતા. જીવનપર્યંત તેમણે કોઈની ખુશામત કરી નથી. જીવનના વચલા ભાગમાં ઇશ્વરની થોડી થોડી ખુશામત કરી હતી. પછીના જીવનમાં તો તેમણે ભગવાનના ચરણોમાં પોતાનું તન-મન અને જીવન સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું.

બંકિમચંદ્ર કેટલાક દિવસ સુધી માછલી અને માંસ ખાવાનું છોડી દઈને હવિષ્યાન્ન જમતા; રામનામી દુપટ્ટો ઓઢતા; શુદ્ધ આચારથી રહેતા; અને નિત્ય ગીતા-પાઠ કરતા હતા. પણ જેમણે પચાસ વર્ષ સુધી માંસમચ્છી ખાધું હતું તેમનું શરીર હવિષ્યાન્નથી તંદુરસ્ત ન રહી શક્યું. તેઓ માંદા પડી ગયા. છતાં પણ તેમણે કેટલાક વખત સુધી ટેક ન છોડી, પણ ટેક ટકી ન શકી. વૈદ્યના કહેવાથી તેમને છેવટે માંસ-ભોજન ચાલુજ કરવું પડ્યું.

પાદરી હેસ્ટી સાહેબે ઉપનામથી પત્ર લખનાર બંકિમ બાબુના લેખ અને તર્કકૌશલ્યથી વિસ્મિત થઈને તેમનો પરિચય કરવા ઇચ્છ્યું હતું. યૂરોપીય પંડિતોની મંડળી આગળ તેઓ તેમને ઓળખાવવા માગતા હતા. તે વખતે બંકિમ બાબુએ અભિમાનપૂર્વક કહ્યું હતુ કે તેઓ અંગત માનના ભુખ્યા નથી. પોતાની જાતિની પ્રશંસાજ તેમને માટે બસ છે.

બંકિમ બાબુને સન ૧૮૯૨ માં નવા વર્ષની ખુશાલીમાં 'રાવબહાદુર' નો ખિતાબ સરકાર તરફથી મળ્યો હતો; પણ આ ખિતાબ બંકિમચંદ્રની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં બહુજ નજીવો હતો. જે ખિતાબ પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર યા શાળાના શિક્ષકો પણ મેળવતા હતા તે ખિતાબ બંકિમચંદ્ર જેવા ગુણવાન અને યશસ્વી પુરૂષને યોગ્ય કદી ન હોઈ શકે. તે વખતે આ વિષે થોડી ચર્ચા પણ ચાલી હતી.

પૂર્વોક્ત ઉપાધિ મળ્યા બાદ સન ૧૮૯૪ માં નવા વર્ષની ખુશાલીમાં બંકિમ બાબુને સી. આઈ. ઇ. નો ખિતાબ મળ્યો હતો. ૨૧ મી માર્ચને દિવસે યુનિવર્સિટી-

અર દરબાર ભરાયો; પરંતુ તે વખતે બંકિમ બાબુ મરણપથારીએ હોવાથી તેઓ તે દરબારમાં જઈ શકયા ન હતા.

ખરેખર, બંકિમચંદ્ર ભારતમાં જન્મ્યા હતા, તેથીજ તેઓ ડેપ્યુટી કલેક્ટર થઈને અટકી ગયા. તેમણે નવલકથાઓ દેશી ભાષામાં લખી છે તેથીજ તેઓ માત્ર સી. આઈ. ઈ. થઈને રહી ગયા. આ બધો ભારતની માટીનોજ દોષ !

શ્રીમતી મિરિયમ નાઈટે બંકિમકૃત કૃષ્ણકાંતના વિલનો અનુવાદ કર્યો હતો. ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના મહા યશસ્વી બ્લુમહાર્ટ સાહેબે તે અનુવાદની જે ભૂમિકા લખી હતી તેનો કંઈક ભાગ નીચે ઉતારવામાં આવે છે

'બંકિમચંદ્ર ચટર્જી ભારતના નિઃસંદેહ સર્વોત્તમ નવલકથાકાર હતા. બંગાળી લેખનશૈલીને ઉન્નત અને બંગાળી સાહિત્યને રોચક બનાવવામાં તેમણે જે કામ કર્યું છે તે બીજો કોઈ લેખક કરી શકયો નથી. તેમના અનેક દેશબંધુઓના નમાલાં અને જલદી નાશ પામે એવાં પુસ્તકો ઉપર તેમણે કરેલી સખ્ત સમાલોચનાઓએ અને હિંદુ સામાજીક જીવનના દોષો અને ન્યૂનતાઓના તથા મલિન અને ફૂગટિયા હિંદુધર્મથી થતાં અનિષ્ટોના તેમના નિર્ભય દિગ્દર્શને બંગાળી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સખ્ત પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે "

'તેઓ પોતે એક સમર્થ લેખક હતા. તેમના ગ્રંથો ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે તેમનામાં વર્ણન કરવાની, તેમજ માનવજીવનનાં સ્વાભાવિક ચિત્ર આંકવાની કેટલી અદ્ભુત શક્તિ હતી. એજ કારણથી તેમનાં પુસ્તકો આટલાં બધાં મનોરંજક અને શિક્ષાપ્રદ થયાં છે "

"જીવનના અંતિમ કાળમાં બંકિમચંદ્ર હિન્દુધર્મની સંશોધિત પદ્ધતિના પ્રતિપાદક અને ભગવદ્‌ગીતાના શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનના ઉપદેશકના રૂપમાં દેખાતા હતા."

"બંકિમચંદ્ર માનસિક અને વૈજ્ઞાનિક શોધખોળના સુયોગ્ય પ્રકાશક હતા. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાઓ ઉપર પણ તેમનો સંપૂર્ણ કાબૂ હતો "

પીવાઈ—રિપ્રેઝેન્ટેટીવ ઇન્ડિયન્સમાં લખ્યું છે કે-"ગદ્યરચનાના રાજમાર્ગને છોડીને નવે માર્ગે વળવા માટે બંગાળમાં મધુસૂદન દત્તની જેમ, બંકિમચંદ્ર ચટર્જીની પણ મશ્કરીઓ થતી હતી છિદ્ર શોધનારાઓ ઉભા થતાં કંઈ વાર લાગતી નથી તેમાંના ઘણાએ તેમની લેખનશૈલી, રચના, વસ્તુસંકલના અને વિચિત્ર કલ્પનાઓની સખ્ત સમાલોચના કરી તેમને ભલા-બુરા કહ્યા, પણ બંકિમચંદ્ર આ બધી તીવ્ર સમાલોચનાઓને પી ગયા. તેમણે તેની કંઈ પણ પરવા ન કરી અને બંગાળમાં ગદ્ય સાહિત્યનો નવો યુગ સ્થાપવામાં સફળ થયા."

સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્તે તેમના "બંગ સાહિત્ય" નામના કિંમતી પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે:—

"મધુસૂદન દત્તનું પદ્યમાં જે સ્થાન છે તેજ સ્થાન ગદ્યમાં નવી લેખનશૈલીના પ્રવર્તક અને નવા ભાવના પ્રકાશક બંકિમચંદ્રનું છે. કલ્પનામાં, ઉજ્જ્વળ વર્ણનમાં, વિચારશક્તિમાં અને વર્ણનચાતુર્યમાં મધુસૂદન દત્ત અને બંકિમચંદ્ર ચટ્ટર્જી આ સદીના બીજા લેખકો કરતાં કેટલાય ઉચ્ચતર કોટિના છે કવિ મધુસૂદનદત્તની કલ્પનાઓ વધારે ઉંચી અને શ્રેષ્ઠ છે તો નવલકથાલેખક બંકિમની કલ્પનાઓ વધારે જાદી, વધારે મનોરંજક અને આપણા કોમળ ભાવોપર વધારે અમર કરે તેવી છે"

'પ્રદીપ' માસિકના પહેલા અંકમાં સ્વર્ગસ્થ ચંદ્રનાથ વસુએ લખ્યું હતું કે-"પણ ત્યાંસુધી મેં બંકિમબાબુને જોયા ન હતા જોયા વિના બધા લોકો સામાન્ય રીતે જે પ્રમાણે કરે છે તે પ્રમાણે હું પણ મનોમન તેમના સ્વરૂપ અને મૂર્તિની કલ્પના કરતો હતો. બંકિમ બાબુને જેમણે જોયા હતા તેઓમાંથી કોઇ કોઇ મને કહેતા કે.-"બંકિમના ચહેરામાંથી બુદ્ધિ વરસે છે' પણ જ્યારે મેં તેમને જોયા તો તે પેલી કલ્પિત મૂર્તિ ચરમાઇને કોણ જાણે ક્યાંય મતાઇ ગઇ' આજથી ૨૨-૨૩ વર્ષ ઉપર એક વખત કલકત્તામાં અંગ્રેજી ભણેલા પુરુષોના કૉલેજ રિયુનિયન (સ્નેહસંમેલન) નામક વાર્ષિક ઉત્સવમાં હું ગયો હતો કૃષ્ણચંદ્ર બૅનરજી, રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, પ્યારીચરણ, પ્યારીચંદ્ર, રામશંકર, ઇશ્વરચંદ્ર, બંકિમચંદ્ર વગેરેની પેઠે "હું પણ એક કૉલેજનો ગ્રેજ્યુએટ છું હું પણ તેમના જેવો છું." એવી આત્મશ્લાઘાના ભાવથી હું ત્યાં ગયો હતો મને વિશ્વાસ છે કે મારી માફક એવાજ અભિમાન-પૂર્વક ઘણા ખરા માણસો ત્યાં જતા હતા પરસ્પર સદ્ભાવ પેદા કરવાનો અને બંધુભાવનો પ્રચાર કરવાનો ઉદ્દેશ તો બહુ થોડાજ માણસોનો હતો હું તે સમયના કૉલેજ રિયુનિયન ઉત્સવનો સહાયક મંત્રી હતો અને રાજા સૌરીંદ્રમોહન ઠાકુર મંત્રી હતા મંત્રી મહાશયના મોટાભાઇના મરકત-કુંજ નામના પ્રસિદ્ધ બાગમાં ઉત્સવસ્થાન હતું. હું મહેમાનોનું સ્વાગત કરતો હતો તેટલામાં એક વિજળી જેવા માણસે સભામાં પ્રવેશ કર્યો હું બીજાઓનું જેવી રીતે સ્વાગત કરતો હતો તેજ પ્રમાણે તેમનું પણ સ્વાગત કર્યું પણ તેજ વખતે કંઇક ગભરાયા લાગ્યા. એક મિત્રને મેં પૂછ્યું કે એ કોણ છે ? જવાબ મળ્યો-બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય. હું તરતજ તેમના તરફ દોડતો દોડતો ગયો અને કહ્યું.-હું જાણતો ન હતો કે આપ બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય છો. એકવાર પુનઃ હું આપ સાથે હસ્તમિલન કરી શકું ? સુંદર હાસ્ય કરતાં કરતાં બંકિમ બાબુએ હાથ લાંબો કર્યો. જોયું તો હાથ ગરમ હતો. તે ગરમી હજુસુધી જાણે મારા હાથમાં રહી હોય એમ મને લાગે છે."

જગપ્રસિદ્ધ શ્રીયુત રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરે 'સાધના' પત્રમાં લખ્યું હતું કે:-"એક દિવસે મારા સગા પૂજ્યપાદ શ્રીયુત સૌરીંદ્ર મોહન ઠાકુર મહોદયના નિમંત્રણથી તેમના મરકત-કુંજ બાગમાં કૉલેજ રિયુનિયન નામનું એક સંમેલન થયું હતું.

કેટલા દિવસની વાત છે તે બરાબર યાદ નથી હું તે વખતે બાળકજ હતો. તે દિવસે ત્યાં આરે અનેક યશસ્વી લોકો સાથે સમાગમ થયો હતો. તે પંક્તિમંડળની વચ્ચે એક સીધા ઉંચા શરીરના ગોરા, કૌતુકથી પ્રફુલ્લ મુખવાળા, ચપલ ચહેરેવાળા અને બન્ને હાથ બગલમાં ઘાલેલા પ્રૌઢ પુરુષ ઉભા હતા. દેખતાંજ મને તેઓ બધાથી જૂદા પડતા આત્મનિમગ્ન જેવા લાગ્યા. બીજા બધા સામાન્ય માણસો લાગતા હતા, ત્યારે તેઓ એકલાજ શ્રેષ્ઠ માણસ જેવા લાગતા હતા. તે દિવસે બીજા કોઇને ઓળખવાનું મને કૌતુહલ ન થયું; પણ તેમને જોઇને તો હું મારો સાથી અને બીજો એક બાળક બહુ આતુર થયા. ખબર કાઢતાં માલુમ પડ્યું કે તેઓજ અમે જેના દર્શનની ઘણા દિવસથી ઇચ્છા કરતા હતા તે લોકવિશ્રુત બંકિમચંદ્ર ચટર્જી છે"

બંકિમબાબુની લખવાની રીત જરા વિચિત્ર હતી. તેઓ પાકા પૂંઠાની ચોપડીમાં વાર્તાનું ખોખું તૈયાર કરીને લખવા બેસતા. દરેક પ્રકરણની મોટી મોટી વાતો સવારે નક્કી કરી લેતા, જેમકે-ક્યા ક્યા બનાવોનો સમાવેશ થશે-ક્યાં ક્યાં સ્ત્રી પુરુષ પાત્રો આવશે વગેરે. પણ તે નક્કી કરેલો નિયમ વારંવાર ફરતો હતો. એટલે સુધી કે એક બે પ્રકરણ કાઢી નાખવામાં આવતાં, તો બે એક પ્રકરણ ફેરવાઇને નવું રૂપ પણ ધારણ કરતાં બીજો કોઈ પણ ગ્રંથકાર કદાચ આટલી કાપકૂપ અને અદલબદલ પરિવર્તન નહિ કરતો હોય-આવી રીતે સંપૂર્ણ લખેલાં આખાનાં આખાં પ્રકરણ ઉડાવી દેતો નહિ હોય. યાસીશબાબુ આ સંબંધમાં લખે છે કે-"મેં કેટલાય ખાસ ગ્રંથકારોની હસ્તલિખિત પ્રતો જોઇ છે. મારા સસરા બાબુ દામોદર મુખોપાધ્યાય કદી એક લીટી પણ ફેરવતા ન હતા, રમેશબાબુ લખેલું ઓછું નહોતા કરતા પણ વધારતા હતા, હેમચંદ્ર બેનરજી બહુજ ઝડપથી લખતા હતા અને છેવટે થોડો ઘણો ફેરફાર કરતા હતા, અને માત્ર બંકિમચંદ્રજ સારી પેઠે ફેરફાર કરતા હતા. લખતી વખતે પણ તેઓ ફેરફાર કરતા, બીજે દિવસે પણ કરતા, અને છ મહીના, વર્ષ તથા બે વર્ષ પછી પણ કરતા હતા. જ્યાંસુધી લેખ તેમની રુચિ અનુસાર નહોતો બની રહેતો ત્યાંસુધી તેમને સંતોષ નહોતો વળતો; અને ત્યાંસુધી તેઓ યોગ્ય ફેરફાર કર્યેજ જતા. એકાદ બાબત અથવા તો ભાવને ખાતર આટલો વખત ગાળતાં મેં બીજા કોઇને નથી જોયા."

'જ્યાંસુધી તેઓ સરકારી કામ કરતા હતા ત્યાંસુધી તો તેઓ અમુક સમયેજ લખતા હતા; પરંતુ સરકારી નોકરીમાંથી પેન્શન લીધા પછી તો બંકિમબાબુ બધો વખત થોડું ઘણું લખ્યા કરતા. રાત્રે જાગીને લખવાની ટેવ ધીમે ધીમે તેમણે છોડી દીધી હતી. સવારે, બપોરે, ત્રીજે પહોરે, સાંજે-જ્યારે પણ વખત મળતો, ત્યારે કંઇ ને કંઇ તેઓ લખતા. થોડો પણ વખત નકામો જવા દેતા નહિ"

"લખતી વખત તેએ કોઇવાર વરસાદની તૈયારીવાળા વાદળની પેઠે ગંભીર તો કોઇવાર બાળકના જેવા ચંચળ દેખાતા હતા. કોઇવાર તેઓ એકાદજ લીટી લખીને તેને છેકી નાખતા; વળી કંઇ વિચાર કરતા અને પાછા લખવાનો પ્રયત્ન કરતા; અને પાછા કલમ આઘી મૂકીને ઉભા થઇ જતા હતા. ઉઠીને કોઇવાર આમ તેમ ફરતા તો કોઇવાર બારી પાસે ઉભા રહીને આપેનાં મકાનો જોતા; અને કોઇવાર કોઇ પુસ્તક યા ચીજ ઉપર હાથ ઘસતા હતા. તે વખતે તેઓ બાહ્યજ્ઞાનરહિત થઈ જઈને આંતર જગતમાંજ તલ્લીન થઇ જતા હોય એવું મને નથી લાગતું. લખતી વખતે અમારામાંથી કોઇ બાળક તેમની પાસે જતું તો તેઓ કદી નાખુશ થતા નહિ. તે એટલે સુધી કે વાતચીત પણ કરતા હતા. ઘણા દિવસ એવા પણ જતા કે પ્રબલ કરવા છતાં તેઓ એક લીટી પણ લખી શકતા નહિ; અને જો લખતા તો તેને છેકી નાખતા. વળી બીજા હાથ પર એવા દિવસો પણ જતા કે જ્યારે તેમની કલમ પૂરવાળી નદીની પેઠે ઝડપથી ચાલ્યા કરતી; અને તેઓ બાહ્યજ્ઞાનરહિત થઇને પોતાના લેખન કાર્યમાં તન્મય બની જતા હતા."

સાનકીભાંગાવાળા મકાનમાં બંકિમચંદ્રને એક દિવસ તેમના જમાઈ સ્વર્ગસ્થ કૃષ્ણધન મુકરજીએ પૂછ્યું કે "આપ આપની કૃતિઓમાંથી કયા પુસ્તકને શ્રેષ્ઠ માનો છો ?" બંકિમે કહ્યું—"પહેલાં તમેજ કહો." કૃષ્ણધન બાબુએ હસીને કહ્યું—"હું મુખથી નહિ કહું—લખી રાખું છું. હું માત્ર એટલુંજ જાણવા ઇચ્છું છું કે મારા મત સાથે આપનો મત મળે છે કે નહિ." ત્યાર બાદ જરા વિચાર કરીને બંકિમચંદ્રે કહ્યું—"કમલાકાંતનું દફતર." કૃષ્ણધન બાબુએ પણ કાગળ ફેરવીને બતાવ્યું. તેમાં પણ લખ્યું હતું કે-કમલાકાંતનું દફતર.

બંકિમના મૃત્યુ પહેલાં બે ચાર વર્ષ ઉપર એક દિવસ તેમની મોટી કન્યા શરત્ કુમારી દેવીએ તેમને કહ્યું હતું—"પિતાજી ! તમારા "વંદે માતરમ્" ગીતને લોકો બહુ પસંદ નથી કરતા. બંકિમે પૂછ્યું:—"શું તું પણ પસંદ નથી કરતી ?" કન્યાએ કહ્યું:—"હા, એ તો મને પણ બહુ પસંદ નથી. એ મહાપુરુષે ગંભીર વાણીથી કહ્યું:—"એક દિવસ—વીસ ત્રીસ વર્ષ પછી—એક દિવસ એવો આવશે કે એજ ગીત આખા બંગાળાને નવીન ભાવમાં તરબોળ કરી દેશે—બંગાળીઓની આંખો ખોલી નાખશે." આ ભવિષ્યવાણી કેટલી સાચી પડી છે, તે આખો દેશ જાણે છે. હવે તો બંગાળામાંજ નહિ પણ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં આ ગીતના સૂર ગાજી રહ્યા છે.

બંકિમબાબુ છેલ્લા દિવસોમાં જ્યારે સાનકી ભાંગાવાળા ઘરમાં રહેતા હતા ત્યારે દર રવિવારે નીચેના સાહિત્યસેવકો તેમને ત્યાં આવતા હતા:—ચંદ્રનાથ બસુ, હેમચંદ્ર બેનરજી, રામકૃષ્ણ મુકરજી, યોગેન્દ્રનાથ ઘોષ, અક્ષયચંદ્ર સરકાર, કૃષ્ણબિહારી સેન, મુરલીધર સેન, નીલકંઠ મજમુદાર, દામોદર મુકરજી. કોઈ કોઇવાર તારાપ્રસાદ

ચટર્જી, ચન્દ્રનાથ બેનરજી કાલીપ્રસન્ન ઘોષ ગોવિંદચંદ્ર દાસ વગેરે મહાશયો પણ આવતા હતા. એ બધા ઉચ્ચ કોટીના લેખક ગણાતા હતા.

એક દિવસ એક માણસે મહાત્મા ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર સમક્ષ બંકિમબાબુની બહુ નિંદા કરી વિદ્યાસાગર સ્વાભાવિક મંદ હાસ્યપૂર્વક આખર સુધી બધી વાત સાંભળી રહ્યા સાંભળી રહ્યા પછી તેમણે કહ્યું– 'તમારી વાતો સાંભળીને બંકિમચંદ્ર ઉપર મને બમણી શ્રદ્ધા બેઠી છે જે માણસ આખો દિવસ સરકારના કામમાં મશગુલ રહેવાની સાથે રાતદિવસ બરાબ કામોમાં પણ રોકાયલો રહે તે માણસ પુસ્તકો લખવાનો વખત ક્યાંથી કાઢી શકે ? બંકિમ બાબુની ચોપડીઓથી તો મારા કપાળનું એક બાનું ભરાઈ ગયું છે નિંદા કરનાર તો નીચું જ ઘાલી રહ્યો !

એક દિવસ સ્વર્ગસ્થ સર ગુરુદાસ બેનરજી બંકિમચંદ્રને મળવા ગયા હતા–બન્ને વચ્ચે તે વખતે બંગાળી ભાષાની તે સમયની સ્થિતિ સંબંધી થોડો વાદવિવાદ થયો હતો ગુરુદાસ બાબુએ તે વખતે કહ્યું હતું 'બંગાળી ભાષાને આટલી સરળ બનાવી દેવાથી કામ નહિ ચાલે તેના ગાંભીર્યનું પણ રક્ષણ અવશ્ય કરવું જોઈએ' બંકિમચંદ્ર આનો કંઈ પણ જવાબ નહિ આપતાં ફક્ત થોડું હસ્યા. ત્યારબાદ બન્ને જણ ગાડીમાં બેસીને ફરવા ગયા કલકત્તાની સડક હતી–આસપાસ અનેક દુકાનો હતી બંકિમચંદ્રે તે બતાવીને કહ્યું– બન્ને પડખે દુકાનોની હાર છે ' ગુરુદાસ બાબુ જરા આશ્ચર્યચકિત થઈને બંકિમબાબુના મુખ તરફ જોવા લાગ્યા. જોયું તો બંકિમબાબુના હોઠપર હાસ્યરેખા હતી એટલે ગુરુદાસ બાબુ સમજી ગયા કે બંગાળી ભાષામાં ગાંભીર્યનું રક્ષણ કરવાના ઉપદેશનો આ માર્મિક ઉત્તર છે

બંકિમચંદ્રના એક પિતરાઈ ભાઈ હતા તેમનું નામ રાખાલચંદ્ર હતું તેમણે છીરેટગઢમાં વિવાહ કર્યો હતો ત્યાં તેમનો એક સંબંધી હતો તેનું નામ દ્વારકાદાસ ચક્રવર્તી હતું તેઓ અકસર કાંટાલપાડામાં આવતા જતા હતા બંકિમબાબુ સાથે પણ તેમને ગાઢ પરિચય હતો બંકિમબાબુ જ્યારે હુગલીમાં ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટ હતા અને નિત્ય હોડીમાં બેસીને ઘેરથી હુગલી જતા હતા, તે વખતે એક દિવસ દ્વારકાદાસે પણ બંકિમની સાથે હુગલી જવાની ઇચ્છા દર્શાવી બંકિમે સહર્ષ કહ્યું–'જરૂર સારું' બન્ને જણ હોડીમાં બેઠા રસ્તામાં દ્વારકાદાસ એક મુકદ્દમાની વિગત કહેવા લાગ્યા મુકદ્દમો ફોજદારી હતો બધી વિગત કહ્યા બાદ દ્વારકાદાસે કહ્યું:–' બંકિમ બાબુ, મારા એક મિત્ર આ મુકદ્દમો ચલાવ્યો છે આપની કચેરીમાં તે મુકદ્દમો છે આસામીને શિક્ષા કર્યા વિના ન છોડશો '

બંકિમબાબુ આવો અયોગ્ય આગ્રહ સાંભળીને તપી ઉઠ્યા. જ્ઞાનશૂન્ય જેવા થઈ જઈને તેઓ પોકારી ઉઠ્યા–' હોડી ભીડાવી દો ' પાસેજ રેતી હતી તેમાં માછીએ હોડી ભીડાવી દીધી. બંકિમે માછીને કહ્યું–'' આ માણસને હોડીમાંથી ઉતારી કાઢો'

દ્વારકાદાસ તરતજ હોડીમાંથી કૂદી પડ્યા, અને પછી કાદાલપાડામાં દેખાજ ન દીધી !

ચત્રુનામાં પ્રતિવર્ષ ચૈત્ર મહીનાના અંતમાં બહુ ધામધૂમથી એક મેળો ભરાય છે આજથી ચાલીશ વર્ષ પહેલા બંકિમબાબુ હુગલીમાં ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટ હતા તે વર્ષે એ મેળામાં બહુ ભીડ થઈ હતી ચત્રુનની સામે પારથી બહુ લોકો મેળો જોવા આવ્યા હતા એક દિવસ ત્રીજે પહોરે બંકિમચંદ્રે જોયું કે એક નાનીશી હોડીમાં બહુ લોકો ચઢી બેઠા છે, અને તેમાં હવે તલ જેટલીયે જગ્યા નહિ છતાં માછી લોકો બીજા ઉતારૂઓને ચઢાવ્યે જાય છે!

બંકિમે માછીને મના કરી કાયદાની બીક બતાવી પણ તેણે કંઇ સાંભળ્યું નહિ તેની મરજીમાં આવે તેટલાં માણસો ભરીને તેણે હોડી હંકારી થોડે દૂર જતાંજ હોડી ડુબી ગઈ. હોડી બહુ ઉંડા પાણીમાં ગઈ નહોતી એટલે કોઇ મર્યું નહિ. બંકિમે તેજ ઘડીએ માછીને પોલિસને સોંપી દીધો પોલિસે તેના ઉપર મુકદ્દમો ચલાવ્યો માછીનું નામ ગોવિંદ હતું, લોકો તેને ગોબો કહેતા હતા તેનું ઘર કાદાલપાડાની પાસે મલ્લાહપાડા (માછીવાડા) માં હતું તેને સ્ત્રી અને બે છોકરીઓ હતી મેજીસ્ટ્રેટે તેને ગુનેગાર ઠરાવીને ત્રણ મહીનાની સજા કરી તે અભાગીઆના ભાગ્યમાં જેલમાંથી બહાર આવવાનું ન હતું ત્યાંજ તેનું મૃત્યુ થયું મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને બંકિમ સ્તબ્ધ થઇ ગયા આ ઘટનાથી બંકિમના મનપર શી અસર થઇ હશે, તે તો પ્રભુ જાણે, પરંતુ એ પછીથી જ્યાંસુધી તે માછીની સ્ત્રી જીવતી રહી ત્યાંસુધી બંકિમબાબુ તેને માસિક મદદ આપતા રહ્યા

"ભગવદ્ભક્તી" નામનું શ્રેષ્ઠ પુસ્તક લખનાર બાબુ અનુકૂળચંદ્ર મુકરજીનું એક સાપ્તાહિક પત્ર હતું તેનું નામ 'પ્રકૃતિ' હતું અનુકૂળ બાબુજ તેના માલિક અને સંપાદક હતા સ્વર્ગસ્થ કવિ ગોવિંદચંદ્ર દાસે આ પત્રમાં એક કવિતા લખી હતી તે કવિતા ભાવલના રાજા અને સ્વ૦ કાલીપ્રસન્ન ઘોષપર કટાક્ષના રૂપમાં લખેલી હતી કવિતા વાચતાજ કાલી બાબુ સળગી ઉઠ્યા તેમણે ઢાકાના મેજીસ્ટ્રેટની અદાલતમાં દાવો નોધાવ્યો સ્થાનિક વકીલ મુખ્તાર બધા કાલી બાબુના પક્ષમાં ભળ્યા ખર્ચ કદાચ રાજા સાહેબનું હશે દરિદ્ર સાહિત્યસેવક અનુકૂળ બાબુ ઉપર ભારે દુઃખ આવી પડ્યું તેમણે કરી જઇને ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટ બાબુ રામશંકર સેનનો આશરો લીધો સેનબાબુએ રાજીનામા માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમનું કાંઇ વળ્યું નહિ

અંતે અનુકૂળ બાબુ બંકિમચંદ્રને શરણે ગયા બંને વચ્ચે પહેલેથી કંઇ ઓળખાણ ન હતું વળી પરિચયનું કંઇ કામ પણ ન હતું સાહિત્યસેવક કે સાહિત્યચર્ચામાં આનંદ લેનાર કોઇ પણ હોય, તો તે બંકિમને મન પોતાનો સબંધી હતો. અનુકૂળ બાબુના દુખની કહાણી સાંભળીને બંકિમ બાબુનું હૃદય પીગળી ગયું તેમણે તેજ વખતે કાલીપ્રસન્ન બાબુને લખ્યું "સાહિત્યસેવાને લીધે અનુકૂળચંદ્રપર વિપત્તિ આવી

છે. તેમના વિરુદ્ધનો મુકદ્દમો ઉઠાવી લેશો તો મારા ઉપર તમારો આભાર થશે ”

કાલી બાબુ બંકિમ બાબુનો બોલ પાછો ન વાળી શક્યા. તેમણે તરતજ મુકદ્દમો પાછો ખેંચી લીધો. અક્ષયબાબુએ પોતાના પત્રમાં માફી માગી લીધી.

બંકિમ બાબુ પોતાની દીકરી શ્રીમતી શરતકુમારીને બહુ ચાહતા હતા. એટલો સ્નેહ કદાચ તેમને દુનિયામાં બીજા કોઈ ઉપર નહિ હોય. ઉદાહરણરૂપે એ વિષેની થોડી વિગત નીચે આપવામાં આવે છેઃ-

બંકિમ બાબુને બે રસોઇયા હતા, પણ તેઓ થાળી પીરસીને લાવતા ન હતા. આ કામ પોતાની ઇચ્છાથી શરતકુમારી કરતી હતી તેને પિતાની સેવા કરવામાં આનન્દ આવતો હતો અને પિતાને પણ તે સેવા ગ્રહણ કરવામાં આનંદ મળતો એક દિવસ રાત્રે કન્યાએ પિતાનું ભાણું પીરસીને બૂમ પાડી કે “પિતાજી ! થાળી પીરસી છે, જમવા ચાલો. ' પિતાએ કંઇ જવાબ ન આપ્યો. તેઓ તે વખતે ઓરડામાં આંખો બંધ કરીને ખુરશીપર બેઠા હતા અને કન્યા ઓસરીમાં ઉભી હતી. પિતાનો જવાબ ન મળતા કન્યાએ ફરી બૂમ મારી.—“પિતાજી ચાલો ” પિતા શાંતજ રહ્યા. અંતે બંકિમની ભાભીએ પાસે જઇને કહ્યું —' ઉંઘી ગયા કે શું ? ' બંકિમે કોમળ સ્વરે કહ્યું —“જરા ચુપ રહો-શરત બૂમ પાડે છે, મને સાંભળવા દો.” એક નવલકથા લખીને જે ભાવ ન સમજાવી શકાય તે ભાવ બંકિમે આ પ્રમાણે બે ચાર શબ્દોમાં પ્રગટ કરી દીધો !

બંકિમચંદ્રના પાછલા જીવનમાં એક દિવસ તેમનો કોઈ અંતરનો મિત્ર કલકત્તાના પાટલડાંગાવાળે ઘેર આવ્યો હતો. મુલાકાત ઘણા વખતે થઇ હતી. મિત્રે આવતાજ “ગુડ મોર્નિંગ ” (સલામ) કરી અને શેકહેન્ડ (હસ્તધૂનન) કરવાના ઇરાદાથી હાથ લંબાવ્યો બંકિમચંદ્રે તેના હાથને પોતાના હાથમાં ન લેતા કહ્યું “ભાઇ ! એ સમય હવે જતો રહ્યો છે મિત્ર મહાશયે કહ્યું—“ના, વખત બદલાયો હોય એમ લાગે છે” બંકિમચંદ્રે હસીને કહ્યું —'તમે કાયસ્થ છો, હું બ્રાહ્મણ છું તમે પ્રણામ કરો, હું આશીર્વાદ આપું એરોજ નિયમ છે. શેકહેન્ડની શી જરૂર છે ?”

બંકિમચંદ્ર જે રીતે ઉપદેશ આપતા હતા તેમાં પણ એક વિશેષતા હતી. ચટર્જી વંશમાં કોઇ માણસ બહારના કોઇ માણસ પાસેથી મંત્ર નહોતા લેતા બંકિમચંદ્રના કુળની પુરાણી પરિપાટી છે કે પોતાનાજ વંશના કોઇ વૃદ્ધ અને યોગ્ય પુરુષ પાસેથી મંત્ર મેળવવો. આ પ્રથા અનુસાર બંકિમના વંશના કોઈ પુરુષે બંકિમ પાસેથી મંત્ર લીધો હતો બંકિમે મંત્ર આપી નવદીક્ષિત શિષ્યને કેવળ એજ ઉપદેશ આપ્યો હતો કે “હમેશાં એટલું યાદ રાખજે કે હું બ્રાહ્મણ છું ” ઉપદેશ ટુંકો હોવા છતાં કેટલો મહાન છે ! કેટલા થોડા શબ્દોમાં કેવો મહાન ઉપદેશ !

બંકિમચંદ્ર જ્યારે બહેરામપુરમાં હતા, ત્યારે કોઇ વર્તમાનપત્રના સંપાદક મહા

આપ પૈસા લેવા માટે કલકત્તાથી બંકિમ બાબુ પાસે ગયા. પૈસા શાને માટે જોઈતા હતા તેની ખબર નથી. સંપાદક મહાશય પહેલાં જાતે પ્રયત્ન કરતાં ફળીભૂત ન થયા એટલે તેમણે બંકિમને પકડયા. બંકિમે રાણી સુવર્ણમયીને આગ્રહ કર્યો. રાણીએ હેજ ધરીએ રૂા. ૪૦૦) આપ્યા. ત્યારબાદ બંકિમચંદ્રના મનમાં શંકા થઈ કે આ પૈસા યોગ્ય રસ્તે વપરાયા નથી. પોતાના પ્રયત્નથીજ એ રકમ અપાવેલી હોવાથી તેઓ બહુ ક્ષોભ પામ્યા. તેમણે તે રકમ દાતાને પાછી ભરી જવા આગ્રહ કર્યો. સંપાદકજી પચાવેલી રકમ પાછી આપવા કબુલ ન થયા. એટલે બન્ને વચ્ચે સખ્ત વાતચીત શરૂ થઇ અને અંતે બન્નેનો સંબંધ છૂટી ગયો.

સંપાદકજીએ બદલો વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમના હાથમાં જે વર્તમાનપત્ર હતું તેના કોલમોમાં બંકિમવિરુદ્ધ જોરદાર છાપામાં લેખ આવવા લાગ્યા. તે વર્તમાનપત્ર બંગાળી હતું. બંગાળના ગૌરવરૂપ બંકિમે કર્તવ્યજ્ઞાનથી માતૃભાષામાં અનેક ગાળો ખાઇને પચાવી દીધી અને કંઇ પણ જવાબ ન આપ્યો. માત્ર 'રજની'માં હીરાલાલને સાંપીને 'સંપાદક-ચરિત્ર' લખ્યું.

બંકિમચંદ્રને એકજ હૃદયના ચાર મિત્રો હતા. તેમાં એકનું નામ ક્ષેત્રનાથ ભટ્ટાચાર્ય હતું. વચ્ચે બંકિમ બાબુ સાથે તેમને જરા જુદું મત થયું હતું; પણ જ્યારે ક્ષેત્રબાબુ મરવા પડયા ત્યારે બન્ને મિત્રોનો પુનઃ મેળ થયો હતો. અને બન્ને મિત્રો ખૂબ રડયા હતા.

બીજા મિત્રનું નામ રાધામાધવ વસુ હતું. તેઓ ભવાનીપુરના રહેવાસી હતા. તેમના સદ્‌ગુણો ઉપર બંકિમ બાબુ એટલા મુગ્ધ હતા કે કદાચ બીજા કોઇના ઉપર એટલા નહિ હોય. બંકિમના જીવનનો એક ભાગ રાધા માધવ બાબુ સાથે એવો જોડાયલો છે કે તેનો ઉલ્લેખ કરવાથી બહુ લોકોને માનસિક કષ્ટ ભોગવવું પડે. રાધા માધવ બાબુને એક વાર એક રાવબહાદુર સાથે ઝઘડો થયો, ત્યારે બંકિમે રાધા માધવ બાબુનો પક્ષ લીધો. તેથી તેમનો એક પ્રબળ શત્રુ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે શત્રુએ જીવનપર્યંત બંકિમ બાબુને હેરાન કર્યા હતા, પણ રાધામાધવનો છુટકારો થયો હતો તેઓ પણ અકાળેજ બંકિમ બાબુને રડતા મૂકીને સ્વર્ગવાસી થયા. તેમનો શોક બંકિમ જીવનપર્યંત ભૂલ્યા નહિ

ત્રીજા મિત્ર બાબુ દીનબંધુ મિત્ર અને ચોથા મિત્ર બાબુ જગદીશનાથ રાવ હતા. બન્ને બંકિમચંદ્ર કરતા વયમાં મોટા હતા અને નિષ્કપટી હતા. એવા મિત્રો આજકાલ બહુ ઓછા જોવામાં આવે છે. આપણે સ્વાર્થી અને અભિમાનથી ભરેલા છીએ. નિઃસ્વાર્થ મૈત્રીમાં કેવું અને કેટલું સુખ છે તે આપણે બરાબર જાણતા નથી. બંકિમચંદ્ર તે જાણતા હતા અને તેથી તેઓ જેને ચાહતા હતા તેની ખાતર કંઇ પણ કરવાનું બાકી નહોતા રાખતા.

બંકિમચંદ્રને વિદ્યાભ્યાસનો બહુ શોખ હતો. કલકત્તાના સુવિખ્યાત જ્યોતિષી સ્વર્ગસ્થ ક્ષેત્રમોહન બાબુ પાસેથી તેઓ થોડાજ દિવસમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર શીખ્યા હતા. અરબીનું નજુમ શીખવા માટે મૌલવી પાસેથી અરબી પણ શીખ્યા હતા. સંગીતમાં પણ તેઓ પાછળ નહતા. કાટાલપાડામાં એક દેશપ્રસિદ્ધ ગવૈયો રહેતો હતો તેનું નામ યદુભટ્ટ તાનરાજ હતું. બંકિમ બાબુ તેને માસિક ૭૦) રૂપીઆ આપતા હતા. ગાયનવિદ્યા તેઓ એજ શખ્સ પાસેથી શીખ્યા હતા. બંકિમનું ગળું સારૂં નહોતું પણ તેમને તાલ વગેરેનું જ્ઞાન બહુ સારૂં હતું. હારમોનિયમ વગાડવામાં તેઓ સિદ્ધહસ્ત હતા. એક દિવસ તેઓ નાટકશાળામાં મૃણાલિની (નાટકના આકારમાં ફેરવાયલી બંકિમ બાબુની નવલકથા)નો અભિનય જોવા ગયા હતા. તેમાં ગવાતા એક ગાયનનો તાલસૂર તેમને પસંદ નહિ પડવાથી તેઓ અત્યન્ત અસંતોષ પામીને નાટકશાળામાંથી ચાલ્યા ગયા હતા, અને પછી બીજેજ દિવસે પોતાના ભાણેજ શ્રીદિવ્યેન્દુ સુંદરને આ ગાયનનો તાલ-સૂર વગેરે શીખવ્યું હતું.

બંકિમબાબુ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં પણ અસાધારણ યોગ્યતાવાળા હતા. આલીપુરમાં નોકરી કરતાં થોડા દિવસ સુધી મેડિકલ કૉલેજમાં એનેટોમી (શરીર શાસ્ત્ર) પણ શીખ્યા હતા. બંકિમ જેવા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા માણસ માટે થોડા વખતમાં શરીરશાસ્ત્ર શીખી લેવું એ કંઇ અઘરૂં નહતું. તેઓ શરીરશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત થયા પછી ઘેર બેઠા બેઠા, બીજાની સહાયતા સિવાય જાતેજ ચિકિત્સા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા, અને પૂરેપૂરૂં શીખ્યા પછીજ અટક્યા. તેમને જ્યારે કોઈ નવો વિષય શીખવાની ઇચ્છા થતી હતી ત્યારે તેઓ તે વિષય સંપૂર્ણ શીખી લેવા માટે અધીરા થઇ જતા હતા અને જ્યાંસુધી તે વિષય સારી રીતે શીખી લેતા નહિ ત્યાંસુધી તેમને શાંતિ વળતી નહિ. ચિકિત્સાશાસ્ત્ર શીખ્યા પછી તેમણે વૈદ્યશાસ્ત્રના ઉત્તમ ગ્રંથો મંગાવ્યા હતા.

બંકિમચંદ્ર કેવા સહૃદય અને ઉદાર હતા તે બતાવવા માટે અત્રે એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કાંટાલપાડા પાસે ગારીફા નામનું એક ગામ હતું ત્યાંના એક ગૃહસ્થનો છોકરો ભણવા માટે સમુદ્રપાર પરદેશ ગયો હતો. પાછો આવ્યા પછી તેને સમાજે નાતબહાર મૂકવાનો ઠરાવ કર્યો છે એમ તેમણે જાણ્યું. તે વખતે બાબુ શ્યામચરણ અને બાબુ સંજીવચંદ્ર સમાજના નેતા હતા. તે ભલા છોકરાએ બાબુ શ્યામચરણનો આશરો લીધો. શ્યામચરણે આશ્રય નહિ દેતાં કહ્યું કે–'મારી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરીને સમાજ ઉપર હું અત્યાચાર કરી શકતો નથી. તમે તમારી નાતવાળા પાસે જાઓ, અને જો તેઓ તમને નાતમાં લે તો મને કંઇ અડચણ નથી.'

અને તે ભલા માણસે સમુદ્રયાત્રાનું પ્રાયશ્ચિત પણ કર્યું, પણ નાત કે

સમાજે તેને દાખલ કર્યો નહિ. ઉલટે તે નિરુપાય બંધને બંકિમને શરણે આવ્યો. બંકિમને તેના ઉપર દયા આવી. તેમણે વિચાર કરીને એક ઉપાય કાઢયો. તે ભલા માણસને કહ્યું " તમે કોઈ રવિવારે મને આમંત્રણ આપો, હું તમારે ત્યાં આવીને ભોજન કરી જઈશ. તે ભલા માણસે તે પ્રમાણે કર્યું અને બંકિમ બાબુ રવિવારે તેમને ઘેર ગયા. કાંટાલપાડાના કોઈ પણ માણસને આ વાતની ખબર ન પડી. તે ભલા માણસને ઘેર ભોજન કરી આવીને તેઓ પોતાના ભાઈને મળ્યા. બંકિમે પ્રથમ આડી અવળી બે એક વાતો કરીને પછી હસતાં હસતાં કહ્યું–" મોટાભાઈ! હું એક કામ કરી આવ્યો છું."

શ્યામચરણે પૂછયું " શું કરી આવ્યો છે?"

બંકિમે ખૂબ હસતાં હસતાં કહ્યું " રાય–કુટુંબમાં ભોજન કરી આવ્યો છું."

શ્યામચરણ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. રાય મહાશય પડદા પાછળ ઉભા હતા. અવસર જોઈને તેઓ પણ આવ્યા. એટલે શ્યામચરણ બાબુ બીજું શું કહે! તરતજ તે ભલા માણસને સમાજમાં લેવામાં આવ્યો. તે ભદ્ર પુરુષ જીવનપર્યંત બંકિમબાબુનો કૃતજ્ઞ રહ્યો.

બંકિમબાબુની પ્રતિભા વિષે તેમના એક ચરિત્રમાં લખ્યું છે કેઃ—

"બંકિમબાબુની સાધારણ વાતચીત સાંભળીને કોઈ પણ તેમની પ્રતિભાને જાણી શકતું ન હતું; પણ જ્યારે તેઓ કોઈ વિષયની ચર્ચામાં ઉતરતા ત્યારે તેમનું રૂપજ બદલાઈ જતું. તેમની ચળકતી આંખો વધુ ચળકવા લાગતી, અને વખતો વખત હાથપગ વગેરે અંગ પણ થોડાં થોડાં હાલતાં હતાં. પ્રતિભાની કોઈ ઓરજ છટા તેમના મુખ-મંડળ ઉપર પ્રકાશી ઉઠતી. તે વખતે આંખોની ચંચળતા, વાક્યોનો અસંબદ્ધ ભાવ, તેમજ મનની અસ્થિરતા કોણ જાણે ક્યાંય જતાં રહેતાં. જાણે પાંચ વર્ષનો કોઈ છોકરો એકાએક પ્રૌઢ બની જઈને રંગભૂમિ ઉપર આવ્યો હોય ને! એમ લાગતું હતું."

બંકિમચંદ્ર બહુ ક્રોધી હતા. તેઓ ક્રોધના આવેશમાં આવતા ત્યારે ધ્રૂજી ઉઠતા, પણ કોઈને મારતા કરતા નહિ. બંકિમબાબુથી ઘરનાં નાનાં મોટાં બધાંય ડરતાં હતાં. પરંતુ તેમનો ક્રોધ બહુ વાર રહેતો નહિ. ઘડીભરમાં તેમનો ક્રોધ શાંત થઈ જતો; પણ ક્રોધની શરૂઆત બહુ આકરી બની. તે વખતે તેઓ આત્મસંયમ અને શિક્ષણ બધુંય ભૂલી જતા હતા.

બંકિમે કલકત્તામાં એક ઘર ખરીદીને જીવનની આખરનાં કેટલાક વર્ષ તેમાંજ ગાળ્યાં હતાં. સન ૧૮૮૭ માં તે ઘરમાં તેઓ રહેવા આવ્યા હતા. તે ઘર પાટલ-ડાંગામાં મેડિકલ કોલેજની સામે છે. હાલ બંકિમ–આશ્રમના નામથી તે પ્રસિદ્ધ છે. વાઈસરાય લૉર્ડ કર્ઝનના અમલમાં સરકાર તરફથી ત્યાં એક પત્થર કોતરાવીને ચોડવામાં આવ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે કેઃ—" આ જગ્યામાં નવલકથાકાર બંકિમચંદ્ર રહેતા હતા. જન્મ ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૬; મૃત્યુ ઈ૦ સ૦ ૧૮૯૪."

બંગદર્શનમાં બંકિમબાબુએ સામ્યવાદ ઉપર તેમજ વિધવાવિવાહ ઉપર જે લેખો લખ્યા હતા, તેનો થોડો થોડો ભાગ અત્રે આપવામાં આવે છે

રામ મોટો માણસ કહેવાય છે, અને જીવો નાનો માણસ આમ શામાટે છે ? જીવો ચોરી નથી જાણતો, છેતરપીંડી નથી જાણતો, બીજાનું સર્વસ્વ લૂંટી લેવાનું નથી જાણતો, તેથીજ જીવો નાનો માણસ છે ! રામે ચોરી કરીને છેતરપીંડી કરીને, દગાબાજી કરીને પૈસા એકઠા કર્યા છે, તેથી રામ મોટો માણસ છે અથવા રામ પોતે સ્વભાવથીજ ભલો માણસ છે, પણ તેના વડદાદા ચોરી, છેતરપીંડી વગેરેમાં અત્યંત નિપુણ હતા તેઓ પોતાના શેઠનું સર્વસ્વ હરી લઇને જમીન અને પૈસા એકઠા કરી ગયા છે અર્થાત્ રામ જુગારી અને ચોરનો પુત્ર છે તેથી તે મોટો માણસ છે અને જીવાના દાદાએ જાતે કમાઇને ખાધું છે માટે તે નાનો માણસ છે અથવા રામે કોઇ હગારાની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો છે, તેથી તે મોટો માણસ છે બસ ! રામના માહાત્મ્ય ઉપર ફૂલનો વરસાદ વરસાવો.

વિષમતા સંસારનો નિયમ છે જગતના સઘળા પદાર્થોમાં વિષમતા છે, પરંતુ બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રમાં તો બહુજ અસ્વાભાવિક વિષમતા દેખાય છે જેમ કે બ્રાહ્મણનો વધ કરવો એ મહા પાપ છે ત્યારે શૂદ્રનો વધ કરવો એ નાનું પાપ છે, પરંતુ આ વાત કુદરતી નિયમાનુસાર બરાબર તો નથીજ બ્રાહ્મણ શામાટે અવધ્ય છે ? શૂદ્ર શામાટે વધ્ય છે ? ખેડુત દાતા છે તો પછી બ્રાહ્મણ શામાટે દાતા નથી ? તેને બદલે એવોજ નિયમ શામાટે ન થયો કે જેને આપવાની શક્તિ છે તેજ દાતા છે અને જેને લેવાની જરૂર છે તે લેનાર છે ? ”

જમાનાના સ્રોતા ધનની વિષમતા બહુ ભારે છે એ વિષમતાના પ્રતાપે કોઇ કોઇ માણસોને રૂપીઆ મુકવા જડતા નથી ત્યારે બીજી બાજુ લાખો માણસો અન્નના અભાવે મરણ અને રોગના શિકાર થઇ પડે છે ! ’

બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે પશુઆદિના જેવી ઇંદ્રિય તૃપ્તિ સિવાયનું બીજું કોઇ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય છતાં પણ શૂદ્ર જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો અધિકારી નથી ! બસ જ્ઞાનનો તો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણનેજ ! અને ભારતના ઘણા ખરા લોક બ્રાહ્મણેતર જાતિના હોવાથી તે ઘણા ખરા લોકોએ તો બસ મૂર્ખજ રહેવું જોઇએ ! ”

‘વિધવાવિવાહ’ ના આ સૌથી મોટા અને વિચારણીય તથા ગહન વિષય ઉપર બંગદર્શનના ચોથા અંકમાં બંકિમચંદ્રે નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો:—

“ વિધવા-વિવાહ સારો પણ નથી ને નઠારો પણ નથી. બધી વિધવાઓના વિવાહ કરવા એ કદાપિ સારું નથી પણ હા વિધવાની ઇચ્છાનુસાર તેને વિવાહની છૂટ આપવી એ તો સારીજ વાત છે જો એ સાધ્વી છે, જો પોતાના પ્રથમ પતિને

હૃદયપૂર્વક ચાહે છે, તે કદિ પુનર્લગ્ન કરશે નહિ. જે નાતોમાં વિધવા-વિવાહનો ચાલ છે તેમાં પણ પવિત્ર સ્વભાવવાળી, સ્નેહાળ અને સાધ્વી વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરતી નથી; પણ જો કોઇ વિધવા-ગમે તો તે હિંદુ હોય કે ગમે તે જાતની હોય-તોપણ પતિના સ્વર્ગવાસ પછી જો તે પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છે તો તેને જરૂર તેવો અધિકાર છે. જો પુરુષને પત્નીના મરણ પછી વિવાહ કરવાનો અધિકારી ગણી શકાય છે, તો સામ્યવાદ પ્રમાણે સ્ત્રી પણ પતિના મરણ પછી ઇચ્છા થતાં પુનર્લગ્નની અધિકારિણી છે. મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે કે જેમાં બીજાઓનું અનિષ્ટ ન થતું હોય એવું દરેક કાર્ય તે કરી શકે છે. તેથી પત્નીવિયોગી પતિ, અથવા પતિવિયોગિની પત્ની બન્ને ઇચ્છા થતાં પુનર્લગ્નનાં અધિકારી છે. આ પ્રમાણે જોતાં વિધવાને પુનઃ વિવાહ કરવાનો જરૂર અધિકાર છે, પણ આ નૈતિક તત્ત્વનો હજુસુધી આ દેશમાં સામાન્ય જનતાએ સ્વીકાર કર્યો નથી. જે લોકો અંગ્રેજી શિક્ષણને લીધે, અથવા વિદ્યાસાગર મહાશયના યા બ્રહ્મસમાજના કહેવા પ્રમાણે આ નીતિનો સ્વીકાર કરે છે તેઓ પણ તેને વર્તનમાં ઉતારી શકતા નથી. જે મહાશયો સ્વીકાર કરે છે કે વિધવાને વિવાહનો અધિકાર છે, તેમનાજ ઘરની વિધવાઓ વિવાહ કરવાને આતુર હોય છે છતાં પણ તેઓ એવા વિવાહ કરવાનું સાહસ કરતા નથી. એનું કારણ સમાજનો ભય છે. એજ ભયના કારણે આ સામ્યવાદ જનસમાજમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નથી. અન્યાન્ય પ્રકારનો સામ્યવાદ જનસમાજમાં દાખલ થઇ શક્યો નથી તેનું કારણ તો એમ સમજાય છે કે પુરુષવર્ગ તે પ્રકારના આચારમાં પોતાનું અનિષ્ટ સમજે છે; પણ આ વાત જરા પણ સમજાતી નથી કે આ પુનર્લગ્નનો સામ્યવાદ સમાજમાં કેમ દાખલ થતો નથી ? એ કાંઇ કષ્ટસાધ્ય પણ નથી; કોઈનું અનિષ્ટ કરનાર પણ નથી; બલ્કે અનેકોને માટે સુખ-સમૃદ્ધિના કારણરૂપ થઈ શકે તેમ છે. છતાંયે સમાજમાં તેનો સ્વીકાર થવાનાં ચિન્હ જણાતાં નથી; તેનું કારણ એજ છે કે સમાજમાં લોકાચારની ઉપરવટ થવુ એ તદ્દન અશક્યજ થઇ પડ્યું છે."

"બીજી એક વાત છે. ઘણાં માણસો એમ માને છે કે ચિર વૈધવ્યના રિવાજને લીધે હિન્દુ-લલનાઓનું પાતિવ્રત્ય એવું દૃઢ બંધાયલું છે કે તેને માટે બીજી જાતનો વિચાર કરવો પણ ઠીક નથી. અર્થાત્ બધી હિંદુ સ્ત્રીઓ જાણે છે કે તેના એક પતિની સાથેજ તેનું સઘળું સુખ ચાલ્યું જશે, તેથી તે પતિ ઉપર અનન્ય ભક્તિભાવ રાખે છે. આ સંપ્રદાયના લોકોની સમજણ પ્રમાણે એજ કારણથી હિંદુઓનાં ઘરોમાં દાંપત્યસુખ આટલું વધારે છે; તો ભલે એ વાતને આપણે સત્યજ માનીએ. પણ જો એમજ છે તો પછી જેની સ્ત્રી મરી ગઇ હોય તે પુરુષને પણ આજીવન વિધુર રહેવાનું વિધાન શામાટે નથી ? તમારા મરણ પછી તમારી સ્ત્રીને માટે

બીજો માર્ગજ નથી તેથી તમારી સ્ત્રી તમારા ઉપર વધારે પ્રેમ રાખે છે તો પછી તમારી પણ સ્ત્રીના મરણ પછી બીજી ગતિ ન થવા પામે એવો જો નિયમ રાખ્યો હોય તો તમે પણ સ્ત્રી તરફ અધિક પ્રેમ રાખશો એ વાત ખુલ્લીજ છે, અને તેમ છે તો પછી તમારી–પુરુષોની–આ વાતમાં પણ તે નિયમ કેમ લાગુ નથી પડતો ? માત્ર કેવળ અબળા સ્ત્રીઓને માટેજ એવો નિયમ શામાટે છે ? તમે કાયદાના કર્તા છો તેથી તમારે લહેર છે તમારામાં બાહુબળ છે તેથી તમે અત્યાચાર કરી શકો છો પણ યાદ રાખજો કે તે અન્યાયી કામ છે મહા ધર્મવિરુદ્ધ પાપ છે '

બંકિમ બાબુ શ્રેષ્ઠ સમાલોચક હતા તેઓ રદ્દી સાહિત્યની જેવી તીવ્ર મર્મસ્પર્શી સમાલોચના કરતા હતા તેજ પ્રમાણે ઉપયોગી સાહિત્યની સુવિસ્તૃત અને મર્મસ્પર્શી સમાલોચના કરવામાં પણ પાછા પડતા ન હતા. સમાલોચના કરતાં તેઓ પોતાના પારકાનો વિચાર નહોતા કરતા છેલ્લા એક સો વર્ષમાં તો બંગાળામાં બંકિમચંદ્ર જેવો વિદ્વાન સમાલોચક કોઈ પેદા થયો નથી તેમનુ સમાલોચક પદ હજુયે ખાલી જોઈને શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથે બહુ ખેદપૂર્વક સાધના પત્રમાં લખ્યુ હતુ કે–

જ્યારથી બંકિમબાબુ સમાલોચક પદથી દૂર થયા તે દિવસથી આજપર્યંત કોઈ તે પદનો અધિકારી પેદા થયો નથી તે સમયની સાહિત્યજગતની અરાજકતાનુ ચિત્ર હૃદયમાં અંકિત કરવાથી વાચક વર્ગ સમજી શકશે કે અમારો સાહિત્ય સમ્રાટ કોણ હતો ? અને તેના ગયા પછી રાજ્યભાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ હાજર નથી

બંકિમચંદ્રને તીવ્ર સમાલોચક તરીકે લોકોના અપ્રીતિપાત્ર બનીને કેવી ગાળો ખાવી પડતી હતી તેનુ એક દૃષ્ટાંત આપીશુ

એક નાટક બંગદર્શનમાં સમાલોચના માટે કોઈએ મોકલ્યુ બંકિમે બંગદર્શનમાં તે નાટકની જરા તીવ્ર સમાલોચના કરી. જેણે નાટક લખ્યુ હતુ તે ખાત્રીપૂર્વક માનતો હતો કે તેનુ નાટક અત્યંત સુંદર છે તેથી બંકિમે કરેલી સમાલોચનાથી તે નારાજ થયો. બંકિમબાબુને ગાળો દેવાના ઇરાદાથી તે પોતાના એક સગાને શરણે ગયો તે સગાનુ એક માસિક પત્ર ચાલતુ હતુ અને તેણે જરા ઠીક પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી તેમાં વિજ્ઞાપનના પત્ર જેવાં વ્યંગપૂર્ણ ચિત્રો પણ આવતાં હતાં. વસંતના સપાટે રડતા સમાનાં આંસુ લુછવા માટે વસંતમાં એક ચિત્ર છાપ્યુ તેનુ નામ સાહિત્યસ્તોત્ર રાખ્યુ હતુ તે સાહિત્યસ્તોત્રમાં એક જબર શરીરવાળો સાંઢ અને શીંગડા ધેટા ચીતર્યાં હતાં. સાંઢની નીચે બંકિમચંદ્રનું નામ લખ્યુ અને તે સાંઢે એક નાના પેટની છાતીમાં ખોસેલા શીંગડા ઉપર બંગદર્શન લખ્યુ હતુ આ રીતે શ્રેષ્ઠ સમાલોચક બંકિમને કર્તવ્ય બજાવતાં ગાળો ખાવી પડતી હતી.

સહૃદયી કવિવર રવીન્દ્રનાથે સાધના પત્રમાં લખ્યુ હતુ કે–' બંકિમચંદ્રના

ઉપર એક પક્ષનો ખાસ રોષ હતો. તે પક્ષ તેમના પર ખૂબ દ્વેષ રાખતો હતો. જે ક્ષુદ્ર લેખકો તેમના અનુકરણનો વૃથા પ્રયત્ન કરતા હતા તેઓજ પોતાનું ઋણ છુપાવવા માટે તેમને સૌથી વધારે ગાળો આપતા હતા. મને યાદ છે કે જ્યારે બંકિમ બાબુ બંગદર્શનમાં સમાલોચના કરતા હતા, ત્યારે તેમના એવા ક્ષુદ્ર શત્રુઓની સંખ્યા ઓછી નહોતી. સેંકડો અયોગ્ય માણસો તેમની ઇર્ષ્યા કરતા હતા. તેમના ક્ષુદ્ર દંશો બંકિમને જરૂર દુઃખ દેતા હતા; પણ તેઓ કોઈ પણ રીતે કર્તવ્યવિમુખ થયા નથી. તેઓમાં અજેય બળ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ હતો."

બંગદર્શનમાં તત્કાલીન સાહિત્યની કેવી તીવ્ર સમાલોચના થતી હતી, તે દર્શાવવા માટે અત્રે તેમની થોડીક સમાલોચનાઓનો ભાવાર્થ આપવામાં આવે છેઃ—

"પહેલાંના સમયમાં અગ્નિદેવતા મહાન પરીક્ષક હતા, મનુષ્યના ચરિત્રની પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા થતી હતી. જેના સ્વભાવ કે ચરિત્રમાં જરા પણ મલિનતા હોય તો તે અગ્નિપરીક્ષામાં બળી જતી. વાનર-પતિ રામચંદ્રે અગ્નિદ્વારા સીતાની પરીક્ષા કરી હતી. અત્યારસુધી અનેક અરણ્યવાસીઓ એજ રીતે સાધુત્વની પરીક્ષા કર્યા કરે છે. બધા લોકો હમેશાં જુએ છે કે સોનાની પરીક્ષા અગ્નિદ્વારાજ બહુ સારી થાય છે. તેથી અમારે પણ કેટલાક બંગાળી ગ્રંથોની પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા કરવી એજ યોગ્ય છે. ઓછામાં ઓછી નાટક, પ્રહસન, ઉપપ્રહસન વગેરે આધુનિક રસિક-રંજક ગ્રંથોની તો એવીજ રીતે પરીક્ષા કરવામાં આવે તે ઠીક છે. ગ્રંથોની આવી પરીક્ષા નવી પણ નથી. સાંભળ્યું છે કે રાજા વિક્રમાદિત્યના સમયમાં આ પરીક્ષા પ્રબળરૂપે પ્રચલિત હતી. ગ્રંથને અગ્નિમાં નાખતાં જો તે સળગી જતો તો રાજ્યાધિકારીઓ માનતા કે ગ્રંથ જરૂર નકામો હતો; નહિ તો તે સળગી શામાટે જાય ! અમે પણ તેજ દૃષ્ટાંતનું અનુકરણ કરીને એ પ્રહસનની પરીક્ષા કરી. પરિણામે ગ્રંથ સળગી ગયો. અમે શું કરીએ. લેખક જરાયે ખોટું ન લગાડે. લેખકનું નામ હરિહરનંદી છે."

"માવિનિકા નાટક—આ નાટકની પણ એવીજ પરીક્ષા કરવાની અમારી બહુ ઇચ્છા હતી; પણ કોઇ ખાસ મિત્રના આગ્રહથી અમે અમારો વિચાર પડતો મૂક્યો. હાલનાં નાટકમાત્રની જો આવી રીતેજ પરીક્ષા થાય તો કંઈ બહુ નુકસાન નહિ થાય. જેટલાં નાટક જોવામાં આવે છે તે બધાંમાં લગભગ એકજ જાતના કારીગરોનો હાથ છે. બધા નાટક-લેખકોની એવી ધારણા છે કે નાટકમાં આવતાં પાત્રોની વાતચીત લખી શકવાથીજ નાટક રચવાનું કામ પૂરું થાય છે. કદાચ વાચકોમાં પણ એવોજ સંસ્કાર છે કે એવા સવાલ-જવાબ વાંચી લેવાથી નાટકનું વાંચન પૂરું થઇ જાય છે. ગમે તેમ હો પણ હવેથી અમે તો એવા ગ્રંથો માટે અગ્નિ-પરીક્ષાજ કરવાનું ઠરાવ્યું છે."

"બંગાળી શિક્ષણ—બાબુ સિદ્ધેશ્વર રાયે અમારા ઉપર ઉપકાર કરીને

તેમના લખેલા બંગાળી-શિક્ષુ નામના પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ સમાલોચના માટે મોકલ્યો છે. પહેલા પૃષ્ઠથી ક્ષ સુધીના બધા અક્ષરો ડબલ ગ્રેટ ટાઇપમાં છાપેલા છે. બીજા પાનામાં ય અને ત્રીજા પાનમાં વ ના જોડાક્ષરો વગેરે છે. જરા પણ ભૂલ નથી. લેખકની કુશળતા અદ્‌ભુત છે. બાબુએ વિજ્ઞાપનમાં લખ્યું છે કે "આવાં પુસ્તકોના અભાવથી ઘણા માણસોએ મને આ ખોટ પૂરી પાડવાનો આગ્રહ કર્યો." અને તેમણે એમ પણ જણાવ્યું છે કે એ ખોટ પૂરી પાડવા માટે "શ્રીયુત મીર્યાંજાન રહેમાન મહાશયે બધી સામગ્રીનો સંગ્રહ કર્યો છે." હિન્દુ મુસલમાનના એકઠા થવાથી ભારતની કેટલી ઉન્નતિ થઈ શકે છે તેનું આ એક અદ્‌ભુત ઉદાહરણ છે."

"એક પુરાતન ગ્રંથ—૭ વર્ષ થયાં કોઈ દેશપ્રેમી ગ્રંથકારે જ્ઞાન-દીપથી બંગાળી ભાષાને પ્રજ્વલિત કરવા માટે એક ચાર આનાની કિંમતનું પુસ્તક છપાવ્યું હતું, બંગાળને કમનસીબે કોઈએ આ પુસ્તક ખરીદ્યું નહિ એટલે હવે જાહેરખબરની જરૂર પડી છે અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે તેનું ખર્ચ બચાવવા માટે તે મહાશયે તે પુસ્તક અમારી પાસ સમાલોચના માટે મોકલ્યું છે. ઘણા લોકો જાણે છે કે સમાલોચનાથી જાહેરાતનું કામ થાય છે, તેથી ગ્રંથકારને અમે એવી તક આપવા ઇચ્છતા નથી આથી કરીને બહુ માણસો ભગી ઉઠ્યા છે. બંગદર્શનના પૂર્વ સંપાદક જરા વધારે બુદ્ધિમાન હોવાથી તેમણે બંગદર્શનમાં સમાલોચના કરવાનું બંધ કરી દીધું હતું. જે દિવસે તેમણે કહ્યું કે હવે અમે પુસ્તકોની સમાલોચના નહીં કરવાના, તેજ દિવસથી બંગદર્શન કાર્યાલયમાં પેલી લાલ, લીલા, પીળાં, વાદળી, ધુરા પૂઠાંવાળા, સુશોભિત, નાની, મોટી, જાડી, પાતળી, ઢસકટ ચોપડીઓની આવક બંધ થઈ ગઈ! × × × ભોજન કરી રહ્યા પછી ભોજનગૃહની જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે એવી સ્થિતિ બંગદર્શન પુસ્તકાલયની થઈ ગઈ! બ્રહ્મભોજન સમાપ્ત થઈ ગયેલું જાણીને—એકેક નિમંત્રિત ભલા માણસો સિવાયના—બીજા ભિખારીઓ તો ઝાડુનો અવાજ સાંભળીનેજ ચાલ્યા ગયા. ફક્ત બે એક સુરત કૂતરાંઓએ દરવાજો છોડ્યો નહિ સાહિત્ય સંસારના કાગડાઓ છેવટે ભીંત ઉપર બેસીને એંઠું ખાવાનું બંધ થવાને લીધે—કા, કા, કરવા લાગ્યા, અને કેટલાક કૂતરાઓએ પણ ભસવાનું જારી રાખ્યું, અંતે શાંતિ ફેલાઈ."

"ભાગ્ય-વિડંબનામાં પડીને વર્તમાન સંપાદકે સમાલોચના પુનઃ શરૂ કરી. બંગ-સાહિત્ય સમાજમાં પુનઃ ઘોષણા થઈ કે પેલો ફેર પાછું બ્રહ્મભોજન શરૂ થઈ ગયું છે! એટલે ન્યાયાલંકાર, તર્કાલંકાર, વિદ્યારત્ન, વિદ્યાવાગીશ, વિદ્યાનવીસ, વિદ્યાખવીશ, વિદ્યાકપીશ, વગેરે બધા ચોટલી ઉપર બેલપત્ર બાંધીને સમાલોચનાના બ્રહ્મભોજનમાં પહોંચી ગયા! જોયું તો તેજ ભિખારીઓ આપત્કાળના જળમાં

આશારૂપી ફેણના પાનને પીઇને યશરૂપી મિઠાઇની આશાથી દરવાજા આગળ ઉભા છે ! એથીજ અમે કહ્યું છે કે બહુ માણસો મળી ઉઠયા છે ”

બંગ જવા દર્શને અમે કહી શકીએ કે સદ્ગ્રંથોની સમાલોચના કરતાં વધુ સુખ બીજુ નથી પણ જે ઢગલાના ઢગલા રદ્દી પુસ્તકો ટપાલ મારફતે અમારા કાર્યાલયમાં આવે છે તેમની સમાલોચના તો અમારે માટે બહુજ દુખદાયક છે તેમને વાંચવા કરતાં વધારે દુખપ્રદ બીજુ કંઇજ નથી”

સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી જે સમયે બંકિમચંદ્રે ગ્રંથો લખવાનો પ્રારંભ કર્યો તે સમયે અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર બહુ જોરથી થતો હતો કલકત્તામાં યુનિવર્સિટી સ્થપાઇ હતી, અને નગરે નગર અંગ્રેજી સ્કૂલો ઉઘડી હતી ધનોપાર્જન માટે તથા રાજકીય સન્માન માટે પ્રજાનો સામાન્ય વર્ગ અંગ્રેજી ભાષા ભણવા તરફ દોરાયો હતો અને ધનવાન વર્ગ પણ ઉપાધિધારી બનવા તથા રાજપુરુષોથી સમ્માનિત થવા અંગ્રેજી ભાષા ભણવા લાગ્યો હતો એ રીતે સૌ લોકોનું અંગ્રેજી ભાષા તરફ પુષ્કળ લક્ષ્ય હતું અને અંગ્રેજી ભાષા ન જાણનાર માણસ શિક્ષિતજ ગણાતો નહિ ! અંગ્રેજી ભાષાની પ્રબળતાને લીધે માતૃભાષા તો ઢંકાઇજ ગઇ હતી જે અંગ્રેજી ભાષા જાણતો તેને માટે સાહિત્યનું વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લુ હતું સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ જે વિષયો જાણવાની તેને ઇચ્છા થાય તે વિષયો અંગ્રેજી ભાષામાં મળી શકતા હોવાથી અંગ્રેજી જાણનાર વર્ગ તેના નિશામાં ચકચુર રહેતો અને માતૃભાષાની કંગાલ દશા ઉપર દુખી થવાને બદલે હાસ્ય કરતો આવી સ્થિતિમાં પોતાની માતૃભાષાની ઉત્કૃષ્ટતા તથા સ્વદેશહિતૈષિતાની મહત્તા દેખાડી અંગ્રેજીના અભિમાને અંધ બનેલા બંગાળીઓને વાસ્તવિક રસ્તે દોરવાને માટે બંકિમબાબુએ કમર કસી.

જણાય છે કે બંકિમચંદ્રનો જન્મ જાણે બંગાળી ભાષાની સેવાને માટેજ થયો હતો ! આખા જીવનપર્યંત તેમણે અત્યંત આગ્રહપૂર્વક બંગાળીભાષાની સેવા કરી તેમની અસાધારણ શક્તિથી બંગાળીભાષાની અસાધારણ ઉન્નતિ થઇ એમનો એ મહામંત્ર હતો કે “ માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઇ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય-ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી.” આ મહામંત્રનો સતત જાપ જપી તેમણે બંગાળીભાષાના ભંડારમાં ગ્રંથરત્નોનો વધારો કરવા પુષ્કળ શ્રમ કર્યો એમનાં અસાધારણ ઉત્સાહ તથા અસાધારણ વિદ્વત્તાથી બંગાળા-માં જાણે યુગજ ફેરવાઇ ગયો ! બંકિમચંદ્રમાં સ્વજાતિપ્રેમ અને સ્વદેશભક્તિ અપાર હતાં એ ગુણોને લીધેજ આજે લાખો સ્ત્રીપુરુષો તેમનાપર શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ધરાવે છે બંકિમચન્દ્ર કહેતા કે, “ પુસ્તકો લખવાનો ઉદ્દેશ સ્વદેશવાસીઓને

સદ્‌બોધ અને શુભ વિચારો આપવા એજ છે જે લખાણ્ દેશબંધુઓ સમજી શકે તેવું ન હોય અથવા જે લખાણથી દેશને કશો ઉપકાર થાય તેમ ન હોય તે લખવું નકામું છે ”

બંકિમચંદ્રે ગ્રંથલેખનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે સમયે બંગાળી ભાષાની દશા તદ્દન કંગાળ હતી પરંતુ તેમના સતત પ્રયત્ન અને ઉત્સાહનું પરિણામ એ થયું કે ભારતવર્ષની તમામ ભાષાઓમાં બંગાળી ભાષા સર્વોત્કૃષ્ટ પદ પામી। બંકિમચંદ્રની ભાષા સરળ, રસપૂર્ણ અને મર્મને સ્પર્શ કરનારી હતી. તેઓ પોતાના લેખમાં નવીનતા, સ્વાધીનતા અને સ્વદેશપ્રેમ છલોછલ ભરી દેતા બંકિમચંદ્ર સૌંદર્યના પણ ઉપાસક હતા. પોતાના ગ્રંથોમાં ભાષાસૌન્દર્ય તથા ભાવસૌન્દર્ય ભરવા ઉપરાંત તેઓ પોતાનાં પાત્રોના હૃદયનું સૌંદર્ય પણ બહુ ઉત્તમતાથી અંકિત કરતા

ઈ૦ સ૦ ૧૮૬૪ માં તેમની ‘ દુર્ગેશનંદિની નામની નવલકથા પ્રગટ થઈ. માત્ર એ એકજ પુસ્તકથી તેમની યોગ્યતા અને વિચારશીલતાનો સારી રીતે ખ્યાલ આવી શકે છે. એ નવલકથાની અગાઉ ભારતવર્ષની તે સમયની પ્રચલિત ભાષાઓમાં એવી સરસ નવલકથા એક પણ લખાઇ નહોતી જો કે તે વખતે એ પુસ્તકનો એટલો બધો આદર થયો નહોતો પણ તેનું કારણ તે સમયના સમાજની અયોગ્યતાજ હતું આજે પણ એવી નવલકથાઓ ગણી ગાંઠીજ મળી આવશે કે જે દુર્ગેશનંદિનીના જેટલી લોકપ્રિયતા પામી હોય !

સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું છે અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્ય-સરોવરના કમળોની મધુર સુગંધીથી મસ્ત બનવા લાગ્યું છે, તેને તો સાહિત્ય સિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે આ નિયમ પ્રમાણે બંકિમબાબુ પણ સરકારી નોકરીથી સદૈવ ઉદાસ રહ્યા કરતા. તેઓ વાર વાર કહેતા કે સુખપૂર્વક નિર્વાહ ચાલે એટલી સગવડ થતાંજ હું નોકરી છોડી દઇશ ” છેવટે તેમને પોતાની દીર્ઘકાળની મનોવાંછના પૂર્ણ કરવાનો યોગ મળ્યો. સરકારી નોકરીમાંથી પેન્શન લઇ તેમણે પોતાનો ઇચ્છિત વિષય હાથમાં લીધો

ઈ૦ સ૦ ૧૮૭૨ માં બંગાળીઓનું જીવનસર્વસ્વ ‘ બંગદર્શન ’ બંકિમબાબુ તરફથી પ્રકટ થતાંજ બંગાળીઓની મોહનિદ્રાનો ભંગ થયો હતો અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર જે જે બંગાળીઓને માતૃભાષામાં ચિત્તને વિનોદ આપે એવી સામગ્રી મળતી નહોતી, તેમજ જેઓ માતૃભાષાની ઉપેક્ષા કરતા હતા તે બધા ‘ બંગદર્શન ’ નું સરસ મનમોહક સ્વરૂપ જોઇ દંગ થઇ ગયા, અને પોતાના મિથ્યાભિમાન પર તેમને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. ‘ બંગદર્શન ’ માં આવતા દર્શન વિજ્ઞાન ઇતિહાસ વાર્તા વગેરે વિવિધ પ્રકારના વિષયો વાંચીનેજ રસ્તો ભૂલેલા અનેક લોકો માતૃભાષામાં ગ્રંથસામગ્રી વધારવા-માતૃભાષાની સેવા કરવા તત્પર થયા હતા

બંકિમે પોતાની નવલકથાઓની ગુંથણી ઐતિહાસિક બનાવોપર કરેલી હોવા છતાં તેમાં સ્વતંત્ર કલ્પનાનું પ્રાધાન્ય છે. તેમનામાં કલ્પનાશક્તિ પ્રબલ હોવાથીજ નવલકથાનાં પાત્રોનાં વિવિધ ચિત્રો ચીતરવામાં તેઓ સફળ થયા છે. ઉત્તમ નવલકથાકાર પોતાની કલ્પનાશક્તિના બળે સત્યનું મહત્વનું સરસ રીતે દર્શાવી શકે છે, અને તેવુંજ બંકિમચંદ્રની નવલકથાઓ વાંચતાં આપણે આબેહુબ અનુભવીએ છીએ. કોઈ ચતુર ચિત્રકાર જેમ પોતાની કુશળતાને લીધે નિર્જીવ ચિત્રને આબેહુબ સજીવ જેવું દર્શાવે છે, તેમ ઉત્તમ નવલકથાકાર પણ જનસ્વભાવનું ખરેખરૂં ચિત્ર પાડી ઉત્તમ શિક્ષકની ગરજ સારે છે. ઉત્તમ નવલકથાકારનું દરેક માનવચરિત્ર સ્વાભાવિકતાથી પરિપૂર્ણ હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે પવિત્રતા તરફ દોરનારૂં હોય છે. જે વાર્તાલેખક આ ઉદ્દેશ ભૂલી જાય છે તે સમાજનો શિક્ષક બની શકતો નથી. માણસોનો મોટો ભાગ વાર્તા અને નવલકથાના વાચન તરફ પ્રીતિવાળો હોવાથી વાર્તા અને નવલકથાના લેખકે હમેશાં એટલું સ્મરણમાં નાખવું જોઈએ કે "આપણે દૃષ્ટાંતદ્વારા શુભ કાર્યોનો ઉત્કર્ષ પ્રદર્શિત કરવો છે." બસ, આટલું સ્મરણમાં રાખી તે વાર્તાલેખનનું પવિત્ર કાર્ય ઉત્તમતાથી કરશે તો તેનો શ્રમ સફળ થશે. કદિ ભૂલેચૂકે પણ બંકિમચન્દ્રે પોતાની નવલકથાઓનું ઉચ્ચ લક્ષ્યસ્થાન વિસ્મૃત કરેલું નથી; અને તેથીજ તેમનો લેખકતરીકેનો શ્રમ સફળ થઈ તેઓ હાલ બંગાળામાં 'સાહિત્યસમ્રાટ્' ને નામે અમર થયા છે.

તેમનું હૃદય સહૃદયતા, સત્યવાદિતા, તેજસ્વિતા અને નિર્ભયતાથી ભરપૂર હતું. આથીજ તેમનો ઉપદેશ અસરકારક અને મર્મસ્પર્શી થઇ રહેતો.

બંકિમચંદ્રને હિંદુધર્મપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ધાર્મિક કાર્યોમાં તે બહુજ ઉત્સાહ દર્શાવતા. ભગવાન્ કૃષ્ણચંદ્રના તે મહાન ભક્ત હતા અને તેમને તે પોતાના ઇષ્ટદેવ માનતા. ગોપીઓની પ્રેમવાર્તાને તે માત્ર કવિકલ્પના માનતા. છેલ્લી અવસ્થામાં તેમનો ધર્મભાવ બહુજ વધ્યો હતો, અને મોટે ભાગે ધાર્મિક ગ્રંથોના પઠનપાઠનમાંજ સમય ગાળતા.

તેમનું હૃદય અત્યંત કોમળ અને સરળ હતું. તે હમેશાં પ્રસન્ન મુખે રહેતા. સરળતા, સહૃદયતા અને હૃદયની પવિત્રતાને લીધે તે સૌને પ્રિય લાગતા. તેમની પાસે અનેક દીન અને દુઃખી માણસો આવી પોતાની રામકહાણી ગાઇ બતાવતાં. બંકિમચંદ્ર ધ્યાનપૂર્વક તે સાંભળતા, કદિ ગદગદ બનતા અને પછી તેનું દુઃખ દૂર કરવા આશ્વાસનથી તેમજ ધનાદિથી યત્ન કરતા. તેમણે અનેક ઉત્સાહભંગ થએલા નવયુવકોને રસ્તો દર્શાવ્યો છે, તથા અનેક નિરાશ્રિતોને આશ્રય આપેલો છે.

બંગાળી લોકો આધુનિક સાહિત્યની બંગાળી ભાષાના જન્મદાતા બંકિમ બાબુને ગણીને તેમના તરફ બહુજ માન રાખે છે. બંગાળી ભાષા બંકિમના પહેલાંથી લખાય

છે, પણ તેને સુંદર રૂપ આપનાર, તેને સ્વચ્છ કરીને તેમાં ઉચ્ચ સાહિત્ય લખી તેને શોભિત બનાવનાર તો મહાત્મા બંકિમચંદ્રજ છે, જેથી બંગાળી લોક બંગાળી સાહિત્યમાં બંકિમને સૌથી ઉંચુ સ્થાન આપે છે. બંકિમના હાથમાં પડીને બંગાળી ભાષાએ નવુંજ રૂપ ધારણ કર્યું છે જે સુંદર ભાષામાં હાલ બંગાળીઓ પોતાનું સાહિત્ય વધારી રહ્યા છે, અને બંગાળી લેખકો જેનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; તે ભાષા બંકિમેજ રચેલી છે આવિષે જગપ્રસિદ્ધ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર 'સાધના' પત્રમાં લખે છે કે —

"અમારી બંગાળી ભાષા માત્ર એકતારાની પેઠે એક તારથી બંધાયલી હતી. નકલ સહજ 'સરમાં ધર્મસંકીર્તન કરવાના ઉપયોગમાંજ તે આવતી. બંકિમે પોતાના હાથે તેમાં એક એક તાર ચઢાવીને આજ તેને વીણાનું રૂપ આપી દીધું તેથી પહેલાં જેમાંથી માત્ર સ્થાનિક ગ્રામ્ય સૂરજ વાગતો હતો, તેમાંથી આજ વિશ્વસભામાં સંભળાવવાયોગ્ય ધ્રુપદની કલાવતી રાગિણી ગાઈ શકાય છે. × × × માતૃભાષાનું બંધન છોડાવીને જેમણે તેને એવી ગૌરવશાળી બનાવી છે, તેમણે બંગાળીઓ ઉપર કેટલો મહાન અને ચિરસ્થાયી ઉપકાર કર્યો છે, એ વાત પણ જો કોઈને સમજાવવાની જરૂર હોય તો તેનાથી વધારે દુર્ભાગ્ય બીજું હોઈ શકે નહિ."

બંકિમ બાબુના લગભગ બધા બંગાળી ગ્રંથોના અનુવાદ ગુજરાતી, હિન્દી તેમજ મરાઠીમાં થઈ ચુક્યા છે, અને તેથી તે તે ભાષાનો વાચકવર્ગ બંકિમ બાબુના પ્રગાઢ પાંડિત્ય, ગંભીર સંશોધન શક્તિ અપ્રતિમ કલ્પના અને લેખનપદ્ધતિથી પરિચિત થયેલો છે. એટલે વિશેષરૂપે બતાવવાની જરૂર નથી કે સાહિત્યસમ્રાટ બંકિમ બાબુનું સ્થાન સમગ્ર ભારતમાં પણ કેટલું ઉંચુ છે.

બંકિમ બાબુના સમકાલીન, સહયોગી, ઉત્તમ લેખકોમાં મેઘનાદવધ કાવ્યના રચનાર બાબુ મધુસૂદન દત્ત, નીલદર્પણ નાટકના લેખક સુકવિ બાબુ દીનબંધુ મિત્ર, પલાસીનું યુદ્ધ, પ્રભાસ, રૈવતક કુરુક્ષેત્ર, બુદ્ધ વગેરે ગ્રન્થરત્નોના લેખક પ્રતિભાશાળી કવિ બાબુ નવીનચંદ્ર સેન, શ્રેષ્ઠ લેખક બાબુ હેમચંદ્ર બેનરજી, શ્રેષ્ઠ સમાલોચક ચંદ્રનાથ વસુ અને અક્ષયકુમાર દત્ત, એ મુખ્ય હતા. એ વિદ્વાનોએ પણ પોતાની માતૃભાષાને જે શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો ભેટ કર્યો છે તે પણ બંગાળી સાહિત્યની અમૂલ્ય અને ચિરસ્થાયી સંપત્તિ છે

બંકિમ બાબુ પછી તેમનું સ્થાન તો નજ પૂરાયું પણ બાબુ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને દ્વિજેન્દ્રલાલ રાયે તેમની ઘણી ખરી ખોટ પૂરી પાડી છે

બંકિમચંદ્રનો કયો ગ્રંથ ક્યારે પ્રગટ થયો તેનું નીચે એક સૂચીપત્ર આપવામાં આવે છે, જેથી વાચકોને તેમના ગ્રંથોના પ્રથમાવૃત્તિનો વખત અને બંકિમના જીવનપર્યંત તેની કેટલી આવૃત્તિ નીકળી હતી તેની સંખ્યા માલૂમ પડશે

નામ	ઈ૦ સ૦	આવૃત્તિ
૧ દુર્ગેશનન્દિની	૧૮૬૫	૧૧
૨ કપાલ કુંડલા	૧૮૬૭	૭
૩ મૃણાલિની	૧૮૬૯	૭
૪ વિષવૃક્ષ	૧૮૭૩	૭
૫ ઈંદિરા	૧૮૭૩	૫
૬ લોકરહસ્ય	૧૮૭૪	૧
૭ યુગલાંગુરીય	૧૮૭૪	૫
૮ વિજ્ઞાન રહસ્ય	૧૮૭૫	૧
૯ રાધારાણી	૧૮૭૫	૪
૧૦ ચંદ્રશેખર	૧૮૭૫	૨
૧૧ કમલાકાંતનું દફતર	૧૮૭૬	૨
૧૨ વિવિધ સમાલોચના	૧૮૭૬	૧
૧૩ રજની	૧૮૭૭	૨
૧૪ ઉપકથા	૧૮૭૭	૨
૧૫ કવિતા પુસ્તક	૧૮૭૮	૨
૧૬ કૃષ્ણકાંતનું વીલ	૧૮૭૮	૪
૧૭ પ્રબંધ પુસ્તક	૧૮૭૯	૧
૧૮ રાજસિંહ	૧૮૮૨	૪
૧૯ આનંદમઠ	૧૮૮૨	૫
૨૦ દેવી ચોધરાણી	૧૮૮૪	૫
૨૧ મોચીરામ ગૌડનું જીવનચરિત્ર	૧૮૮૪	૧
૨૨ કૃષ્ણચરિત્ર	૧૮૮૬	૨
૨૩ સીતારામ	૧૮૮૭	૨
૨૪ વિવિધ પ્રબંધ	૧૮૮૭	૨
૨૫ ધર્મતત્ત્વ	૧૮૮૮	૧
૨૬ બંગાળી સિલેક્શન્સ.	૧૮૯૨	૧
૨૭ સંજીવની સુધા.	૧૮૯૩	૧

બંકિમકૃત ધાર્મિક ગ્રંથ "કૃષ્ણચરિત્ર" તેમની અક્ષય કીર્તિરૂપ છે. આ ગ્રંથ વાંચતાં વાંચતાં સેંકડો વાર એવો વિચાર આવે છે કે જેણે ત્રેલુન્નિસાના વિલાસ-મંદિરનું ચિત્ર દોર્યું છે; અને કમલમણિના ગાલની શાહી શ્રીશચંદ્રના મોં ઉપર લગાવી દીધી છે, તેમણે મહાભારત, પુરાણ આદિનું મંથન કરીને કેવી રીતે આવો ગંભીર સંશોધનપૂર્ણ ગ્રંથ લખ્યો હશે ?

"ધર્મતત્ત્વ" પુસ્તક બંકિમચંદ્રનો બીજો કીર્તિસ્થંભ છે, અને ત્રીજો ભગવદ્‌ગીતાની ટીકા, પણ આ ટીકા તેઓ સંપૂર્ણ ન કરી શક્યા એને અમે આપણું દુર્ભાગ્ય માનીએ છીએ. ચોથા અધ્યાય સુધી લખી શક્યા હતા. સંપૂર્ણ થઇ હોત તો આજ તે પણ બંકિમના સર્વોત્તમ કીર્તિસ્થંભરૂપ ગણાત.

આ રીતે માતૃભાષા તથા માતૃભૂમિની સેવા કરતા કરતા ઈ૦ સ૦ ૧૮૯૪ ના ૫૬ વર્ષની ઉમરે બંગાળા સાહિત્ય-સેવકોના સમ્રાટ બંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે પોતાની માનવલીલા સમાપ્ત કરી હતી

મહારાજા વિક્રમાદિત્યનો રાજ્યવૈભવ અત્યારે લૂપ્ત થઇ ગયો છે તો પણ હજુ જેમ કાલિદાસના 'અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ' 'રઘુવંશ' ઇત્યાદિ પુસ્તકો અમર છે, અને તે નિત્ય નવા નવા ભાવોથી વાચકોનાં મન રંજન કરે છે, તેજ પ્રમાણે વિદેહ થએલા મહાશય બંકિમચંદ્રના ગ્રંથો અને લેખો પણ ચિરકાળ રહેશે અને વાચકોના મનને આનંદ આપી ઉન્નતિના માર્ગે પ્રેરશે.



धर्मतत्त्व

अध्याय १ लो–दुःख एटले शुं?

ગુરુ:—વાચસ્પતિ મહાશયના શુ સમાચાર છે? તેમની વેદના કાંઇ શાંત થઇ કે નહિ?

શિષ્ય—તેઓ તો કાશી તરફ ગયા.

ગુરુ:—પાછા ક્યારે આવશે?

શિષ્ય:—હવે આવે એમ લાગતુ નથી. ઘણું કરીને કાશમને માટેજ ગયા છે.

ગુરુ:—એમ કરવાનું કારણ?

શિષ્ય—એવુ તે શું સુખ છે કે અહીંઆં રહેવાને તેઓ રાજી થય?

ગુરુ:—તેમને શું દુઃખ હતુ?

શિષ્ય.—એમને બિચારાને ચોતરફતુ દુઃખ હતુ. દુ:ખમાં કાંઇ બાકી નહોતુ એમ કહુ તોપણ ખોટુ નથી આપ ઘણીવાર કહ્યા કરો છો કે ધર્મથીજ સુખ છે તોપછી વાચસ્પતિ મહારાજ જેવા પરમ ધાર્મિક મનુષ્યો આવાં દુઃખોથી કેમ રીબાતા હશે? જગત્માં વાચસ્પતિ મહાશય જેવા ધાર્મિક મનુષ્ય થોડાજ હશે, છતાં તેમના જેવો દુખી મનુષ્ય પણ બીજો કોઇ નહિ હોય?

ગુરુ:—તેઓ કાં તો દુઃખી નહિ હોય અને કાં તો ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્ય:—તેમને કાંઇ દુ:ખજ નહિ હોય એમ શુ આપ કહેવા મગો છો? વસ્તુત તેઓ એટલા બધા કગાલ અને દરિદ્ર છે કે પૂરૂ ખાવાનુ પણ મળતુ નથી. તે ઉપરાંત શરીર ઉપર પણ સ્હેલુ નહિ. સર્વદા કાંઇક ને કાંઇક રોગ તો હોયજ! અધુરામા પૂરૂં તેમનુ ઘર પણ સળગી ગયું। આને જો દુ:ખ ન કહેવાય તો પછી દુ:ખ બીજું કેવું હોય?

ગુરુ—ત્યારે તેઓ ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્ય—એમ કેમ કહેવાય ? શું આપ એમ કહેવા માગો છો કે દારિદ્ર્ય-કંગાળપણું, રોગ અને ઘર મળવું, એ સર્વ અધર્મનાં ફળ છે ?

ગુરુ—હા. હું એમજ કહેવા માગું છું

શિષ્ય—પૂર્વજન્મના અધર્મનું ફળ ?

ગુરુ—પૂર્વજન્મને વચમાં શામાટે નાખે છે ? આજ જન્મના અધર્મનું ફળ !

શિષ્ય—આપ શું એમ માનો છો કે આ જન્મમાં અધર્મ કર્યો હોય તેના ફળરૂપેજ રોગશોકાદિ પ્રાપ્ત થાય છે ?

ગુરુ—હું જ નહિ પરંતુ તારે પણ માનવું પડશે વધારે ઠંડી લાગે તો શરદી થાય અને ભારે ભોજન વધારે પ્રમાણમાં લેવાય તો અજીર્ણ થાય તેમ તું નથી માનતો ?

શિષ્ય—ઠંડી લાગવી એ શું અધર્મ છે ?

ગુરુ:—બીજા અનેક ધર્મો પૈકી શારીરિક ધર્મ પણ એક ધર્મ છે. નુકશાન કારક ઠંડી લાગવા દેવી એ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, અને તેથી તે અધર્મ છે

શિષ્ય—આપે તો અહિંસા ધર્મને શારીરિક અર્થમાં લઇ લીધો.

ગુરુ—જે શરીરસંબંધી નિયમોથી વિરુદ્ધ હોય તે શારીરિક અધર્મ લેખાય.

શિષ્ય:—ત્યારે શું સ્વાભાવિક નિયમોને અનુસરવું એનું નામ ધર્મ, અને એ નિયમોનો ભંગ કરી આગળ ચાલવું તેનું નામ અધર્મ ?

ગુરુ—ધર્મ અને અધર્મને લગતો વિષય એવો છે કે એટલી બધી સરળતાથી તેનો નિર્ણય થઇ શકે નહિ જો તેમ હોત તો ધર્મતત્ત્વ ભૌતિક પદાર્થવેત્તાઓનાજ હાથમાં રહેવા પામત એમ છતાં ઠંડી લાગવા સબંધે ઉપર જે કહ્યું છે તે ખોટું નથી.

શિષ્ય—ધારો કે એ વાત માની લીધી પણ મારો પ્રશ્ન એજ છે કે વાચસ્પતિ મહાશયનું દારિદ્ર્ય-દુ:ખ એ કયા પાપનું ફળ ?

ગુરુ—દારિદ્ર્ય-દુ:ખ એટલે શું ? એ વાત પ્રથમ બરાબર સમજી લે. ભલા, તેમને શું દુ:ખ હતું ?

શિષ્ય:—પહેલું તો એજ કે પૂરું ખાવાનું પણ તેમને મળતું નહોતું

ગુરુ—વાચસ્પતિ મહાશયને તે દુ:ખ તો નહિજ હોય એમ હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું, કારણ કે જો તેમને ખાવાનુંજ મળતું ન હોત, તો તેઓ ક્યારનાએ મરી ગયા હોત

શિષ્ય—કોઇ વખત માત્ર ભાત કે કોઈ વખત માત્ર ભાજી ઉપર ચલાવી લેવું અને નિભાવવું પડે એ શું સુખ ગણાય ?

ગુરુ—શરીરરક્ષામાટે અને પોષણમાટે જે તે પૂરતું ન હોય તો તેને દુઃખ કહી શકાય શારીરિક અને માનસિક પુષ્ટિને માટે યોગ્ય પ્રમાણમાં અન્ન મળવા છતાં વધારે સારા અન્નમાટે બળાપો કર્યા કરવો, એ ધાર્મિક મનુષ્યનું લક્ષણ નથી. સ્વાદિષ્ટ ખોરાક મેળવવા પાછળ તો પેટભરાઓજ હાય હાય કરે; અને એવા–પોતાનું પેટજ ભરવાની લાલસાવાળાઓ ધાર્મિક નથી.

શિષ્ય—ફાટ્યાં–તૂટ્યાં કપડાં મળે તેનું કેમ ?

ગુરુ:—જે વસ્ત્રોવડે લજ્જાનું નિવારણ થઇ શકે તેવાં વસ્ત્રો મળવાથી ધાર્મિક પુરુષો હમેશાં સંતોષજ માને છે શીતકાળમાં શરદીનું નિવારણ કરવું એ વસ્ત્રોનો ખાસ ઉદ્દેશ છે, અને તે ઉદ્દેશ ગમે તેવી જાડી–પાતળી કે ફાટી–તૂટી કામળીથી પણ સિદ્ધ થઇ શકે છે એવું એકેક વસ્ત્ર શું વાચસ્પતિ મહાશયને નથી મળતું ?

શિષ્ય:—એ તો ઠીક, પણ બિચારા જીવને પોતાનેજ પાણી ભરવું પડે, હાથેજ વાસણ માંજવાં પડે તથા ઘરમાંથી ઝાડુ પણ હાથેજ કાઢવું પડે એ આપદા શું ઓછી કહેવાય ?

ગુરુ—શારીરિક પરિશ્રમ કરવો એ ઈશ્વરી નિયમ છે. જે કોઇ મનુષ્ય એવો પરિશ્રમ કરવા નથી ચાહતો તે અધાર્મિક છે હું એમ નથી કહેવા માગતો કે ધનનું કાંઈજ પ્રયોજન નથી. મારા કહેવાનો સારાંશ એ છે કે જગત્માં જેઓ પોતાને દીન–દુઃખી અને દરિદ્ર માને છે તે તેઓની પોતાની કુશિક્ષા અને કુવાસનાનુંજ ફળ ભોગવે છે અર્થાત્ અધર્મના સંસ્કારોજ તેમને માટે કષ્ટના કારણભૂત બને છે. અનુચિત ભોગ-લાલસાજ અનેકોને માટે દુઃખનું કારણ હોય છે.

શિષ્ય:—ત્યારે શું જેને માટે દારિદ્ર્ય એ યથાર્થરીતે દુઃખમય નિવડે એવું કોઇ પૃથ્વીમાં નહિ હોય ?

ગુરુ—કરોડો છે જેમને શરીરરક્ષા પૂરતાં વસ્ત્રો મળી શકે નહિ, અને રહેવાને માટે આશ્રય પણ મળે નહિ તેઓ ખરેખર દરિદ્ર હોવા ઘટે છે. તેમને માટે દારિદ્ર્ય એ દુઃખના કારણભૂત છે, એમ કહી શકાય.

શિષ્ય—ત્યારે એ દારિદ્ર્યને પણ શું તેમણે આ જન્મમાંજ કરેલા અધર્મના ફળરૂપ લેખાય ?

ગુરુ×—હાજ તો

× મનુષ્યો જે સુખ–દુઃખ ભોગવે છે તેમાં પોતે કરેલાં કર્મોજ ઘણેખરે અંશે કારણભૂત હોય છે, પરન્તુ તે સિવાય બીજાં કારણો પણ હોય છે, એ વિષય બીજા કોઇ સ્થાનમાટે મુલતવી રાખીએ છીએ.

શિષ્ય—આ અધર્મનું એ ફળ ?

ગુરુ—ધન ઉપાર્જન કરવામાટે તેમજ અન્ન-વસ્ત્ર વિગેરે પ્રાપ્ત કરવામાટે જે કેટલીક શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓ આપણામાં રહેલી છે, તેને જેઓ યથાર્થ રીતે કેળવતા નથી અથવા તો ખીલવતા નથી તેઓ દરિદ્ર રહે એ સ્વાભાવિક છે

શિષ્ય—હું ધારૂં છું કે આપણે આપણી સમસ્ત શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓને કેળવવી તથા ખીલવવી એજ ધર્મ, અને તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ અધર્મ, એમજ આપ કહેવા માગો છો

ગુરુ—હું કહી ચૂક્યો છું કે ધર્મનો વિષય બીજા સર્વ વિષયો કરતા બહુજ ગહન અને કઠિન છે તે આપો વિષ। કોઈ એક-બે વાતો ઉપરથીજ સમજી શકાય નહિ. છતાં માની લે કે મેં ધર્મ-અધર્મની જે વ્યાખ્યા કરી તેજ જો સંપૂર્ણ હોય તો તેમાં શું દોષ છે ?

શિષ્ય—એ તો વિલાયતના 'ડૉક્ટ્રીન ઑફ કલ્ચર (અનુશીલનવાદ) જેવું થયું'

ગુરુ—અનુશીલન વસ્તુ એ કોઈ વિદેશી નથી. હિન્દુધર્મનો સારાંશ પણ તેજ છે

શિષ્ય—વાહ ! 'કલ્ચર શબ્દનો અર્થ દર્શાવે એવો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રતિશબ્દજ નથી હું ધારૂં છું કે આપણા દેશની કોઈ પણ ભાષામાં એના અર્થને સૂચવે એવો કોઈ શબ્દજ નહિ હોય.

ગુરુ—આપણે ખાલી વાતોજ કરીએ છીએ મૂળ વાતની તો કોઈ તપાસે કરતું નથી એને લીધેજ આજે આપણી આટલી બધી અધોગતિ થઈ છે આપ દેશમાં જે ચાર આશ્રમો કહ્યા છે તેનો હેતુ શું જાણો છે ?

શિષ્ય—' કીરટ્રીન ઑફ કલ્ચર' ? (અનુશીલનવાદ ?)

ગુરુ—એ તત્ત્વ તમારા મેથ્યુ આરનોલ્ડ જેવા પાશ્ચાત્ય અનુશીલનવાદીઓ પણ સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યા હોય તે વિષેજ મને તો શક છે સધવાઓની પતિભક્તિ, વિધવાઓનું બ્રહ્મચર્ય, અને તે સિવાયના સમસ્ત વ્રત-નિયમોમાં માત્ર અનુશીલન તત્ત્વજ એક માત્ર સમાયેલું છે જ્યારે આ તત્ત્વ હું તને બરાબર સમજાવીશ ત્યારે તારી ખાત્રી થશે કે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં જે પરમ પવિત્ર અમૃતમય ધર્મ પ્રબોધવામાં આવ્યો છે તે પણ આ અનુશીલનતત્ત્વ ઉપરજ નિર્ભર રહેલો છે

શિષ્ય—આપની આવી વાતો સાંભળ્યા પછી આપની પાસેથી અનુશીલનતત્ત્વ સંબંધી કાંઈક સાંભળવાની ઇચ્છા થય છે અનુશીલનવાદ એ કેવળ પાશ્ચાત્ય નાસ્તિકોનોજ મત છે, એમ હું અત્યાર સુધી માનતો હતો એટલુંજ નહિ પણ કોમ્ટના સિદ્ધાંતો અનુશીલનની એક પ્રકારની અનુષ્ઠાનપદ્ધતિ સિવાય બીજું કંઈ સૂચવતા નથી એવીજ મારી માન્યતા હતી.

ગુરુ—એ તારી વાત ખોટી નથી. વિલાયતી અનુશીલનવાદ નિરીશ્વર હોવાથી

તે અસંપૂર્ણ અથવા પરિણામવિનાનો છે, કે પછી તે અસંપૂર્ણ અથવા પરિણામ રહિત છે એટલાજ માટે તે નિરીશ્વર છે, એ બેમાંથી શું કહેવું તે હું સમજી શકતો નથી. હિન્દુઓ પરમ ભક્ત છે, અને તેથી તેમનો અનુશીલનવાદ જગદીશ્વરના ચરણકમળમાંજ સમાપ્ત થાય છે

શિષ્ય:—સમજ્યો પણ તેનું કારણ પણ એજ છે આપણો ઉદ્દેશ મુક્તિ મેળવવાનો હોય છે, જ્યારે વિલાયતી અનુશીલનવાદીઓનો સિદ્ધાંત સુખપ્રાપ્તિનો હોય છે એમજ કે નહિ ?

ગુરુ:—સુખ અને મુક્તિને પૃથક્ પૃથક્ શામાટે લેખવાં, એનેજ આપણે પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ મુક્તિ એ શું સુખ નથી ?

શિષ્ય —પ્રથમ તો મુક્તિ એ સુખ નથી-મુક્તિમાં સુખ-દુ:ખ માત્રનો અભાવ હોય છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલી શકે બીજી વાત એ કે મુક્તિને એક પ્રકારની સુખયુક્ત અવસ્થા માનો તોપણ માત્ર સુખી થવું એને કાંઈ મુક્ત કહી શકાય નહિ મીઠાઈના એક બે ટુકડા ખાવાથી મને સુખ થાય તેથી કંઇ મને મુક્તિ મળી ગઇ એમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—તે વાતને ગોટાળે ચડાવી દીધી સુખ અને મુક્તિ એ બે વાતો સૌ પહેલાં બરાબર સમજી લે. નહિતર અનુશીલનવાદમાં તને બરાબર સમજણ પડશે નહિ. આજે હવે વખત નથી સાંજ પડી ગઈ છે જાવ, જઇ આ ફૂલના રોપાઓને પાણી સીંચીએ આવતી કાલે એ વિષે ચર્ચા કરીશું

અધ્યાય ૨ જો—સુખ એટલે શું ?

શિષ્ય:—કાલે આપે કહ્યું હતું કે આપણી શારીરિક અને માનસિક સર્વ શક્તિઓનું બરાબર અનુશીલન ન થાય તો દુ:ખ ભોગવવું પડે એ સ્વાભાવિક છે મતલબ કે શક્તિઓના અનુશીલનનો અભાવ એજ આપણા દુ:ખમાં કારણભૂત છે. એમજ ને ?

ગુરુ:—ત્યાર પછી ?

શિષ્ય:—મે કહ્યું હતું કે વાચસ્પતિ મહાશય દેશત્યાગ કરી ગયા તેનું એક કારણ આ પણ હતું કે તેમનું ઘર અગ્નિ લાગવાથી સળગી ગયું હતું. હવે એ આગ કોની ભૂલથી લાગવા પામી અને કેવી રીતે લાગી તે કોઇના જાણવામાં નથી. છતાં વાચસ્પતિ મહાશયના દોષથી તો નથીજ લાગી, એ વાતની અમને સર્વને ખાત્રી છે. પ્રશ્ન એ છે કે તેમની એવી તે કઇ શક્તિનું અનુશીલન નહોતું કે જેથી એ આગ લાગવા પામી ?

ગુરુ:—અનુશીલન એ શું વસ્તુ છે તે સમજ્યા વિના મારો ઉત્તર તું કેવીરીતે સમજી શકશે ? સુખ અને દુઃખ એ બન્ને માત્ર માનસિક અવસ્થા સિવાય બીજું કશું નથી. સુખ-દુઃખ એ કોઈ ખાસ બાહ્ય વસ્તુ નથી, અને માનસિક અવસ્થા, એ તો કેવળ અનુશીલનનેજ આધીન હોય છે, એ વાત સ્વીકારવામાં પણ તને કાંઈ હરકત નહિ હોય આટલી વાત જો તું બરાબર સમજી શકશે તો પછી માનસિક શક્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન થયું હોય તો ઘરનું બળવું પણ દુઃખરૂપ ન લાગે, એ વાત તારા લક્ષ્યમાં આવી જશે

શિષ્ય:—અર્થાત્ વૈરાગ્ય હોય તો દુઃખ ન થાય એજ આપને કહેવાનું છે કે બીજું કાંઈ ? કેવી ભયંકર વાત !

ગુરુ:—આજકાલ જેને વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે તેને તારે ભયંકર કહેવો હોય તો કહે પરંતુ હું તો તે વિષે કશી વાતજ કરવા માગતો નથી.

શિષ્ય—તે સિવાય આપને બીજું કહેવા જેવુંજ શું છે ? આપ તો શું પણ સમગ્ર હિંદુધર્મનો એક એ દિશામાં છે સાંખ્યકાર કહે છે કે ત્રણ પ્રકારના દુઃખોની નિવૃત્તિ અત્યંત નિવૃત્તિ તેનું નામજ પરમ પુરુષાર્થ. ત્યારબાદ આગળ વધતાં તે કહે છે કે સુખ એટલું બધું અલ્પ છે કે તેને દુઃખમાંજ ગણી લઈએ તો પણ ખોટું નથી. મતલબ કે સુખ-દુઃખનો ત્યાગ કરી જડ-પૂતળા જેવા બની જઈએ એજ એક વાત હિંદુધર્મ નિરંતર કહ્યા કરે છે. આપનો ગીતાધર્મ પણ તે વિના બીજું શું પ્રબોધે છે ? ટાઢ-તડકામાં તથા સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોમાં સમાન બુદ્ધિ રાખવી એજ એક વાત ગીતાકારને કહેવાની છે કે બીજું કાંઈ ? હું કહું છું કે જો સુખથી આપણે સુખી ન બનીએ તો પછી જીવવાની જરૂરજ શું છે ? સુખનો ત્યાગ કરી દેવો એજ જો ધર્મનો ઉદ્દેશ હોય તો હું તો એ ધર્મને દૂરથીજ નમસ્કાર કરું છું. આપના અનુશીલનવાદનો પણ જો એવોજ કંઈક ઉદ્દેશ હોય તો હું તે પણ સાંભળવા માગતો નથી.

ગુરુ.—એટલા બધા ઉશ્કેરાઈ જવાની જરૂર નથી. અમારો અનુશીલનવાદ તને મીઠાઈના એક-બે ટુકડા ખાવા દેવામાં કોઈ જાતનો વાંધો નહિ લે-ઉલટો એ તો મીઠાઈ ખાવાની વિધિજ બતાવશે. અલ્પદર્શનને ધર્મરૂપે સિદ્ધ કરી તેનો સ્વીકાર કરવાનું હું તને કદાપિ કહીશ નહિ, એ વાતની ખાત્રી રાખજે. શીત-ઉષ્ણ તથા સુખ-દુઃખનાં દ્વંદ્વોમાં તુલ્યબુદ્ધિ રાખવા સંબંધી જે ઉપદેશ ગીતા વિગેરેમાં કર્યો છે તેનો એવો અર્થ બીલકુલ નથી કે મનુષ્યોએ મુદ્દલ સુખ ભોગવવુંજ નહિ તેનો સાચો અર્થ કરવા જેટલો અત્યારે સમય નથી. તેં ગઈ કાલ કહ્યું હતું કે વિલાયતી અનુશીલનનો ઉદ્દેશ સુખ અને ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો ઉદ્દેશ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. હું તેના ઉત્તરમાં કહું છું કે મુક્તિ પણ એ સુખની એક

અવસ્થા વિશેષજ છે. સુખની સંપૂર્ણ માત્રા અથવા સુખની છેલ્લી ઉત્કૃષ્ટતા એનુંજ નામ મુક્તિ. જો આ વાત ખરી હોય તો પછી ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો ઉદ્દેશ પણ સુખજ છે એમ કહીએ તો તેમાં શું દોષ છે ?

શિષ્યઃ—અર્થાત્ આ કાળે દુઃખ અને પરકાળે સુખ ?

ગુરુઃ—નહિ. આ કાળે પણ સુખ અને પરકાળે પણ સુખ.

શિષ્યઃ—પરંતુ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર ન મળ્યો. મારા ધારવા પ્રમાણે જીવ મુક્ત થયા પછી સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોને ઓળંગીને દૂર ચાલ્યો જાય છે; અને જો તેમજ હોય તો પછી એવી સુખરહિત અવસ્થાને સુખ કેમ કહી શકાય ?

ગુરુઃ—તેનો ઉત્તર આપું તે પહેલાં તારે સુખ એટલે શું અને મુક્તિ એટલે શું એ વાત બરાબર સમજી લેવી જોઈએ. હમણાં મુક્તિની વાતને એક બાજુ રહેવા દઈને પ્રથમ સુખ એટલે શું તેજ વાતનો નિર્ણય કરી લે.

શિષ્યઃ—કહો, ત્યારે.

ગુરુઃ—તેં કાલે કહ્યું હતું કે મીઠાઈના એક-બે કકડા તને મળે તો તેથી તું સુખી થાય; પરંતુ શાથી સુખી થાય, તે કાંઈ સમજી શકે છે ?

શિષ્યઃ—મારી ક્ષુધાની નિવૃત્તિ થાય, તેથી.

ગુરુઃ—એક મુઠી ભખાભખા ખાવાથી પણ ભૂખની તો નિવૃત્તિ થઇ શકે. તો તેનાથી અને મીઠાઈના એક ટુકડાથી શું તને સમાન સુખ થશે ?

શિષ્યઃ—ના, મીઠાઈ ખાવા મળે તો વધારે સુખી થાઉં, એ વાત નક્કી છે.

ગુરુઃ—તેનું શું કારણ ?

શિષ્યઃ—મીઠાઈમાં રહેલા પદાર્થો સાથે મનુષ્યોની જીભને એવો કોઈ નિત્ય સંબંધ છે કે તેથી તે મિષ્ટ લાગવીજ જોઇએ.

ગુરુઃ—મિષ્ટ લાગે તે તો હું સમજ્યો. પણ મારો પ્રશ્ન એ નથી. હું એમ પૂછું છું કે મીઠાઈ ખાવાથી તને સુખ થાય છે તે શાથી ? મિષ્ટતાથી કાંઈ સર્વને સુખ થતું નથી. તું એક અસલ વિલાયતી માણસને તારા કંદોઈની મીઠાઈ તારા જેટલી સરળતાથી ખવરાવી નહિ શકે. તેમજ તું પણ રોટ કે બીફનો એકાદ ટુકડો ખાઇને તો સુખી નહિ થઇ શકે. " રોબીન્સન ક્રુઝો " નામના ગ્રંથમાં ફ્રાઇડે નામક જે જંગલીનું વર્ણન છે તે યાદ છે કે ? કહે છે કે તેને કાચું માંસજ ભક્ષણ કરવામાં આનંદ મળતો. જો કોઈ મીઠું વગેરે નાખીને પકાવેલું માંસ તેને આપતું તો તેને તે બીલકુલ ગમતું નહિ. આટલાં દૃષ્ટાંતો ઉપરથી તું સમજી શકશે કે તને મીઠાઇ ખાવાથી જે સુખ થાય છે તે તારી જીભને ઘી-સાકર સાથે અમુક પ્રકારનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી નહિ, પણ તે સિવાય બીજું કોઇ કારણ છે. તુંજ કહે કે તે શું કારણ ?

શિષ્ય—અભ્યાસને લીધે

ગુરુ—અભ્યાસને બદલે અનુશીલન કહે.

શિષ્ય—અભ્યાસ અને અનુશીલન એ બન્ને શું પૃથક્ પૃથક્ છે ?

ગુરુ—એટલાજ માટે તો કહું છું કે તેને અભ્યાસ કહેવાને બદલે અનુશીલન કહે

શિષ્ય—એ બેમાં શું ભેદ છે તે જરા બતાવશો ?

ગુરુ—અત્યારે તે સમજાવવા જેટલો વખત નથી. અનુશીલનનો આખો વિષય જ્યાંસુધી તારી બુદ્ધિમાં નહિ ઉતરે ત્યાંસુધી તેમાંની એકે વાત તારાથી યથાયોગ્ય સમજી શકાશે નહિ. છતાં હાલ તુર્તમાં આટલું પૂછું કે જે રોજ ક્વીનાઇન ખાય તેને ક્વીનાઇન કેવું લાગે ?

શિષ્ય—હું ધારું છું કે ક્વીનાઇન મિષ્ટ તો નજ લાગે. હા, વખત જતાં તેની કડવાશ અસહ્ય ન લાગે.

ગુરુ—એ પ્રમાણે સહન થવું એ અભ્યાસનું ફળ છે. ટુંકામાં અનુશીલન એ શક્તિને અનુકૂળ હોય છે અને અભ્યાસ એ શક્તિને પ્રતિકૂળ હોય છે. અનુશીલનથી શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે ત્યારે અભ્યાસથી શક્તિઓનો વિકાર થાય છે. અનુશીલનથી પરિણામે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને અભ્યાસથી પરિણામે સહિષ્ણુતા (સહનશીલતા) પ્રાપ્ત થાય છે. હવે પછી મીઠાઈવાળી વાત યાદ કર. ત્યાં તારી માત્ર તારી રસ ચાખવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિને અનુકૂળ હોય છે તેથી તારી તે શક્તિ અનુશીલિત થાય છે અને એને લીધે તેમાં તને સુખ લાગે એ પણ તદ્દન બનવા યોગ્ય છે. આ રીતે અનુશીલનના બળથી વખત જતાં તને રોટી વિગેરે પથ્ય ખાણામાં પણ આનંદ મળી શકે. બીજા ખાણા-પીણાના સંબંધમાં પણ તેમજ સમજી લેવું.

એ ઉપરાંત બીજી ઇંદ્રિયોના અનુશીલનથી પણ સુખની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે. સંગીતના શ્રવણથી જે આનંદ થાય છે તે પણ આપણા શરીરની અમુક ઇંદ્રિયના એટલે કે અમુક શારીરિક શક્તિના અનુશીલનથીજ થાય છે. યૂરોપીય પંડિતોએ તેને મસ્ક્યુલર સેન્સ એવું નામ આપેલું છે. એજ પ્રમાણે બીજી અનેક શારીરિક શક્તિઓ માણસમાં રહેલી છે અને તે સર્વના અનુશીલનથી સુખનો અનુભવ થાય છે.

શરીર સંબંધી વાતને બાજુએ મૂકીને હવે આપણે આગળ વિચાર કરીએ. આપણામાં કેટલીક માનસિક શક્તિઓ પણ રહેલી છે અને તે શક્તિઓના અનુશીલનથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તેને પણ સુખની પંક્તિમાંજ મૂકી શકાય. શક્તિઓના અનુશીલનમાં ખરું જોતાં જે સુખ છે તેવું સુખ બીજા કશામાં નથી. અનુશીલનનો અભાવ એજ દુઃખ. દુઃખ એ બીજો કાંઈ પદાર્થ નથી સમજ્યો કે ?

શિષ્ય—ના. પ્રથમ તો શક્તિ એટલે શું એજ હું સમજું તેવું સમજાવો

નથી. મારો કે દયા એ આપણા મનની એક અવસ્થા છે. તેના અનુશીલનથી સુખ થાય એ પણ હું સ્વીકારું છું, છતાં "આપણે સર્વેએ દયાશક્તિનું અનુશીલન કરવું જોઇએ" એમ કહી શકાય ખરું ?

ગુરુ.—"શક્તિ" શબ્દમાં જરા ગુંચવણ જેવું છે, એ વાત ખરી છે. તેને બદલે ત્યારે બીજો કોઈ શબ્દ મૂકવો હોય તો તે સબંધે મારે કશો વાંધો નથી. સૌ પહેલાં મૂળ વસ્તુને સમજી લે. ત્યાર પછી સમજવાની ખાતર તેને ગમે તે નામ આપીશ તે ચાલશે જરી માણસને શરીર પણ એક હોય છે અને મન પણ એકજ હોય છે, પરંતુ તે એક છતાં પણ તે દરેકમાં જુદા જુદા પ્રકારની અનેક ક્રિયાઓ જોવામાં આવે છે, અને તેથી કરીને તે સર્વ જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરનારી શક્તિઓને જુદાં જુદાં નામ આપવાં અયોગ્ય નથી. એ પ્રત્યેક શક્તિનું મૂળ વસ્તુતઃ એકજ હોવા છતાં ક્રિયાઓમાં તેનું જુદાપણું સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. આંધ મનુષ્ય જોઇ શકતો નથી, પરંતુ સાંભળી શકે છે ખરો, બહેરો માણસ કાને સાંભળી શકતો નથી, પણ જોઇ તો શકે છે ખરો. વાદશક્તિ વિનાનો માણસ ઘણીવાર સુંદર કલ્પના કરનારો સુકવિ હોય છે. વળી કોઇ માણસ કલ્પના કરવામાં બહુ અશક્ત હોય છે, પણ બુદ્ધિમાં બહુ પ્રખર હોય છે કોઇ ઇશ્વરમાં ભક્તિશૂન્ય હોય છે, પણ લોકો ઉપર ઘણી દયા રાખનારો હોય છે. કેટલાક નિર્દય હોવા છતાં પણ ઇશ્વરમાં સહેજસાજ ભક્તિભાવ ધરાવતા હોય છે. મતલબ કે દેહ અને મનની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓનો સ્વીકાર કરવામાં કાંઇ દોષ જેવું નથી. છતાં એટલું પણ અત્ર કહી દેવું જોઇએ કે સ્નેહ–દયા વિગેરે કેટલીક એવી શક્તિઓ છે કે જેને "શક્તિ" નામ આપવું યોગ્ય નથી લાગતું; પરંતુ તેને બદલે બીજો કયો શબ્દ મુકયો હોય તો ઠીક ?

શિષ્ય:—અંગ્રેજી શબ્દ–'ફેકલ્ટી' નો અર્થ અનેક લેખકો વૃત્તિ શબ્દથી કરે છે તે શબ્દનો વ્યવહાર કર્યો હોય તો ?

ગુરુ:—પાતંજલ વગેરે દર્શનશાસ્ત્રમાં વૃત્તિ શબ્દ કેવળ ભિન્ન અર્થમાં વપરાયો છે.

શિષ્ય:—પરંતુ, આપણી ભાષામાં તે શબ્દનો તેવો અર્થ પ્રચલિત નથી. ઘણુંખરે સ્થાને સામાન્ય અર્થમાંજ 'વૃત્તિ' શબ્દને નીભાવી લેવામાં આવે છે.

ગુરુ.—તો પછી 'વૃત્તિ' જ કહે માત્ર સમજવાનુંજ કામ છે ને ? તમે લોકો જ્યારે 'મોરલ્સ' નો અર્થ "નીતિ" અને 'સાયન્સ' નો અર્થ "વિજ્ઞાન" કરો છો તો પછી 'ફેકલ્ટી' નો અર્થ "વૃત્તિ" શબ્દથી કરો તો તેમાં કશું ખોટું નથી. અસ્તુ.

શિષ્ય—હવે મારો બીજો એક વાંધો આપને જણાવું છું. આપે કહ્યું હતું કે વૃત્તિના અનુશીલનમાં સુખ છે, પરંતુ ચાખી વિના વૃત્તિઓનું અનુશીલન કરવું એમાં

તો દુ:ખનોજ અનુભવ થાય છે

ગુરુ—એક વાત બરાબર લક્ષમાં રાખજે કે, વૃત્તિના અનુશીલનનું ફળ સૌથી પ્રથમ સ્ફુર્તિરૂપે પ્રગટ થવું જોઈએ અને છેવટે તૃપ્તિની અવસ્થામાં સમાપ્ત થવું જોઈએ. ધારેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી જે સુખ થાય, તે એ પરિતૃપ્તિનુંજ સુખ લખાય ઉક્ત સ્ફુર્તિ તથા પરિતૃપ્તિ એ બંને સુખને માટે આવશ્યક છે

શિષ્ય—એનેજ જો સુખ કહેતા હો તો હું ધારૂં છું કે એ પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ મનુષ્યોનો પવિત્ર ઉદ્દેશ નજ હોવો જોઈએ કેમકે વિષયી માણસ પોતાની વિષયી વૃત્તિઓના અનુશીલનથી પરિતૃપ્તિનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવું સુખ પ્રાપ્ત કરવનો દરેકે ઉદ્દેશ રાખવો એ શું ઠીક ગણાય?

ગુરુ—નહિજ કારણ કે તેથી ઇંદ્રિયવૃત્તિઓ એટલી બધી પ્રબળ થઈ જાય કે માનસિક વૃત્તિઓ દબાઈજ જાય અને ધીમે ધીમે વિલુપ્ત પણ થઈ જાય એટલા માટે દરેક મનુષ્યે એક સ્થૂલ નિયમ પાળવો જોઈએ અને તેનું નામ છે સામંજસ્ય! અર્થાત્ જ્યારે જેટલી જરૂર હોય તેટલીજ અંશે વૃત્તિઓને પરિતૃપ્ત કરવી અને તેને બહારની દેવા જેટલી દૂર ન લઈ જતાં યોગ્ય પ્રમાણમાંજ શાંત કરવી તેનુંજ નામ સામંજસ્યનું પાલન ઇંદ્રિયવૃત્તિઓનો સર્વથા વિલેપ કરી નાખવો એ સિદ્ધાંત ધર્મને અનુકૂળ નથી. તેમનું સામંજસ્ય સાચવવું અર્થાત્ ઇંદ્રિયોને યોગ્ય પ્રમાણમાંજ અંકુશમાં રાખવી અને યોગ્ય પ્રમાણમાંજ તૃપ્ત કરવી એજ પણ ધર્મનો સિદ્ધાંત છે વિલોપમ અને સંયમમાં મહાન ભેદ રહેલો છે પણ એ વાત હવે પછી સમજાવીશ હાલ તુર્તમાં તો આ એક સ્થૂળ વાતનેજ સમજી લે કે વૃત્તિઓના અનુશીલન સમયે એક બીજી વૃત્તિ સાથેનું તેમનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય બરાબર સચવાવું જોઈએ આ સામંજસ્ય એટલે શું? એ વાત હું તને હવે પછી સમજાવીશ. અત્યારે તો આપણે સુખના ઉપાદાન સબંધીજ થોડોક વિચાર કરીશું

પ્રથમ—શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ સુખના હેતુભૂત છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. અનુશીલનદ્વારા પ્રગટતી સ્ફુર્તિ તે સમયની અવસ્થાને માટે ઉપયોગી પ્રયોજનસિદ્ધ અને છેવટે પરિણતિ એ પણ સુખમાં કારણભૂતજ છે

બીજું—તે સર્વ વૃત્તિઓનું પરસ્પર ઉપયોગી સામંજસ્ય.

ત્રીજું—કાર્યસાધનદ્વારા ઉક્ત વૃત્તિઓની પરિતૃપ્તિ

મે ઉપર કહ્યું તે સિવાય બીજી કોઈ જાતનું સુખ હોય એમ સમજાતું નથી. યોગીઓને યોગદ્વારા જે સુખ મળે છે તે સુખ પણ ઉપરના નિયમોમાં આવી જાય છે એ વાત હું તને બીજે કોઈ પ્રસંગે સમજાવીશ. તે સુખનો અભાવ એજ

દુઃખ× વાચસ્પતિ મહાશયનું ઘર સળગી ગયું અને તેથી તેમને જે દુઃખ થયું તથા એમના કરતાં પણ વધારે કમનસીબ માણસને પુત્રમૃત્યુથી જે દુઃખ થાય તે પણ ઉક્ત નિયમમાંજ આવી જાય છે, એ વિષે હું તને બીજે કોઈ પ્રસંગે સમજવા પાડીશ. મારે જે કાંઈ કહેવાનું છે તે તું બરાબર લક્ષપૂર્વક સાંભળશે તો તો મારા કહ્યા વિના પણ તું સમજી જશે.

શિષ્યઃ—ધારો કે એ તો સમજી ગયો. તથાપિ મૂળ વાત તો રહીજ ગઈ. આપણે જે વાત ચાલતી હતી તે એજ હતી કે વાચસ્પતિ મહાશય પોતે ધાર્મિક વ્યક્તિ છે, છતાં દુઃખી છે. આપે કહ્યું હતું કે જે મનુષ્ય દુઃખી હોય તે ધાર્મિક હોય નહિ. આપે આપની વાત સિદ્ધ કરવા સુખ એટલે શું એ વાત સમજાવી, અને સુખની સાથે દુઃખ શું એ સમજાવ્યું. અસ્તુ. આટલી વાત ઉપરથી હું જે કાંઈ સમજી શક્યો છું તે માત્ર એટલુંજ કે વાચસ્પતિ મહાશય વસ્તુતઃ દુઃખી નહોતા અથવા તેમને દુઃખી ગણવામાં આવે તોપણ તેઓ પોતાનાજ દોષથી અર્થાત્ પોતાની શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન બરાબર રીતે ન કરી શક્યા તેથીજ દુઃખી થયા; પરંતુ એથી કરીને તેઓ અધાર્મિક છે એમ તો કહી શકાય નહિ. આપના અનુશીલન તત્ત્વ સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે તે કાંઈ બુદ્ધિમાં ઉતરતું નથી. અનુશીલન એજ ધર્મ, તે સિવાય વધુ કાંઈ મને સમજાયું નથી.

ગુરુઃ—અત્યારે તો એટલું પણ બસ છે. જો કે તે સિવાય બીજી એક ગંભીર વાત પણ સમજવા યોગ્ય છે; કારણ કે જ્યાંસુધી એ વાત તારા સમજવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી અનુશીલનની સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે, એ વિષય તું બરાબર સમજી શકશે નહિ; પરંતુ એ વિષયસંબંધી ચર્ચા સૌ પછી કરીશું; કારણ કે અનુશીલન એટલે શું એજ વાત તારે પ્રથમ તો સમજવાની જરૂર છે. જ્યાંસુધી તે સમજાય નહિ ત્યાંસુધી વધારે કહેવું નિરર્થક થાય તેમ છે.

શિષ્યઃ—અનુશીલનને વળી ધર્મ સાથે સંબંધ ? બહુ નવાઈ જેવી વાત છે!

ગુરુઃ—નવાઈ જેવું તેમાં કશુંજ નથી. પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું કહેલુંજ માત્ર સમજાવું છું.

अध्याय ३ जो-धर्म एटले शुं?

શિષ્યઃ—અનુશીલનને ધર્મ કેવી રીતે કહી શકાય એ મારાથી સમજાતું નથી. અનુશીલનનું ફળ તો સુખરૂપે મળે છે પણ શું ધર્મનું ફળ પણ સુખ હોય ?

× કર્મના ફળાફળ સંબંધી વાતને એક બાજુએ મૂકી દઈનેજ આ વાત ચર્ચવી પડે છે; કારણ કે તેમ કરવા જતાં આ વિષય બહુ ગુંચવણભર્યો થઈ પડવાનો ભય રહે છે.

ગુરૂ—નહિ તો ધર્મનું ફળ શું દુઃખરૂપ હોત ? જો તેમ હોત તો હું પોતે જગતના સર્વ મનુષ્યોને ધર્મનો પરિત્યાગ કરવાનીજ ભલામણ કરત.

શિષ્ય:—ધર્મનું ફળ પરકાળે સુખ હોઇ શકે, પરન્તુ આ કાળે પણ શું સુખ સંભવે ?

ગુરૂ—ત્યારે અત્યાર સુધી મે શું સમજાવ્યુ ? ધર્મનું ફળ આ ભવે તો સુખ છેજ, પરંતુ જો પરકાળ હોય તો પરકાળે પણ સુખજ હોય. 'ધર્મ' એજ સુખનો એક માત્ર અદ્વિતીય ઉપાય છે આ કાળે કે પરકાળે ધર્મ સિવાય સુખનો બીજો એક ઉપાય નથી.

શિષ્ય:—તથાપિ કાંઇ સમાધાન થતુ નથી. આપણે જેને ક્રિશ્ચિયન ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ અને વૈષ્ણવધર્મ કહીએ છીએ તેને બદલે તેમનો ક્રિશ્ચિયન અનુશીલન, બૌદ્ધ અનુશીલન અને વૈષ્ણવ અનુશીલન એમ કહી શકાય ખરૂં ?

ગુરૂ—ધર્મ શબ્દનો અર્થજ તો અહીંઆ તો ઉથલાવી નાખ્યો. ધર્મ શબ્દ વિવિધ અર્થોમાં વપરાય છે. પણ આપણે તે સર્વ અર્થો સાથે આજે કંઇ સબંધ નથી. + તે અત્યારે ધર્મ શબ્દનો જે અર્થ કર્યો તે અંગ્રેજી 'રીલીજીઅન' શબ્દનો તરજુમો માત્ર છે, અને એ શબ્દ વિદેશી હોઇ તેમાં આપણો દેશીય ભાવ નથી.

+ધર્મ શબ્દના આધુનિક વ્યવહારથી ઉદ્ભવેલા કેટલાક ભિન્ન ભિન્ન અર્થો તેના અંગ્રેજી પ્રતિશબ્દદ્વારા બંકિમ બાબુના "ધર્મજિજ્ઞાસા" અધ્યાયથી નીચે આપ્યા છે

૧ અંગ્રેજીમાં જેને 'રિલિજીઅન' કહે છે, તેને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ જેમકે:—'હિંદુધર્મ,' 'બૌદ્ધધર્મ' અને 'ખ્રિસ્તીધર્મ' ૨ જેને 'મૉરેલીટી' કહે છે, તેને પણ આપણે ધર્મ કહીએ છીએ. જેમકે અમુક કાર્ય 'ધર્મ-વિરૂદ્ધ' 'માનવધર્મશાસ્ત્ર' 'ધર્મસૂત્ર' ઇત્યાદિ વળી, 'નીતિ,' આ શબ્દ પણ 'ધર્મ' શબ્દને ઠેકાણે કેટલીકવાર વપરાય છે. ૩ 'ધર્મ' શબ્દથી 'વર્ચ્યુ'નો બોધ પણ થાય છે. 'વર્ચ્યુ' એટલે સદાચાર. વળી આપણે કહીએ છીએ કે અમુક વ્યક્તિ 'ધાર્મિક' છે અને અમુક વ્યક્તિ 'અધાર્મિક' છે અહીં અધર્મને અંગ્રેજીમાં 'વાઇસ' કહે છે. ૪ રિલિજીઅન અથવા નીતિને અનુકૂળ જે કાર્ય, તેને પણ ધર્મ કહે છે, અને તેનાથી વિપરીતને અધર્મ કહે છે જેમકે:—'દાન પરમ ધર્મ છે.' 'અહિંસા પરમધર્મ છે.' 'ગુરૂનિંદા મહાન્ અધર્મ છે' આનેજ સર્વ કોઇ પાપ પુણ્ય પણ કહે છે અંગ્રેજીમાં આ અધર્મનું નામ 'સીન' કહેવામાં આવે છે એકજ વાતમાં પુણ્ય શબ્દનો વ્યવહાર પણ અનેક નામથી થાય છે ૫ ધર્મ શબ્દથી ગુણનો પણ બોધ થાય છે જેમકે 'લોહચુંબકનો ધર્મ લોહાકર્ષણ છે' બીજા અર્થમાં અધર્મનો પણ ધર્મ શબ્દથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. જેમકે 'પરનિંદા ક્ષુદ્ર ચિત્તવાળાઓનો ધર્મ છે.' ભગવાન મનુએ પણ તે આ અર્થમાંજ પાખંડ ધર્મની વાત લખેલી છે જેમકે:—" हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मा

શિષ્ય'—ત્યારે 'રીલીજ્યન' એટલે શુ ? તેજ સમજાવો

ગુરુ —" રીલીજ્યન ' શબ્દ પાશ્ચાત્ય છતા ત્યાના પંડિતો પણ તેનો વિવિધ અર્થોમાં વ્યવહાર કરે છે અને તેના અર્થ સબધે એકમત નથી.*

वृत्तान्ते । यद्स्य सोऽदधात् सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशेत् ॥ અર્થાત્-સૃષ્ટિમા હિંસક અને અહિંસક, મૃદુ અને ક્રૂર, ધર્મ અને અધર્મ, સત્ય અને અસત્ય, આમાંના જે કોઇ કર્મ જે જે પુરુષ કરે છે તે તે કર્મો પોતાની મેળે તે તે કર્તામા પ્રવેશ કરે છે વળી પણ "पाखण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः।" ભગવાન્ મનુએ આ શાસ્ત્રમા પાખંડીઓના ધર્મ-ગુણ-સ્વભાવો-કહેલા છે ૬ ધર્મ શબ્દ ક્યારેક ક્યારેક આચરણ અથવા વ્યવહારના અર્થમાં પણ વપરાય છે ભગવાન્ મનુએ આજ અર્થમાં કહ્યુ છે કે—

' देशधर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्मांश्च शाश्वतान् । '

ધર્મશબ્દના આ ૭ અર્થ થતા હોઇને આપણા લોકો તેના ઉપયોગમા બહુજ અવ્યવસ્થા કરી દે છે તેઓ ધર્મ શબ્દનો એક અર્થમાં ઉપયોગ કરીને બીજી સહેજ તેનો બીજા અર્થમા ઉપયોગ કરે છે, અને તેથી પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી ચ્યુત થાય છે આ પ્રમાણે અનિયમિત પ્રયોગો કરાતા હોવાથી ધર્મસબંધી કોઇ પણ તત્ત્વની સુંદર રીતે મીમાંસા થઇ શકતી નથી. એ અવ્યવસ્થા આજ નવીન નથી જે ગ્રંથોને હિંદુશાસ્ત્રના નામથી કહેવામા આવે છે તેમા પણ એ અવ્યવસ્થા મોટા પ્રમાણમા છે મનુ સંહિતાના પ્રથમાધ્યાયના ઉદ્ધત ૭ શ્લોકો આના ઉત્તમ ઉદાહરણરૂપ છે ધર્મ શબ્દનો ક્યારેક રિલિજ્યનના અર્થમા, ક્યારેક નીતિના અર્થમા, ક્યારેક સદ્ગુણના અર્થમા, ક્યારેક અવગુણના અર્થમા અને ક્યારેક પુણ્યકર્મના અર્થમા પ્રયોગ થવાથી નીતિનું લક્ષણ રિલિજ્યનમાં અને રિલિજ્યનનું લક્ષણ નીતિમાં, સદ્ગુણનુ લક્ષણ કર્મમા અને કર્મનુ લક્ષણ સદ્ગુણમા આવી જવાને લીધે એક મહાન્ અવ્યવસ્થા ઉભી થાય છે તેનુ એ પરિણામ આવ્યુ છે કે ધર્મ (રિલિજ્યન) ગૌણધર્મોથી મિશ્રિત, નીતિ ભ્રાંતિયુક્ત, અભ્યાસ કઠિન અને પુણ્ય દુ ખજનક થઇ પડેલ છે હિંદુધર્મની અને હિંદુ નીતિની આધુનિક અવનતિ અને ધર્મનીતિપ્રતિ આધુનિક અનાસ્થાનું મહાન્ કારણ ઉપર વર્ણવેલી અવ્યવસ્થા પણ છે

* ગુરુ —રિલિજ્યન શુ છે ?

શિષ્ય —તે તો જાણીતી વાત છે પારલૌકિક વ્યવહારમા વિશ્વાસ ?

ગુરુ —પ્રાચીન યહૂદીઓ પરલોકને માનતા નહિ તો યહૂદીઓનો પ્રાચીન ધર્મ તે શુ ધર્મ નહિ ?

શિષ્ય:—ત્યારે દેવદેવીમાં વિશ્વાસ ?

ગુરુ—ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી અને યહૂદી આદિ ધર્મમાં દેવી નથી. તે સર્વ ધર્મોમાં

શિષ્ય—પરન્તુ એ 'રીલીજીઅન' શબ્દમાં કોઈ નિત્ય વસ્તુ નથી સમાઈ જતી કે જે દરેક ધર્મમાં મળી આવે ?

ગુરુ—છે પરન્તુ તે નિત્ય પદાર્થને રીલીજીઅન શબ્દથી સંબોધવાની કશી જરૂર નથી. તેને આપણે ધર્મ શબ્દથીજ વ્યવહરીશું તો તે યોગ્ય થઈ પડશે.

શિષ્ય—તે કેવી રીતે ?

દેવ પણ એક ઈશ્વરજ છે તો તેથી શું તે સઘળા ધર્મો નહિ ?

શિષ્ય—ત્યારે શું ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ ?

ગુરુ—એવા અનેક સુંદર ધર્મો છે કે જેઓ ઈશ્વરને પણ માનતા નથી ઋગ્વેદસંહિતાના અત્યંત પ્રાચીન મંત્રોની સમાલોચના કરતાં સમજી શકાય છે કે તે મંત્રોની રચનાના કાળમાં અનેક દેવદેવીઓ મનાતાં હતાં પરન્તુ તે વેળા ઈશ્વરને માનતા નહોતા. વિશ્વકર્મા પ્રજાપતિ બ્રહ્મ ઇત્યાદિ ઈશ્વરવાચક શબ્દો ઋગ્વેદના તે પ્રાચીન મંત્રોમાં નથી પણ જે મંત્રો પ્રાચીન મંત્રોની અપેક્ષાએ આધુનિક કહી શકાય તેમાંજ છે પ્રાચીન સાંખ્યો પણ અનીશ્વરવાદી હતા અને તે છતાં પણ તેઓ ધર્મહીન નહોતા કેમકે તેઓ કર્મોના ફલને માનતા હતા, અને નિ:શ્રેયસને પણ ઇચ્છતા હતા બૌદ્ધધર્મ પણ નિરીશ્વરવાદી છે આથી ઈશ્વરવાદ એજ ધર્મનું લક્ષણ છે એમ કેમ કહી શકાય? માટે તારા કહેવા પ્રમાણે તો કાંઈ સ્પષ્ટીકરણ થતું નથી.

શિષ્ય—ત્યારે પાશ્ચાત્ય તાર્કિકોની વ્યાખ્યાનું અવલમ્બન કરીને કહું છું કે લોકાતીત ચૈતન્યમાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ

ગુરુ—અર્થાત્ તારા કહેવા પ્રમાણે તો સુપરનેચરાલિઝમ—કુદરતથી અતીતપણું—થયું પરન્તુ તેનો સ્વીકાર કરતાં હું ક્યા આવી પહોંચ્યો તે જો. પ્રેતતત્ત્વજ્ઞોના સંપ્રદાયસિવાય આધુનિક વિજ્ઞાનવત્તાઓના મતમાં લોકાતીત ચૈતન્ય નું કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી આમ તારી રીતે તો ધર્મ પણ નથી અને ધર્મનું પ્રયોજન પણ નથી મારી માન્યતા પ્રમાણે તો હું રિલિજીઅન ને ધર્મ કહું છું

શિષ્ય—ત્યારે તે રીતે પણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓમાં પણ ધર્મ તો છેજ જેમકે—'રિલિજીઅન ઑફ હ્યુમેનિટિ—માનવધર્મ'

ગુરુ—તો પછી લોકાતીત ચૈતન્યમાં વિશ્વાસ એ ધર્મ નહિ

શિષ્ય—ત્યારે આપજ કહો કે ધર્મ કોને કહેવો ?

ગુરુ—પ્રશ્ન અત્યંત પ્રાચીન છે 'અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા' એ પૂર્વમીમાંસાદર્શનનું પ્રથમ સૂત્ર છે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટેજ મીમાંસાદર્શનની પ્રવૃત્તિ છે તેનો સર્વગ્રાહ્ય ઉત્તર અદ્યાપિપર્યંત મળી શક્યો નથી હું પણ તેનો યથાર્થ ઉત્તર આપવા માટે સમર્થ થઈશ એવો સંભવ નથી તોપણ પ્રાચીન પંડિતોનો અભિપ્રાય તને સમજાવતી શકાશે. પ્રથમ મીમાંસાકારનો ઉત્તર સાંભળ તેમણે કહ્યું

ગુરુ:—સમસ્ત મનુષ્યજાતિને માટે અર્થાત્ ક્રિશ્ચિયનો-બૌદ્ધો-હિન્દુઓ અને મુસલમાનો એ સર્વને માટે જે ધર્મ હોય તેજ 'ધર્મ' નામને યોગ્ય છે.

શિષ્ય:—એવો સમસ્ત મનુષ્યજાતિમાટેનો ધર્મ કેવી રીતે ઓળખી શકાય?

ગુરુ:—મનુષ્યનો ધર્મ શું એ એકજ વાતનો વિચાર કરવાથી સમસ્ત મનુષ્યજાતિને માટે ધર્મનો નિર્ણય થઇ શકે તેમ છે.

શિષ્ય:—મારી જીજ્ઞાસા પણ એજ છે કે મનુષ્યનો ધર્મ શું હોઇ શકે?

ગુરુ:—એનો ઉત્તર તદ્દન સરળ અને બુદ્ધિમાં ઉતરી શકે તેવો છે. જેના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય "મનુષ્ય" નામને યોગ્ય બને અને જેના અસ્તિત્વના અભાવે મનુષ્ય છે કે-" नोदना लक्षणो धर्मः" નોદના એટલે ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારૂં વાક્ય. એ પ્રમાણે લક્ષણ માનવામાં તો વિરોધ નથી; પરંતુ જ્યારે તદુપરાંત કહેવામાં આવેલું છે કે " नोदना प्रवर्तको वेदविधिरूपः" આમ 'વેદવિધિરૂપ' એવું વિશેષણ આવવાથી મને મોટો સંશય ઉપજે છે કે તું એને ધર્મ માનીને સ્વીકારીશ કે નહિ.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે તો હું ક્યારેય ન સ્વીકારૂં. જો તેમ સ્વીકાર કરૂં તો જેટલા ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથો છે તેટલા સઘળા ધર્મ માનવા પડે. ખ્રિસ્તીઓ કહેશે કે 'બાઇબલે કહેલો વિધિ તે ધર્મ' મુસલમાનો પણ એ પ્રમાણે 'કુરાનમાં કહેલો વિધિ તે ધર્મ' એમ કહેશે. ધર્મની પદ્ધતિ ભલે ભિન્ન ભિન્ન હો; પરંતુ ધર્મ એ એકજ વસ્તુ નથી શું? ધર્મ એટલે 'રિલિજીઅન' અને તે એક સર્વ સાધારણ વસ્તુ નહિ?

ગુરુ:—હા. એક સમ્પ્રદાયનો એવો પણ મત છે. 'લૌગાક્ષિભાસ્કર' આદિ આચાર્યોએ કહ્યું છે કે-" वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्मः " (વેદવડે પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય પ્રયોજનવાળો વિષય તે ધર્મ.) આ સર્વ વાતનું પરિણામ એ આવેલું છે કે ધર્મ શબ્દવડે યોગાદિ અને સદાચારનોજ બોધ થાય છે. જેમ મહાભારતમાં કહ્યું છે કે-

" श्रद्धाकर्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च ।
स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं विद्यानसूयिता ॥
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ॥

અર્થાત્ હે રાજન્! શ્રદ્ધા, કર્મ અને તપ, તથા સત્ય અને અક્રોધ, પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ, પવિત્રતા, વિદ્યા, ઇર્ષાનો અભાવ, આત્મજ્ઞાન અને તિતિક્ષા-સહનશીલતા-આ સર્વ નિશ્ચય સાધારણ ધર્મરૂપ છે.

અથવા કેટલાક કહે છે કે " द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं । (દ્રવ્ય, ક્રિયા અને ગુણ આદિનું ધર્મપણું છે.) કોઇ કહે છે કે " અદૃષ્ટ વિશેષ તે ધર્મ. " પરિણામે આવેલો સાધારણ અભિપ્રાય એવો છે કે ' વેદ અથવા લોકાચારમાં જે

"મનુષ્ય" નામને માટે અયોગ્ય લેખાય, તેનુંજ નામ મનુષ્યનો ધર્મ.

સમત હોય તે ધર્મ.' જેમ વિશ્વામિત્ર ઋષિએ કહ્યું છે કે –

યમાર્યાઃ ક્રિયમાણં હિ શંસન્ત્યાગમવેદિનઃ ।
સ ધર્મો યં વિગર્હન્તિ તમધર્મં પ્રચક્ષતે ॥

વેદવેત્તા આર્યપુરુષો જે કર્મની પ્રશંસા કરે છે તે ધર્મ, અને જેની નિંદા કરે છે તે અધર્મ કહેવાય છે

પરન્તુ હિંદુશાસ્ત્રોમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન મતો નથી એમ નથી.

"દ્વે વિદ્યે વેદિતવ્યે ઇતિ હ સ્મ યદ્બ્રહ્મવિદો વદન્તિ પરા ચૈવાપરા ચ ॥"

અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો પરા અને અપરા એમ બે વિદ્યા જાણવાયોગ્ય છે એમ કહે છે આ અને આવા અર્થવાળી બીજી શ્રુતિઓપરથી સૂચિત થાય છે કે વૈદિક જ્ઞાન અને તેને અનુસરતા યાગાદિક નિકૃષ્ટ ધર્મ છે, અને બ્રહ્મજ્ઞાનજ પરમશ્રેષ્ઠ ધર્મ છે ભગવદ્ગીતાનું સ્થૂલ તાત્પર્ય કર્માત્મક વૈદિકાદિ અનુષ્ઠાનોની નિકૃષ્ટતા કહેવાનો છે, અને ગીતામાં કહેલ સૂક્ષ્મ ધર્મની ઉત્કૃષ્ટતા કહેવામાં સૂક્ષ્મ તાત્પર્ય છે. હિંદુધર્મમાં વિશેષે કરીને એક એવો પરમ રમણીય ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે સાધારણરીતે પૂર્વોક્ત મીમાંસા અને તેમાં કહેલ હિંદુધર્મવાદનો વિરોધી છે. આ ધર્મ ગીતા, મહાભારત અને ભાગવતમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. તેના વક્તા શ્રીકૃષ્ણ છે, એટલા માટેજ હિંદુશાસ્ત્રમાં કહેલા ઉત્કૃષ્ટતર ધર્મને આપણે શ્રીકૃષ્ણોક્ત ધર્મ કહીએ છીએ. મહાભારતના કર્ણ પર્વમાંથી એક વાક્ય લઈને એનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે

કેટલાક શ્રુતિઓને ધર્મની બાબતમાં પ્રમાણરૂપે કહે છે, તેમાં હું દોષનો આરોપ કરતો નથી પરન્તુ શ્રુતિમાં પણ સમસ્ત ધર્મતત્ત્વ કહેલું નથી, અને એટલા માટે કેટલેક સ્થળે અનુમાનદ્વારાજ ધર્મનો નિર્દેશ કરવો પડે છે 'પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિને નિમિત્તેજ ધર્મનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે' 'અહિંસાયુક્ત કાર્ય કરવામાં આવે એટલે ધર્માચરણ કર્યું કહેવાય છે.' 'હિંસા કરનારાઓની હિંસાના નિવારણ માટેજ ધર્મની રચના થયેલી છે' 'ધર્મ પ્રાણીઓને ધારણ કરે છે માટેજ તેનું નામ ધર્મ છે' 'જેવડે પ્રાણીઓની રક્ષા થાય તેનું નામ ધર્મ છે' એમ શ્રીકૃષ્ણના વચન છે. આ પછી વન પર્વમાંથી ધર્મવ્યાધે કહેલી ધર્મની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. "જેનાથી સર્વ ભૂતોનું હિત થાય તેજ સત્ય, સત્યજ શ્રેયપ્રાપ્તિ માટે અદ્વિતીય ઉપાય રૂપ છે સત્યના પ્રભાવવડેજ યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે અને તેથીજ યથાર્થ હિત સધાય છે." અહિં સત્ય શબ્દનો ધર્મના અર્થમાંજ વ્યવહાર થયો છે.

શિષ્ય—આ દેશના લોકોએ ધર્મનો જે વ્યાખ્યા કરી છે, તે નીતિની અથવા પુણ્યની વ્યાખ્યા છે, કે 'રિલિજ્યન'ની વ્યાખ્યા છે?

શિષ્ય:—તેનું ખાસ નામ શું ? કાંઈક જૂદું નામ તો હશેજ ને ?
ગુરુ—હા તેનું નામ 'મનુષ્યત્વ.'

अध्याय ४ थो– मनुष्यत्व एटले शुं ?

શિષ્ય—હાલે આપે કહ્યું હતું કે જેના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય "મનુષ્ય" ના નામને યોગ્ય લેખાય અને જેના અભાવે મનુષ્ય "મનુષ્ય" નામને યોગ્ય ન

ગુરુ—'રીલીજીઅન' શબ્દવડે જે વિષયનો બોધ થાય છે, તે વિષયના ઉપર આપણા દેશના લોકોની સ્વતંત્રતા ક્યારેય થતી નથી આપણા મનમા જે વિષયનો વિચાર સરખોય આવતો નથી, તેને આપણે આપણા ક્યા પરિચિત શબ્દવડે કહી શકીએ?

× × × × ×

× × × × . ×

તને ધર્મની જેટલી વ્યાખ્યાઓ સંભળાવી તે સર્વમા હિંદુધર્મની વ્યાખ્યા સર્વોત્કૃષ્ટ છે, અને જો એ વ્યાખ્યા યથાર્થ હોય તો હું કહું છું કે સર્વ ધર્મોમા હિંદુધર્મ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

શિષ્ય—પ્રથમ તો ધર્મ શું છે એ હું સમજી શકું, તોજ પછી હિંદુધર્મને સમજું. આ સર્વ પંડિતોએ કરેલી ધર્મની વ્યાખ્યા સાંભળીને મને તો એમ લાગે છે કે 'મે સાત કાનવાળો હાથી જોયો.'

ગુરુ—તારૂં કહેવું ખરૂં છે એવો કયો મનુષ્ય જન્મ્યો છે કે જેણે ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ અનુભવ્યું હોય? જેમ સમસ્ત વિશ્વને કોઈ મનુષ્ય પોતાની આંખે જોઈ શકતો નથી, તેમ સમગ્ર ધર્મને કોઈ પણ મનુષ્ય અનુભવી શકતો નથી અન્યની વાત તો બાજુએ મૂકીએ; પણ બુદ્ધદેવ, ઇસુખ્રિસ્ત, મહમદ અથવા ચૈતન્ય દેવ એમાના કોઈ પણ ધર્મના પૂર્ણ સ્વરૂપને અનુભવી શક્યા હતા, એમ હું સ્વીકાર કરી શકતો નથી હા, અન્ય મનુષ્યો કરતાં તો તેમણે સારી રીતે અનુભવ કર્યો હતો, પણ સંપૂર્ણ તો નહોતા અનુભવી શક્યા જો મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને ધર્મના પૂર્ણ સ્વરૂપને કોઈએ પણ હૃદયમાં અનુભવ્યું હોય અને મનુષ્યલોકમાં તેનો પ્રચાર કરી શક્યા હોય, તો તે શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાના કર્તાજ. ભગવદ્‌ગીતાના વચનો ઈશ્વરાવતાર શ્રીકૃષ્ણના છે કે કોઈ મનુષ્યના છે તે હું જાણતો નથી, પરંતુ કોઈ પણ સ્થળે જો ધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ વ્યક્ત અને વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શક્યું હોય તો તે શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાંજ થયું છે.

(બંકિમકૃત "ધર્મજિજ્ઞાસા" માંથી)

લેખાય તેનુંજ નામ મનુષ્યનો ધર્મ. આ સિદ્ધાંત સમજવામાં કાંઈક કઠિન જણાય છે, કારણ કે સહુ કોઈ જાણે છે કે મનુષ્યે જન્મ લીધો ત્યારથીજ તે મનુષ્ય ગણાય, અને તે મૃત્યુ પામ્યો એટલે મનુષ્ય નામને યોગ્ય નહિ રહેતાં રાખ કે ધૂળનો ઢગલો બની રહે છે. એટલા માટે એમ કહેવામાં આવે કે જ્યાંસુધી જીવન હોય ત્યાંસુધીજ મનુષ્ય "મનુષ્ય" છે અને જીવન ચાલ્યું ગયું એટલે મનુષ્ય "મનુષ્ય" મટી જાય છે, તો તેમાં શું ભૂલ છે? આપનો ઉદ્દેશ એથી બીજો છે કે શું?

ગુરુ.—સ્તનપાન કરનાર એક નાના બાળકમાં પણ જીવન તો છે. તેને શું મનુષ્ય કહેવાય?

શિષ્ય—કેમ નહિ? માત્ર વય નાની એટલુંજ. અને તેને નાનો મનુષ્ય કહો.

ગુરુ:—મનુષ્યો જે જે કાર્યો કરી શકે તે તે કાર્યો શું તે બાળક કરી શકે?

શિષ્ય:—એક મનુષ્ય પણ મનુષ્યજાતિના સમસ્ત કાર્યો પોતે એકલો ક્યાં કરી શકે છે? અનેક માણસો ભારે વજનના બોજાઓ ઉચકી જાય છે, અનેક મનુષ્યોએ મહાન સમરાંગણોમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, અને અનેક મનુષ્યો પ્રાગ લીયર અથવા કુમારસંભવ જેવાં અદ્ભુત નાટકો લખી અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે. આપ પોતે પણ મનુષ્ય છો, પરંતુ શું આપ એ સર્વ કાર્યો કરી શકવા સમર્થ છો? અથવા બીજા એવા કોઈ મનુષ્યનું નામ આપી શકશો કે જે પોતે એકલો ઉક્ત સર્વ કાર્યો કરી શકે?

ગુરુ:—હું ન કરી શકું તેમજ એવા કોઈ મનુષ્યનું નામ પણ અત્યારે આપી શકું તેમ નથી કે જે પોતે એ સર્વ કાર્યો કરી શકતો હોય. છતાં એક મનુષ્ય કે જેણે ઉક્ત સઘળાં કાર્યો એક કાળે કર્યા હોય એવો કોઈ મનુષ્ય જન્મ્યોજ નથી, એમ માનવાને તો હું કોઈ રીતે તૈયાર નથી તેમજ હવે પછી એવો કોઈ મનુષ્ય નહિ જન્મે એમ પણ માની શકતો નથી.

શિષ્ય:—મનુષ્યથી બનવા યોગ્ય સર્વ કાર્યો એક મનુષ્યથી બની શકતાં હોય તો કેમ કોઈ એવાં કાર્યો કરતું જોવામાં આવતું નથી?

ગુરુ—પોતાની શક્તિઓની ખીલવણી સંપૂર્ણ રીતે કોઈ કરતું નથી, તેટલાજ માટે એવી શક્તિવાળા પુરુષો જોવામાં આવતા નથી.

શિષ્ય—પણ મૂળ વાત તો રહીજ ગઈ. ક્યા વસ્તુના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય "મનુષ્ય" નામને યોગ્ય લેખાય એનો તો કશો ખુલાસો થયોજ નહિ. શું આપ એમ કહેવા માગો છો કે પોતાની શક્તિઓની ખીલવણી થાય અર્થાત્ શક્તિઓનું અનુશીલન થાય તોજ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય? જો એમજ હોય તો જંગલી માણસો કે જેમની એકે શક્તિ ખીલી નથી તેમને મનુષ્યનું નામ આપી શકાય કે નહિ?

ગુરુ—જેની કોઈ પણ શક્તિ ખીલી ન હોય (અનુશીલિત થઈ ન હોય) એવો

કોઇ જંગલી માણસ તું જોઇ શકશે નહિ. ઘણા જૂના વખતમાં પણ મનુષ્યોની અમુક શક્તિઓ વિકાસ પામ્યા વિના રહેતી નહિ. જો તેમ ન હોય તો તેઓ પથ્થરની છરીઓ વિગેરે કેવી રીતે બનાવી શકે? હવે પ્રશ્ન એ છે કે તેમને મનુષ્ય કહી શકાય કે નહિ? આ પ્રશ્નનો યથાર્થ ઉત્તર મેળવતા પહેલાં વૃક્ષત્વ એટલે શું એ વાત બરાબર સમજી લે. અહીંઆં તું એક ઘાસનું તૃણ જુએ છે અને સામે એક વડવૃક્ષ જુએ છે તે બન્નેને તું એકજાતીય કહી શકશે કે નહિ?

શિષ્ય—હા, એક રીતે તેઓ બન્ને એકજાતીય તો ખરાંજ, કારણ કે બન્ને વનસ્પતિની જાતના છે.

ગુરુ—પણ બન્નેને વૃક્ષ કહી શકાય?

શિષ્ય:—ના. વૃક્ષ તો વડનેજ કહી શકાય. આ તો તૃણમાત્ર છે.

ગુરુ:—એવો ભેદ શામાટે?

શિષ્ય:—ફળ-ફૂલ-શાખા-પાન-વગેરેને લઇને વડ 'વૃક્ષ'ના નામને યોગ્ય છે. તૃણમાં એ સર્વ વિભાગો નથી એટલે તેને વૃક્ષ કહી-શકાય નહિ

ગુરુ:—ઘાસમાં પણ એ સર્વ છે. અલબત્ત, તે બહુ ક્ષુદ્ર છે તેથી તેની શાખા-ગાંઠ કે ફળ-ફૂલ તને દૃષ્ટિગોચર થતા નથી મતલબ કે તે અપરિણત એટલે સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં છે. તારાજ કહેવા પ્રમાણે જો ઘાસને વૃક્ષ ન કહેવાય તો પછી જે મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ અનુશીલિત ન થઈ હોય અને જે ખીલ્યા વિનાની અવસ્થામાં પડી રહી હોય, તેને મનુષ્ય કેમ કહેવાય? ઘાસ જેમ વનસ્પતિ તરીકે એકજાતીય છે, તેવીજ રીતે જંગલી મનુષ્યોને પણ એકજાતીય કહી શકાય ખરાં પણ દરેક વનસ્પતિમાંથી જેમ વૃક્ષત્વ હોઇ શકતું નથી તેવીજ રીતે મનુષ્યોનો ધર્મ જે મનુષ્યત્વ તે જેનામાં ન હોય તેને મનુષ્ય કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય:—વંશ અથવા બીજને કારણભૂત લેખીએ તો?

ગુરુ:—તે વિષય હમણાં એક બાજુએ રહેવા દે જે વાત સરળ અને ગોટાળા વગરની છે તેજ પ્રથમ સમજી લે. ત્યારપછી વંશ અને બીજ વિગેરેની કડાકૂટમાં પડવું હોય તો પડજે. વૃક્ષત્વનું ઉદાહરણ ભૂલીશ નહિ કારણ કે સમજવાને માટે તે બહુ ઉપયોગી છે. અહીંઆં જે વાંસ જુએ છે તેને વૃક્ષ કહીશ કે નહિ?

શિષ્ય—મારા ધારવા પ્રમાણે તેને પણ વૃક્ષ તો કહી શકાય નહિ. અલબત્ત, તેને ગાંઠો, શાખા અને પલ્લવ વિગેરે તો છે, પણ ફળફૂલ ક્યાં? તેનામાં સંપૂર્ણ ખીલવણી (પરિણતિ) થઇ નથી, માટે તેને વૃક્ષ કહી શકાય નહિ.

ગુરુ:—તને ખબર નથી. પચાસ-સાઠ વર્ષ પછી તેને પણ એક વખત ફળ-ફૂલ આવે છે. તેને જે ફળ આવે છે તે કેટલેક ઠેકાણે ચોખાને બદલે વપરાય છે.

શિષ્ય:—તો પછી વાંસને પણ વૃક્ષ કહેવામાં હરકત નથી.

ગુરુ:—નહિ, તેમ છતાં પણ વાંસ તૃણમાંજ લેખાય છે. તું એક ઘાસનું તૃણ પાસે રાખીને વાંસની સાથે મુકાબલો કરી જો. બન્ને મુકાબલામાં સરખા જણાય છે તેથીજ વનસ્પતિશાસ્ત્રના પંડિતોએ વાંસને તૃણની શ્રેણીમાં મૂક્યો છે. આ ઉપરથી તું જોઇ શકશે કે તૃણ જેવા પદાર્થોમાં પણ એક માત્ર સ્ફુર્તિના ગુણને લઇને કેટલો બધો ભેદ પડી જાય છે! ઘાસ જેમ તૃણ છે તેમ વાંસ પણ તૃણ છે છતાં સ્ફુર્તિગુણને લીધે વાંસને વૃક્ષ માનવાનું મન થઇ જાય છે. તોપણ એક વાત લક્ષમાં રાખજે કે વાંસની સંપૂર્ણ ખીલવણી અથવા જેને સર્વાંગીન પરિણતિ કહે છે તે વાંસમાં થઇ નથી. જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સર્વાંગીન પરિણતિ (વિકાસ) સંપૂર્ણ થાય તે અવસ્થાને હું મનુષ્યત્વ કહું છું.

શિષ્ય:—ઉક્ત પરિણતિને ધર્મની સાથે શું સંબંધ છે?

ગુરુ:—વનસ્પતિની પરિણતિ કિંવા ઉત્કર્ષ કેટલેક અંશે પ્રયત્નસાધ્ય હોય છે. સાધારણ રીતે જેને આપણે ખેતી કરીએ છીએ તે ખેતી કોઇ જગ્યાએ મનુષ્યોદ્વારા થાય છે તો કોઇ જગ્યાએ કુદરતદ્વારા (કુદરતી રીતે) થાય છે. એક સામાન્ય ઉદાહરણ આપું. તને કોઇ દેવતા આવીને એમ કહે કે—"વૃક્ષ અને ઘાસને એકસાથે હું પૃથ્વીમાં રાખવા માગતો નથી, માટે તું કહે તો સર્વ વૃક્ષોનો નાશ કરૂં અને કહે તો સર્વ ઘાસનો નાશ કરૂં. માટે બોલ તને શું પસંદ છે?" તો તું તેનો શું જવાબ દે? વૃક્ષનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે કે ઘાસનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે?

શિષ્ય:—વૃક્ષનેજ રાખવાનું કહું તેમાં પૂછવા જેવું જ શું? ઘાસ ન રહે તો કદાચ ગાય-ભેંસ વિગેરેને કષ્ટ ખમવું પડે. પરંતુ વૃક્ષ ન હોય તો પછી જાત જાતના ફળો-મેવાઓ વિગેરે ક્યાંથી મળે? ફળ-ફૂલના અભાવે મનુષ્યોને કેટલું બધું કષ્ટ થાય?

ગુરુ:—મૂર્ખ! તૃણજાતિ જગત્‌માં ન રહે તો અન્નના અભાવે સૌને મરવું પડે તેની કાંઇ ખબર પડે છે? ધાન પણ તૃણજાતીયજ છે. ખેતી કરવાથી તૃણમાં પણ કેવી જીવનદાયિની શક્તિ આવવા પામે છે, તેનો કંઇ ખ્યાલ કરી શકે છે? અત્યારે જે વસ્તુઓ તને મિષ્ટ અને મધુર લાગે છે તે વસ્તુઓ એક કાળે ઘણીજ કડવી અને સ્વાદરહિત હતી એમ વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિદ્વાનો સિદ્ધ કરે છે. કૃષિ વિગેરેથી એજ વસ્તુઓ આજે મિષ્ટ અને ખાવાયોગ્ય બનવા પામી છે. ખેતીથી જેમ વનસ્પતિમાં ઉત્કૃષ્ટતા આવે છે તેમજ રીતે મનુષ્યો પોતાની વૃત્તિઓના અનુશીલનથી ઉન્નત અથવા યથાર્થ મનુષ્ય બની શકે છે. અંગ્રેજીમાં તો ખેતીને અને અનુશીલનને ઉભયને 'કલ્ચર' એવું જ નામ આપવામાં આવે છે. એટલાજ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે 'ધી સબ્સ્ટન્સ ઑફ રીલીજીયન ઇઝ કલ્ચર' અર્થાત્ માનવવૃત્તિનો ઉત્કર્ષ એનું જ નામ ધર્મ.

શિષ્ય:—તો આપ કહો છો તેમ હો પણ મૂળ વાતનો તો કશોજ ખુલાસો થયો નહિ. મનુષ્યોની

સર્વાંગીન પરિણુતિ કોને કહેવાય ?

ગુરુ:—એક નાનકડા અંકુરનું પરિણામ અથવા વિકાસ કે ઉત્કર્ષ, તેજ મહાન વૃક્ષરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરન્તુ એજ અંકુરને જો તું તેની પ્રાથમિક દશામાં ઉપરથી ભાંગી ખસેડીને જુએ તો તને તે લગભગ અદૃશ્ય જેવો કિંવા અત્યંત ક્ષુદ્ર જોયા લાગ્યા વિના નહિ રહે વખત જતાં એ ક્ષુદ્ર અંકુરજ મહાન ઘટાદાર ગંભીર વૃક્ષમાં પરિણત થાય છે. બેશક, તેને માટે ખેતી–પાણી–ખાતર વિગેરે તો જોઈએજ. સરસ માટી, યોગ્ય પ્રમાણમાં પાણી અને નિયમિત સૂર્યનો તાપ, વિગેરે જો એ અંકુરને ન મળે તો અંકુર કોઈ કાળે પરિણત–ઉન્નત અવસ્થાએ પહોંચી શકે નહિ. એટલુંજ નહિ પણ જે તત્ત્વોથી વનસ્પતિને પોષણ મળે એવાં તત્ત્વોવાળું ખાતર પણ આપણે તેને પૂરૂં પાડવું જોઈએ, અને પશુ કે માણસો નુકશાન ન કરે તેને માટે આસપાસ વાડ પણ બાંધી લેવી જોઈએ. આ પ્રકારની જો સરસ-સંભાળ લેવામાં આવે તોજ તે નાનકડો અંકુર વખત જતાં મહાન વૃક્ષરૂપે પરિણમે, એવીજ રીતે મનુષ્યોના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું. જે બાળકના સંબંધમાં તે આગળ વાત કરી, તે પણ એક પ્રકારનો અંકુરજ છે. યથાયોગ્ય કર્ષણથી અથવા અનુશીલનથી તે બાળક યથાર્થ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે, એટલુંજ નહિ પણ તે બાળક અનુશીલનના પ્રતાપે એક વખત સર્વ ગુણોપેત અને સર્વ સુખસંપન્ન મનુષ્ય પણ બની શકે. મનુષ્યોની જે પરિણુતિ હું કહેવા માગું છું તે એજ પ્રકારની

શિષ્ય:—બરાબર કાંઈ સમજાયું નહિ સર્વ પ્રકારે સુખી અને સર્વ પ્રકારે ગુણયુક્ત શું પ્રત્યેક મનુષ્ય બની શકે ?

ગુરુ:—સર્વ મનુષ્યો સર્વ ગુણયુક્ત બની શકે કે નહિ અને બને તો ક્યારે બની શકે એ વિષયની ચર્ચા કરવા જતાં બહુ સમય નીકળી જાય તેમ છે કારણ કે તેમાં બહુ વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર છે તથાપિ હું એટલો સ્વીકાર કરું છું કે હમણાં હમણાં કોઈ એવો મનુષ્ય થઈ ગયો હોય એમ મારા જાણવામાં નથી, તેમજ નજીકના ભવિષ્યમાં કોઈ એવો પુરુષ સહસા નીકળી આવે એવો પણ સંભવ નથી, છતાં ધર્મતી હું જે વ્યાખ્યા કરવા માગું છું તેના યથાયોગ્ય અવલંબનથી સમસ્ત મનુષ્યો સર્વ ગુણયુક્ત બનવાનો પ્રયત્ન કરે તો કાળક્રમે તેઓ બહુ ગુણયુક્ત તો બની શકેજ એમાં મને જરા પણ શંકા નથી. મનુષ્યો જો સર્વ પ્રકારનાં સુખો પ્રાપ્ત કરવાનો તન–મનથી પ્રયત્ન કરે તો અનેક પ્રકારનાં સુખો તેઓ મેળવી શકે એ વાત નિઃસંશય છે.

શિષ્ય:—અવિનય થતો હોય તો ક્ષમા કરજો પણ મનુષ્યોની સર્વાંગીન પરિણુતિ કોને કહેવાય તે તો હજી હું સમજી શક્યો નથી.

ગુરુ:—જો, ધ્યાન આપ. મનુષ્યને મુખ્ય બે અંગ છે. એક શરીર અને બીજું

મન શરીરને કેટલાક પેટા અંગ છે-જેમ કે હાથ-પગ વિગેરે કર્મેન્દ્રિયો, આંખ-કાન વિગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મસ્તિક-હૃદય-વાયુકોષ વિગેરે જીવનસાધક પ્રત્યંગો, અસ્થિ મજ્જા-મેદ-માંસ-રુધિર વિગેરે શારીરિક ઉપાદાનો, અને ક્ષુધા-તૃષા વિગેરે શારીરિક વૃત્તિઓ આ સર્વ પ્રત્યંગોની યથાયોગ્ય પરિણતિ (ખીલવણી) થવી જોઈએ. શરીરના પેટા અંગ જેમ મેં ગણાવ્યાં તેમ મનને પણ કેટલાક પેટા અંગ છે જેમ કે-

શિષ્ય:—મનસંબંધી વાત હવે પછીને માટે રહેવા દો. અત્યારે તો શારીરિક પરિણતિઓના સંબંધમાંજ ચર્ચા થવા દો. કારણ કે પ્રથમ જો તે સમજાય તો પછી આગળ જતાં મનના વિષયમાં મલિનતા જેવું કાંઈ જણાય નહિ. આપે જે શારીરિક પ્રત્યંગો ગણાવ્યાં તેની કેવી રીતે પરિણતિ થઈ શકે? બાળકના, શરૂઆતમાં નાના અને દુર્બળ જણાતા બાહુઓ, વય વધવાની સાથે પોતાની મેળેજ બળવાન અને પરિપુષ્ટ થતા જાય છે. એમાં વળી અન્ય પ્રયત્નનો અવકાશજ ક્યાં રહે છે?

ગુરુ:—તેં જે સ્વાભાવિક પરિણતિની વાત કહી તેના બે કારણો છે. હું પણ તેજ બે કારણો ઉપર ભાર મૂકવા માગું છું. આ બે કારણોમાં પ્રથમ કારણ પોષણ અને બીજું કારણ ગતિ અથવા હીલચાલ. જો એક બાળકના બાહુને તેના બચપણની સાથે નાનપણથીજ બાંધી રાખવામાં આવે અને બાહુમાં લોહી હરીફરી શકે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો એ બાહુ વધારે પુષ્ટ થઈ શકે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ અવશ્ય તે દુર્બળ અને નિરર્થક પણ બની જાય. કારણ કે બાહુની પુષ્ટિ માટે જે લોહી જોઈએ તે બાહુ મેળવી શકે નહિ. બાહુને બાંધવામાં ન આવે તો એક બાળક પોતાનો હાથ કોઈ પણ સમયે હલાવી શકે નહિ એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવે તોપણ હલાવ્યા વિનાનો-નિષ્ક્રિય પડી રહેલો હાથ નિર્બળ અને પાતળા પડી ગયા વિના રહેશે નહિ. કદાચ તે એટલો બધો નિર્બળ ન બનવા પામે તોપણ છેવટે હાથમાં જે ઝડપ આવવી જોઈએ તેવી ઝડપ તો કોઈ કાળે નહિજ આવે. કેટલાએક બાવાઓ હાથને નિરંતર ઉંચા રાખી તપસ્યાનો દેખાવ કરે છે તેમને જોયા છે?

શિષ્ય:—સમજ્યો. અનુશીલનવડે એક બાળકના કોમળ અને નાના બાહુ ધીમે ધીમે પુખ્ત વયના મનુષ્યના બાહુ જેટલા વિસ્તારવાળા-બળવાળા અને ઝડપવાળા બની શકે છે, પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એ ક્રિયા તો સહજ રીતે થયાજ કરે છે. તેને માટે પ્રયત્નની શું જરૂર છે?

ગુરુ:—તું તારા બાહુની સાથે આ બાગવાન-માળીના બાહુની સરખામણી કરી જો. તે તારા બાહુની આંગળીઓને એવી રીતે કેળવી છે કે અત્યારે તારે પાંચ મીનીટમાં એક બે લાંબા કાગળો લખવા હોય તો ખુશીથી તું લખી નાખી શકે અને આ બાગવાન બિચારો દશ દિવસ સુધી મહેનત કરે તોપણ તારા

જેવો "ક" અક્ષર પણ લખી શકે નહિ. તારે જ્યારે અમુક વાત કાગળમાં લખવાની હોય છે ત્યારે વિચાર કર્યા વિના કે યત્ન કર્યા વિના રમતાં રમતાં જે સ્થાને જે આકારવાળા અક્ષરો જોઇએ તે તું લખી નાખી શકે છે, પણ બાળીને તો બહુજ નવાઇ જેવું લાગે છે. તે બિચારો તો આ બધું કેવી રીતે બનતું હશે તે કલ્પી પણ શકતો નથી. જગતમાં અનેક માણસો અત્યારે લેખનકળા જાણે છે તેથીજ તેમને તેમાં આશ્ચર્ય જેવું લાગતું નથી બાકી વસ્તુત તો એ લિપિવિદ્યા એક જાદુઇ કળા કરતા પણ અધિક આશ્ચર્યકારક છે, કારણ કે તેમાં બહુજ અનુશીલનની જરૂર પડે છે દાખલાતરીકે તું એક શબ્દ લખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ધાર કે આ "અનુશીલન" શબ્દજ તારે લખવાનો છે. પ્રથમ તો તારે એ શબ્દનું પૃથક્કરણ કરી તેમા કયા કયા વર્ણો રહેલા છે તેનો નિર્ણય કરવો જોઇએ "અનુશીલન"નું પૃથક્કરણ કરવાથી "અ, ન્, ઉ, શ, ઈ, લ, અ, ન્, અ" આ પ્રમાણે એક ચિત્ર તારા માનસપટ ઉપર અંકિત થાય, પછી એ પ્રત્યેક વર્ણનો આકાર કેવા છે તેનુ તારે સ્મરણ કરવું પડે અને તેમાં કયો સ્વર મળે તો ઠીક એ વાતનો પણ નિર્ણય કરવો જોઇએ. આટલુ નક્કી થયા પછી જ્યારે એકે એક વર્ણને યાદ કરી કરીને કાગળમા લખે ત્યારેજ માંડ માંડ "અનુશીલન" એ એક શબ્દ લખાય છતાં તું જ્યારે એ શબ્દ લખવા બેસે છે ત્યારે એટલી બધી ઝડપથી લખી નાખે છે કે તારે તેમાં કોઇ પણ પ્રકારની માનસિક ક્રિયા કરવી પડતી હોય તેમ જણાતું નથી એક માત્ર અનુશીલનના ગુણને લઇનેજ આવી અસાધારણ કુશળતા અનાયાસ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

અનુશીલનનો એક બીજો ભેદ પણ સમજવાયોગ્ય છે. તું આ માળીના બાહુ સાથે તારા બાહુની સરખામણી કરી જો. જેવી રીતે પાંચ મીનીટમાં એક-બે લાખા કાગળો તું પોતે લખી નાખી શકે છે, તેવી રીતે આ માળી પાંચ મીનીટમાં બે-ત્રણ ફુટ માટી ખોદી કાઢવી હોય તો એકલાથી ખોદી શકે. તું બે કલાક સુધી તો શું પણ બે પ્હોર સુધી મહેનત કર્યા કરે તોપણ તારાથી એ કામ પાર પડે નહિ, કારણ કે તે તારા બાહુઓને એ વિષયમાં બરાબર કેળવ્યા કે અનુશીલિત કર્યા નથી, અને તેથી બાહુની જે યથાયોગ્ય પરિસ્ફુતિ થવી જોઇએ તે થઇ શકી નથી. એટલા માટે એમ કહેવામાં હવે કોઇ જાતની હરકત નથી કે તારા પોતાના અને આ માળીના ઉભયના હાથો કેટલેક અંશે અપરિણતજ રહી ગયા છે-તમારે બન્નેએ હાથની જે સર્વાંગીન પરિણતિ કરવી જોઇએ તે તમે કરી શક્યા નથી. એક બીજો દાખલો આપું. એક શિક્ષિત ગવૈયાના સાથે તારી પોતાની તુલના કરી જો. બાલ્યાવસ્થામાં તારા કંઠમા ને ગવૈયાના કંઠમા ઘણુ કરીને ઘણો તફાવત નહિ હોય, પરતુ ગવૈયો અનુશીલનના પ્રતાપે પોતાના કંઠને મધુર તથા આકર્ષક

બનાવી શકે છે, અર્થાત્ પોતાના કદની સર્વાંગીન પરિણતિ કરી શકે છે, જ્યારે તમે તેવું કશું કરી શકતા નથી અને એને લઇને તમારો કદ અષ્ટશીઘ્રત થયા વિનાનો રહી જાય છે. ભલા, પગે ચાલીને જવું હોય તો તું કેટલા કોશ સુધી જઈ શકે ?

શિષ્ય:—મારાથી વધારે ચાલી શકાય નહિ બહુ બહુ તો બે ત્રણ કોસ ચાલી શકું.

ગુરુ:—એનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે તારા બન્ને પગોની સર્વાંગીન પરિણતિ થવા પામી નથી. નિઃસંશય તારા હાથની, પગની અને ગળાની સહેલસાજ પુષ્ટિ અને પરિણતિ થઇ છે, તોપણ તેને સર્વાંગીન પરિણતિ તો કોઇ રીતે કહી શકાયજ નહિ. એજ પ્રમાણે અન્ય શારીરિક પ્રત્યંગોના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું. જ્યાંસુધી શારીરિક સમસ્ત પ્રત્યંગોની સર્વાંગીન પરિણતિ થાય નહિ ત્યાં સુધી આપણા શરીરની સર્વાંગીન પરિણતિ થઇ છે એમ કહી શકાયજ નહિ; કારણ કે જ્યાંસુધી સોળ આનામાં એક આનો પણ અધુરો હોય ત્યાંસુધી પૂરો રૂપિયો છે એમ કહેવાય નહિ. એક આનામાં એક પાઈ ઘટતી હોય ત્યાંસુધી રૂપિયો પણ અપૂર્ણજ રહે શરીરના સંબંધમાં જેમ આ વાત લાગુ પડે છે તેજ રીતે મનના સંબંધમાં પણ એજ નિયમ સમજી લેવો. મનના પણ અનેક પ્રત્યંગો છે, અને તેને "વૃત્તિ" એવું નામ આપણે આપી ગયા છીએ. મનની કેટલીક વૃત્તિયો જ્ઞાન મેળવવાનું તથા વિચાર કરવાનું કામ કરે છે. કેટલીક વૃત્તિઓ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું કામ કરે છે. જેમકે ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વગેરે. તે સિવાય કેટલીક વૃત્તિઓ આનંદનો ઉપભોગ કરાવવાનું કામ કરે છે દાખલાતરીકે હૃદયને સૌંદર્યમાં જોડી, રસાસ્વાદ કરાવવો અને ચિત્તને વિનોદ કરાવવો એ આ વૃત્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની માનસિક વૃત્તિઓની સંપૂર્ણ પુષ્ટિ તથા સંપૂર્ણ વિકાસ એનુંજ નામ માનસિક સર્વાંગીન પરિણતિ.

શિષ્ય:—અર્થાત્ જ્ઞાનમાં પાંડિત્ય, વિચારમાં દક્ષતા, કાર્યમાં તત્પરતા, ચિત્તમાં ધાર્મિકતા, અને સૌંદર્યમાં રસિકતા એ સર્વ હોય તોજ મનુષ્યના મનની સર્વાંગીન પરિણતિ થઇ ગણાય. તે ઉપરાંત, વળી શારીરિક સર્વાંગીન પરિણતિ પણ થવી જોઇએ એમ આપનું કહેવું છે. અર્થાત્ મનની સાથે શરીર પણ બળવાન, નીરોગ અને સર્વ પ્રકારની શારીરિક ક્રિયાઓ કરવામાં યોગ્યતાવાળું બનવું જોઇએ. આવી યોગ્યતાવાળા કૃષ્ણ અને અર્જુન અથવા રામ અને લક્ષ્મણ સિવાય બીજા કોઇ થયા હોય એમ હું તો ધારતો નથી

ગુરુ:—મનુષ્યજાતિમાં ઉત્કૃષ્ટ લેખાતી પ્રજા પ્રયત્ન કરે તો સંપૂર્ણ રીતે મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ ન કરી શકે એમ હું તો કદાપિ માનતો નથી. યુગાન્તરે જ્યારે મનુષ્યજાતિ યથાર્થ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવા તરફ આકર્ષાશે ત્યારે અનેક મનુષ્યો ઉક્ત આદર્શનું અનુકરણ અવશ્ય કરશે, એમ પણ હું આશાપૂર્વક માનું છું સંસ્કૃત

ગ્રંથોમાં પ્રાચીન ભારતવર્ષના જે રાજાઓનું વર્ણન છે, તે વાચવાથી જણાય છે કે પૂર્વે રાજાઓએ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોવું જોઈએ. અલબત્ત તે વર્ણનેનો મોટો ભાગ ઇતિહાસ તથા પુરાણકારોનો કપોલકલ્પિત છે, પરંતુ એ ઉપરથી આટલી વાત સમજવા જેવી છે કે જે સ્થળે આવા રાજાઓનું વર્ણન થયું હોય તે સ્થળે એક કાળે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોની સન્મુખ બે ઠસો તેવો એક ખાસ આદર્શ રહેતો હોવો જોઈએ, એવું અનુમાન અયોગ્ય નથી હું પણ આજે તેજ આદર્શ સબંધે કાંઈક કહેવા માગું છું. સામાન્ય રીતે એક એવો નિયમ છે કે જે મનુષ્ય પોતે જેવો બનવા માગતો હોય તેની સામે તેવા પ્રકારનો મર્યાદાપત્ર એક આદર્શ તો રહેવો જ જોઈએ. ભલે, કદાચ તે સંપૂર્ણરીતે તે આદર્શના જેવો ન થઈ શકે તોપણ તેનું અનુકરણ કરવાથી અનેક અંશે તે આદર્શની પાસે તો પહોંચી શકેજ. સોળ આનાનું જ્ઞાન હોય તો મનુષ્ય છેવટે આઠ આના પણ પ્રાપ્ત કરે, પરંતુ એક બાળક કે જેને રૂપિઆના-સોળ આનાનું જ્ઞાન ન હોય તે બાળક રૂપીઆના ચાર પૈસા લઈને પણ સંતોષપૂર્વક પાછો આવે તો આશ્ચર્ય નથી

શિષ્યઃ—પણ એવો આદર્શ ક્યાં ? આજ કાલ તો કોઈ એવો મનુષ્ય હોય એમ જણાતું નથી.

ગુરુ :—મનુષ્ય ન હોય તેથી શું થયું ? ઈશ્વર તો છે ને ? ઈશ્વર પોતેજ સર્વ ગુણોની સર્વાંગીત સ્ફુર્તિ તથા ઉત્કૃષ્ટ પરિણતિનું એકમાત્ર ઉદાહરણ છે. વેદાન્તનો નિર્ગુણ ઈશ્વર ધર્મતત્વની પ્રાપ્તિમાં બરાબર સહાયક થઈ શકતો નથી; કારણ કે તે નિર્ગુણ હોવાથી આપણા આદર્શરૂપે આપણી સન્મુખ રહી શકતો નથી. અદ્વૈતવાદીઓનું એકમેવાદ્વિતીયમ્ ચૈતન્ય અથવા હર્બર્ટ સ્પેન્સરે જેને " ઇન્સ્ક્રુટેબલ પાવર ઇન નેચર " નું નામ આપ્યું છે, અર્થાત્ જે કેવળ માત્ર દાર્શનિક અથવા વૈજ્ઞાનિક ઈશ્વર છે તેની ઉપાસના કરવાથી સંપૂર્ણ રીતે ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. આપણાં પુરાણો જેનું વર્ણન કરે છે, ઇતિહાસ જેનો મહિમા ગાય છે તે ઈશ્વર અથવા તો ક્રિશ્ચિયનોના ધર્મપુસ્તકમાનો સગુણ ઈશ્વર-તેની ઉપાસના કરવી એજ ધર્મનું મૂળ છે; કારણ કે એવો સગુણ ઈશ્વરજ આપણા આદર્શસ્થાનને માટે યોગ્ય છે. જેને 'ઇમ્પર્સનલ ગૉડ' નિર્ગુણ ઈશ્વર-કહેવામાં આવે છે, તેની ઉપાસના નિષ્ફળ છે. જેને 'પર્સનલ ગૉડ'-સગુણ ઈશ્વર-કહેવાય તેનીજ ઉપાસના સાર્થક છે.

શિષ્યઃ—સગુણ ઈશ્વરને આદર્શરૂપે માનવા જોઈએ એ તો જાણ્યું કે ઠીક, પણ તેની ઉપાસના શામાટે કરવી ?

ગુરુ :—ઈશ્વરને આપણે જોઈ શકતા નથી, તેથી તેમનું વર્તન નીરખીને તે પ્રમાણે આપણે વર્તી શકીએ એવો બીલકુલ સંભવ નથી. આપણે જે કાંઇ કરી શકીએ તે માત્ર એટલુંજ કે મનવડે તેનું ધ્યાન કરી શકીએ. એ રીતે ધ્યાન

કરવું તેનુંજ બીજું નામ ઉપાસના છે. બેશક ઉપાસનાને વેદો બોલી ગયા અક્ષર પતાવી દેવી તેનો તો કાંઇ અર્થજ નથી, માળા સવારે માત્ર સંખ્યાનું રટણ કરી જવું એ તો વિશેષ ફળપ્રદ નથીજ. ઇશ્વરના સર્વગુણસંપન્ન-વિશુદ્ધ-સ્વભાવ ઉપર ચિત્તને સ્થિર એકાગ્ર કરવું જોઇએ અને સંપૂર્ણ ભક્તિભાવથી તેનું ધ્યાન ધરવું જોઇએ. પ્રીતિપૂર્વક હૃદયને તેના સ્વરૂપચિંતન તરફ વાળવું જોઇએ. ઇશ્વરના સ્વભાવ અનુસાર આપણો પણ સ્વભાવ બંધાશે એવી ધ્યાનકાળે દૃઢ ભાવના સેવવી જોઇએ. આ રીતે ઉપાસનાદિ કર્મો થાય તોજ ઇશ્વરના મહાન પવિત્ર ગુણોની વિમલ જ્યોતિ આપણા જીવનમાં પડે, માટે પરમાત્માની નિર્મળતા આપણા જીવનમાં પ્રવેશ કરે અને તેના જેવીજ સર્વત્ર મંગળમય શક્તિ આપણા ચરિત્રમાં સ્ફુરે, તેવી દૃઢ કામના ભક્તે રાખવી જોઇએ તથા સર્વદા તે આપણી પોતાની પાસે જ રહેલો છે એમ માની તેના સ્વભાવની સાથે તલ્લીન બનવાના નિરંતર સતત પ્રયત્ન ચાલુ રાખવા જોઇએ. ટુંકામાં, તેના સામીપ્યની, સાલોક્યની, સારૂપ્યની અને સાયુજ્યની ભાવના સેવવી જોઇએ. આમ થાય તોજ આપણે ધીમે ધીમે ઇશ્વરની પાસે પહોંચવા ભાગ્યશાળી બનીએ. આર્યઋષિઓ વિશ્વાસપૂર્વક પ્રબોધી ગયા છે કે ઉપાસનાથી મનુષ્યો ક્રમે ક્રમે ઇશ્વરના સારૂપ્ય અને સાયુજ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ઇશ્વરમાં તલ્લીન થઇ શકે છે અને ઇશ્વરમયજ બની જઇ શકે છે. આમ થવું એનુંજ નામ મોક્ષ. મોક્ષ એ કંઇ કોઇ જૂદી વસ્તુ નથી. ઇશ્વરી આદર્શને અનુસરી ઇશ્વરી સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવો તેનુંજ નામ મોક્ષ. જેઓ મુક્ત થઇ શકે છે તેઓ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી મુક્ત થઇ સર્વ સુખોના અધિકારી બની શકે છે.

શિષ્ય—હું આજ સુધી એમ સમજતો હતો કે ઇશ્વર મહાન્ સમુદ્ર સમાન છે અને તેની તુલનામાં આપણે એક બિંદુમાત્ર પણ નથી.

ગુરૂ—ઉપાસનાનો મર્મ જેવો હિંદુઓ સમજી શક્યા છે તેવો મર્મ કોઇ બીજી પ્રજા સમજી શકી નથી. આજકાલ એ પરમ રમણીય અને તાત્વિક ઉપાસના કુંઠિત આત્મપીડનરૂપે તથા શૃંગારરૂપે આપણામાં ફેલાઇ ગઇ છે.

શિષ્ય—મને એક વાત સમજાવો. મનુષ્યોમાં યથાર્થ મનુષ્યત્વનો અર્થાત્ ભગવત્સંપન્ન સ્વભાવનો આદર્શ મળી આવતો નથી તેથી ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરવું જોઇએ એ વાત હું કબૂલ કરૂં છું. પરંતુ ઇશ્વર તો અનંતપ્રકૃતિમય છે. આપણી ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિ તેને કેવી રીતે સ્પર્શી શકે? આપણી અપેક્ષાએ તેના ગુણો પણ અનંત અને વિસ્તાર પણ અનંત છે, તો પછી ક્ષુદ્ર વસ્તુનો આદર્શ અનંતભાવમય ઇશ્વર કેવી રીતે બની શકે? એ તો અનંત સમુદ્રને જોયા પછી તળાવની પાળ તોડી નાખવા જેવું અથવા અનંત આકાશને જોયા પછી ઘરના અટારાને દારી નાખવા જેવું સાહસ જણાય એમ હું ધારૂં છું.

ગુરૂ—ધર્મના ઇતિહાસની અંદર દર્શાવવામાં આવે છે તે એટલાજ માટે, ધર્મના

ઇતિહાસમાં-(રીલીજીયસ હીસ્ટરી) માં યથાર્થ ધાર્મિક પુરૂષોના જીવનચરિત્રો આપવામાં આવે છે અનન્તપ્રકૃતિમય ઇશ્વર, ઉપાસકોની પ્રાથમિક અવસ્થામાં આદર્શરૂપ ન બની શકે એ તારી વાત સત્ય છે, પરંતુ ઇશ્વરને અનુસરનારા મહાત્માઓ અર્થાત્ જે મહાપુરૂષોના ગુણો જોઇને તેમને ઇશ્વરીઅંશ માનવાનું આપણને મન થઇ આવે તેઓજ પ્રાથમિક અવસ્થામાં આપણા આદર્શરૂપ બનવાને યોગ્ય છે એટલાજ માટે ઇસુખ્રિસ્ત એક વખત ક્રિશ્ચિયનોના આદર્શસ્થાને બિરાજ્યા હતા, એટલાજ માટે બૌદ્ધોએ શાક્યસિંહને આદર્શ પુરૂષનું એક કાળે પવિત્ર સ્થાન અર્પણ કર્યું હતું એટલું છતાં હિંદુશાસ્ત્રમાં ધર્મપ્રચારક આદર્શ પુરૂષોને જેવું બહુ માન મળ્યું છે તેવું દુનીઆના બીજા કોઇ ધર્મપુસ્તકમાં બીજા કોઇ પુરૂષને મળ્યું નથી જનકાદિ રાજર્ષિ, નારદાદિ દેવર્ષિ, અને વશિષ્ઠાદિ બ્રહ્મર્ષિઓ એક કાળે આર્યપ્રજામાં અનુશીલનના જાગ્રત આદર્શરૂપે પ્રકાશી રહ્યા હતા તે ઉપરાંત શ્રી રામચંદ્રજી, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, લક્ષ્મણ અને દેવીવ્રત ધારણ કરનાર ભીષ્મ વિગેરે ક્ષત્રિયપુત્રો પણ આદર્શ પુરૂષનું સુંદર સ્થાન શોભાવી ગયા છે ઇસુખ્રિસ્ત તથા શાક્યસિંહ વિગેરે તો માત્ર ઉદાસીન, ત્યાગીવનધારી, સરળ ધર્મવેત્તાઓ હતા એટલુંજ આપણા હિંદુધર્મના આદર્શ પુરૂષો તેથી જૂદાજ પ્રકારના હતા તેઓનામાં કેવળ એક-બે ગુણોજ નહોતા, પણ એકી સાથે ઘણા ગુણો પ્રકટી નીકળ્યા હતા, અને તેમણે પોતાની સર્વ વૃત્તિઓને સર્વાંગીન પરિષ્ફુત તથા સ્ફુર્તિવાળી બનાવી હતી વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહું તો હિંદુઓના આદર્શ પુરૂષો સિંહાસન ઉપર વિરાજવા છતાં પણ અંતરમાં ઉદાસીન (તટસ્થ-રાગદ્વેષરહિત) હતા, હાથમાં ધનુષ્ય-બાણ ધારણ કરવા છતાં પણ હૃદયથી અહિંસા ધર્મના મર્મને જાણનારા હતા, રાજા હોવા છતાં પંડિત પણ હતા, અને શક્તિમાન હોવા છતાં સર્વ ભૂતમાં પ્રેમભાવ રાખનારા હતા તથાપિ ઉક્ત સર્વ આદર્શોના શિખરે વિરાજી અગ્રસ્થાન લઇ શકે એવો એક બીજો આદર્શ પણ હિંદુઓને માટે છે એ આદર્શ એવો છે કે જેની પાસે બીજા આદર્શો ફીક્કા પડી જાય. યુધિષ્ઠિરે જેમની પાસેથી ધર્મનું શિક્ષણ લીધું હતું, સ્વયં અર્જુન જેમનો શિષ્ય હતો, રામ અને લક્ષ્મણ જેમના અંશમાત્ર હતા, અને જેમના જીવનચરિત્ર સમાન બીજું મહામહિમામય જીવનચરિત્ર કોઇ કાળે મનુષ્ય ભાષામાં લખાયું નથી, ચાલ આજે તને તેની ઉપાસનાથી દીક્ષિત કરૂં

શિષ્ય—તે કોણ? કૃષ્ણ?

ગુરુ—તમે લોકો માત્ર* જયદેવના કૃષ્ણને અથવા વૃંદાવનવાળા કૃષ્ણનેજ ઓળખો છો અને તેથીજ કૃષ્ણનું નામ સાંભળતાની સાથે આમ ચમકી ઉઠો છો કૃષ્ણનું

* જયદેવે "ગીત-ગોવિંદ" નામનો એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત કાવ્ય ગ્રંથ લખ્યો છે તેમાં મુખ્યત્વે શૃંગારિક કાવ્યો છે

અનુવાદક

જીવન હજી તમે સમજતા નથી. જયદેવવાળા કૃષ્ણની પાછળ સર્વ ઈશ્વરીગુણપૂર્ણ જે કૃષ્ણચરિત્ર પ્રસરી રહ્યું છે તેને હજી તમે લોકો જોઈ શક્યા નથી. જે કૃષ્ણોપાસનાથી તને હું આજે દીક્ષિત કરવા માગું છું તે શ્રીકૃષ્ણની શારીરિક વૃત્તિઓ સર્વાંગીનસ્ફૂર્તિ પામી, આપણે જેની કલ્પના પણ ન કરી શકીએ તેવા સૌંદર્યમાં એકરસ થઇ, અતુલનીય બળશાળી બની ચૂકી હતી, એટલુંજ નહિ પણ જેની માનસિક વૃત્તિઓ પણ એજ પ્રકારે સર્વાંગીન સ્ફૂર્તિ પામી ત્રણ જગતમાં પ્રકાશ ફેલાવી શકે એવી વિદ્યા-શિક્ષા અને વીર્યયુક્ત બની ચૂકી હતી તેની સાથે જેની પ્રીતિ-દયા વિગેરે વૃત્તિઓ પણ જગતનું હિત સાધવામાં કોઇ રીતે પછાત પડી નહોતી એટલા માટે તેને પોતાને પણ કહેવું પડે છે કે —

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥

સારાંશ એજ કે પોતાના બાહુબળથી દુષ્ટોનું દમન કર્યું હતું, બુદ્ધિબળવડે ભારતવર્ષને એકતાના સૂત્રવડે બાંધી રાખ્યું હતું જ્ઞાનબળથી જેણે અપૂર્વ નિષ્કામ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો તેને હું નમસ્કાર કરું છું કેવળ પ્રેમમયજ હોવાથી જેણે નિષ્કામપણે સર્વ મનુષ્યોના દુષ્કર કાર્યો પણ કરી આપ્યાં હતા જેણે બાહુબળથી સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ બીજાને માટે સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરવામાં પોતે મુખ્ય આગેવાન હોવા છતાં જેણે સિંહાસન ઉપર બિરાજવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહોતું, જેણે શિશુપાળના સેંકડો અપરાધોને ક્ષમા આપી ક્ષમાગુણનો પ્રચાર કર્યો છે, અને કેવળ દંડ આપવાની ખાતર જેણે દંડ આપવામાં પણ જરાય સંકોચ સેવ્યો નથી, જેણે વેદની પ્રબળતાવાળા જમાનામાં નિડરપણે જાહેર કર્યું હતું કે " વેદમાં ધર્મ નથી, ધર્મ જોઇતો હોય તો લોકહિત કરો " તે પુરુષ ભલે ઈશ્વર હોય યા ન હોય તોપણ હું તેને નમસ્કાર કરું છું. જેનામાં એકીસાથે આધ્યાત્મિક, ધર્મમિશ્રિત અને રામચન્દ્રના સર્વ ગુણો સ્વચ્છપણે પ્રકાશી રહ્યા હતા, જે પુરુષ એકલો જનસમાજના બળના આધારરૂપ હતો, સમાજના સુખના આધારરૂપ હતો, જે સર્વ ધર્મોનો નેતા હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેની સાથે જે સર્વત્ર પ્રેમમય હતો, તે આદર્શ પુરુષ ભલે ઈશ્વર હોય કે ન હોય, હું તેને નમસ્કાર કરું છું:—

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते।

अध्याय ५ मो-अनुशीलन

શિષ્ય:—મારી રહેલી વાત આજે કહો તો સાંભળવાની બહુ ઇચ્છા છે

ગુરુ—હજી ખરેખરી વાત તો રહી જ ગઇ છે. અત્યારસુધીમાં આપણે માત્ર

એજ વાતોનો વિચાર કર્યો. (૧) મનુષ્યોનું યથાર્થ સુખ મનુષ્યત્વમાં છે, અને (૨) આ મનુષ્યત્વ તે બીજું કંઇજ નહિ પણ સર્વ વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિ, પરિણતિ અને સામંજસ્ય થવા દેવું તેનુંજ નામ છે. હવે વૃત્તિઓ કેટલા પ્રકારની છે તે વિષે કંઇક વિચાર કરીએ.

વૃત્તિઓને સાધારણરીતે બે ભાગોમાં વહેંચી દઇ શકાય. એક તો શારીરિક વૃત્તિ અને બીજી માનસિક વૃત્તિ. માનસિક વૃત્તિઓમાં કેટલીક વૃત્તિઓ જ્ઞાન મેળવવાનું કાર્ય કરે છે, કેટલીક વૃત્તિઓ શરીર પાસે માત્ર કાર્ય અથવા તો પ્રવૃત્તિજ કરાવે છે, અને કેટલીએક વૃત્તિઓ એમાંનું એકે નહિ કરતાં માત્ર આનંદનોજ અનુભવ કરાવે છે. હવે જે વૃત્તિઓ જ્ઞાન ઉપાર્જન કરે છે તેને આપણે જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિઓ કહીશું. જે વૃત્તિઓ માત્ર કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરાવીનેજ બેસી રહે છે તેને કાર્યકારિણી વૃત્તિ કહીશું, અને જે વૃત્તિઓ કેવળ આનંદજ આપે છે તેને આનંદદાયિની અથવા ચિત્તરંજિની વૃત્તિ કહીશું. જ્ઞાન, કર્મ અને આનંદ એ પ્રમાણે આ ત્રિવિધ વૃત્તિઓનું ફળ શું હોઇ શકે એમ જો કોઇ પૂછે તો તેનો ઉત્તર માત્ર એટલોજ કે "સચ્ચિદાનંદ" ની પ્રાપ્તિ એજ એ ત્રિવિધ વૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ અથવા લક્ષ છે.

શિષ્ય:—આપે જે ત્રણ વિભાગો પાડ્યા તે શું નિર્દોષ છે? મારા માનવા પ્રમાણે તો સર્વ વૃત્તિઓની પરિતૃપ્તિમાં આનંદ સિવાય બીજું કંઇ હોઇજ શકે નહિ.

ગુરુ:—અલબત્ત એ વાત સત્ય છે, પરન્તુ જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિનું મુખ્ય ફળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ હોય છે, અને ગૌણ ફળ આનંદ હોય છે. કાર્યકારિણી વૃત્તિનું મુખ્ય ફળ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવી તે, અને ગૌણ ફળ આનંદ હોય છે; પરન્તુ કેટલીક વૃત્તિઓનું મુખ્ય ફળ પણ આનંદ અને ગૌણ ફળ પણ આનંદજ હોય છે. પાશ્ચાત્ય પંડિતો તેને 'એસ્થેટિક ફેકલ્ટીઝ' કહે છે.

શિષ્ય:—પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તો આ છેલ્લી વૃત્તિનો પણ 'ઇન્ટેલેક્ચ્યુઅલ' અને 'ઇમોશનલ'માં સમાવેશ કરી દે છે. આપ તો તેને ચિત્તરંજિની વૃત્તિનું નામ આપી જુદી પાડો છો તેનું કેમ?

ગુરુ:—કારણ કે હું અહીંઆં માત્ર પાશ્ચાત્યનેજ અનુસરતો નથી, તેમજ તેને અનુસરવાને બંધાયેલો પણ નથી. મને વિશ્વાસ છે કે સત્યને અનુસરવાથી મારો ઉદ્દેશ ફળીભૂત થયા વિના રહેશે નહિ. હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. મનુષ્યોની સઘળી શક્તિઓને ચાર ભાગોમાં વહેંચી નાખીએ તો નીચે પ્રમાણે વિભાગો કરી શકાય:—

(૧) શારીરિક વૃત્તિ. (૨) જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિ. (૩) કાર્યકારિણી વૃત્તિ, અને (૪) ચિત્તરંજિની વૃત્તિ.

આ ચારે પ્રકારની વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય સ્ફુરણ, પરિણતિ તથા સામંજસ્ય, એનુંજ નામ મનુષ્યત્વ; એ વાત હવે પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય —ક્રોધ વિગેરે જે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ અને શ્રમ વિગેરે જે શારીરિક વૃત્તિઓ તેની પણ બરાબર સ્ફુર્તિ તથા પરિણતિ, મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ માટે શું જરૂરની છે ?

ગુરુ —ઉક્ત ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓના અનુશીલનસબંધે મારે એક-બે વાતો કહેવાની છે તે કહી લેવા દે ત્યારપછી તારી શંકાનુ સમાધાન કરીશ.

શિષ્ય —તેની સાથે એક બીજી પણ શંકા છે આપે જે કાંઇ કહ્યુ તેમા મને નવું જાણવા જેવુ કશુ લાગતુ નથી વ્યાયામ અથવા કસરતથી શારીરિક વૃત્તિઓને પરિપુષ્ટ કરવી એમ સૌ કહે છે અને અનેકો તેમ કરે પણ છે જેઓ સારી સમજ ધરાવે છે તેઓ પોતાના પુત્રો તથા આશ્રિતોને સારી કેળવણી આપી તેમની જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિઓ ખીલવવાનો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન પણ કરે છે આજકાલ જેટલા વિદ્યાલયો જુઓ છો ત્યાં જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિઓને ખીલવવા સિવાય બીજુ કામ શુ થાય છે ? ત્રીજી કાર્યકારિણી વૃત્તિનુ જો કે બરાબર અનુશીલન થતુ નથી એમ મારે સ્વીકારવુ જોઇએ તોપણ તેમ કરવાની પણ આપણી ફરજ છે એમ સૌ કોઇ માને છે ચોથી-ચિત્તરંજિની વૃત્તિનુ સ્ફુરણ ઇચ્છવાયોગ્ય છે એ વાત તો સાહિત્ય-લલિતકળા અને સૂક્ષ્મ શિલ્પવિદ્યા ઉપરથી સિદ્ધ થઇ શકે તેમ છે, અને સાહિત્યમાં પણ તેના સેંકડો પ્રમાણો મળી આવે છે એમા આપે નવી વાત શુ કહી ?

ગુરુ —આ સંસારમાં ખરું પૂછે તો ભાગ્યેજ કોઈ નવી વાત હશે. ખાસ સ્વર્ગમાં જઇ ત્યાંથી કોઇ નવો સંદેશો તારે માટે આ પૃથ્વી ઉપર હુ લાવ્યો નથી. વસ્તુત મારી સર્વ વાતો પુરાતનીજ છે મને પોતાને પણ નવી વાતમાં વિશ્વાસ નથી, અને તેમા પણ હુ અત્યારે તો ખાસ કરીને ધર્મની વ્યાખ્યા કરવા બેઠો છુ ધર્મ પુરાતન છે તો પછી ધર્મની વાતમાં નવીનતા કેવી રીતે સંભવે ? નૂતન ધર્મ ક્યાંથી લાવવો, એજ હુ તો સમજી શકતો નથી

શિષ્ય—છતા આપે વિદ્યા અથવા શિક્ષણને ધર્મના અંગરૂપે માની લીધા એમા મને નૂતનતાનો ભાસ થાય છે

ગુરુ—નહિ તે નૂતન સિદ્ધાંત નથી શિક્ષણને ધર્મના એક અંગતરીકે હિંદુ ધર્મમાં મૂળથીજ યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યુ છે. એટલા માટે પ્રત્યેક હિંદુધર્મ શાસ્ત્રમા શિક્ષણ-પદ્ધતિને વિધિ-નિયમોથી બરાબર ગુંથી રાખવામાં આવી છે દાખલા તરીકે હિન્દુઓનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ કેવળ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો વિધિ નથી તો બીજુ શુ છે ? કેટલાં વર્ષો સુધી અધ્યયન કરવુ, કેવી રીતે અધ્યયન કરવુ અને કયા કયા વિષયોનુ અધ્યયન કરવુ એ સર્વ વિસ્તારપૂર્વક હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યુ છે બ્રહ્મચર્યની પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આવે છે તે પણ શિક્ષણનોજ એક વિભાગ છે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમા જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિઓનુ યથાયોગ્ય અનુશીલન થઇ રહે છે ત્યાર પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં કાર્યકારિણી વૃત્તિઓનુ અનુશીલન કરવાનો પ્રસંગ પ્રત્યેકને પ્રાપ્ત

થાય છે આ પ્રમાણે બે પ્રકારની શિક્ષણ–પદ્ધતિનો પ્રચાર કરવામાં હિંદુધર્મશાસ્ત્રે જે મહાન ફાળો આપ્યો છે, તે જગતના સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. હું પણ તેજ આર્યઋષિઓના ચરણકમળમાં વંદન કરી તેમણે પ્રશંસિત કરેલી પદ્ધતિનો તને કાંઇક ખ્યાલ આપવા માગું છું. તેની સાથે એક વાત લક્ષમાં રાખવી જોઇએ અને તે એજ કે આજથી ત્રણ–ચાર હજાર વર્ષો પૂર્વે ભારતવર્ષને માટે જે વિધિ–નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તેજ નિયમો અક્ષરે અક્ષર અત્યારના કાળમાં બંધબેસતા થઇ શકે નહિ અને હું તો એટલે સુધી કહેવાની હિંમત કરૂં છું કે જો તે ઋષિમહાત્માઓ અત્યારે જીવતા હોત તો તેઓ પણ સ્પષ્ટ રીતે કહી દેત કે—"ના, અમારા તે સમયના નિયમો આ સમયે ચાલી શકે તેમ નથી. જો તે નિયમોને અત્યારે પણ અક્ષરે અક્ષર વળગી રહેશો તો અમારા દર્શાવેલા ધર્મનો તમે ખોટો અર્થ કરો છો એમ અમને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ." હિંદુધર્મના બાહ્ય નિયમો અને વિધિઓમાં ગમે તેટલો ફેરફાર થાય તોપણ તેનો મર્મ ભાગ તો સર્વદા અમરજ રહેવા યોગ્ય છે તે મર્મભાગ સદા–સર્વદા જીવંત રહી મનુષ્યોનું હિત સાધવાને સર્વથા સમર્થ છે, કારણ કે તે નિયમોનો મૂળ પાયોજ માનવ–પ્રકૃતિ ઉપર સ્થપાયેલો છે કોઇ ગૌણ વિધિ દેશ–કાળભેદે રૂપાંતર પામે તો તેથી ગભરાવાનું નથી જેમ બીજી વસ્તુઓના સંબંધમાં બને છે તેમ નિયમો પણ સમય જતાં ચોક્કસ ફેરફાર પામ્યા વિના રહેતા નથી. હિંદુધર્મમાં પ્રસંગોપાત જે સુધારા–વધારાઓ થતા રહ્યા છે, તેનો એ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે

શિષ્ય —આપ ઘણું કરીને વિલાયતી પદ્ધતિને અનુસરતા હોય એવો મને સંદેહ રહે છે, કારણ કે શિક્ષણ એ ધર્મનો અંશ છે એ વાત કોમ્ટના સિદ્ધાન્ત સિવાય બીજે ક્યાંઇ સાંભળી નથી.

ગુરુ—હિંદુધર્મના કોઇ એકાદ અંશની સાથે કોમ્ટનો સિદ્ધાંત મળતો આવે તેથી શું આપણે આપણો આર્યમત તજી દેવો ? ક્રિશ્ચિયનધર્મમાં ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનું કહ્યું છે તેથી શું આપણે હિંદુઓએ ઇશ્વરોપાસનાને તિલાંજલિ આપી દેવી જોઇએ ? એક પ્રસંગે "નાઇન્ટીન્થ સેન્ચુરી" પત્રમાં હર્બર્ટ સ્પેન્સરે કોમ્ટના સિદ્ધાંતોની સામે વાંધો ઉઠાવતાં ઇશ્વર–સંબંધે પોતાના જે વિચારો જણાવ્યા હતા તે ઘણાખરા આપણા વેદાન્તના અદ્વૈતવાદ તથા માયાવાદ સાથે મળતા આવે છે સ્પિનોઝાના વિચારો સાથે પણ વેદાન્તમતનું સાદૃશ્ય જોવામાં આવે છે હવે વેદાન્તની સાથે હર્બર્ટ સ્પેન્સર અને સ્પિનોઝાનો મત મળતો થયો એટલાજ માટે આપણે આપણું વેદાન્ત તજી દેવું એ કથાનો ન્યાય કહેવાય ? મારો પોતાનો અભિપ્રાય જાણવા માગતો હોય, તો હું તો વેદાન્ત મતનો ત્યાગ કરવાને બદલે સ્પિનોઝા અથવા સ્પેન્સરનેજ યૂરોપીયન હિન્દુ તરીકે ગણી લઉં હિંદુધર્મના સ્થૂલ અંગોને યૂરોપ

સહેજસાજ સ્પર્શી શક્યો તે ઉપરથી હિંદુધર્મ કેટલો વ્યાપક તથા શ્રેષ્ઠ હોવો જોઈએ તેનો હું કંઈ વિચાર કરી શકું છું?

શિષ્ય—આપના કહેવા અનુસાર તો એકકે વાત ધર્મની બહાર હોય એમ લાગતું નથી ધર્મ એજ જો યથાર્થ સુખનો એક માત્ર ઉપાય હોય તો સમસ્ત મનુષ્યજીવન ઉપર કેવળ ધર્મનોજ અધિકાર પ્રવર્તવો જોઈએ. હિંદુધર્મનો પણ એજ ઉદ્દેશ જણાય છે અન્ય ધર્મો એટલા બધા ભારપૂર્વક એ વિષયનો ઉપદેશ કરી શકતા નથી એમ પણ હું જોઈ શકું છું અને એટલા માટે બીજા ધર્મો અપૂર્ણ છે એમ માનવાને કારણો મળી આવે છે હિન્દુઓની પાસે આ ભવ કે પરભવ મનુષ્ય કે ઈશ્વર સમસ્ત જીવ કે સમસ્ત જગત એ સર્વ ધર્મમયજ બની રહે છે એવો સર્વવ્યાપી-સર્વસુખમય અને પવિત્ર ધર્મ બીજો ક્યાં હોઈ શકે?

अध्याय ६ ठ्ठो–सामजस्य

શિષ્ય—વૃત્તિનું અનુશીલન શું એ તો કાંઈક સમજ્યો હવે કયે રસ્તે કરી વૃત્તિને ખીલવવી અને કયે રસ્તે કઈ વૃત્તિનું દમન કરવું તે સમજાવો અર્થાત્ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય કેવી રીતે જાળવવું જોઈએ તે કેમ? આપના મુખથી સાંભળવાની ઈચ્છા છે હું જાણવા માગું છું કે જે શારીરિક વૃત્તિઓ વિગેરેનું આપે વર્ણન કર્યું તે સર્વ વૃત્તિઓ શું એક સરખી રીતે ખીલવવી હોય તો મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય? કામ ક્રોધ–લોભ આદિ વૃત્તિઓનું જે રીતે અનુશીલન થાય છે તેજ પ્રમાણે શું ભક્તિ–પ્રીતિ–દયા વિગેરેનું પણ અનુશીલન કરવું? પૂર્વ પુરુષોએ પ્રાચીન ધર્મવેત્તાઓએ કામક્રોધાદિનું દમન કરવાનો અને ભક્તિ પ્રીતિ–દયાને ખીલવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે તેનો અર્થ શું? જો એ બન્ને પ્રકારની વૃત્તિઓનું એકસરખું અનુશીલન થાય તો પછી સામંજસ્ય ક્યાં રહ્યું?

ગુરુ—ધર્મવેત્તા મહાપુરુષો જે કંઈ કહી ગયા છે તેજ તેને માટે પુરતું છે કારણ કે વિચાર કરવાથી તેનું મહત્વ અને ઉપયોગિતા સમજી શકાય તેમ છે ભક્તિ–પ્રીતિ વિગેરે શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ જેની સંપ્રસારણ શક્તિ–અર્થાત્ વિસ્તાર પામવાની ખીલવાની શક્તિ બીજા કરતાં અધિક છે તે વૃત્તિઓને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવવા દેવી તેનો અધિક વિસ્તાર થવા દેવો એજ યોગ્ય છે અને એમ થાય તોજ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય સચવાઈ રહે છે મેં સઘળી વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિ તથા સામંજસ્ય માટે જે ઉપદેશ કર્યો છે તેનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક વૃત્તિને સ્વચ્છંદતાપૂર્વક આગળ ને આગળજ વધારી કરવી. હું માનું છું કે બગીચામાં જે જે વૃક્ષો અને રોપાઓ હોય તેને પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ખીલવા દઈએ

તેજ બગીચાની શોભામાં મનોહરતા આવે. એક તાડ અથવા નારીયેળીના વૃક્ષને ખૂબ ઉંચે ચડતું જોઇ ગુલાબ અથવા મલ્લિકાના રોપને પણ તેની પેઠે ઉંચે ને ઉંચે ચડાવવા જાઇએ તો બગીચામાં અવ્યવસ્થા કિંવા બેડોળપણું જણાયા વિના રહે નહિ; કારણ કે ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી. મતલબ કે જે વૃક્ષની જેવી સંપ્રસારણ શક્તિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેને ખીલવા દેવું એજ સુયોગ્ય માળીનું કર્તવ્ય છે. જો એક વૃક્ષની વૃદ્ધિથી બીજા વૃક્ષને બીલકુલ પોષણ મળી શકતું ન હોય, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહું તો આંબલી કિંવા નારીયેળીની વૃદ્ધિથી ગુલાબનો રોપો સુકાઇ જતો હોય તો ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી એનો આપણે નિશ્ચય કરવો જોઇએ. વૃક્ષોના સંબંધમાં આ નિયમ જેમ ઉપયોગી છે તેવીજ રીતે મનુષ્યોના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું. હું કહી ગયો છું કે ભક્તિ, પ્રીતિ તથા દયા વિગેરે વૃત્તિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેને ખૂબ વૃદ્ધિ પામવાનો આપણે અવકાશ આપવોજ જોઇએ, અને જો એમ થાય, એટલે કે બીજી વૃત્તિઓ કરતાં તેને અધિક સ્ફૂર્તિ તથા વિસ્તાર મળી શકે તોજ ખાણીની સર્વ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય સુરક્ષિત રહે. કેટલીક શારીરિક વૃત્તિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેની વિસ્તાર પામવાની શક્તિ મૂળથીજ અધિક હોય છે. હવે જો તે શારીરિક વૃત્તિઓને બને તેટલી છુટથી આગળ વધવા દઇએ તો તેથી બીજી વૃત્તિઓની યોગ્ય સ્ફૂર્તિને ઘણી હાનિ પહોંચે એ તદ્દન સંભવિત છે, અને એટલા માટે શારીરિક વૃત્તિઓને સ્વચ્છંદતા પૂર્વક છોડવી એ અયોગ્ય છે. આંબલીના વૃક્ષ પાસે ગુલાબના રોપાઓ વાવ્યા હોય તો ગુલાબનો રસ આંબલી ચૂસી લે એવો એક નિયમ છે; પરંતુ એટલા ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે એવાં વૃક્ષોનો બગીચામાંથી છેક ઉચ્છેદજ કરી નાખવો જોઇએ; કારણ કે જીવનમાં અનેકવાર ખટાઇની પણ જરૂર તો પડે છેજ. તેવી રીતે નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓનો સર્વથા ઉચ્છેદ કરી નાખવો એ પણ અયોગ્ય છે; કારણ કે જીવનમાં તેની પણ જરૂર પડે છે, પરંતુ એ વિષે બીજે કોઇ પ્રસંગે વિસ્તારથી બોલીશ. આંબલીના વૃક્ષનો ઉચ્છેદ તો નજ કરવો, પણ બગીચાના એક ખૂણામાં તેને ઉછરવાનો અવકાશ આપવો જોઇએ. ત્યાં રહીને પણ તે બહુ જોર કરી ન જાય અને બીજા રોપાઓને નુકશાન ન કરે તેની સાવચેતી રાખવી જોઇએ. તેમજ સમગ્ર ઉદ્યાનમાં એવાં વૃક્ષો બે-ત્રણથી વધુ ન ઉગે તે માટે પણ લક્ષ રાખવું જોઇએ; કારણ કે એક બગીચામાં આંબલીના બે ત્રણ વૃક્ષો બસ લેખાય. તેજ રીતે નિકૃષ્ટ-વૃત્તિઓદ્વારા સાંસારિક જરૂરિયાતો પૂરી પડે તેટલેજ અંશે તેની ઉપયોગિતા સ્વીકારવી; અને તેને તેટલેજ અંશે ખીલવા દેવી જોઇએ. જરૂર કરતાં વિશેષ જોર કરી જાય એમ બનવા દેવું નહિ યોગ્ય વૃદ્ધિ અને યોગ્ય સામંજસ્ય એ જે મેં કહ્યું તે એનુંજ નામ.

શિષ્ય:—હવે સમજ્યો કે કેટલીએક એવી વૃત્તિઓ છે, કે જેનું દમન કરવાથીજ બીજી વૃત્તિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલી શકે.

ગુરુ—પણ જો "દમન" શબ્દનો અર્થ 'ધ્વંસ' એવો કરતો હોય તો તે ઠીક નથી. કામનો ધ્વંસ કરવાથી તો મનુષ્યજાતિનોજ ધ્વંસ થાય. એટલા માટે એવી હલકી વૃત્તિનો પણ ધ્વંસ કરવો એ ધર્મવિરુદ્ધ છે—અધર્મ છે. આપણા પરમ રમણીય હિંદુધર્મમાં પણ એજ વાત કહેવામાં આવી છે. હિન્દુશાસ્ત્રકારોએ તેનો ધ્વંસ કરવાનો કદાપિ ઉપદેશ કર્યો નથી, એટલુંજ નહિ પણ ધર્માર્થે તેની આવશ્યકતા પણ સ્વીકારી છે. હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે પુત્રોત્પત્તિ અથવા વંશરક્ષા એ પણ એક ધર્મનુંજ અંગ મનાય છે. તોપણ એક વાત ભૂલી જવાતી નથી અને તે એજ કે ધર્મના પ્રયોજન સિવાય ઉક્ત વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિ થવા દેવી એ નિષિદ્ધ વાત છે. હું જે ધર્મવ્યાખ્યા તને આજે સમજાવવા માગું છું તેમાં પણ મારે એની એજ વાત પુન કહેવાની છે. કારણ કે વંશરક્ષા કિંવા સ્વાસ્થ્યરક્ષા સિવાય એવી નિકૃષ્ટ વૃત્તિને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવા દઈએ તો બીજી ઉચ્ચતર વૃત્તિઓની વૃદ્ધિમાં તે આડે આવ્યા વિના રહે નહિ અને તેથી સામંજસ્યનો ભંગ થાય. અયોગ્ય અને અનુચિતવૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો એનેજ જો દમન કહેવામાં આવે તો મેં ઉપર કહી તેવી સર્વ વૃત્તિઓનું દમન કરવું એને અનુશીલન કહેવામાં હરકત નથી. એવા અર્થમાં ઇંદ્રિયોનું દમન કરવું એ પરમ ધર્મ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય—વંશરક્ષા અર્થે કામવૃત્તિની [illegible] જરૂર છે, એ વાત ઠીક છે અને એને માટે એની આવશ્યકતા સ્વીકારવી જોઈએ. પણ તે સિવાય બીજી અનેક નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓ છે, તેની સ્ફૂર્તિ માટે આપનું ઉક્ત કથન કેવી રીતે બંધબેસતું થઈ શકે?

ગુરુ—પ્રત્યેક વૃત્તિને માટે મારો ઉપલો ઉપદેશ લાગુ પડી શકે તેમ છે. તુંજ કહે કે એવી કઈ વૃત્તિ છે કે જેને માટે ઉક્ત ઉપદેશ બંધબેસતો ન થઈ શકે?

શિષ્ય.—દાખલાતરીકે ક્રોધ. ક્રોધવૃત્તિનો જડમૂળથી ઉચ્છેદ કરવામાં આવે તો તેમાં હું કાંઈ અનિષ્ટ જોતો નથી.

ગુરુ—આત્મરક્ષા અથવા સમાજરક્ષાને માટે ક્રોધ ઘણો ઉપયોગી છે. સજા કરવાનો અથવા દંડ કરવાનો માર્ગ એ વિધિયુક્ત સામાજિક ક્રોધ નથી તો બીજું શું છે? ક્રોધનો ઉચ્છેદ થાય તો તેની સાથે કાયદા-કાનુનનો પણ ઉચ્છેદ થઈ જાય, અને કાયદા કાનુનનો ઉચ્છેદ થાય તો પછી સમાજનો પણ ઉચ્છેદ થતાં વાર લાગે નહિ.

શિષ્ય—દંડનીતિને હું ક્રોધમૂલક ગણી શકતો નથી. તેને તો દયામૂલકજ ગણવી જોઈએ, કારણ કે દંડનીતિનો પ્રચાર કરનાર અથવા તે પ્રમાણે શિક્ષા કરનાર પુરુ-

એનો ઉદ્દેશ જનસમાજનું કલ્યાણ કરવા સિવાય બીજો કાંઇ મંબરતો નથી. સર્વ લોકોની કલ્યાણ-કામના એજ રાજદંડના પ્રણેતાઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હોય છે.

ગુરુ:—મેં આત્મરક્ષાની વાત તને કહી તેવિષે ગભીરતાથી વિચાર કરી જો. અનિષ્ટકારી મનુષ્યોથી પોતાનો બચાવ કરવાની લાગણી તેનુજ નામ ક્રોધ. એવો ક્રોધ આપણામાં હોય તોજ હરામખોરોની સામે આપણે થઇ શકીએ; અને કોઇની સામે થવું એજ આત્મરક્ષાનો પ્રયત્ન, એમ કહેવું અયોગ્ય નથી. તું કદાચ એમ કહેશે કે અનિષ્ટકારીઓથી બચતા રહેવાનો પ્રયત્ન તો આપણે આપણા બુદ્ધિબળથી કરી શકીએ તેમ છીએ તો પછી ક્રોધની શુ જરૂર છે ? પરંતુ તેની સાથે આ એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે જો કેવળ બુદ્ધિબળથીજ આપણે આપણો બચાવ કરી શકતા હોઇએ તો આપણામાં એટલો બધો આગ્રહ કે વેગ આવી શકે નહિ. દુષ્ટોનુ દમન કરવા માટે આપણામાં જે આગ્રહ, વેગ કે ત્વરા રહેલી છે તે કેવળ ક્રોધનેજ આભારી છે. ધીમે ધીમે જ્યારે મનુષ્યો બીજાને પોતાના જેવાજ–અર્થાત્ આત્મવત્ જોતા શીખશે ત્યારે તેજ ક્રોધ આત્મરક્ષા તથા પરરક્ષામાં એકસરખો ઉપયોગી બની રહેશે. બીજાઓનું રક્ષણ કરવા માટે નિયમબદ્ધ જે ક્રોધ તેને દંડનીતિ કહેવામા આવે છે.

શિષ્ય—અસ્તુ, પરંતુ લોભમા તો મને ધર્મ જેવું કાંઇ લાગતું નથી.

ગુરુ.—જે મનોવૃત્તિની અનુચિત સ્ફુર્તિને "લોભ" એવુ નામ આપવામા આવ્યુ છે તેજ વૃત્તિની ઉચિત કિંવા યોગ્ય સ્ફુર્તિને ધર્મસંગત અર્જનસ્પૃહા (મેળવવાની ઇચ્છા) કહી શકાય. આપણી પોતાની જીવનયાત્રા સહીસલામત રીતે ચલાવવાને માટે, તેમજ જેઓની જીવનયાત્રા નિભાવવાનો ભાર આપણા ઉપર આવી પડયો છે તેમને માટે જે જે વસ્તુની જરૂર પડે તે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી એ પણ ફરજ છે. આ પ્રમાણે યોગ્ય સીમામાં રહીને જે કાંઇ કમાવુ તેને હું દોષપાત્ર લેખતો નથી, પણ એ ઉપરથી માત્ર ધનજ પ્રાપ્ત કરવુ જોઇએ એમ હું કહેવા નથી માગતો. યોગ્ય વસ્તુમાત્રની પ્રાપ્તિ કરવી જોઇએ એવો મારો ઉદ્દેશ છે અને તે ધર્મયુક્ત છે. હવે તેમા જો યોગ્ય સીમાનુ ઉલ્લંઘન થાય તો તે સદ્વૃત્તિ તુરતજ અશુભવૃત્તિમાં–લોભમાં ફેરવાઇ જાય છે. આ પ્રમાણે જે વૃત્તિનુ યોગ્ય સ્ફુરણ એક કાળે ધર્મસંગત હતુ તેજ વૃત્તિનુ અયોગ્ય સ્ફુરણ મહાપાપરૂપ બની જાય છે. મારો કહેવાનો આશય બરાબર સમજી લે. જેને આપણે નિકૃષ્ટવૃત્તિ કહીએ છીએ તે સર્વ વૃત્તિઓને તેની ઉચિત હદમાં ખીલવા દેવી તેનુ નામ ધર્મ અને તેનું ઉલ્લંઘન થવા દેવુ તેનુ નામ અધર્મ. આ સર્વ વૃત્તિઓ એવી તેજસ્વી છે કે જો આપણે સાવચેતી ન રાખીએ તો તે આપોઆપ પણ બળવાન્ થઇ જાય અને આપણા ઉપર અધિકાર જમાવી બેસે. એટલા માટે તેનું યથાયોગ્ય દમન કરવું એજ અનુશીલન

માર્ગનો મૂળ ઉદ્દેશ છે દમન અને ઉચ્છેદ એ બે શબ્દો છેક જુદા અને ભિન્ન અર્થ વાચક છે એ ભૂલી જવાય નહિ. મહાદેવે મન્મથને હૃદયી જ્યારે બળવાન બનતો જોઈ તેનો એક સમયે ઉચ્છેદ કર્યો હતો, પરન્તુ લોકહિતાર્થે તેને પાછો જીવિત કર્યા સિવાય ચાલ્યું નહિ. × શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કૃષ્ણે જે ઉપદેશ કર્યો છે તેમાં પણ ઇંદ્રિયોનો ઉચ્છેદ કરવાનું ક્યાંય કહ્યું નથી દમન કરવાનુંજ સર્વત્ર પ્રબોધ્યું છે, કારણ કે ઇંદ્રિયો સંયમમાં રહે તોજ હૃદયની શાંતિનો ભંગ થાય નહિ. દૃષ્ટાંતરૂપે—

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥

શિષ્ય—અસ્તુ હવે એ બાબત ઉપર વધુ વખત ગાળવાની જરૂર નથી. હવે અધુના ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરે વૃત્તિઓના અનુશીલન સંબંધે કાંઈક ઉપદેશ કરો.

ગુરુ—એ વિષય ઉપર મને પણ એટલા બધા વિસ્તારથી બોલવાની ઇચ્છા નહોતી પરન્તુ કેટલાએક ગરબડો હઠને તેમ કરવું પડ્યું. પ્રથમ તો એ કે તારી શંકાનું નિવારણ કર્યા સિવાય આગળ વધવાનું મને યોગ્ય લાગ્યું નહિ અને બીજું એ કે આજકાલ યોગધર્મની જે ઘેલછા લોકોમાં દાખલ થવા પામી છે તેના પ્રત્યે મને એવો તિરસ્કાર છે કે પ્રસંગોપાત તે વિષે બોલ્યા વિના રહી શક્યો નહિ. યોગની પ્રચ્છન્ન ઘેલછા જેવા બનેલા કેટલાક મનુષ્યોનો અભિપ્રાય એવો છે કે કેટલીક વૃત્તિઓનો સમૂળો ઉચ્છેદ કરી નાખવો અને કેટલીક વૃત્તિઓને હદ ઉપરાંત બળવાન બનાવી દેવી. આ અભિપ્રાય બહુ ભૂલભરેલો છે. વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન થાય નહિ અને એક વૃત્તિની ખીલવણી બીજી વૃત્તિને વિઘ્નરૂપ થાય તો ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી અને એથી કરીને ધર્મ પણ અધર્મરૂપે પરિણમે છે. નિકૃષ્ટવૃત્તિ કે ઉત્કૃષ્ટવૃત્તિ એ ઉભયમાંથી એકકે વૃત્તિનો છેક ઉચ્છેદ કરી નાખવો એ અધર્મ છે. વિષયી અથવા સ્વાર્થી માણસને આપણે અધર્મી કહીએ છીએ તે શા માટે? કારણ કે તેની તે નિકૃષ્ટવૃત્તિઓ ઉચ્ચવૃત્તિઓને આડે આવી એ ઉચ્ચવૃત્તિઓને જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં ખીલવા દેતી નથી. તેજ પ્રમાણે એક યોગી પણ અધાર્મિક છે કારણ કે તે બીજી બધી વૃત્તિઓ તરફ ઉપેક્ષા કરી પોતાની ઉચ્ચવૃત્તિઓનેજ હદથી અધિક પ્રમાણમાં ખીલવ્યા કરે છે. અગત્ય એટલું છે કે ઉચ્ચ અને નીચ

× મન્મથનો ઉચ્છેદ થવા છતાં મનુષ્યો રતિથી પોતાનો બચાવ કરી શક્યા નહિ. એટલા માટે મન્મથને પુનઃ સજીવન કરવો પડ્યો. આ ઉપરથી એટલું સમજવાનું છે કે વૃત્તિઓનો ઉચ્છેદ જેમ ઇષ્ટ નથી તેજ પ્રમાણે વૃત્તિઓને વધારી દેવી એ પણ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી. પૌરાણિક કથાઓનો આ રીતે અર્થ કરવામાં આવે તો તે સાર્થક થાય. એક-બે પૌરાણિક વાર્તાઓનો અર્થ આગળ નિબંધમાં હવે પછી અમે આપીશું.

વૃત્તિના ભેદોને લઇને સ્વાર્થી તથા વિષયી માણસને હલકી કોટીનો અધાર્મિક, અને યોગી તથા કઠોર તપસ્વીને ઉચ્ચ કોટીનો અધાર્મિક કહીએ તો કાંઇ ખોટું નથી. અધાર્મિક તો બન્નેય છે. જો મને ખરૂં પૂછે તો હું તો એટલે સુધી કહું છું કે વસ્તુત એકે વૃત્તિ નિકૃષ્ટ કે અનિષ્ટકર નથી. આપણા પોતાના દોષને લઇને કોઈ વૃત્તિ અનિષ્ટકર થાય તો તેમાં એ વૃત્તિને શામાટે નિંદવી ? નિકૃષ્ટ જેવી કોઇ વસ્તુજ પરમાત્માએ આપણને આપી નથી. તેની પાસે નિકૃષ્ટ કે ઉત્કૃષ્ટ એવો કશો ભેદજ નથી તેણે જે જે કાંઇ કર્યું છે તે કેવળ અમુક ઉપયોગ પૂરતુંજ કર્યું છે, અને જ્યાંસુધી અમુક વસ્તુ ઉપયોગી હોય ત્યાંસુધી તે ઉત્કૃષ્ટજ રહે છે ખરૂં છે કે જગતમાં કેટલુંક અમંગળ જેવું પણ છે, પરંતુ એ અમંગળ મંગળની સાથે એવા તો ગાઢ સંબંધથી જોડાયલું છે કે તેને મંગળનો એક અંશવિશેષ લેખીએ તો તે કોઇ રીતે અયોગ્ય નથી આપણી સર્વ વૃત્તિઓ મંગળમયજ છે જ્યારે તેનાથી કાંઇ અમંગળ થઇ જાય ત્યારે સમજવું કે તે આપણા પોતાના દુરુપયોગ અથવા દોષનુંજ પરિણામ છે જગતસંબંધી શાંત રીતે તું વિચારો કરશે તો તને જણાશે કે આપણું મંગળ કરવા સિવાય જગત રચનાનો બીજો ઉદ્દેશજ નથી નિખિલ વિશ્વના સર્વ અંશો મનુષ્યોની વૃત્તિને કેવળ અનુકૂળતાજ આપી રહ્યા છે એટલાજ માટે યુગોના યુગો વીતવાની સાથે મનુષ્ય-જાતિની એકંદરે ઉન્નતિજ થતી રહી છે–એકંદરે અવનતિ તો થઇજ નથી, કારણ કે ધર્મ સિવાય ઉન્નતિનું બીજું એકકે કારણ નથી જે નાસ્તિક વૈજ્ઞાનિકધર્મનું ઉપહાસ્ય કરી વિજ્ઞાનનેજ જગતની ઉન્નતિના કારણરૂપ માને છે તે બિચારો એટલું સમજી શકતો નથી કે તેનું વિજ્ઞાન એ પણ ધર્મનોજ એક અંશ–ભાગ છે, અને પોતેજ તે અંશનો ધર્માચાર્ય છે તે વૈજ્ઞાનિક જ્યારે "લૉવ"નો મહિમા ગાય છે, અને આપણે જ્યારે પ્રભુના નામનું ઉચ્ચારણ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે સર્વ માત્ર એકજ ક્રિયા કરીએ છીએ–એકજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ. બન્નેની વાણી કેવળ વિશ્વેશ્વરનુંજ કીર્તન કરે છે મનુષ્યો ધર્મની પાછળ આવાં ઉપહાસ્યો તથા કટાક્ષો શામાટે કરતા હશે તેનું કારણજ હું સમજી શકતો નથી.

अध्याय ७ मो–सामंजस्य अने सुख

ગુરૂ —નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓ સંબંધી વાત રહેવા દઇ હવે ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના સંબંધમાં જે કાંઇ કહું તે લક્ષપૂર્વક સાંભળ.

શિષ્ય —આપ કહી ગયા છો કે ભક્તિ વિગેરે કેટલીક કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ ખૂબ આગળ વધી શકે તેવી છે, અને તથી તેને વિસ્તાર પામવા દઇએ તોજ સર્વ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય જળવાઇ રહે. એથી ઉલટી રીતે કામાદિ વૃત્તિઓ એવી છે કે

તો એ વિસ્તાર પામતી અટકાવવામાં ન આવે તો સામંજસ્યનો ભંગ થયા વિના રહે નહિ એને મગરની વૃત્તિઓ વિસ્તાર પામવાની શક્તિ ધરાવે છે એ વાત તો આપ પણ કબૂલ કરી ગયા છો. જો ઉભયવિધ વૃત્તિમાં વિસ્તાર પામવાની એક સરખી શક્તિ રહેલી છે તો પછી ભક્તિ વિગેરેને આગળ વધવા દેવા અને ગમાદિ વૃત્તિને અમુક સીમાથી આગળ વધવા ન દેવી તેનું શું કારણ? આપ કહી ગયા છો કે જો ગમાદિ વૃત્તિ બળવાન બની જાય તો ભક્તિ પ્રીતિ અને દયાદિ વૃત્તિઓ બરાબર ખીલી શકે નહિ પરંતુ ભક્તિ-પ્રીતિ આદિ વૃત્તિ જો બળવાન થઇ જાય તો કામ-ક્રોધાદિની ઉત્તમ રીતે ખીલવણી થઇ શકે નહિ અને તેથી સામંજસ્યનો ભંગ થાય, તેમ કોઇ કહે તો તેનું સમાધાન આપ કેવી રીતે કરો?

ગુરુ—શારીરિક વૃત્તિઓ કે જેને પાશવવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ જે વૃત્તિ પશુઓમાં પણ છે, અને આપણામાં પણ છે તે વૃત્તિ આપણા જીવનની રક્ષાને માટે અથવા તો વંશની રક્ષાને માટે જરૂરની છે એમ આગળ કહી ગયો છું. પરંતુ આ પાશવવૃત્તિ પોતાની મેળેજ સ્ફુરી શકે એવી હોવાથી તેને ખીલવવાને માટે અનુશીલનની કે પ્રયત્નની જરૂર રહેતી નથી દાખલાતરીકે ક્ષુધા અને તૃષા માટે આપણે કંઇ ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી તેમજ ઉપવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને પણ કોઇ ખાસ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરાય જોવામાં આવતી નથી અહીંઆં એક વાત બહુજ લક્ષમાં રાખવાની છે સ્વતસ્ફુર્ત વૃત્તિ અને સહજ વૃત્તિ એ બે ઉંડે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ છે જે વૃત્તિ જન્મની સાથેજ આપણામાં ઉતરી આવી છે તેને સહજ કહી શકાય અને સર્વ વૃત્તિ સહજ—દેહની સાથેજ ઉત્પન્ન થયેલી છે પરંતુ સર્વ વૃત્તિને સ્વતસ્ફુર્ત (પોતાની મેળેજ સ્ફુરવાવાળી) કહી શકાય નહિ જે સ્વતસ્ફુર્તિવાળી વૃત્તિ છે તેને બીજી વૃત્તિનું અનુશીલન કદી દરકત કરી શકતું નથી

શિષ્ય—હાઇ સમજાતું નહિ જે વૃત્તિ સ્વતસ્ફુર્ત નથી તે બીજી વૃત્તિના અનુશીલનથી શામાટે લુપ્ત થાય?

ગુરુ—અનુશીલનને માટે ત્રણ વસ્તુ જરૂરની છે (૧) સમય (૨) શક્તિ—અને (૩) અનુશીલનનું ઉપાદાન—અર્થાત્ જે વડે વૃત્તિનું અનુશીલન થાય તે આચારના કાળમાં આપણી શક્તિ અને સમય અત્યંત પરિમિત છે મનુષ્યજીવન અમુક વર્ષ કરતાં વધારે લબાઇ શકતું નથી ભરણ-પોષણ અર્થે વખતનો જે ભાગ આપવો પડે છે, તેના હિસાબે વૃત્તિઓને ખીલવવાનો સમય આપણને બહુજ અલ્પ મળે છે એ વાત નિર્વિવાદિત છે હવે જો આ વ્યવહારના સમયનો કોઇ પણ રીતે સદુપયોગ ન થાય તો વૃત્તિઓના અનુશીલનને માટે બીજો સમય મળી શકે નહિ. સમયનો દુરુપયોગ ન થાય તેટલા માટે એવો નિયમ કરવો જોઇએ કે ' જે વૃત્તિને માટે અનુશીલનની જરૂર નથી અર્થાત્ જે સ્વતસ્ફુર્ત છે તેના અનુ

શીલનને માટે હું વધારે વખત આપીશ નહિ; અને જે વૃત્તિને અનુશીલનની જરૂર છે, અર્થાત્ પ્રયત્ન કરવાથીજ જે વૃત્તિ ખીલી શકે તેમ છે તેની પાછળજ હું બાકીના સમયનો ઉપયોગ કરીશ." એવો નિયમ જો ન કરવામાં આવે અને સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિના નિરર્થક અનુશીલન પાછળજ સઘળો સમય વીતાવી દેવામાં આવે તો સમયના સંકોચને લઇને અન્ય વૃત્તિઓનું આવશ્યક તથા યોગ્ય અનુશીલન ન થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, અને એમ થાય તો બાકીની વૃત્તિઓ અપક્વ અવસ્થામાજ પડી રહે એમ કહેવાની જરૂર નથી. સમયના સબંધમાં જેમ ઉપલી વાત સત્ય ઠરે છે તેવીજ રીતે શક્તિના સબંધમાં પણુ એજ વાત લાગુ પાડી શકાય. આપણામા કાર્ય કરવાની જે શક્તિ રહેલી છે તે મોટે ભાગે પરિમિત છે, અને આજીવિકા ચલાવવા માટે તેનો ઘણો ખરો ભાગ આપવો પડે છે. આથી કરીને સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિઓને કેળવવા માટે જે શક્તિ ખર્ચવી જોઇએ તે આપણાથી ખર્ચી શકાતી નથી. તેમાં પણ પાશવૃત્તિઓને અધિક પોષણ આપવાથી શક્તિનો ઘણો ક્ષય થાય છે એ વાત પણ લક્ષમા રાખવી જોઇએ. બીજી વાત એ પણ સમજવાયોગ્ય છે કે સ્વતઃસ્ફુર્ત પાશવવૃત્તિના અનુશીલનના ઉપાદાનમાં× અને માનસિક વૃત્તિના અનુશીલનના ઉપાદાનમાં પરસ્પર ભારે વિરોધ રહ્યા કરે છે. વધારે સ્પષ્ટરીતે કહું તો જ્યા પાશવવૃત્તિ બળવાન હોય ત્યા માનસિક વૃત્તિ સંપૂર્ણ બળથી ખીલી શકતી નથી. જે મનુષ્ય વેશ્યાઓના મંડળમા રાતદિવસ વસતો હોય તેના હૃદયમાં ઈશ્વરસબંધી વિચારો આવવા પ્રાયઃ અસભવિતજ છે, કોઇ ભયંકર ગુસ્સાવાળા લશ્કરી માણુસ પાસે જેમ દીન ભિક્ષુક જતા થરથરે છે તેમ વિલાસની પાસે જતાં વિશુદ્ધિ પણુ કમકમે છે ! ટુકામાં કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે પાશવવૃત્તિઓ શરીરની રક્ષાને માટે અથવા જાતિની રક્ષાને માટે ઉપયોગી છે તેને લઇને હો, કે વંશપરપરાથી તેની ખીલવણી થતી આવે છે તેને લઇને હો કે પછી આહાર, વિહાર, રીતરીવાજના દોષોને લીધે માણુસો નબળા બનતા ચાલીને પાશવવૃત્તિઓના દુરુપયોગને રોકી શકતા નથી તેને લઇને હો-ગમે તેમ હો-પણુ એ વૃત્તિઓ એટલી બધી બળવાન હોય છે કે તેની ખીલવણી કરતી વખતે સમસ્ત હૃદય ઉપર તેની સત્તા વર્તવા લાગે છે, અને બીજી કોઇ વૃત્તિને ખીલવાનો અવકાશ મળતો નથી.

હવે જે વૃત્તિઓ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી તેને કેળવવાને માટે આપણે આપણા અવકાશના અવસરનો ઉપયોગ કરીએ અથવા આજીવિકાના નિર્વાહમાથી બાકી રહે તેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ તો તેથી સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિને કોઇ પણુ પ્રકારનું

× ઉપાદાન એટલે વસ્તુની ઉત્પત્તિમા અનિવાર્ય સાધન જેમકે માટી વિના ઘડો થઇજ શકે નહિ માટે માટી એ ઘડાનું ઉપાદાન કારણુ કહેવાય, ઉપાદાનને અંગ્રેજીમાં "મટિરીઅલ કૅાઝ" કહેવામા આવે છે. અનુવાદક.

વિઘ્ન થતું નથી કારણ કે તે વૃત્તિઓ પોતેજ સ્વતઃસ્ફુર્ત હોય છે, તેની પ્રાકૃત ખુબીને માટે કોઇને કશો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી એ વાત હું તને આગળ કહી ગયો છું નિ સંશય એટલું થાય કે જેમ જેમ માનસિક વૃત્તિઓ કેળવાય તેમ તેમ પાશવવૃત્તિઓ દબાતી જાય અર્થાત્ બન્નેનાં ઉપાદાનો ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી પાશવવૃત્તિઓનું દમન થાય એ સ્વાભાવિક છે પરન્તુ વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય દમન એજ વસ્તુત વૃત્તિઓનું યથાર્થ અનુશીલન છે

શિષ્ય —પરન્તુ યોગીઓ અન્ય વૃત્તિઓને પૂર્ણ કેળવીને અથવા તો બીજા કોઇ ઉપાયથી પાશવવૃત્તિનો ઉચ્છેદ ધ્વંસ કરી નાખે છે તે યોગ્ય કહેવાય કે નહિ ?

ગુરુ —પ્રયત્ન કરવાથી ગમાદિ વૃત્તિનો ઉચ્છેદ ન થાય એવું કાંઇ નથી પરન્તુ તે વ્યવસ્થા અમારા અનુશીલન ધર્મમાં નથી. સન્યાસ ધર્મને માટેજ તેને રહેવા દે કારણ કે સન્યાસ એ નિવૃત્તિનો માર્ગ છે અને અનુશીલન એ પ્રવૃત્તિનો માર્ગ છે

શિષ્ય —ઠીક, આપના સામંજસ્યતત્ત્વનો સામાન્ય નિયમ સમજાય તેવો છે અર્થાત્ જે સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિ છે તેને બહુ વધવા ન દેવી અને જે વૃત્તિ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી તેને ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વાત તો બરાબર સમજાઇ, પરન્તુ તેમાં એક વાંધો છે પ્રતિભા—જેને અંગ્રેજીમાં જીનીયસ " કહેવામ આવે છે તે શું સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી ? પ્રતિભા એ કોઇ એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિ નથી એ વાત મારા જાણવામાં છે પરન્તુ ધારો કે કોઇ માનસિકવૃત્તિ એવી હોય કે જે પોતાની મેળે બળ કરી આગળ વધવા માગતી હોય તો શું તેને વધવા ન દેવી ? હું માનું છું કે એવી વૃત્તિને દબાવવી તેના કરતા આત્મહત્યા કરવી એજ વધારે યોગ્ય છે

ગુરુ —તારૂં કહેવું બરાબર છે

શિષ્ય —જો ઉક્ત કથન યથાર્થ હોય તો હવે પ્રશ્ન એ છે કે અમુક વૃત્તિને વધવા દેવી અને અમુકને ન વધવા દેવી એનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ? અમુક વસ્તુ પીતળની છે કે સુવર્ણની છે એનો નિશ્ચય કરવા માટે કોઇ કસોટી તો જોઇએ ને ? આપની પાસે એવો કોઇ કસોટીનો પત્થર છે ?

ગુરુ —હું કહી ગયો છું કે સુખનો ઉપાય ધર્મ છે, અને મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ એજ સુખ છે એટલા માટે સુખ એજ આપણી કસોટી.

શિષ્ય —બહુ ભયંકર વાત ! હું એમ કહું કે ઇન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિ એજ ખરૂં સુખ છે તો આપ તેની સામે કેવી રીતે વાંધો લઇ શકશો ?

ગુરુ —નહિ. હવે તારાથી એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે સુખ એટલે શું એ વિષય હું તને આગાઉ સમજાવી ગયો છું આપણી સમસ્ત વૃત્તિઓનું સ્ફુર્તિ સમસ્ત વૃત્તિઓનું પરસ્પર સામંજસ્ય અને તેમની યથાયોગ્ય પરિતૃપ્તિ એજ યથાર્થ સુખ છે

શિષ્ય —ત્યારે એ વિષય મારાથી બરાબર સમજાયો નથી સમસ્ત વૃત્તિઓની એકી સાથે સ્ફુર્તિ અને પરિતૃપ્તિ થવા દેવી તેમાં યથાર્થ સુખ હશે કે પ્રત્યેક ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિની સ્ફુર્તિ તથા પરિતૃપ્તિ થવા દેવી તેમા યથાર્થ સુખ હશે ?

ગુરૂ —સમસ્ત વૃત્તિઓની એકીસાથે યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિ થવા દેવી તેજ યથાર્થ સુખ. ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિની સ્ફુર્તિ તથા પરિતૃપ્તિ એ તો સુખનો આભાસ અથવા અશમાત્ર છે

શિષ્ય —ત્યારે કયી રીતે કરવી ? સુખનો અશમાત્ર પ્રાપ્ત થતો હોય તો તે વૃત્તિને ખીલવા દેવી કે એકીસાથે સમસ્ત વૃત્તિઓને ખીલવા દેવી ?

ગુરૂ —સમસ્ત વૃત્તિઓને એકીસાથે ખીલવા દેવી અને તેથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તેજ યથાર્થ સુખ લેખવુ

શિષ્ય —એ વાત બરાબર સમજાતી નથી. ધારો કે હુ ચિત્રવિદ્યામા કુશળ છુ કેટલીક માનસિકવૃત્તિઓ સારી રીતે કેળવાય ત્યારેજ એવી વિદ્યાઓમા કુશળ થવાય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી અહીંઆ સ્વાભાવિકરીતેજ એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે મારે મારી ચિત્રવિલાસબધી વૃત્તિઓની ખીલવણીમા તલ્લીનતાપૂર્વક લાગ્યા રહેવુ કે નહિ ? આપ તેના ઉત્તરમા એક જ વાત કહેશો કે " સમસ્ત વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિ એકીસાથે થઇ શકે અને કોઇપણ એક વૃત્તિને બીજી વૃત્તિ હાનિ ન કરે એ પ્રમાણે તમારે તમારી વૃત્તિને ખીલવવી " અર્થાત્ હુ એક ચિત્ર આલેખવાને માટે હાથમા પીછી પકડુ તે પહેલાં મારે આટલી વાતો ઉપર વિચાર કરી લેવો જોઇએ કે 'આ ચિત્ર તો હુ આંકુ છુ, પરતુ એથી મારી શારીરિક શક્તિઓને કાંઇ વિઘ્ન નડશે કે નહિ ? મારી આખ અને કાનની શક્તિને કાંઇ સહન કરવુ પડશે કે નહિ ? ઈશ્વર પ્રત્યેની મારી ભક્તિ તથા મનુષ્યો પ્રત્યેની મારી પ્રીતિમા કાંઇ ઓછ વધ આવશે કે નહિ ? દીનદરિદ્રો પ્રત્યેની મારી દયામાં, સત્ય પ્રત્યેના અનુરાગમા પુત્રો પ્રત્યેના સ્નેહમાં, શત્રુ પ્રત્યેના ક્રોધમાં, કિંવા કાવ્યસબધી મારી કલ્પનામા અને સાહિત્યસબધી મારી સમાલોચનામા કાંઇ વિઘ્ન આવશે કે નહિ ? એક સામાન્ય વૃત્તિને કેળવતાં પહેલાં આટલી બધી બાબતો ઉપર વિચાર કરી લેવો એ શુ અનવાયોગ્ય છે ?

ગુરૂ —અલબત્ત એ કામ કઠિન છે પરતુ એટલુ ચોક્કસ સમજી રાખજે કે ધર્માચરણ એ કાંઇ નાના છોકરાંની રમત નથી ધર્માચરણ અત્યત કઠિન વ્યાપાર છે જગતમા યથાર્થ ધાર્મિક પુરુષોનો બહુધા અભાવ રહ્યા કરે છે તેનુ પણ એજ કારણ છે ધર્મ એજ સુખનો એકમાત્ર ઉપાય છે, પરતુ એમ ભેટ કોઇ હાલે સુખ મળી જતુ નથી સુખને પ્રાપ્ત કરવાને માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ એ પ્રયત્ન કઠિન તો છે, પરતુ અસાધ્ય તો નથીજ

શિષ્ય:—પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે ધર્મ સમસ્ત જનસમાજને ઉપયોગી થઇ શકે એવો હોય તોજ તે ઉચિત લેખાય

ગુરુ:—મારાથી કે તારાથી ધર્મ ઉત્પન્ન કરી શકાતો હોત તો આપણે જનસમાજને ઉપયોગી બની શકે એવી રીતનો ધર્મ તૈયાર કરી આપત—પોતાનો "ઓર્ડર" મળતા તે પ્રમાણે ધર્મને તૈયાર કરી મોકલી આપી શકત, પરંતુ ધર્મ એ વસ્તુ કંઇ એવી નથી કે આપણી ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે તેને બદલી નાખી શકીએ ધર્મ તો ઇશ્વરી નિયમોને આધીન છે ધર્મના પ્રણેતાઓએ જે રીતે તેનું બંધારણ કર્યું છે તેજ રીતે આપણે તેને સમજવો જોઇએ. છતા ધર્મ જનસમાજને માટે નિરુપયોગી કિવા અનુપયોગી છે એમ તો કહી શકાય નહિ. પ્રયત્ન કરવાથી અનુશીલનદ્વારા સર્વ કોઇ ધર્મને માટે અધિકારી થઇ શકે છે એક વખતે સમસ્ત મનુષ્યજાતિ ધર્મને માટે યોગ્ય બની શકશે, એમ પણ હુ દૃઢ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકુ છુ. જ્યાંસુધી તમે પરમ ધાર્મિક બની શકો નહિ ત્યાંસુધી તમારે તમારા આદર્શનું અનુકરણ કરવામાં કોઇ જાતનો પ્રમાદ કરવો ઘટે નહિ. આદર્શસબધે મેં જે કાંઇ કહ્યુ છે તે એકવાર પુન યાદ કરી લે. આદર્શ પુરુષો કેવા હોય તેનુ બરાબર સ્મરણ કરી શકશે તો તારી શકાનુ સમાધાન તુ પોતેજ કરી શકશે

શિષ્ય:—પરતુ જો હુ એમ કહુ કે મને તમારા એ તત્ત્વજ્ઞાનવાળા કે દુષ્પ્રાપ્ય સુખની જરૂર નથી, મને તો ઇન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિનુ સુખ મળે એજ ઇચ્છા છે તો આપ શુ કહેશો ?

ગુરુ:—બીજુ શુ કહુ ? માત્ર એટલુજ કહીશ કે તેં જે સુખ કહ્યું તે સુખ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ધર્મની જરૂર નથી, અધર્મ એજ એક માત્ર એવા-ઇંદ્રિય સુખનો ઉપાય છે

શિષ્ય:—ઇંદ્રિયોની પરિતૃપ્તિમાં શુ સુખ નથી ? ત્યા પણ ઇંદ્રિયવૃત્તિનુ સ્ફુરણ તથા સાર્થક્ય તો છેજ તો પછી ઇંદ્રિયના વિષયોને નિર્મૂળ કરી નાખી દયા-પ્રીતિ-ભક્તિ આદિ વૃત્તિઓને વિશેષ બળવાન્ શામાટે બનાવવી તેનું કારણ સમજાતુ નથી. ઇંદ્રિયના વિષયોને વધારે પ્રમાણમાં પોષણ આપીએ તો દયા-દાક્ષિણ્ય આદિ વૃત્તિઓનો ધ્વંસ થઇ જાય એવો ભય રહે છે, એમ આપે અગાઉ કહ્યુ છે. હું તેના ઉત્તરમા કહુ છુ કે ધ્વસ થતો હોય તો ભલે થાય, મારે ઇંદ્રિયસુખોથી શામાટે દૂર રહેવુ ?

ગુરુ:—તારી એ કલ્પના બહુ ભૂલભરેલી છે. તોપણ હું તેનો ઉત્તર આપવા યત્ન કરીશ. તને ઇન્દ્રિય-વિષયોની પરિતૃપ્તિમાં સુખ લાગતું હોય તો ભલે હું ઇન્દ્રિય-વિષયો ભોગવવાની સંપૂર્ણ છૂટ આપુ છુ, એટલુજ નહિ પણ એક દસ્તાવેજ સુદ્ધાં લખી

આપું છું કે તને કોઇ તારા વિષયસુખમાં કોઇપણ પ્રકારની હરકત કરશે નહિ-તારી નિંદા પણ કોઇ કરશે નહિ. ફક્ત કોઇ હરકત કરે કે નિંદા કરે તો તેને મારે હું તને તુકશાની આપવાને પણ તૈયાર રહીશ. મારા દસ્તાવેજના બદલામાં તારે પણ એક દસ્તાવેજ લખી આપવો પડશે, અને તેમાં તારે લખી આપવું પડશે કે— " હવે આમાં કાંઇ સુખ લાગતું નથી, એમ કહીને હું વિષયભોગોથી કોઇ કાળે કંટાળીશ નહિ, વિષયોની પરિતૃપ્તિ અર્થે મારે ગમે તેટલી મહેનત કરવી પડે, ગમે તેટલાં કષ્ટો ખમવાં પડે, ગમે તેટલા રોગના દુખલાઓ સહન કરવા પડે, ગમે તેટલો આયુષ્યનો ક્ષય થાય તોપણ વિષયભોગોની નિંદા કરી નાસી છૂટવાનો સંકલ્પ કદી પણ નહિ કરૂં. "કેમ. આવો દસ્તાવેજ લખી આપવાને તું તૈયાર છે?

શિષ્ય:—મહેરબાની આપની. હું એવા દસ્તાવેજથી બંધાવા રાજી નથી; પરંતુ હું જાણવા માગું છું કે જેમણે સમસ્ત જીવન ઇંદ્રિયોના વિષયો ભોગવવા પાછળજ ગુમાવી દીધું હોય એવા મનુષ્યો પણ શું આ સંસારમાં નહિ હોય? હું ધારૂં છું કે એવા મનુષ્યો એક-બેજ નહિ પણ સંખ્યાબંધ મળી આવે તેમ છે.

ગુરુ:—એવા મનુષ્યો સંસારમાં અનેક હશે એમ આપણને માની લેવામાં કશો બાધ નથી; પરંતુ આપણે કેવળ બહારનીજ ખબર રાખીએ છીએ; તેમના અંતઃકરણમાં શું શું થતું હશે તેની કલ્પના કોણ કરી શકે તેમ છે? વસ્તુતઃ જો વિષયી મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં ઉતરીને આપણે તપાસ કરીએ તો આપણને સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે કે તે ઇન્દ્રિયપરાયણ લોકો ઇન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિ અર્થે જે પ્રબળ પ્રયત્ન કરે છે તેના પ્રમાણમાં તેઓ પરિતૃપ્તિનું સુખ લેશ પણ અનુભવી શકતા નથી. વિષયોથી જો તૃપ્તિ થાય તો પછી તેના ઉપર કંટાળો પણ આવવોજ જોઇએ; પરંતુ વાસનાઓની સંપૂર્ણ પરિતૃપ્તિ થતીજ નથી, અને તેટલાજ માટે તે ઇંદ્રિયપરાયણ મનુષ્યોનો પ્રબળ યત્ન સતત ચાલુ રહ્યા કરે છે. તેમના અંતઃકરણમાં રાતદિવસ અશાંતિનો અગ્નિ સળગતો હોય છે. એ અગ્નિ શાંત કરવાને તે બિચારા શાંતિરૂપી પાણીની તપાસમાં ચોતરફ ભમી ભમીને અશાંતિમાં ઉલટો વધારોજ કરે છે; પણ એ વાત તેમને કોણ સમજાવે?

શિષ્ય:—ફક્ત એવા પણ અનેક મનુષ્યો જોવામાં આવે છે કે જેઓ રાતદિવસ ઇંદ્રિયના વિષયોમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે તોપણ તેનાથી તેમને કંટાળો આવતો નથી. દાખલાતરીકે દારૂડીયાઓનેજ લ્યો. કેટલાક દારૂડીયા માણસો મેં એવા જોયા છે કે તેઓ આખો દિવસ દારૂ પીવા કરે છે, અને ઘેનમાં ને ઘેનમાંજ વખત પસાર કરે છે, ફક્ત તેઓ દારૂથી કંટાળી ગયા હોય એમ કોઇ દિવસ જણાતું નથી. પરિતૃપ્તિના અંતે કટાળો આવતો હોય તો પછી શામાટે તેઓ દારૂ તજી દેતા નથી-શામાટે દારૂ તજી દેવાની ઇચ્છા પણ કરતા નથી?

ગુરુ—"શામાટે તજી દેતા નથી" એનો અર્થ સમજી લે. "તજી દેતા નથી" તેનું કારણમાત્ર એટલું જ છે અને તે એજ કે તજી શકતા નથી; કારણ કે વખત જતાં દારૂ પીવાની લાલસા એક વ્યાધિ સમાન બની જાય છે. ડૉક્ટરો તેને 'ડિપ્સોમેનીઆ' કહે છે તેને માટે દવા અને ચિકિત્સા છે રોગીની એકલી ઇચ્છા માત્રથી તે રોગ દૂર થઇ જતો નથી રોગીનો રોગ દૂર કરવો એ વૈદ્યના હાથમાં છે દવા નિષ્ફળ જાય તો રોગનું અનિવાર્ય પરિણામ રોગીને સહન કર્યા વિના ચાલે નહિ—અર્થાત્ ભગવાન પોતે આવીને રોગીનો ઉદ્ધાર કરે દારૂડીયો માણસ દારૂ છોડી દેવા માગતો નથી, એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ, પણ છોડી દઇ શકતો નથી એમ કહેવું એજ વાજબી છે લોકો ગમે તેમ કહે, પરંતુ હું તો ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે દારૂડીયાની ટોળીમાંથીજ દારૂ છોડી દેવાની ઉત્કંઠાવાળા અનેક માણસો તને મળી આવશે જે દારૂડીયો માણસ અઠવાડીયામાં એકવાર દારૂ પીએ છે તે આજે એમ કહી શકશે કે—'દારૂ પીવો શામાટે તજી દઉં'?" કારણ કે તે વખતે તેની દારૂ પીવાની ઇચ્છા અત્યંત બળવાનપણે તેનામાં વર્તતી હોય છે બળવાન બનેલી દારૂની તૃષ્ણાજ તેના મુખમાંથી ઉક્ત શબ્દો બહાર કઢાવે છે પરંતુ જો મનુષ્યની દારૂ પીવાની તૃષ્ણા પરિતૃપ્ત થાય છે તો મનુષ્ય પોતેજ પોતાને જગતના સર્વ મનુષ્યો કરતાં વિશેષ દુખી સમજવા લાગે છે કેવળ દારૂ પીવાના સબંધમાંજ આ વાત લાગુ પડે છે એમ નથી વસ્તુત સર્વ પ્રકારની ઇંદ્રિયવાસનાઓનું એ પરિણામ અનિવાર્ય છે. એક વ્યભિચારી મનુષ્ય પોતાની વિષયવાસનાને ખેલાવી દે તો તેનું ફળ એક ખાસ પ્રકારના રોગરૂપે તેને સહન કરવું પડે. તેને માટે પણ ઔષધ છે અને ઔષધ નિષ્ફળ થાય તો મૃત્યુ પોતે અકાળે આવીને તેને રોગમાંથી મુક્ત કરે છે. મને મારા એક ડાક્ટર મિત્રે એક રોગીના સબંધમાં એવી વાત કરી હતી કે "અમુક રોગી મનુષ્ય એટલો બધો વ્યભિચારી હતો કે છેવટે તેને હાથ-પગ બાંધીને હૉસ્પીતાલમાં લાવવો પડ્યો અને ત્યાં તેના હાથ-પગ ઉપર તથા બીજા અંગ-પ્રત્યંગ ઉપર છરી અને સૂઇ વતી કેટલાક જખમો કર્યા ત્યારે તે શાંત થયો" બહુ ભોજન કરનારા પેટભરાઓની વાત તો તે સાંભળીજ હશે. એક એવા માણસનો મને થોડા વખત ઉપર પરિચય થયો હતો તે માણસ ભોજન વખતે એટલું બધું હસી હસીને ખાતો કે છેવટે તેને સંગ્રહણીનો રોગ લાગુ પડ્યો. ક્ષુધાવૃત્તિને હદ ઉપરાંત પોષણ આપવાથી કેવાં ભયંકર પરિણામો આવે છે તે સર્વને પરિચિત છે. તે માણસ પોતે મૂર્ખ પણ ન હતો તે સારી રીતે સમજતો હતો કે વધારે પડતું ભોજન કરવાથી કોઇ રીતે લાભ નથી, અને તે માટે ખાવાના લોભને સંયમમાં રાખવાનો પણ પ્રયત્ન કરતો. પરંતુ ક્ષુધાવૃત્તિનું અયોગ્ય અનુશીલન તેનામાં એટલું બધું બળવાન થઇ ગયું હતું

કે તે પોતે પોતાનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરી શકતો નહિ છેવટે તે ભિખારી અકાળે મરણને શરણ થયો ! તુંજ કહે કે એને શું "સુખ" કહેવું ઉચિત છે ?

શિષ્ય:—આપની સુખસંબંધી વ્યાખ્યા હવે સમજાય છે. જે સુખ ક્ષણિક હોય તેને સુખ કહી શકાય નહિ એજ આપના કથનનો આશય છે ને ?

ગુરુ:—ક્ષણિક સુખ હોય તોપણ તેને સુખ શામાટે ન કહેવાય ? ધાર કે મને એક સુંદર ગુલાબનું ફુલ મળે છે, અને તેની સુગંધનો આનંદ લઉં છું. આ પુષ્પ તથા તેની સુગંધ ક્ષણિક છે તોપણ તેનાથી સુખપ્રાપ્તિ નથી થતી એમ કેમ કહેવાય ? એક ઉસ્તાદ ગવૈયો આપણને એક સુંદર ગાયન સંભળાવીને ચાલ્યો જાય ત્યારે ગાયનથી મળતો આનંદ પણ બંધ થઇ જાય, એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ એ ક્ષણિક સુખને સુખ નથી એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? મતલબ કે ગમે તે સુખ ગમે તેટલું ક્ષણિક હોય તોપણ તેને સુખ તો કહેવુંજ જોઇએ

શિષ્ય:—હવે સમજ્યો. જે સુખ ક્ષણિક હોય અને જેના પરિણામે ઘણા લાંબા વખત સુધી દુઃખ ભોગવવું પડે તેને સુખ ન કહેવાય એવા પ્રકારનું સુખ તે દુઃખની પ્રથમાવસ્થાજ છે, એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી કેમ ? એમજ ને ?

ગુરુ:—હવે માર્ગ ઉપર આવ્યો પરંતુ એ વ્યાખ્યા ન્યાયની દૃષ્ટિએ દૂષિત છે એટલા માટે સુખના બે ભેદ પાડીએ તો ઠીક (૧) સ્થાયી અને (૨) ક્ષણિક, તેમાં—

શિષ્ય—સ્થાયી સુખ કોને કહેવું ? ધારો કે કોઇ એક વિષયાસક્ત વ્યક્તિ પાંચ વર્ષ સુધી ઇંદ્રિયસુખ ભોગવે છે પાંચ વર્ષ સુધી સુખ ભોગવવાનો પ્રસંગ મળવો એ આ જગતમાં અસ્વાભાવિક પણ નથી હવે એટલી મુદતના સુખને ક્ષણિક સુખ કહેવાય કે નહિ ?

ગુરુ:—પહેલી વાત તો એ કે સમસ્ત જીવનની સરખામણીમાં પાંચ વર્ષ એ એક મુહૂર્ત જેટલાં પણ નથી તું પરભવ માનતો હો યા ન માનતો હો પણ હું તો માનું છું, અને એટલા માટે કહું છું કે અનંતકાળની સાથે સરખામણી કરતાં પાંચ વર્ષ કશીજ બીસાતમાં લેખાય નહિ અત્રે પ્રસંગોપાત મારે કહી દેવું જોઇએ કે પરભવનો ભય બતાવી હું તને ધાર્મિક બનાવવા માગતો નથી, કારણ કે અનેક મનુષ્યો પરભવને માનતા નથી-વાણીમાત્રથી ભલે માનતા હોય પણ હૃદયથી પરભવને માનનારાની સંખ્યા બહુ અલ્પ છે ઘણા મનુષ્યો તો એમજ માની બેઠા છે કે પરભવનો ભય એ બીજું કશુંજ નથી, પણ લઘુ વયના બાળકોને ડરાવવા માટે જેમ બાવાનો ભય બતાવવામાં આવે છે, તેના જેવોજ એક પ્રકારનો મિથ્યા ભ્રમમાત્ર છે ઘણા ખરા મનુષ્યો આજકાલ પરભવને માનતા નથી તેનું પણ એજ કારણ છે જે ધર્મનો પાયો "પરભવના ભય" ઉપર ચણવામાં આવે

છે તે ધર્મ અત્યારે જનસમાજના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. જે ભય એક વખતે આપણા દેશમાં પ્રબળપણે વર્તતો હતો અને જે ભયને લીધે એક કાળે પૂરેપૂરાં પણ ધર્મના સંસ્કારો દાખલ થવા પામ્યા હતા તે પરભવનો ભય આ "વીસમી સદી" એ વિજ્ઞાનનું બળ બતાવી દૂર કર્યો છે. ભોગ-વિલાસમાંજ જીવનની સાર્થકતા સમજાવનારી, કાળા મુખવાળી આ વીસમી શતાબ્દિએ એક હાથમાં તોપ-બંદૂક અને બીજા હાથમાં કળ-કારખાનાઓને વાપરી કરી સેંકડો શિક્ષિત-અર્ધશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત હિંદી યુવકોને ધર્મસંબંધી ભ્રષ્ટ કર્યા છે-પરકાળની માન્યતા એ કેવળ ભ્રમ છે એમ માનતા કરી દીધા છે હું પણ આપણી ધર્મચર્ચામાં પરકાળને એક બાજુએજ મૂકી રાખીશ, કારણ કે જે વસ્તુ તમારા હૃદયક્ષેત્રમાં નથી તે વસ્તુ ઉપર ધર્મનો પાયો નાખવામાં આવે તો તે બીલકુલ ટકી શકે નહિ પરકાળને બાદ કરવાથી આપણી ધર્મચર્ચામાં કોઈ પણ પ્રકારની મુશ્કેલી ઉભી થવા પામે તેમ નથી કેમકે આ કાળે પણ સુખનો ઉપાય એકમાત્ર ધર્મજ છે, અને પરકાળે પણ સુખનો ઉપાય ધર્મજ છે દુ:ખમાં સુખનો ઉપાય ધર્મ અને દુ:ખનો ઉપાય અધર્મ એમ મેં જે કહ્યું તે જેમ આ કાળને માટે સત્ય છે તેવીજ રીતે પરકાળને માટે પણ અબાધિત સત્ય છે. આ કાળે દુ:ખના નામમાત્રથી પણ સૌ કોઈ થરથરે છે, અને સુખને માટે તન-મન-ધનથી પ્રયત્ન કરે છે,* એટલા માટે આ કાળનાજ સુખ-દુ:ખ ઉપર તારા હૃદયમાં ધર્મની સ્થાપના કરીશ તો તે સંપૂર્ણ દૃઢતાથી ચિરકાળને માટે ટકી રહેશે, એમાં શક નથી. આ બે કારણોને લઈને એટલે કે આ કાળ સર્વસંમત હોવાથી અને બીજું પરકાળ સર્વસંમત નહિ હોવાથી હું કેવળ આ કાળ ઉપરજ ધર્મનો પાયો નાખવા માગું છું. પરંતુ "સ્થાયી સુખ કોને કહેવાય ?" એવો પ્રશ્ન જ્યારે રજુ કરવામાં આવે ત્યારે તો મારે કહેવું જોઈએ કે અનંતકાળપર્યંત ટકી રહેનારૂં જે સુખ-આ કાળ અને પરકાળ (શરીર પડયા પછીનો સમય) એમ ઉભયકાળમાં વ્યાપી રહેનારૂં જે સુખ તેજ "સ્થાયી સુખ" કહેવાય. એ સિવાય એક બીજો ઉત્તર પણ છે.

શિષ્ય:—આપનો બીજો ઉત્તર પાછળથી સાંભળીશ. અત્યારે એક વાતનો નિર્ણય થઈ જવો જોઈએ હમણાંભરને માટે પરકાળનો સ્વીકાર કરવામાં મને હરકત નથી, પરંતુ હું જાણવા માગું છું કે જે સુખ આ કાળે પ્રાપ્ત થય તેજ સુખ શું પરકાળે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરૂં ? તેવીજ રીતે જે દુ:ખ આ કાળે પ્રાપ્ત થાય તેજ દુ:ખ શું પરકાળે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરૂં ? આપે કહ્યું કે "જે સુખ આ કાળ અને પરકાળ એમ ઉભયકાળ વ્યાપ્ત હોય તેજ સાચું સુખ કહેવાય." એક

---

* क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा-શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ૪-૧૨.

પ્રમાણનું સુખ શું બન્ને કાળમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય ?

ગુરુ—પરકાળનો સ્વીકાર કર્યા વિના એ વિષય કેવી રીતે ચર્ચશો તેની મને સમજણ પડતી નથી પરંતુ તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા પહેલાં મારે એ બાબતો જાણી લેવી જોઈએ કારણ કે જન્માન્તરને માટે જેના હૃદયમાં શ્રદ્ધા હોય તેને સમજાવવાનો માર્ગ જુદો છે અને જન્માન્તરને માટે જેને શ્રદ્ધા ન હોય તેને સમજાવવાનો માર્ગ જુદો છે બોલ, તું જન્માન્તર માને છે ?

શિષ્ય—ના

ગુરુ—અને પરકાળનો જો તું સ્વીકાર કરે છે અને જન્માન્તરને માનતો નથી તો ત્યારે બે વાતોનો સ્વીકાર કરવો પડશે પહેલી વાત તો એજ કે આ શરીર આપણી સાથે કાયમ રહેવાનું નથી, અને તેને લીધે શારીરિક વૃત્તિઓદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું સુખ-દુઃખ એ મર્યા પશ્ચાત્ આપણી સાથે આવી શકે નહિ. બીજી વાત એ કે શારીરિક સુખો કદાચ આપણી સાથે પરકાળમાં ન આવે તોપણ અમુક પ્રકારની માનસિક વૃત્તિઓ તો કાયમને માટે સાથે ને સાથેજ રહેવાની અને તેને લીધે માનસિક વૃત્તિઓદ્વારા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સુખ-દુઃખ તો પરકાળે પણ રહેવાનુંજ આ પ્રકારના માનસિક સુખો જ્યાં અધિક પ્રમાણમાં અનુભવાય તેને સ્વર્ગ કહી શકાય, અને જ્યાં માનસિક દુઃખો અધિક પ્રમાણમાં અનુભવાય તેને નરક કહી શકાય.

શિષ્ય—પરકાળ જો હોય તો ધર્મવ્યાખ્યામાં તેને એક અગત્યનું સ્થાન આપવું જોઈએ. બીજી અનેક ધર્મ વ્યાખ્યાઓમાં પરકાળ ઉપર ઘણું ભાર દઈ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે આપ પણ પોતે પરકાળને માનતા છતાં ધર્મવ્યાખ્યામાંથી તેનો બહિષ્કાર કરશો તો આપની વ્યાખ્યા અસંપૂર્ણ તેમજ ભૂલભરેલી થઈ પડશે એમ મને લાગે છે

ગુરુ—અસંપૂર્ણ થઈ પડે એમાં તો શો સંદેહ નથી પરંતુ ભૂલભરેલી થઈ પડે એમ માનવાને કશું કારણ નથી કારણ કે સુખનો ઉપાય જો એક માત્ર ધર્મ હોય અને આ કાળનું સુખ પરકાળે પણ ટકી શકે એમ હોય તો પછી આ કાળનો ધર્મ તેજ ધર્મ પરકાળે માટે પણ હોવા યોગ્ય છે એમ માનવું અસંગત નહિ ગણાય. પરકાળને ન માનતો હોય તે મનુષ્ય પણ આ કાળનેજ સર્વસ્વ માની અસંપૂર્ણરૂપે ધાર્મિક બની શકે. ધર્મ નિત્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મ આ કાળે જેમ સુખપ્રદ છે તેજ રીતે પરકાળે પણ સુખપ્રદ છે તું પરકાળને માન યા ન માન તોપણ ધર્મને માન આપી ધર્માચરણ કરવામાં પ્રમાદ કરીશ નહિ એજ મારી તને પુનઃ પુનઃ ભલામણ છે ધર્માચરણથી મનુષ્ય આ કાળે પણ સુખી થયો છે અને પરકાળ હોય તો પરકાળે પણ સુખી થઈ શકે છે

શિષ્ય—આપ પોતે પરકાળ માનો છો તે કોઈ પ્રમાણને આધારે કે પરકાળની

માનીનતા ઠીક લાગે છે એટલાજ ખાતર ?

ગુરૂ —પ્રમાણ વિના તો હું કોઇ વાતજ માનતો નથી.

શિષ્ય —જો પરકાળને માટે આપની પાસે પૂરતાં પ્રમાણો હોય અને આપ પોતે પરકાળને માનતા હો, તો પછી મને વિશ્વાસ ઉપજાવવા આપ શામાટે રૂપ દેશ આપતા નથી ? આપની પાસે જે પ્રમાણો હોય તે મને કેમ સમજાવતા નથી ?

ગુરૂ —તે પ્રમાણો બહુધા વિવાદાત્મક છે એમ મારે કબૂલ કરવું જોઇએ છતાં એ સર્વ વિવાદોનો નિર્ણય થયો નથી તેમજ થઇ શકે તેમ નથી એમ હું માનતો નથી. આજકાલ એ વિવાદોનું બરાબર સમાધાન થતું નથી, તેનું એજ કારણ છે કે વૈજ્ઞાનિકોએ કુસંસ્કારથી અનેકનાં ચિત્તોને મલિન બનાવી દીધાં છે. વિવાદવાળા વિષયો ચર્ચવાની મારી મુદ્દલ ઇચ્છા નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેમ કરવાની મને જરૂર પણ નથી. "જરૂર નથી" એમ કહું છું તે એટલાજ માટે કે પવિત્ર બનવાનો, શુદ્ધચિત્ત બનવાનો અને ધર્માત્મા બનવાનો જે ઉપદેશ હું આપું છું તેમાંજ સઘળું રહસ્ય સમાઇ જાય છે અને તેથી ખાસ જૂદા પ્રકારના વિવાદાત્મક વિષયો ચર્ચવાની મને જરૂર નથી પડતી. આપણે આ ધર્મવ્યાખ્યામાં જેમ જેમ આગળ પ્રવેશ કરતા જઇશું તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે સર્વ વાતો સ્પષ્ટ થતી જશે. સમસ્ત ચિત્તવૃત્તિઓની સર્વાંગીન સ્ફુર્તિ અને પરિશુદ્ધિવિષે મેં જે ઉપદેશ તને હજી હમણાંજ આપેલ છે તેનું છેવટનું ફળ ચિત્તશુદ્ધિ-કિંવા પવિત્રતા સિવાય બીજું કાંઇજ નથી, એ વાત પણ તને હવે પછી સમજાશે. પરકાળને માટે તું શ્રદ્ધા રાખે કે ન રાખે તે માટે મારો બહુ આગ્રહ નથી, તથાપિ જો તું તારા ચિત્તને શુદ્ધ કરી શકશે તારા આત્માને પવિત્ર બનાવી શકશે, તો તું આ કાળે અને પરકાળે પણ સુખી થઇ શકશે, એમ હું હિમ્મતપૂર્વક કહી શકું છું. ચિત્તની શુદ્ધિ થવાથી આ કાળેજ સ્વર્ગનું સુખ ભોગવી શકાય તેમ છે. જો આ કાળેજ સ્વર્ગ સમાન સુખ મળે, તો પછી પરકાળે સ્વર્ગ મળશે કે નહિ એ શંકાજ નિરર્થક છે. જો મારી આટલી વાત તું બરાબર સમજી શકે તો પરકાળ માનવા માટે હું તને શામાટે આગ્રહ નથી કરતો તેનું રહસ્ય પણ તારાથી સહેજે સમજાઇ જશે. મારી આ ધર્મવ્યાખ્યા પર કાળ માનનારાઓને માટે તેમજ પરકાળ ન માનનારાઓને માટે-બન્નેને માટે એક સરખી ઉપયોગી છે. જેઓ પરકાળ નથી માનતા તેમને આ કાળે યથાર્થ સુખી થવું હોય તોપણ ધર્મનો આશ્રય લેવો જોઇએ અને જેઓ પરકાળ માનતા હોય તેઓએ પણ ધર્મનો આશ્રય લેવો જોઈએ. જો આમ છે તો પછી આ કાળ કે પરકાળ માટે કોઇને આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ કરવાની શી જરૂર છે ? પરકાળ માનનારાઓ વિશ્વાસ પ્રતિદિન દૃઢતર થતો જાય એવી પ્રભુપ્રાર્થના કરી આપણે હવે મૂળ વિષય તરફ જવું જોઇએ.

શિષ્ય—આપે કહ્યું હતું કે આ કાળ અને પરકાળ–ઉભય કાળવ્યાપી જે સુખ તેજ યથાર્થ સુખ છે જે લોકો જન્માતર માનતા નથી તેમને માટે આપે, એક જાતનું સુખ ઉભય કાળમાં હોય શકે એ વાત સિદ્ધ કરી પ તુ જે લોકો જન્માતર માનતા હોય તેમને માટે આપ શુ કહી શકશો ?

ગુરુ:—મારા પ્રથમના શબ્દો યાદ કર મે કહ્યુ છે કે અનુશીલનની સંપૂર્ણતા એજ મેક્ષ અનુશીલન પૂરેપૂરૂ થાય તો પછી પુનર્જન્મ લેવો પડતો નથી ભક્તિ તત્ત્વનો વિષય જ્યારે તને સમજાવીશ ત્યારે મારા આ કથનનુ રહસ્ય વધારે સ્પષ્ટ તાથી તને જણાવીશ

શિષ્ય:—જગતમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય અનુશીલનની સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે એ મહજ નથી અને જેઓ સંપૂર્ણ અનુશીલન કરી ન શકે તેઓને પુન જન્મ લેવો પડે એ તો સ્વાભાવિકજ છે હવે પ્રશ્ન એ છે કે જેઓએ આ ભવમા થોડુ ઘણુ અનુશીલન કર્યું હોય તેઓને તે ગત જન્મના અનુશીલનનું સુખરૂપી ફળ પરજન્મે મળી શકે ખરૂ ?

ગુરુ—આ જન્મના કર્મનું ફળ પરજન્મમા મળવુજ જોઇએ, એવો જન્મા તરવાદનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે સમસ્ત કર્મોનો સમવાય–એકીકરણ એજ અનુશીલન અમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ જન્મના અનુશીલનનુ શુભ ફળ પરજન્મમાં અવસ્ય મેવ મળવુ જોઇએ શ્રી કૃષ્ણે પૌતેજ અર્જુનને એ વાત કહી છે–" तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ॥

શિષ્ય—આ વાતથી આપણે બહુ દૂર નીકળી ગયા છીએ ' સ્થાયી સુખ " કોને કહેવાય એ વાત તો રહીજ ગઇ આપે કહ્યુ હતું કે જે સુખ આ કાળે અને પરકાળે પણ સ્થાયી રહી શકે તેજ યથાર્થ–સ્થાયી સુખ કહેવાય તે સિવાય બીજો પણ એક ઉત્તર છે એમ આપે કહ્યુ હતુ એ બીજો ઉત્તર શુ છે તે કૃપા કરીને, જણાવશો ?

ગુરુ—મારો બીજો ઉત્તર પરકાળ ન માનનારાઓને માટે છે ' આ જીવન એજ સર્વસ્વ છે મૃત્યુ પામ્યા પછી જીવન જેવુ કાઇજ રહેતુ નથી ' એમ જેઓ માની બેઠ છે તેમને માટે તો આ જીવતમાં જે સુખ અંતકાળસુધી ટકી રહી શકે એજ સ્થાયી સુખ કહેવાય કારણ કે જેઓ પરકાળ ન માનતા હોય તેમને તો આખી જીંદગી સુધી જે સુખ ચાલે તેજ સ્થાયી સુખ એમ કહેવા સિવાય બીજો શુ ઉપાય છે ? તે કહ્યુ હતુ કે અનેક મનુષ્યો પાચ–પાચ અને દશ–દશ વર્ષ સુધી ઇન્દ્રિય સુખોમા નિમગ્ન રહે છે, પરન્તુ પાચ–સાત કે દશ વર્ષ એ કાંઇ બહુ લાંબુ જીવન ન કહેવાય ઘણુ કરીને અનેક મનુષ્યોનુ ઇન્દ્રિયસુખ જીવનના અંત સુધી ટકી શકતુ નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિય–પરાયણ મનુષ્યોનું સુખસ્વપ્ન ત્રણ પ્રકારે ઉડી જાય છે પ્રથમ તો અતિભોગોપભોગ ભોગવવાને લીધે જે ગ્લાનિ અથવા વિરાગ ઉપજે તેને

લાગે, બીજું ઇન્દ્રિયાસક્તિને લીધે જે રોગ કિંવા અસામર્થ્ય અવશ્યમેવ આવવું જ જોઈએ તેને લઈને, અને બીજું વયોવૃદ્ધિને લઈને. એક મનુષ્ય ઇન્દ્રિયસુખોમાં ગમે તેટલો રચ્યોપચ્યો રહે તોપણ ઉક્ત ત્રણ પ્રકારમાંથી કોઈ એક પ્રકારે તેનું સુખ-સ્વપ્ન ઉડી જવાનું એ વાત ચોક્કસ છે, અને તેથી ઇન્દ્રિયસુખો ક્ષણિક છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન યથાર્થ છે.

શિષ્ય—ત્યારે જે વૃત્તિઓને ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ કહેવામાં આવે છે તે વૃત્તિઓના અનુશીલનથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તે સુખ શું આ જીવનમાં ચિરસ્થાયી રહી શકે?

ગુરુ—એમાં તો અણુમાત્ર સંદેહ નથી. એક સામાન્ય ઉદાહરણથી આ વાત તને સમજાવું. પ્રથમ દયાવૃત્તિને લઈએ. પરોપકારથી દયાવૃત્તિ ખીલી શકે છે. આ વૃત્તિમાં માત્ર એકજ દોષ છે, અને તે એજ કે જે મનુષ્ય પરોપકારવડે દયાવૃત્તિને યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલવી શકતો નથી તે મનુષ્ય દયાવૃત્તિના અનુશીલનમાંજેવો પ્રશસ્ત ખાસ સુખ રહેલું છે તેનો તે પોતે અનુભવ કરી શકતો નથી. જેઓએ દયાવૃત્તિનું અનુશીલન કર્યું છે તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે દયાના અનુશીલનમાં અથવા તો પરોપકારમાં એક પ્રકારનું એવું તીવ્ર સુખ રહેલું છે કે નિકૃષ્ટ વર્ગના મનુષ્યો તેની કલ્પના પણ કરી શકે નહિ. પરોપકાર કરવાથી હૃદયમાં જે સુખ થાય છે તે સુખ જગતની સર્વોત્તમ સુંદરીઓના સહવાસમાં પણ મળી શકતું નથી. વળી તેમાં બીજી ખુબી એ છે કે એ દયાવૃત્તિને જેમ વિશેષ વિશેષ ખીલવતા જઈએ તેમ તેમ તેની સુખજનકતા વધતી જાય છે. નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓના અનુશીલનથી ગ્લાનિ ઉપજવાનો જે ભય સ્વાભાવિક રીતે રહેલો હોય છે તેવો ભય તો આ દયાવૃત્તિના અનુશીલનમાં જરા સરખો પણ રહેતો નથી. તેજ પ્રમાણે અતિતૃપ્તિથી જે વિરાગ તથા દુર્બળતા ઉત્પન્ન થવાનો ભય હોય છે તે પણ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં રહેતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ જેમ જેમ વિશેષરૂપે ખીલતી જાય છે તેમ તેમ તેનું બળ અને સામર્થ્ય વૃદ્ધિ પામતું જાય છે તે સિવાય તેના નિયમિત અનુશીલનમાં પણ કોઈ દિવસ વિઘ્ન નડતું નથી. એક પેટભરો મનુષ્ય બહુ બહુ તો દિવસમાં બે વાર, ત્રણ વાર કે ચાર વાર હોંસી હોંસીને ખાઈ શકે. તેજ રીતે બીજા ઇન્દ્રિયલોલુપી મનુષ્યોના ભોગની પણ અમુક હદ હોય છે. પરન્તુ પરોપકારી વૃત્તિ તો એવા પ્રકારની છે કે કલાકે ને કલાકે કિંવા ક્ષણે ક્ષણે તેનું અનુશીલન કરવામાં આવે તોપણ કોઈ દિવસ કંટાળો-વિરાગ કે રોગ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે નહિ. જો કોઈ ધારે તો છેવટે જીવનના અંતિમ સમયપર્યંત તે વૃત્તિનું અનુશીલન નિભાવી શકે. અનેક મનુષ્યો મરતાં મરતાં પણ અમુક વારસોથી કે અમુક ઉપાયોથી લોક-કલ્યાણનાં કાર્યો કરતા જાય છે. ઍડીસને મરતાં મરતાં એક દુરાચારી યુવકને બોલાવીને કહ્યું હતું કે—'જો ધાર્મિક મનુષ્ય

કેવા આનંદથી મરી શકે છે?"

હવે પરકાળવિષે બોલીશ. ભલે, જન્માંતર માનવામાં ન આવે અને પરકાળ નોજ સ્વીકાર કરવામાં આવે તોપણ આપણી માનસિક વૃત્તિઓ પરકાળે પણ વિદ્યમાન હોય છે, મતલબ કે દયાવૃત્તિ પણ પરકાળે હોય છે-કારણ કે તે એક પ્રકારની માનસિકવૃત્તિ છે. આપણે આ જીવનમાંથી જે પ્રકારની માનસિક અવસ્થા સાથે લઈને જઈશું તેજ અવસ્થા પરકાળની પ્રાથમિક અવસ્થા લેખાશે. કેમકે જ્યાં સુધી કોઇ એક ખાસ કારણ નથી મળતું ત્યાંસુધી કોઇ પણ અવસ્થામાં આકસ્મિક ફેરફાર થવા પામતો નથી એવો એક સામાન્ય નિયમ છે. આપણે આપણી માનસિકવૃત્તિને ઉત્તમરૂપે આ અવસ્થામાં ખીલવી શકીએ તો તે આ અવસ્થામાં સુખપ્રદ થાય એટલુંજ નહિ પણ પરકાળે પણ તે સુખપ્રદ થઇ શકે. જો આપણે ધારીએ તો પરકાળે પણ એ પ્રાથમિક અવસ્થાને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવી અધિક સુખી બની શકીએ.

શિષ્ય—એ સર્વ સુખો કેવળ સ્વપ્નવત્ હોય એમ મને લાગે છે, અને તેથી મારા અંતઃકરણમાં તે વાત ઉતરતી નથી દયાનું અનુશીલન અને સાર્થક્ય કર્મેનેજ આધારી છે. આપણે જ્યારે આ દેહનો ત્યાગ કરી જઇશું ત્યારે દેહની સાથે આપણી કર્મેંદ્રિયો પણ અહિં આજ રહી જવાની, તો પછી પરકાળમાં કર્મ કેવી રીતે થઇ શકે?

ગુરુ—તારો આ પ્રશ્ન ખરૂંજ ક્ષુદ્ર છે તું એટલું પણ નથી જાણતો કે જે ચૈતન્ય આ દેહમાં વ્યાપી રહ્યું છે તેજ ચૈતન્ય કર્મેંદ્રિયોદ્વારા પોતાનું કામ કરે જાય છે, પરંતુ જે ચૈતન્ય દેહથી બંધાયલું હોતું નથી તે ચૈતન્યને કામ કરવા માટે કર્મેંદ્રિયોની જરૂર પડે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી,અને તે યુક્તિસંગત પણ નથી

શિષ્ય—કેમ યુક્તિસંગત નથી? अन्यथा सिद्धिशून्यस्य नियत पूर्ववर्तिता कारणम् ॥ મતલબ કે કર્મેંદ્રિયો વિના કર્મ કોઇ કાળે થઇ શકે નહિં. જે મનુષ્ય કર્મેંદ્રિયરહિત હોય તે મનુષ્ય કર્મ કરી શકતો હોય એવું તો મેં ક્યાંઇ જોયું નથી.

ગુરુ—ઇશ્વરમાં નથી જોઇ શકતો? અગર તું એમ કહેવા માગતો હો કે "હું ઇશ્વરને માનતો નથી" તો આપણી વાત આગળ ચાલી શકશે નહિ પરકાળને ધર્મથી જુદો પાડી તારી સાથે ધર્મચર્ચા કરવા હું તૈયાર છું, પરંતુ ઇશ્વર વિના ધર્મની વ્યાખ્યા મારાથી કોઈ રીતે થઇ શકે તેમ નથી. અગર તું એમ માનતો હો કે "ઇશ્વર સાકાર છે, અને તેથી તેણે એક કારીગરની માફક આ જગત તૈયાર કર્યું છે" તોપણ હું તારી સાથે આગળ વાત ચલાવવા માગતો નથી. હું આશા રાખું છું કે તું ઇશ્વરને તો માનતો હોઇશ, તેમજ તે નિરાકાર છે એમ પણ સ્વીકારતો હોઇશ. જો આટલી વાત તું સ્વીકારી શકશે તો ઇશ્વર પોતે કર્મેંદ્રિયરહિત હોવા

છતા કર્મનો કર્તા બની શકે છે તે વાતનો સ્વીકાર કરવામા તને કઠિનતા જેવુ નહિ જણાય, કારણ કે ઈશ્વર પોતેજ સર્વકર્તા અને સર્વસૃષ્ટા છે

પરલોકમા જીવનની અવસ્થા જૂદાજ પ્રકારની હોય છે, તેથી તેમની જરૂરીઆતો પણ જૂદાજ પ્રકારની હોય છે ત્યા તેમને ઇન્દ્રિયોની જરૂર ન પડતી હોય તો તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે

શિષ્ય —કદાચ તેમ હોઇ શકે, પરંતુ એ સર્વ વાતો માત્ર અનુમાનવાળી છે અનુમાન અથવા કપોલકલ્પના ઉપર મને વિશ્વાસ નથી

ગુરુ —કપોલકલ્પના નહિ, પણ અનુમાનવાળી વાત છે, એમ તો હુ પણ સ્વીકારૂ છુ પરતુ તેનો તારે સ્વીકાર કરવો કે નહિ તે તારી ઇચ્છાને આધીન છે હુ પરલોક પ્રત્યક્ષ જોઇ આવ્યો છુ અને તને તે સબધી વિશ્વાસ કરવાનુ કહુ છુ, એમ તો કાંઇજ નથી એ સર્વ વાતો એવી છે કે તેને માટે અનુમાન સિવાય બીજુ એકકે પ્રમાણ મળી આવતુ નથી, તેમ છતા અનુમાનવાળી વાતોનો પણ કોઇ એક ખાસ પાયો અવશ્ય હોય છે પાયા વગરનુ અનુમાન ટકી શકતુ નથી હવે જો પરકાળ હોય અને તુ "લૉ ઑફ કન્ટીન્યુઇટી"—અર્થાત્ માનસિક અવસ્થાનો ક્રમાન્વય માનતો હો તો પરકાળસબધી મે જે અનુમાન કર્યું તે સિવાયનુ બીજુ કોઇપણ પ્રકારનુ અનુમાન કરવુ યોગ્ય નથી મે જે 'લૉ ઑફ કન્ટીન્યુઇટી—ક્રમાનુગત ભાવ સબધી ઇશારો કર્યો તે ખાસ લક્ષમા રાખવા જેવો છે હિન્દુઓનુ, ક્રિશ્ચીઅનોનુ અને મુસલમાનોનુ સ્વર્ગ—નરક ઉકત નિયમથી વિરુદ્ધ છે

શિષ્ય —પરકાળનો સ્વીકાર કરી ચૂક્યો છુ તો પછી આપનો એ નિયમ સ્વીકારવામા બહુ આનાકાની કરવી એ વ્યર્થ છે આખુ કોળુ ગળે ઉતારી જાય તેને એક ક્ષુદ્ર બીજ ગળી જવુ કાંઇજ મુશ્કેલ નથી પણ હુ જાણવા માગુ છુ કે એ પરકાળની રાજ્યની લગામ કોના હાથમા હશે ?

ગુરુ:—જેણે સ્વર્ગ—નરકની રચના કરી છે તેણેજ પરકાળરૂપી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમા રાખી છે, મારા તારા જેવાથી એ રાજ્યની વ્યવસ્થા કે સ્થાપના થઇ શકે નહિ હુ તો માત્ર મનુષ્ય-જીવનની સમાલોચના કર્યા પછી ધર્મનો જે સ્થૂળ મર્મ સમજી શક્યો છુ તેજ તને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરૂ છુ, છતાં એક વાત તને કહી રાખુ છુ વિદ્યાર્થી પાઠશાળામાથી બહાર પડ્યા પછી તુરતજ જો કે મહામહોપાધ્યાય બની શકતો નથી, પરતુ ક્રમે ક્રમે તે એક મહાન પડિત બની શકે એવો સભવ રાખીએ તો તે ખોટુ નથી એથી ઉલટી રીતે જોઇએ તો જે વિદ્યાર્થી પાઠશાળામાં ભણ્યો નથી, તેમજ જોન સ્ટુઅર્ટ મીલની માફક પિતાના શિક્ષણ તળે પણ ઉછર્યો નથી એવો વિદ્યાર્થી વખત જતાં ધુરધર પડિત બની શકે એવી સભાવના રહેતી નથી આ લોકને હુ એક પાઠશાળાની ઉપમા આપુ છુ જે મનુષ્ય

જીવનકાળમાં પોતાની સદ્વૃત્તિઓને કેળવી–સ્વચ્છ કરીને પોતાની સાથે લઇ જાય છે તે મનુષ્ય પરકાળે અસામાન્ય સ્ફુર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે વૃત્તિઓ ત્યાં તેને અનંત-સુખના કારણરૂપ બની રહે છે, આવું અનુમાન કરવું એ કોઇ રીતે અયુક્ત નથી. એજ પ્રમાણે જેની સદ્વૃત્તિઓ અનુશીલનના અભાવે અપક્વ અવસ્થામાં પડી રહે છે, અને એવી અપક્વ વૃત્તિઓને સાથે લઇને પરલોક જવું પડે, તેને પરલોકમાં કોઇપણ પ્રકારનું સુખ મળવા સંભવ રહેતો નથી જે મનુષ્ય આ લોકમાં પોતાની અસદ્વૃત્તિઓને ઉશ્કેરી દઈ તેવી વૃત્તિઓને પોતાની સાથે લઇ જાય છે તે મનુષ્ય પરકાળે અનંત દુઃખ ભોગવે છે જન્માંતર માનવામાં ન આવે, તોપણ ઉપર કહ્યા તેવા સ્વર્ગ–નરક તો માનવાંજ જોઇએ, કારણ કે તે અનાયાસે બુદ્ધિગમ્ય થઇ શકે તેમ છે.

શિષ્ય —હવે આપ પરકાળની ચર્ચાને તજી દઇ આ કાળ સબંધી જે સુખની વ્યાખ્યા કરતા હતા તે વિષય પુનઃ હાથમાં લ્યો

ગુરૂ.—તું હવે એટલું તો સમજી શકયો હોઇશ કે પરકાળના વિષયને એક બાજુએ મુકી રાખીએ તોપણ કયા સુખને સ્થાયી સુખ કહી શકાય અને કયા સુખને ક્ષણિક સુખ કહી શકાય ?

શિષ્ય —હજીસુધી એ વાત મારાથી બરાબર સમજાઇ નથી ધારો કે હું એકાદ ગઝલ કે નાટકનો એકાદ અભિનય જોઇ આવ્યો, અને તેથી મને સહેજસાજ આનંદ થયો. હવે એ આનંદને સ્થાયી સુખ કહી શકાય કે ક્ષણિક સુખ કહી શકાય ?

ગુરૂ —મારા સમજવા પ્રમાણે એ તો ક્ષણિક સુખજ છે ચિત્તરંજની વૃત્તિઓનું જે યોગ્ય અનુશીલન થાય અને તેના પરિણામે જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તેતેજ સ્થાયી સુખતરીકે લેખી શકાય એ સ્થાયી સુખના એક અંશ અથવા સાધન તરીકે તે જે ગઝલ અથવા અભિનયનું સુખ કહ્યું તેને લેખી શકાય. હવે કેટલીએક વૃત્તિઓ એવી છે કે તેના અનુશીલનથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તેને અસ્થાયી સુખ કહેવામાં આવે છે. આ અસ્થાયી સુખના હું બે ભેદ પાડું છું :—

(૧) એક સુખ એવા પ્રકારનું છે કે જેનું પરિણામ દુઃખરૂપ હોય, અને (૨) એક સુખ એવા પ્રકારનું કે જે ક્ષણિક હોવા છતાં પરિણામે દુઃખરહિત હોય. ઇન્દ્રિ-આદિ નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓના સંબંધે ચર્ચા કરતી વખતે મે જે કાંઇ કહ્યું છે તે ઉપરથી તું એટલું તો સમજી શકયો હોઇશ કે નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓનું પણ જો યોગ્ય અને પરિ-મિત અનુશીલન થાય તો દુઃખરહિત સુખ પ્રાપ્ત થાય અને એજ વૃત્તિઓને જો સ્વચ્છદતાપૂર્વક બહેકાવી દેવામાં આવે તો તેથી દુઃખરૂપી ફળવાળું સુખ પ્રાપ્ત થાય આ પ્રમાણે એકંદરે સુખના ત્રણ પ્રકાર કહી શકાય.

(૧) સ્થાયી સુખ.

(૨) ક્ષણિક, પરન્તુ પરિણામે દુઃખરહિત સુખ.

(૩) ક્ષણિક, પરન્તુ પરિણામે દુઃખના કારણભૂત સુખ.

એમાના છેલ્લા પ્રકારના સુખને તો 'સુખ" કહેવુ ઘટિતજ નથી માટે આપણે બે પ્રકારનુંજ સુખ માનીશુ. એક તો સ્થાયી સુખ અને બીજુ અસ્થાયી સુખ અસ્થાયી સુખને અર્થ અહીંઆ 'દુઃખશૂન્ય સુખ" એવો કરવાને છે સુખને ઉપાય ધર્મ છે એમ મે જે તને આગળ કહ્યુ હતુ ત્યાં આ પ્રકારનુંજ સુખ સમજવુ જે સુખનુ પરિણામ દુઃખમય હોય તેને સુખ કહેવુ એ તો શબ્દનો દુરુપયોગજ કરવા જેવુ છે કારણ કે દુઃખના પરિણામવાળુ સુખ એ વસ્તુત સુખ નથી, પરંતુ દુઃખની પ્રથમાવસ્થાજ છે દુઃખના પરિણામવાળા સુખને તો મૂર્ખ મનુષ્યો કિંવા પશુઓજ સુખ માની લે છે જે પ્રાણી પાણીમા ડૂબી મરે તેને પાણીની શીતળતા થોડા વખત તો આનંદ યા સુખ આપી શકે, પણ પરિણામે જે પ્રાણ જાય તો તે સુખને 'સુખ" એવુ નામજ શી રીતે ઘટી શકે? પાણીમાં ડૂબતા મનુષ્યને પાણીની શીતળતાથી જે સુખ થાય તે યથાર્થ સુખ નથી પણ ડૂબી મરવાના દુઃખની પ્રથમ અવસ્થામાત્ર છે તેવીજ રીતે દુઃખના પરિણામવાળુ ગમે તે સુખ તેને સુખનુ નામ આપી શકાય નહિ

હવે તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપુ તે સાભળ તે પૂછ્યુ હતું કે "અમુક વૃત્તિનેજ વધવા દેવી અને અમુક વૃત્તિને તો સયમમાજ રાખવી એનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો? અર્થાત્ એવુ કાઇ લક્ષણ હશે કે જે લક્ષણને લઇને તેનો નિર્ણય થઈ શકે?" હવે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તું બરાબર સમજી શકશે. જે વૃત્તિના અનુશીલનથી સ્થાયી સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેનેજ યથાશક્તિ આગળ વધવા દેવી એ આપણુ કર્તવ્ય છે દાખલાતરીકે ભક્તિ–પ્રીતિ–દયા વિગેરે અને જે વૃત્તિના અનુશીલનથી ક્ષણિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેને સયમમા રાખી આગળ વધવા ન દેવી એજ આપણે માટે ઇષ્ટ છે, કારણ કે ક્ષણિક સુખ આપનારી વૃત્તિઓનું પરિણામ દુઃખમય હોય છે એ વાત હુ તને આગળ જણાવી ગયો છુ જ્યાસુધી તેનુ અનુશીલન અમુક પરિમિત હદમાં રહીને થાય ત્યાસુધી તો કાઇ વિઘ્ન નથી કારણ કે યોગ્ય પ્રમાણમાં કેળવાયેલી વૃત્તિ દુઃખના પરિણામવાળી હોઇ શકતી નથી હવે એ સબધે મારે કાઇ વિશેષ બોલવા જેવુ રહેતું નથી અનુશીલનનો ઉદ્દેશ માત્ર સુખની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજો કશોજ સભવતો નથી એટલા માટે જે અનુશીલનના પરિણામે સુખ પ્રાપ્ત થાય અને જે સુખમાં દુઃખનો લેશ પણ ન હોય તેજ અનુશીલન કર્તવ્ય છે, તેજ અનુશીલન વિહિત છે મતલબ કે સુખ એજ લક્ષણ અને સુખ એજ કસોટી. સુખની કસોટી ઉપર દરેક વૃત્તિને કસી જેવી, અને પરિણામે સ્થાયી કિંવા દુઃખશૂન્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય એવો સભવ લાગે તો તે વૃત્તિને આગળ વધવા દેવી.

અધ્યાય-૮ મો શારીરિક વૃત્તિ

શિષ્ય —આપની આટલી વાત ઉપરથી " અનુશીલન " એટલે શું એ વિષય સમજાયો. " સુખ " એટલે શું એ પણ સમજાયું તેની સાથે સુખ એ અનુશીલનનો ઉદ્દેશ અને સામંજસ્ય એ તેની સીમા, એ વાત પણ લક્ષમાં આવી ગઈ, પરંતુ વૃત્તિઓના અનુશીલન સબંધે આપે હજુસુધી કાંઇ કહ્યું નથી અર્થાત્ વૃત્તિઓને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે આપે કાંઇ ઉપદેશ આપ્યો નથી કઇ વૃત્તિને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે કાંઇ ઉપદેશ આપવાની જરૂર હોય એમ આપને નથી લાગતું ?

ગુરુ —એ વિષય શિક્ષણશાસ્ત્રને છે શિક્ષણશાસ્ત્ર પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં આવી જાય છે પરંતુ આજની આપણી ચર્ચામાં એને માટે સ્થાન નથી આપણો ઉદ્દેશ તો માત્ર એટલોજ છે કે ધર્મ એટલે શું એ વિષય બરાબર સમજી લેવો વિષયાન્તર ન થાય તેટલા માટે શિક્ષણસબંધે જેટલું કહેવા યોગ્ય હશે તેજ હાલ તો કહીશ

વૃત્તિ ચાર પ્રકારની છે (૧) શારીરિકી, (૨) જ્ઞાનાર્જની (૩) કાર્યકારિણી, અને (૪) ચિત્તરંજિની સૌ પહેલાં શારીરિક વૃત્તિના સબંધમાં બોલીશ, કારણ કે જીવનમાં એજ વૃત્તિનું સ્ફુરણ સૌ પ્રથમ અનુભવાય છે શારીરિક વૃત્તિની સ્ફુર્તિમાં અને પરિતૃપ્તિમાં જે સુખ છે તે વિસ્તારથી સમજાવવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે પરન્તુ ધર્મની સાથે તેનો સબંધ કેવા પ્રકારને હોઇ શકે એ વાત બહુ અગત્યની હોવાથી હું તેજ વિષય હાથમાં લઇશ

શિષ્ય —વૃત્તિને કેળવવી અને ખીલવવી એ ધર્મ છે એમ ઘણાખરા માણસો વિશ્વાસપૂર્વક માનતા નથી તેટલાજ માટે આપને એ વિષય ચર્ચવાની જરૂર પડી છે ને ?

ગુરુ —કોઇ કોઇ યુરોપીયન અનુશીલનવાદી વૃત્તિના અનુશીલનને ધર્મ અથવા તો ધર્મનો અંશ માનવાને તૈયાર જણાય છે, પરંતુ શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનની જરૂર હોય એવું તો તેમાના કોઇએ કહ્યું નથી

શિષ્ય —તો પછી આપનેજ એમ કહેવાની શામાટે જરૂર પડી ?

ગુરુ —જો સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ ધર્મ હોય તો પછી શારીરિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ પણ ધર્મમાંજ આવી જવું જોઇએ, પરંતુ અત્યારે એ વાતને એક બાજુએ રહેવા દે જગતમાં જેને સર્વ ધર્મ કહેવામાં આવે છે તેમાંના તું ગમે તે મતવિષે વિચાર કરશે તો તને જણાશે કે શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલન માટે કયાંઇ ઉપેક્ષા કે બેદરકારી બતાવવામાં આવી નથી. યાગયજ્ઞ, વ્રત-અનુષ્ઠાન, તથા ક્રિયાકલાપ વગેરેને જો તું ધર્મ કહેતો હો. જો દયા-દાક્ષિણ્ય, પરોપકાર વિગેરેને તું ધર્મ લેખતો હો, અગર તો દેવતાની ઉપાસના કિંવા ઇશ્વરોપાસ

નાનેજ માત્ર ધર્મ કહેતો હો, એટલુજ નહિ પણ ક્રિશ્ચિયનધર્મ કે ઇસ્લામધર્મ-નેજ ધર્મ કહેતો હો તો તે દરેક ધર્મને માટે શારીરિકવૃત્તિના અનુશીલનની પણ અનિવાર્ય જરૂર છે અનમત્ત શારીરિકી વૃત્તિઓને ખૂબ કેળવવી એવો મુખ્ય અને ખુલ્લો ઉપદેશ કોઈ ધર્મમા નથી, છતાં ધર્મમાં જે વિઘ્નો નડે તે વિઘ્નોનો નાશ કરવા અર્થે તેની પણ ઘણીજ જરૂર છે એમ તને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ આ વાત કોઈ ધર્મવેત્તાએ કદાપિ સ્પષ્ટરૂપે ઉપદેશી નથી, પરંતુ અત્યારનો કાળ એવો છે કે હવે તે વાત ખાસ કરીને સ્પષ્ટરીતે કહ્યા સિવાય ચાલતુ નથી

શિષ્ય—ધર્મમાં વિઘ્ન હોયજ કેમ શકે ? અને કદાચ વિઘ્ન આવતુ હોય તો શારીરિકી વૃત્તિનુ અનુશીલન તેને કેવી રીતે દૂર કરી શકે તે સમજાવો

ગુરુ—દાખલાતરીકે પ્રથમ રોગનેજ લે રોગ એ ધર્મમાં મોટામાં મોટ વિઘ્ન છે જે શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ રોગના પંજામાં સપડાઇ જાય તે મનુષ્ય યાગયજ્ઞ, વ્રત-નિયમ કે તીર્થદર્શન વિગેરે કાંઈ કરી શકે નહિ એ તો સ્પષ્ટજ છે જે શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ પરો પકારાદિ સદનુષ્ઠાનોને ધર્મ માનતો હોય તેને માટે પણ રોગ એક મહાન વિઘ્નરૂપ છે કારણ કે રોગને લીધે જે મનુષ્ય પોતેજ અશક્ત હોય તે બીજાને કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે ? જે મનુષ્યો એમ માનતા હોય કે ધર્મને માટે હાથ-પગ હલાવવાની કશી જરૂર નથી– માત્ર ઇશ્વરનુ ધ્યાનજ કર્યા કરવુ તેજ યથાર્થ ધર્મ છે તેને માટે પણ રોગ એ ધર્મમા અંતરાયરૂપ છે કારણ કે રોગી મનુષ્ય ઇશ્વરસબંધી જેવુ જોઇએ તેવુ ધ્યાન કરી શકતો નથી રોગની વેદનાને લીધે તેનુ મન એકાગ્ર થઇ શકતુ નથી. શારીરિક વેદનાનુ પ્રાબલ્ય એટલુ બધુ છે કે ચિત્તને તે વિચલિત કે પરાજીત કર્યા વિના રહેતુ નથી રોગ એ કર્મયોગીઓના કર્મમાં મહાન્ વિઘ્નરૂપ છે જ્ઞાનયોગીઓના જ્ઞાનયોગમા વિઘ્નરૂપ છે, અને ભક્તોની ભક્તિમા પણ વિઘ્નરૂપ છે ટુકમાં રોગ એ ધર્મનુ પરમ વિઘ્ન છે

સમસ્ત શારીરિકી વૃત્તિઓને બરાબર ખીલવવામા ન આવે તોજ રોગ થાય, એ વિષય હુ ધારૂ છુ કે તને વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર નથી

શિષ્ય—આ વિષયની શરૂઆતમાંજ શરીરને વિશેષ શરદી લાગવા દેવી એને આપે અધર્મ કહ્યો હતો શરદી લાગવા દેવી એને પણ શુ અનુશીલનનો અભાવ કહી શકાય ?

ગુરુ—શારીરિક તત્ત્વોનો તે અભ્યાસ કર્યો હશે તો તુ સમજી શકશે કે શરદી એ ત્વચા ઇન્દ્રિયના સ્વાસ્થ્યકર અનુશીલનમાં એક વિઘ્ન અથવા વ્યાઘાત સમાન છે

શિષ્ય:—આપના કહેવા ઉપરથી એટલુ સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિનુ જ્યાસુધી બરાબર અનુશીલન થાય નહિ ત્યાસુધી શારીરિક વૃત્તિનુ પણ યથાયોગ્ય અનુશીલન થઈ શકે નહિ

ગુરુ—ના તેમ નથી સમસ્ત વૃત્તિઓના યથાયોગ્ય અનુશીલનને પરસ્પરના અનુશીલન સાથે ઘણો ગાઢ સંબંધ રહેલો છે કેવળ માત્ર જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું યોગ્ય અનુશીલન થયુ હોય તોજ શારીરિક વૃત્તિનુ અનુશીલન થઈ શકે એવુ તો છેજ નહિ એની સાથે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓનુ પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન થવુ જોઇએ. કયુ કાર્ય કેવી રીતે કરવા યોગ્ય છે, કયી વૃત્તિનુ કેવી રીતે અનુશીલન થઇ શકે, તેમજ અનુશીલનની આડે આવતા વ્યાઘાતો કેવી રીતે દૂર કરી શકાય વિગેરે વિષયોનુ જ્ઞાન મેળવવા માટે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિની પણ આવશ્યકતા છે જ્ઞાન વિના તો હું ઇશ્વરને પણ ન ઓળખી શકું પરંતુ એ વાત હમણાં રહેવા દે

શિષ્ય:—નહિ એ વાતને એટલેથીજ પૂરી હું સમજું નહિ કારણ કે એક પ્રકારની વૃત્તિનું અનુશીલન બીજી વૃત્તિના અનુશીલન સાથે ઘણો ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે તો પછી મેં પ્રથમ કઇ વૃત્તિનું અનુશીલન કરવુ તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ?

ગુરુ—સઘળી વૃત્તિઓનુ યથાસાધ્ય અનુશીલન એકી સાથે એકજ વખતે શરૂ કરી દેવુ જોઇએ અર્થાત્—શૈશવાવસ્થામાં

શિષ્ય:—એ તો બહુ નવાઈની વાત ! કઇ વૃત્તિનું કેવી રીતે અનુશીલન કરવું તેની તો શૈશવાવસ્થામાં કોઇને ખબર પણ ન હોય ! તો પછી એકી સાથે સમસ્ત વૃત્તિઓનુ અનુશીલન કેવી રીતે કાઇ કરી શકે ?

ગુરુ—એટલાજ માટે શિક્ષકની સહાયતા લેવી જરૂરની છે શિક્ષક અને શિક્ષણ વિના કોઇ મનુષ્ય યથાર્થ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે ભાગ્યશાળી થઈ શકે નહિ. શિક્ષકનો આશ્રય લેવો એ તો સર્વનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે માત્ર બાલ્યાવસ્થા માટેજ નહિ પણ ચિરકાળને માટે આપણે અન્યની પાસેથી શિક્ષણ લેવા તૈયાર રહેવુ જોઇએ. હિંદુશાસ્ત્રમા ગુરુની પદવીને માટે જે બહુ મહત્વ આપવામાં આવ્યુ છે તે છેક નિરર્થક નથી, એટલુંજ નહિ પણ બહુ રહસ્યાત્મક છે, એમ કહુ તો પણ વધારે પડતું નથી આજે આપણી મધ્યમાં જેવા જોઇએ તેવા ગુરુઓ મળી આવતા નથી, તેમજ જેવુ જોઈએ તેવું ગુરુનુ સન્માન થતુ નથી તેટલાજ માટે આજે આપણા સમાજની આટલી બધી અવનતિ થઇ છે ભક્તિવૃત્તિના અનુશીલનવિષે જ્યારે હુ ઉપદેશ કરીશ તે વખતે આ વિષય યાદ કરજે હમણા તો મૂળ વાત ઉપરજ આવીશ.

પ્રત્યેક વૃત્તિને અન્ય પ્રકારની વૃત્તિ સાથે બહુ નજીકનો સંબંધ હોવાથી શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનની ઘણીજ અગત્ય છે જો શારીરિક વૃત્તિને યોગ્ય પ્રમાણમાં કેળવવામાં ન આવે તો રોગતાપાદિ વિઘ્નો ધર્મકાર્યમા નડયા વિના ન રહે એ વાત હુ તને સમજાવી ગયો છુ. જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિને પણ શારીરિક વૃત્તિની સહાય સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી કારણ કે જો શરીર જેવુ જોઇએ તેવુ સુદૃઢ ન હોય

તો જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિને યોગ્ય પોષણ મળી શકે નહિ સર્વ કોઇ સારી રીતે જાણે છે કે જો શારીરિક શક્તિઓ બળવાન અને પુષ્ટ ન હોય તો માનસિક શક્તિઓ પણ બળવાન અને પુષ્ટ થઇ શકે નહિ—અથવા તો સંપૂર્ણ વિકાસ પામી શકે નહિ જેવી રીતે શારીરિક આરોગ્ય સુરક્ષિત રાખવાને માટે માનસિક આરોગ્યની જરૂર છે, તેવીજ રીતે માનસિક સ્વાસ્થ્યના રક્ષણને માટે શારીરિક સ્વાસ્થ્યની જરૂર છે યૂરોપિયન વિદ્વાનોએ અને વિજ્ઞાનવાદીઓએ શરીર તથા મનનો આ સબંધ બ ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કર્યો છે. આપણી કૉલેજોમા અને શાળાઓમાં અત્યારે જે શિક્ષણ અપાય છે તેમાં જો કોઇ મુખ્ય અને મહાન્ દોષ હોય તો તે એજ છે કે ત્ય વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક ખીલવણી તરફ ઘટતું લક્ષ અપાતુ નથી. એ દોષને લીધે જનસમાજની શારીરિક અવસ્થા શોચનીય બનતી જાય છે, તેની સાથે માનસિ અધ:પતન પણ શરૂ થાય છે, અને ધર્મનો આધાર માનસિક શક્તિ ઉપર રહેલ હોવાથી ક્રમે ક્રમે ધર્મની પણ અધોગતિ થવા લાગે છે.

ત્રીજુ વિઘ્ન તો ઉક્ત વિઘ્ન કરતા પણ અધિક મહત્ત્વનું છે જેની શારીરિ વૃત્તિઓ બરાબર કેળવાતી નથી તે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા કરી શકતે નથી. હવે તુ વિચાર કરી જો કે જે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા બરાબર કરી શકે તે મનુષ્ય નિર્વિઘ્ને ધર્માચરણ કેવી રીતે કરી શકે ? પ્રત્યેક વસ્તુન પાછળ શત્રુઓ તથા લૂંટારાઓ તો લાગેલાજ હોય છે, અને તેઓ અસગોપા ધર્માચરણમા હરકત કર્યા વિના રહેતા નથી. તે ઉપરાંત જેઓ પોતાના બાહુ બળથી દુષ્ટોનું દમન કરી શકતા નથી તેઓને નિરૂપાયતાને લીધે આત્મરક્ષા અર્થે અધર્મનુ અવલંબન પણ લીધા વિના ચાલતું નથી આત્મરક્ષા મનુષ્યને એવી તો પ્રિય હોય છે કે પરમ ધાર્મિક મનુષ્ય પણ સીધ નહિ તો આડકતરી રીતે પણ કોઇકોઇના વખતમાં અધર્મનુ અવલબન લીધા વિન રહેતોજ નથી. મહાભારતકાર " अश्वत्थामा हत इति गजः" એ વાતમાં તેનું બ ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરૂ પાડયુ છે.* બાહુબળવડે દ્રોણાચાર્યનો પરાભવ કરવામ અસમર્થ નીવડયા એટલે યુધિષ્ઠિર જેવા પરમ ધાર્મિક પુરૂષને પણ મિથ્યા વા કહીને તેમને ઉતરવાની જરૂર પડી.

શિષ્ય:—પ્રાચીનકાળમા એવા પ્રસગો આવતા હોય, પરંતુ અત્યારના જમા નામા તો રાજા પોતે સર્વનું રક્ષણ કરવાને બધાયેલ છે. આત્મરક્ષા માટે અત્યા સર્વ કોઇને બળવાન્ બનવાની શુ જરૂર છે ?

ગુરૂ:—રાજા સર્વની રક્ષા કરે એવો નિયમ છે ખરો, પરતુ વસ્તુત. કાર્યમ

* " अश्वत्थामा हत इति गजः" એવા શબ્દો મહાભારતમાં નથી."हत कुंजरः" એ પ્રમાણે છે.

તેમ બનેતું જણાતું નથી. જો તેનાથી તેમ થઇ શકતુ હોત તો આજકાલ રોજ જે ઝગડાઓ-મારામારીઓ-તુટફાટો-ચોરીઓ અને ખુનો થાય છે તે થવા પામત નહિ. પોલીસના રીપોર્ટો વાંચવાથી જણાય છે કે જેઓ પોતાની આત્મરક્ષા કરવાને અસમર્થ હોય છે તેઓના ઉપરજ સર્વત્ર જુલમ ગુજરવામાં આવ્યો હોય છે. બળવાન મનુષ્ય ઉપર કોઇ હુમલો કરી શકતુ નથી, પરંતુ મારી આ વાતોનો ખોટો અર્થ ન થાય તેટલા માટે મારે એ પણ સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઇએ કે આત્મ રક્ષાનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનાજ શરીરની અને પોતાનાજ ધનની રક્ષા કરીને બેસી રહેવું ; જ્યારે તને પ્રીતિધર્મના અનુશીલનવિષે કહીશ ત્યારે તું જોઇ શકશે કે આત્મરક્ષા એ જેમ આપણું મહત્ત્વનું કર્તવ્ય છે, તેમ આપણાં સ્ત્રી-પુત્રો, પરિવાર, સ્વજન, કુટુમ્બ પાડોશી વિગેરેની રક્ષા કરવી એ પણ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય છે પોતાની આત્મરક્ષા સાથે જે બીજા મનુષ્યોની રક્ષા ન કરે તેને પરમ અધાર્મિક સમજવો અને એટલાજ માટે મે કહ્યુ છે કે તેની રક્ષાને માટે જે બળ અથવા શારીરિક શિક્ષણ જરૂરનું છે તે બળ અને શિક્ષણ જેનામાં ન હોય તેને પણ અધાર્મિક સમજવો

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા કરતાં પણ બીજી એક વાત અધિક મહત્ત્વની છે એટલુજ નહિ પણ ધર્મના એક પ્રધાન અંગરૂપ છે અનેક મહાત્માઓએ આ ધર્મનું પાલન કરવા જતા પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપેલ છે અને અનેક પવિત્ર પુરૂષોએ સર્વસુખનો પરિત્યાગ કરી આપત્તિમાંજ જીવન ગાળવાનુ પસંદ કર્યું છે હુ અહીંઆ હવે સ્વદેશરક્ષાવિષે બોલવા ઇચ્છુ છું.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા એ જો ધર્મ હોય તો પછી સ્વદેશરક્ષા પણ ધર્મમાંજ સમાઈ જાય છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. એક મનુષ્ય જેમ બીજા મનુષ્ય ઉપર હુમલો કરી તેનુ સર્વસ્વ પડાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ એક સમાજ અથવા દેશ પણ બીજા સમાજ અથવા દેશ ઉપર હુમલો કરી તેનુ સર્વસ્વ લુંટી જવાનો યત્ન કરે છે જ્યાંસુધી મનુષ્યોને રાજાના હુકમથી કિંવા ધર્મની આજ્ઞાથી અંકુશમા રાખવામાં ન આવે ત્યાંસુધી મનુષ્યો પરસ્પર-એક બીજા ઉપર હુમલાઓ કર્યા વિના રહેતા નથી જે સમાજમા રાજાની આજ્ઞાનુ પાલન થતુ નથી તે સમાજનાં મનુષ્યો પોતાની મરજીમા આવે તેને હેરાન કરી શકે છે, અને મરજી મુજબ ત્રાસ વર્તાવી શકે છે મનુષ્યોના સંબંધમા જેમ આ વાત ખરી છે તેમ સમાજોના સબંધમા પણ તેટલીજ ખરી છે જો વિવિધ મનુષ્ય સમાજો ઉપર એ રાજા અથવા એક શાસનકર્તા ન હોય તો એક બળવાન સમાજ બીજા નિર્બળ સમાજને હેરાન કરી તેનુ સર્વસ્વ લુંટી જાય, એ સ્વાભાવિક છે હુ અહીંઆ જંગલી-અસભ્ય સમાજોના વિષયમાં બોલતો નથી, સુધરેલા ગણાતા

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં પણ એ પ્રમાણે બનતું આપણે જોઇએ છીએ આજે ફ્રાન્સ જર્મની ઉપર હુમલો કરે છે તો કાલે જર્મની ફ્રાન્સને જમીન દોસ્ત કરવા આગળ વધે છે આજે તુર્કી ગ્રીસ ઉપર ચડાઇ લઇ જાય છે તો હવે રશીઆ તુર્કીને ગળી જવાની હીલચાલ કરે છે એવીજ રીતે આજે પોલાંડનો વારો તો કાલે બલ-ગેરીઆનો વારો, એ પ્રમાણે યુરોપની સભ્યજાતિઓ પણ કૂતરાની માફક પરસ્પર કોઠીઓમાં કરી રહી છે શેરીનો કૂતરો જે મળે તે મોમાં નાખીને નાસી જાય છે તેજ પ્રમાણે સભ્ય જાતિ અથવા અસભ્યજાતિ પણ બીજી જાતિ પાસેથી પડાવી લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે મતલબ કે દુબળા સમાજને પગતળે કચરી નાખવા બળવાન સમાજ હમેશાં તૈયારજ હોય છે. એટલાજ માટે કહેવું પડે છે કે દેશ રક્ષા સિવાય આત્મરક્ષા કોઇ કાળે થઇ શકે નહિ આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા એ જો ધર્મ હોય તો દેશરક્ષા એ પણ ધર્મ છે, એટલુંજ નહિ પણ સૌથી અગત્યનો અને સૌથી વધારે મહત્વનો ધર્મ છે કારણ કે જો દેશરક્ષા થઇ શકે તોજ સ્વ પરનું યથાયર રક્ષણ બની શકે, અને તોજ ધર્મોન્નતિનો માર્ગ નિષ્કંટક બની શકે. પુનરુક્તિના ભયથી એ વિષે વધારે બોલતો નથી

કેટલીક સામાજીક અવસ્થાઓ ધર્મને માટે ઉપયોગી છે તો કેટલીક નિરુપયોગી હોય છે કેટલીક અવસ્થાઓ આપણી સમસ્ત વૃત્તિઓના અનુશીલનને માટે અનુકૂળ હોય છે તો કોઇ કોઇ સામાજીક અવસ્થા પ્રતિકૂળ પણ હોય છે અનેક સમયે એવી પ્રતિકૂળતાઓ રાજા અથવા રાજપુરુષોનેજ આભારી હોય છે યુરોપમાં એક સમયે પ્રોટેસ્ટંટ મતવાળાઓને ક્રૂરતાથી જીવતા બાળી દેવામાં આવતા હતા. ઔરંગઝેબના વખતમાં હિંદુઓ ઉપર જે જુલમો થતા તે પણ તેના ઉદાહરણરૂપે ઉમેરી શકાય ધર્મને માટે જે સામાજીક અવસ્થા અનુકૂળતાવાળી હોય તેને સ્વાધીનતા કહેવામાં આવે છે 'સ્વાધીનતા" એ દેશી વસ્તુ નથી વિલાયતમાંથીજ એ ચીજ આપણા દેશમાં આવવા પામી છે મૂળ શબ્દ "લીબર્ટી" નો એ અનુવાદ માત્ર છે એ સ્વાધીનતાનો અર્થ એવો નથી કે રાજા પોતે સ્વદેશીજ હોવો જોઇએ સ્વદેશી રાજા પણ અનેક સમયે સ્વાધીનતાનો શત્રુ હોય છે અને વિદેશી રાજા અનેક પ્રસંગે સ્વાધીનતાનો મિત્ર હોય છે. એને માટે હું ધારું છું કે ઉદાહરણ આપવાની જરૂર નથી.

ધર્મોન્નતિને માટે સ્વાધીનતા અત્યંત જરૂરની વસ્તુ છે એટલાજ માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે આત્મરક્ષા—સ્વજનરક્ષા તથા સ્વદેશરક્ષાને માટે પોતાની સમસ્ત શારીરિક વૃત્તિઓનું સંપૂર્ણ અનુશીલન કરવુંજ જોઇએ

શિષ્ય —ત્યારે એમજ કહી દો ને કે દરેકે યોદ્ધા બનવું જોઇએ !

ગુરુ —નહિ, મનુષ્યમાત્રએ યુદ્ધનો ધંધો કરવો એવો મારો આશય નથી હા, એટલું છે કે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે યુદ્ધમાં કામ આપી શકાય તેટલા માટે આગમચથીજ

બળવાન બનવું જોઈએ. નાનાં રાજ્યોએ પણ પોતાના રાજ્યમાં જુવાન પુરુષોને યુદ્ધનું શિક્ષણ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. જો તેઓ તેમ ન કરે તો બીજું મોટું રાજ્ય અનાયાસે નાનાં રાજ્યોને ગ્રસી નાંખ્યા વિના રહે નહિ. પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાના પ્રાયઃ સઘળા મનુષ્યો યુદ્ધને માટે સર્વદા તૈયાર રહેતા. મહાનરાજ્યોમાં અથવા મહાન સમાજોમાં યુદ્ધનો ધંધો અમુક માણસો કરતા આવ્યા છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં પ્રજાની વતી ક્ષત્રિયો યુદ્ધ કરતા, અને મધ્યકાલીન ભારતવર્ષમાં પણ રાજપુતો દેશના પ્રતિનિધિરૂપે લડતા એ વાત સર્વ કોઈના જાણવામાં છે; પરંતુ એ રિવાજનું પરિણામ એવું આવતું કે જો પ્રજાનો એ એકજ ભાગ શત્રુની સાથે લડતાં પરાજય પામતો, તો સમસ્ત દેશને શત્રુના પંજામાં સપડાવું પડતું. ભારતવર્ષના રાજપૂતો જેવા પરાજિત થયા કે તુરતજ મુસલમાનોએ ભારતવર્ષને કબજામાં લીધો. હવે રાજપુત સિવાયની ભારતવર્ષની અન્ય અન્ય પ્રજાઓ પણ જો યુદ્ધને માટે તૈયાર હોત તો ભારતવર્ષની એવી દુર્દશા કોઈ કાળે થવા પામત નહિ. ઇ. સ. ના અઢારમા સૈકાના અંતભાગમાં ફ્રાન્સના સમગ્ર યુવકોએ નેપોલિયન બોનાપાર્ટની આગેવાની નીચે અસ્ત્ર ધારણ કરીને એકસંપીથી યૂરોપને ધ્રૂજાવ્યું હતું.

શિષ્ય:—શરીરને કેવી રીતે કેળવ્યું હોય તો આપે કહ્યો તે ધર્મ બરાબર પાળી શકે?

ગુરુ:—કેવળ બળનીજ જરૂર નથી. જંગલી માણસો સાથે લડવામાં શારીરિક બળ ઉપયોગી થાય તેટલુંજ. બાકી આ વીસમી સદીમાં તો શારીરિક બળ કરતાં શારીરિક કવાયતજ બહુ જરૂરની છે. અત્યારના સમયમાં સૌ પ્રથમ શારીરિક બળની અને અસ્થિ તથા માંસપેશીની પરિપુષ્ટિને માટે વ્યાયામ જોઈએ. આ દેશમાં પહેલાં દંડ-કુસ્તી તથા મગદળ વિગેરે અનેક પ્રકારની કસરતો પ્રચલિત હતી; પરંતુ અંગ્રેજ સુધારાએ એ સર્વ આપણા હાથમાંથી લઈ લીધું છે. આપણે આપણી પૂર્વની કસરતો અને રમતોને શામાટે તિલાંજલિ આપી દેવી તેનું એકકે યથેષ્ટ કારણ મારા જાણવામાં નથી. આપણી અનુકરણપ્રિયતા અથવા તો બુદ્ધિભ્રમનુંજ એ એક ઉદાહરણ છે.

બીજું—અસ્ત્રશિક્ષાને પ્રધાનપદ આપવું જોઈએ. આપણામાંના પ્રત્યેક અસ્ત્ર-શસ્ત્રના પ્રયોગોમાં પકવ બનવું જોઈએ.

શિષ્ય:—પરંતુ અત્યારનો કાયદો અસ્ત્ર ધારણ કરવાની આપણને મનાઈ કરે છે, તેનું કેમ કરવું?

ગુરુ:—એ તો કાયદા બાંધનારાઓની ભૂલ છે. કાયદાની એ ભૂલ વખત જતાં સુધરી શકશે.

ત્રીજું—અસ્ત્રશિક્ષા ઉપરાંત કેટલીક શારીરિક કવાયતો પણ શીખવી જોઈએ, કારણ કે શારીરિક ધર્મનું સંપૂર્ણ પાલન કરવા માટે કેટલીક કવાયતો બહુજ જરૂરની છે. દાખલાતરીકે અશ્વારોહણ, યૂરોપમાં જે મનુષ્ય અશ્વારોહણ કરી શકતો

નથી, અને અસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરતો નથી તે મનુષ્ય ત્યાં બહુ ઉપહાસપાત્ર લેખાય છે વિલાયતની સ્ત્રીઓ પણ અશ્વારોહણ તથા અસ્ત્રધારણ કરવાને શક્તિવાન હોય છે આપણે હાથે કરીને કેવી દુર્દશાએ પહોંચ્યા છીએ?

જેવી રીતે અશ્વારોહણ શારીરિક ધર્મનુ એક પ્રકારનુ અનુશીલન છે, તેવીજ રીતે પગે ચાલીને દૂર ફરવા જવુ, તથા તરતા શીખવુ એ પણ એક અનુશીલન છે' જો મનુષ્ય પગે ચાલીને અમુક મજલ કાપી શકે નહિ, તેમજ નદી–નાળુ તરી શકે નહિ તે સ્મર્થ યોદ્ધો બની શકે નહિ મે કહ્યુ તે શિક્ષણ કેવળ યોદ્ધાઓનેજ માટે જરૂરનુ છે એમ માની લઈશ નહિ જે મનુષ્યને તરતાં ન આવડે તે મનુષ્ય પાણીમા પોતાનુ કે બીજાનુ કદાપિ રક્ષણ કરી શકે નહિ યુદ્ધના પ્રસગે લડવૈયાઓને આત્મરક્ષા અથવા પરરક્ષા કરવી પડે એટલાજ માટે તરતા શીખવુ જોઇએ એવો સિદ્ધાત કરીને બેસી રહીશ નહિ સામા પક્ષ ઉપર હલ્લો લઇ જવાને તેમજ શત્રુના પજામાંથી બચવાને માટે પણ આપણે અનેક પ્રસગે પાણીમા તરતા તરતા જવુ પડે છે પગે ચાલીને પણ કોસોના કોસો સુધી દોડવુ પડે છે, માટે મનુષ્યમાત્રે આ સર્વ કવાયતો શીખવી જોઇએ

શિષ્યઃ—મતલબ કે શરીર પુષ્ટ અને બળશાળી બને તેટલાથીજ શારીરિકવૃત્તિનુ અનુશીલન સપૂર્ણ થયુ ન ગણાય, પરતુ તેની સાથે કસરત—કવાયત વિગેરે–

ગુરુ—કસરત કિંવા વ્યાયામમા મલ્લયુદ્ધનો પણ સમાવેશ કરી દેવો જોઇએ કારણ કે તે બહુ બળદાયક છે તેમજ આત્મરક્ષા તથા પરોપકારને માટે પણ તેની ઘણી જરૂર પડે છે.

શિષ્યઃ—સમજ્યો ટુકામા શરીરની પુષ્ટતા, વ્યાયામ, મલ્લયુદ્ધ, અસ્ત્રશિક્ષા, અશ્વારોહણ, સતરણ તથા પગે ચાલતાં દૂર સુધી જવાની પણ ટેવ પાડવી જોઇએ–

ગુરુઃ—એટલુજ નહિ સહનશક્તિ પણ જોઇએ ટાઢ–તડકો તથા ક્ષુધા–તૃષા સહન કરતાં શીખવુ જોઇએ ગમે તેટલો પરિશ્રમ થયો હોય તોપણ ચિત્તમા ખેદ કે ગ્લાનિ ન થાય તે માટે અભ્યાસ પાડવો જોઇએ. તે સિવાય એક લડવૈયાને માટે બીજા પણ કેટલાક અભ્યાસો કરવા જોઇએ દાખલા તરીકે જરૂરના પ્રસગે માટી ખોદતાં આવડવુ જોઇએ, ઘર બાંધતા શીખવુ જોઇએ, વજન ઉચકી જવાની ટેવ પાડવી જોઇએ, વિગેરે અનેક સમયે યોદ્ધાઓને દશ–બાર દિવસ ચાલે તેટલો અન્નનો જથ્થો પીઠ ઉપર ઉચકીને લઇ જવો પડે છે. ટુકામા એક કારીગર પોતાના ઉપયોગી અસ્ત્રો પોતાની પાસે રાખી તેને બરાબર ધારવાળાં બનાવીને સાથે લઇ જાય છે તેવીજ રીતે આપણે આપણુ દેહરૂપી શસ્ત્ર તીક્ષ્ણ ધારવાળા શસ્ત્રની માફક હમેશા તૈયાર રાખવુ જોઇએ. કારીગર જેમ પોતાના સજાવી રાખેલા અસ્ત્રોથી સર્વ દ્રવ્યોને તોડી–ફોડી તથા સાંધી શકે છે, તેવીજ રીતે આ દેહ પણ

સર્વ કર્મો કરી શકે તેવો સક્ષમ બનાવવો જોઈએ

શિષ્ય—પણ એ કેમ બની શકે તેનો ઉપાય તો આપે કાંઈ બતાવ્યો નહિ

ગુરુ—તેના ઉપાયો (૧) વ્યાયામ, (૨) શિક્ષણ, (૩) આહાર, (૪) ઇન્દ્રિય સંયમ એ ચાર ઉપાયો શારીરિક અનુશીલનને માટે પૂરતા છે

શિષ્ય—તેમાં આપે વ્યાયામ તથા શિક્ષણ સંબંધે જે કાંઈ કહ્યું તે મેં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું છે, પરંતુ આહાર સંબંધે કાંઈ ખુલાસો થયો નથી શરૂઆતમાંજ વાચસ્પતિ મહાશયના ખાનપાનસંબંધે જે પ્રશ્ન ઉઠ્યો હતો તે હવે મને યાદ આવે છે વાચસ્પતિ મહાશય કેવળ ભાત-દાળ ઉપરજ જીંદગીનો નિર્વાહ કરતા. શું માત્ર એટલું ખાઈને બેસી રહેવું તે ધર્માનુકૂળ છે? તેનાથી વિશેષ પ્રકારનાં દ્રવ્યો આહારમાં લેવાં એ શું અધર્મ છે? હું ન ભૂલતો હોઉં તો આપનો કહેવાનો આશય તે વખતે કાંઈક એવાજ પ્રકારનો હતો

ગુરુ—મેં કહ્યું હતું કે શરીરની રક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે જો એટલોજ ખોરાક યથેષ્ટ હોય તો તેથી અધિક આહારની લાલસા રાખવી એ અધર્મ છે. શરીરની રક્ષા તથા પોષણને માટે કેવા પ્રકારના આહારની જરૂર છે એ વિષય તો વૈજ્ઞાનિક પંડિતોના હાથમાંજ રહેવા દેવો જોઈએ ધર્મના ઉપદેશકોનું તે કામ નથી હું માનું છું કે વૈજ્ઞાનિક પંડિતો દાળ-ભાતને શરીરરક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે યથેષ્ટ લેખશે નહિ પરંતુ તેની સાથે વાચસ્પતિ મહાશયના સંયોગોને વિચારણામાં લઈએ તો તેમના જેવા શરીરશ્રમ વિનાના માણસો માટે એવો સાદો ખોરાક યથેષ્ટ પણ લેખાવા જોઈએ. આપણે તે ચર્ચામાં માથું મારવાની અત્યારે કશી જરૂર નથી વૈજ્ઞાનિકોનું કામ વૈજ્ઞાનિકો કરે એજ ઇચ્છવાયોગ્ય છે આહારસંબંધેનો એક મહત્ત્વનો ઉપદેશ, કે જે સ્વયં શ્રીકૃષ્ણના મુખમાંથી નીકળ્યો છે, તે ગીતામાંથી હું તને સંભળાવું છું, એટલાથીજ સંતોષ માની લેને—

आयुःसत्त्वबलारोग्य सुखप्रीतिविवर्द्धना ।
रस्या स्निग्धा स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रिया ॥

અર્થાત્—જે આહાર આયુષ્યમાં, ઉત્સાહમાં, બળમાં સ્વાસ્થ્યમાં, સુખમાં અને ચિત્તના આનંદમાં વૃદ્ધિ કરે, રુચિને પ્રદીપ્ત કરે, જે આહાર રસયુક્ત હોય, સ્નિગ્ધ હોય, અને જેનો સારિક અંશ શરીરમાં ધારણ થાય તેવો અર્થાત્ "ન્યુટ્રીશીઅસ" હોય, એટલુંજ નહિ પણ જેના દર્શનમાત્રથી ખાવાની ઇચ્છા થાય તેજ આહાર સાત્ત્વિકોને પ્રિય થઈ પડે છે

શિષ્ય—પણ એવા મધ-માંસ આહારાર્થે લેવા જોઈએ કે નહિ તે તો કાંઈ આપ્યુંજ નહિ

ગુરુ—તે કામ વૈજ્ઞાનિકોનું છે શરીરતત્ત્વવેત્તાઓને અથવા તો વૈદ્યોને પૂછી

જો કે મદ્ય-માસ વિગેરે આયુષ્ય સત્ત્વ બળ આરોગ્ય, સુખ તથા પ્રીતિવૃત્તિમા વૃદ્ધિ કરે છે કે નહિ? મદ્ય-માસમાં શા શા ગુણો તથા અવગુણો રહેલા છે તેનો ખુલાસો તેમની પાસેથી મેળવી લે

શિષ્ય —હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ તો તેનો નિષેધ કર્યો છે

ગુરુ —મારા વિચાર પ્રમાણે હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ મદ્ય માસનો નિષેધ કરવામાં ભૂલ કર્યું નથી અનુશીલન તત્ત્વ એજ તેમના ધર્મોપદેશનુ મૂળ હતું કારણ કે મદ્ય-માસ અનિષ્ટકારી અનુશીલનને હાનિકર તથા જેને તમે ધર્મ કહો છો તેને વિઘ્નકર હોવાથી એનો નિષેધ કરવામા તેઓએ વાજબીજ કર્યુ છે

શિષ્ય —કોઇ પણ અવસ્થામાં શુ મદ્યનો વ્યવહાર નજ કરવો?

ગુરુ —જે પીડિત વ્યક્તિની પીડા મદ્ય સિવાય બીજા કશાથી શાંત ન થાય એમ હાય, તેને માટેજ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય તથાપિ એક અવસ્થા એવી પણ છે કે જે સમયે ચિકિત્સકો કે વૈદ્ય વિગેરેની આજ્ઞાની રાહ ન જોતાં પરિમિત મદ્યપાન કર્તવ્ય છે

શિષ્ય —એવી કયી અવસ્થા છે?

ગુરુ —યુદ્ધ સમયની અવસ્થા એજ મારો કહેવાનો આશય છે યુદ્ધકાળે મદ્ય પાન ધર્માનુકૂળ લેખાય છે તેનું કારણ માત્ર એટલુજ છે કે જે જે વૃત્તિઓના બળથી યુદ્ધક્ષેત્રમા વિજય મળી શકે તે તે વૃત્તિ પરિમિત મદ્યપાનથી વિશેષ બળ વાન બને છે આ સિદ્ધાંતને હિંદુશાસ્ત્ર પણ યોગ્ય માન આપે છે મહાભારતમા લખ્યુ છે કે જયદ્રથવધના દિવસે એકલો અર્જુન શત્રુની સેનાને ભેદીને શત્રુઓની મધ્યમાં જઇને ઉભો રહ્યો હતો યુધિષ્ઠિરને આખા દિવસમાં અર્જુનસબંધી કાંઇ સમાચાર મળ્યા નહિ તેથી તેઓ વ્યાકુળ ચિત્તે બેસી રહ્યા હતા. તે સમયે પાડવ સેનામા સાત્યકિ સિવાય બીજો એકકે એવો વીર યોદ્ધો નહોતો કે જે શત્રુઓની મધ્યમાં જઇ અર્જુનના સાચા સમાચાર લઇ આવે યુધિષ્ઠિરે સાત્યકિને આ દુષ્કર કાર્ય કરવાની રજા આપી તેના ઉત્તરમા સાત્યકિએ ઉત્તમ પ્રકારના મદ્યની પ્રાર્થના કરી. યુધિષ્ઠિરે પોતે તેને ઉત્તમ પ્રકારનો મદ્ય આણી આપ્યો માર્કંડેય પુરાણમાં પણ જણાવ્યુ છે કે સ્વય દેવીએ અસુરોનો વધ કરતાં પહેલાં સુરાપાન કરવુ પડ્યુ હતુ

૧૮૫૭ નો મહાન્ બળવો થયો તે વખતે ચિનહાટના યુદ્ધમા અંગ્રેજી સૈનાને હિંદુ તથા મુસલમાનોની સેનાએ પરાજિત કરી હતી સ્વય સર હેનરી લૉરેન્સ તે યુદ્ધમા અગ્રેજ સેનાનો નાયક હતો છતા તેમને હાર ખાવી પડી હતી અંગ્રેજી ઇતિહાસલેખક સર કેન કે તેના કારણો આપતાં એક કારણ એવુ પણ બતાવ્યુ છે કે તે દિવસે અગ્રેજ સેનાને જરૂરજોગો મદ્ય મળી શક્યો નહોતો એ કારણ છેક અસભવિત નથી

તે ગમે તેમ હો. મદ્યસેવનના સબંધમાં મારો મત ટુંકમાં આ પ્રમાણે છે-(૧) યુદ્ધમાળે પરિમિત મદ્યસેવન થઇ શકે, (૨) સુયોગ્ય ચિકિત્સકની આજ્ઞાનુસાર રોગાદિમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય, (૩) તે સિવાય મદ્યપાન કરવું અનુચિત છે.

શિષ્ય:—માંસાહારસંબંધે આપનો શું મત છે?

ગુરુ:—મત્સ્ય-માંસ શરીરને ઉપકારી છે કે અપકારી છે તેનો નિર્ણય કરવો તે વૈજ્ઞાનિકોનું કામ છે. × ધર્મવેત્તા તો માત્ર એટલુંજ કહી શકે કે મત્સ્ય-માંસનો આહાર કરવાથી મનુષ્યની પ્રીતિવૃત્તિના અનુશીલનને ધક્કો પહોંચે છે તેથી તે નિષિદ્ધ છે. ભૂતમાત્રમાં પ્રીતિ રાખવી એ હિંદુધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. અમારો અનુશીલનવાદ પણ તે સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરે છે. પણ આમ કહેવા ઉપરથી અનુશીલનવાદ હિંદુધર્મથી કોઇ જુદોજ મતવાદ છે, એમ માની લેશો નહિ. અનુશીલનવાદ પણ હિંદુધર્મનોજ એક વિષય છે.

શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનસબંધે વિવેચન કરતાં (૧) વ્યાયામ (૨) શિક્ષણ તથા (૩) આહારના વિષયમાં મેં મારા વિચારો જણાવ્યા હવે (૪) ઇન્દ્રિયસંયમના સબંધમાં મારે બે બોલ કહેવા જોઇએ. શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનને માટે ઇન્દ્રિય-સંયમની અત્યંત જરૂર છે, એ વાત તને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની અગત્ય હું જોતો નથી. ઇન્દ્રિયસંયમના અભાવે શરીર યોગ્ય પ્રમાણમાં પરિપુષ્ટ થઇ શકતું નથી, વ્યાયામ કરવા જેટલી ધૈર્યતા રહેતી નથી, શિક્ષણની સાર્થકતા થઇ શકતી નથી એટલુંજ નહિ પણ જે આહાર હોજરીમાં જાય તે આહાર પણ સંપૂર્ણરીતે પચી શકતો નથી, અને તેને લીધે શરીરમાં જેવું જોઇએ તેવું બળ આવતું નથી. તે સિવાય ઇંદ્રિયોને સંયમમાં રાખવી એજ ઇન્દ્રિયોનું યોગ્ય અનુશીલન છે, એ વાત તું ન ભૂલતો હોઉં તો તને આગળ સમજાવી ગયો પણ છું. આટલે દૂર આવ્યા પછી મારે તને યાદ આપવું જોઇએ કે ઇન્દ્રિયસંયમ એ માનસિક વૃત્તિના અનુશીલનને સંપૂર્ણ આધીન છે, કારણ કે જો માનસિક વૃત્તિ નિર્બળ હોય તો શરીર ઉપર જેવો જોઇએ તેવો અંકુશ રહી શકે નહિ. સારાંશરૂપે મારે કહેવું જોઇએ કે હું આગળ જણાવી ગયો તેમ માનસિક વૃત્તિનું ઉચિત અનુશીલન, શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનના ઉપર આધાર રાખે છે તેવીજ રીતે હવે તું જોઇ શકશે કે શારીરિક વૃત્તિનું ઉચિત અનુશીલન પણ માનસિકવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. આ પ્રમાણે શરીર તથા મન એકમીજા સાથે બહુજ ગાઢ સબંધથી જોડાયેલાં છે. એકના અનુશીલન સિવાય અન્યનું અનુશીલન કોઇ કાળે સંભવે નહિ. જે ઉપદેશકો કેવળ માત્ર માનસિક વૃત્તિના અનુશીલન ઉપરજ ભાર મૂકીને બેસી રહે છે તેઓનો

× આ મૂળ પુસ્તક ઘણાં વર્ષપર લખાયેલું હોઇને તે પછી ઘણાખરા વૈજ્ઞાનિકોએ માંસાહાર નુકશાનકારક હોવાનુંજ જાહેર કરેલું છે. સંપાદક

ઉપદેશ અસંપૂર્ણ છે જ્ઞાનજ પ્રાપ્ત કરીને બેસી રહેવું એવો ઉપદેશ અસંપૂર્ણ હોવાના કારણે ધર્મવિરુદ્ધ છે અંગ્રેજના શિક્ષણ માત્રથી વિદ્યાર્થીઓ જેમ યથાર્થ મનુષ્ય બની શકતા નથી, તેમ થોડાં ઘણાં પુસ્તકો કંઠસ્થ કરવાથી પણ વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય પંડિત બની શકતા નથી આ બન્ને માર્ગો અપૂર્ણ અને તેથી અનિષ્ટકારી છે.

अध्याय १ मो—ज्ञानार्जनी वृत्ति

શિષ્ય—શારીરિક વૃત્તિઓના સંબંધમાં તો આપનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. હવે જ્ઞાનાર્જની (જ્ઞાન મેળવનારી) વૃત્તિઓના અનુશીલનસંબંધે કાંઇક કહો તો સાંભળવાની ઇચ્છા છે મારા સમજવા પ્રમાણે બીજા પ્રકારની વૃત્તિઓના અનુશીલનથી જે સુખ મળી શકે તે સુખ આ વૃત્તિના અનુશીલનથી પણ પ્રાપ્ત થવુંજ જોઇએ અને જ્યાં સુખ ત્યાં ધર્મ પણ હોયજ એટલા માટે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું અનુશીલન અથવા તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ પણ ધર્મ છે

ગુરુ—અલબત્ત તે આવશ્યક કર્તવ્ય છે, કારણ કે જ્ઞાન વિના અન્ય વૃત્તિઓનું યથાર્થ અનુશીલન થઇ શકે નહિ એ વાત શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલન સમયે હું તને બરાબર સમજાવી ચૂક્યો છું તે સિવાય બીજી એક બાબતને માટે પણ જ્ઞાનની જરૂર છે, અને તે બાબત ઘણી મહત્વની છે અને તે એ કે જ્ઞાન સિવાય ઇશ્વરને ઓળખી શકાય નહિ તેમજ વિધિપૂર્વક ઇશ્વરની ઉપાસના પણ થઇ શકે નહિ.

શિષ્ય—જ્ઞાન હોય તોજ ઇશ્વરોપાસના થઇ શકે, એમ જો આપ કહેવા માગતા હો તો પછી મૂર્ખ મનુષ્યો ઇશ્વરની ઉપાસના કેવી રીતે કરી શકે? ઇશ્વર શું કેવળ પંડિત પુરુષોને માટેજ છે?

ગુરુ—મૂર્ખ મનુષ્યો માટે ઇશ્વરોપાસના નથી મૂર્ખને માટે તો ધર્મ જેવી કંઇ વસ્તુજ નથી એમ કહું તોપણ ખોટું નથી જગતમાં જ્ઞાનપૂર્વક જેટલાં પાપો થાય છે તેમાંના ઘણાંખરાં પાપો પ્રાય મૂર્ખ મનુષ્યો દ્વારાજ થાય છે અત્રે મારે એક સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઇએ જેને લખતાં વાંચતાં આવડતું ન હોય તેનેજ મૂર્ખ મનુષ્ય માની લઇશ નહિ તેમજ જેને લખતાં-વાંચતાં આવડતું હોય તેજ જ્ઞાની એમ પણ માની લેવાનું નથી પુસ્તકો વાંચ્યા વિના પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે પાઠશાળાઓ અને નિશાળોમાં ભણ્યા વિના પણ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઇ શકે છે આપણા દેશની પ્રાચીન સ્ત્રીઓએ તેના ઉત્તમ દૃષ્ટાંતો આપણને પૂરા પાડ્યા છે તે સન્નારીઓમાં પ્રાય કોઇને પણ લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું છતાં તેમના જેવી ધાર્મિક વ્યક્તિઓ પૃથ્વીમાં થોડીજ થઇ હશે. તે આદર્શ નારીઓએ પુસ્તકોનું વાચન કર્યું નહોતું તેથી તે સર્વ મૂર્ખ હતી, એમ કહેવાનું કોઇનાથી

સાહસ થઇ શકશે નહિ. આપણા દેશમાં પૂર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના જે કેટલાક માર્ગો હતા, તે સર્વ આજે લુપ્તપ્રાય થઇ ગયા છે. "કથા" અને હરિકીર્તન એ પૂર્વકાળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક મુખ્ય ઉપાય હતો. પ્રાચીન સન્નારીઓ કથાકારીના મુખથી પુરાણ તથા ઇતિહાસની વાતો સાંભળતી અને એથી કરીને પુરાણ–ઇતિહાસમાં જ્ઞાનનો જે ઉત્તમ ભંડાર છુપાયેલો છે, તે તેમની પાસે ખુલ્લો થઇ જતો. કથાઓના શ્રવણથી તેમની જ્ઞાનાર્જનની વૃત્તિઓ બહુ સારી રીતે સ્વચ્છ તથા પરિતૃપ્ત થઇ શકતી હતી. તે સિવાય હિંદુધર્મના પ્રતાપે આપણા દેશમાં વંશપરંપરાએ જે જ્ઞાનપ્રવાહ સતત વહ્યા કરતો તે પ્રવાહ ઉપર પણ સન્નારીઓનો અધિકાર રહેતો હતો. આ સર્વ કારણોને લઇને અત્યારના આપણા સુશિક્ષિત ગણાતા યુવકો કરતાં પણ અનેક વિષયો પૂર્વકાળની સન્નારીઓ બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. દાખલાતરીકે અતિથિસત્કારનું માહાત્મ્ય જ્ઞાનવિના કોઇ કાળે સમજી શકાય નહિ, તેમજ વિશ્વવ્યાપી સત્યની સાથે અતિથિ–સત્કારને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તે પણ જ્ઞાનદૃષ્ટિ વિના જોઇ શકાય નહિ. અત્યારનો આપણો સુધરેલો વર્ગ અતિથિનું નામ સાંભળતાંજ પણ ભડકી જાય છે! અત્યારના શિક્ષિત વર્ગને જે જ્ઞાન નથી તે જ્ઞાન પૂર્વની અશિક્ષિત સન્નારીઓને હતું, એજ વાત હું કહેવા માગું છું. તે સ્ત્રીઓ અતિથિ–સત્કારનું માહાત્મ્ય બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. આ પ્રકારનાં એક નહિ પણ સેંકડો ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. એ દૃષ્ટિથી જોઇએ તો પ્રાચીન કાળની નિરક્ષર સ્ત્રીઓનેજ જ્ઞાની લેખવી જોઇએ, અને અત્યારના આપણા સુશિક્ષિત વર્ગને અજ્ઞાની લેખવો જોઇએ.

શિષ્ય—એમાં શિક્ષિત વર્ગનો શો દોષ? ઇંગ્રેજી–શિક્ષણની પદ્ધતિજ એવી એમાં કોઇ શું કરે?

ગુરુ—અલબત્ત, એ વાત ખરી છે. મેં જે અનુશીલનવાદ તને સમજાવ્યો, અર્થાત્ સમસ્ત વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન થવું જોઇએ, એમ મેં જે કહ્યું તે વાત અત્યારના શિક્ષણમાં યોજાયલી નથી, અને તેને લઇનેજ વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ દૂષિત ગણાય છે. અંગ્રેજ રાજ્યના અધિકારીઓએ સિદ્ધાંત કર્યો કે પાઠશાળામાં તો એક ચોક્કસ પ્રકારની વૃત્તિનુંજ અનુશીલન થવું જોઇએ, અને એ પ્રમાણે કાર્યની શરૂઆત થઇ ગઇ! મતલબ કે વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ તેમના અમુક ઉદ્દેશો અને આવશ્યકતાઓનેજ આભારી છે, અને તેથીજ તે સદોષ રહી ગઇ છે. આજકાલની શિક્ષણપ્રણાલીમાં ત્રણ મહાન દોષો છે એ વિચાર કરવાથી સહેજે તરી આવે છે.

શિષ્ય—એ દોષો કયા કયા?

ગુરુ—પ્રથમ દોષ તો એજ છે કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓપ્રત્યે બહુજ વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે, અને કાર્યકારિણી અથવા ચિત્તરંજની વૃત્તિની ખીલવણી

માટે કાઇજ પ્રયત્ન થતો નથી, અને તેથી કરીને કેળવણીનુ જોઇએ તેનુ ઉત્તમ ફળ મળી શકયુ નથી હિંદી યુવકો મનુષ્યત્વથી બહુ વેગળા પડી ગયા છે વકીલ ડૉકટર અથવા સરકારી નોકર બનવુ એનેજ જીવનનુ પરમ લક્ષ્ય તેઓ માની બેઠા છે બીજી તરફ યૂરોપના એક ભાગની પ્રજા જ્યારે વિજયકુશળ તથા સપત્તિપ્રિય બનવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય છે તો બીજી તરફ બીજા ભાગની પ્રજા યુદ્ધપ્રિય તથા લુચ્ચી બનવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હોય છે. આવી દૂષિત શિક્ષણપદ્ધતિના પરિણામે યૂરોપમાં કેટકેટલાં યુદ્ધો તથા અત્યાચારો થતા છે તથા થાય છે તે કોઇથી અજાણ્યુ નથી શારીરિક વૃત્તિ, કાર્યકારિણી વૃત્તિ તથા ચિત્તરજની વૃત્તિની ખીલવણીની સાથે યોગ્ય પ્રમાણમા જો માનસિક વૃત્તિની પણ ખીલવણી થાય તોજ તે જગતને તથા જનસમાજને ઉપકારી અથવા મગળકારી થઇ શકે બીજી વૃત્તિઓનો તિરસ્કાર કરી કેવળ માત્ર બુદ્ધિનેજ કેળવ્યા કરવી એ કોઇ રીતે ઉચિતયોગ્ય નથી અમારા જેવા સાધારણ મનુષ્યોની ધર્માનુકૂળ માન્યતાઓ કેવા પ્રકારની છે તે તુ જાણે છે? હિંદુઓ માત્ર રૂપવાન્ ચદ્ર અથવા બળવાન્ કાર્તિકેયનેજ પૂજનીય માનીને બેસી રહેતા નથી, માત્ર બુદ્ધિમાન બૃહસ્પતિ કિંવા જ્ઞાની બ્રહ્માની ઉપાસનાનેજ સર્વસ્વ માનીને તેટલેથીજ અટકી જતા નથી, એટલુજ નહિ પણ કેવળ રસજ્ઞ ગધર્વરાજ અથવા સરસ્વતી દેવીનેજ આરાધ્યરૂપે સ્વીકારી શાંત થતા નથી, પરન્તુ હિંદુઓની ભક્તિ, હિંદુઓની પૂજા, હિંદુઓનુ સર્વસ્વ તે સર્વાગસપન્ન—અર્થાત્ સર્વાગીન પરિણતિયુક્ત, છ પ્રકારના ઐશ્વર્યયુક્ત વિષ્ણુ ભગવાનનાજ ચરણમાં સમર્પિત થાય છે અનુશીલન—નીતિનો મુખ્ય સિદ્ધાંત પણ એજ છે કે સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓને એવી યોગ્યતાપૂર્વક કેળવવી કે એક વૃત્તિ બીજી વૃત્તિને દાબી દઇ સ્વ-છદતાપૂર્વક આગળ વધી શકે નહિ સારાશ કે પ્રત્યેક વૃત્તિને પોતપોતાની સીમામા રહેવા દઇ તેનુ યોગ્ય અનુશીલન કરવુ એજ વિષ્ણુની આરાધનાનુ મૂળ-પ્રધાન રહસ્ય છે

શિષ્ય —એ તો શિક્ષણના એક દોષની વાત થઇ બીજો દોષ શુ છે?

ગુરુ —આધુનિક શિક્ષાપ્રણાલીનો બીજો દોષ એ છે કે તે પ્રત્યેક મનુષ્યને એક ખાસ વિષયમાં પરિપક્વ થવાની ફરજ પાડે છે આથી સર્વ મનુષ્યોને સર્વ પ્રકારના વિષયો જાણવાનો અવકાશ મળતો નથી અર્થાત્ એક મનુષ્ય ધારે તો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમા ખૂબ પારગત બની શકે, પરતુ તેને માટે સાહિત્યના દ્વાર તો બધજ રહેવાના એક મનુષ્ય ધારે તો સાહિત્યની શાખામાં પરમ વિદ્વાન બની શકે, પરતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમા પ્રવેશ કરવાની તેને રજા મળતી નથી. આવી રીતે એક મનુષ્ય જો એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિનેજ કેળવીને ઉપરાત થાય તો પછી મનુષ્યની બાકીની વૃત્તિઓને ખીલવવાનો અવકાશજ કયારે મળે? પરિણામ એ આવે કે જ્યાં જુઓ ત્યા તમને અર્ધ મનુષ્યત્વવાળાજ માણુસ મળી આવે—સપૂર્ણ મનુષ્યત્વવાળા મનુષ્યનુ

તો દર્શન પણ ભાગ્યેજ તમને થવાનું ! એક મનુષ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કુશળ હોય, પણ જો તે કાવ્યાદિના આસ્વાદનથી કમનસીબ હોય તો તે અર્ધ મનુષ્યજ છે, એમ કહેવું જોઇએ એજ રીતે જે મનુષ્ય સૌંદર્યપ્રિય હોય અને સર્વ સૌંદર્યોમાંથી પોતાની રસવૃત્તિને પોષણ આપી શકતો હોય, પરંતુ જગતના અપૂર્વ વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વોથી અજ્ઞાન હોય તો તે પણ અર્ધ મનુષ્યજ છે ઉપર કહ્યા તે ઉભય પ્રકારના મનુષ્યો મનુષ્યત્વરહિત છે, અને તેથી તેઓને આજે ધર્મભ્રષ્ટ છે જે ક્ષત્રિયપુત્ર પોતે યુદ્ધવિશારદ હોય છતાં રાજધર્મથી અનભિજ્ઞ હોય, અથવા તો રાજધર્મ જાણવા છતાં યુદ્ધવિદ્યામાં અજ્ઞાન હોય તો તે હિંદુધર્માનુસાર ધર્મભ્રષ્ટ છે હિંદુઓનો યથાર્થ મર્મ એજ પ્રમાણે છે.

શિષ્યઃ—આપની ધર્મવ્યાખ્યા અનુસારે તો સર્વ મનુષ્યોએ સર્વ પ્રકારના વિષયોમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવીજ જોઇએ

ગુરુઃ—નહિ, સર્વ મનુષ્યોએ તેમજ કરવું જોઇએ એવો મારો આગ્રહ નથી અલબત્ત, એટલું છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની સમસ્ત મનોવૃત્તિઓની કસોટી તેમજ ખીલવણી તો કરવીજ જોઇએ.

શિષ્યઃ—તે બરાબર છે, પરંતુ સર્વ મનુષ્યોથી તેમ બની શકે એવું આપને લાગે છે ખરું ? સર્વ મનુષ્યોની સર્વ વૃત્તિઓ એકસરખી તેજસ્વી હોતી નથી જેની મનોવૃત્તિ વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં વધારે તેજસ્વી હોય છે તો કોઈની વૃત્તિ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અદ્ભુત કાર્ય કરી શકે તેવી હોય છે. સાહિત્યની વૃત્તિવાળો મનુષ્ય વિજ્ઞાનની શાખામાં જાય તો તેને પ્રાય નિષ્ફળજ થવું પડે તેને બદલે વિજ્ઞાનની વૃત્તિવાળો મનુષ્ય બીજા કોઇ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાનું સાહસ ન કરતા વિજ્ઞાનનો પાછળજ મંડ્યો રહે તો વખત જતાં તે એક મહાન વૈજ્ઞાનિક બની શકે એકજ મનુષ્ય સાહિત્યમાં અને વિજ્ઞાનમાં-ઉભયમાં કેવી રીતે પારગત બની શકે ?

ગુરુઃ—તે ન બની શકે, પરંતુ "પ્રતિભા[1]" વિષે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં મેં જે વિચારો તને અગાઉ જણાવ્યા હતા તે પુનઃ યાદ કર તારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે મારે જે કંઈ કહેવું જોઇએ તે સર્વ તેજ વખતે જણાવી ગયો છું પુનરુક્તિની અને જરૂર નથી હવે બીજો દોષ સાંભળ

વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિનો એક સાધારણ દોષ એ પણ છે કે તેમાં પાત્રાપાત્રનો લેશ પણ વિચાર કરવામાં નથી આવતો અર્થાત્ અમુક વિષય વિદ્યાર્થીઓના અંતઃકરણમાં વિકાસ પામે છે કે નહિ, તે જોવાની કોઇ તરદી લેતું નથી.

[1] આ વિષય પાયમાં અધ્યાયમાં શિષ્યના ચોથા પ્રશ્નમાં મળી આવશે

એક વૈદ્ય રોગીને ક્ષુધાતુર જોઈ ખાવાની છૂટ આપે, પણ તે દર્દી ખાધેલું અન્ન પાચન કરી શકે તેમ છે કે નહિ તેનો બિલકુલ વિચાર ન કરે તો તેને સુયોગ્ય ચિકિત્સક કહેવાય નહિ તેવીજ રીતે જે શિક્ષક વિદ્યાર્થીની શક્તિનો તોલ કર્યા સિવાય મગજમાં બોજોજ ભર્યા કરે તેને પણ સુયોગ્ય શિક્ષક લેખી શકાય નહિ દર્દીને બહુ અનાજ ખાવા બદલ જેમ અજીર્ણનું દર્દ ભોગવવું પડે છે તેમ હદ ઉપરાંત બોજો વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં ભરવાથી વિદ્યાર્થીઓને પણ માનસિક અજીર્ણને આધીન થવું પડે છે આથી કરીને ક્રમે ક્રમે વિદ્યાર્થીની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓની અવનતિ થતી જાય છે 'મુખસ્થ કરો, યાદ કરો, ગોખી નાખો, કોઈ કાંઈ પૂછે તો પોપટની માફક એકદમ ઉત્તર આપતાં શીખો' એજ પ્રમાણે શિક્ષણ અત્યારે વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે, પરંતુ આવા શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ થતી જાય છે કે બુઠ્ઠી થતી જાય છે, સ્વશક્તિ ગુપ્ત થતી જાય છે, કે પ્રાચીન પુસ્તકોનો પાનવ પકડી પાછળ પાછળ ચાલનારી થતી જાય છે, તેનો તો કોઈ ભૂલે ચૂકે પણ વિચાર કરતું નથી અર્થાત્ વિદ્યાર્થીઓને જે માનસિક આહાર આપવામાં આવે છે તે તેમનાથી પાચન થઈ શકે છે કે નહિ તે તરફ તો કોઈ નજર પણ કરતું નથી બિચારા શિક્ષિત ગર્દભો જ્ઞાનનો ભાર વહન કરી મઝારમાં ચોતરફ ભટકીને આયુષ્ય પૂરું કરે છે ઈશ્વરે વિસ્મૃતિ નામની કર ણામયી દેવી આવીને તેમનો ભાર લઈ લે છે એટલે પછી તેઓ રોજામાં મગ્ન જઈ સ્વચ્છંદતાપૂર્વક ઘાસ ખાવા લાગે છે

શિષ્ય—અમારા દેશના શિક્ષિત વર્ગ પ્રત્યે આપની એટલી બધી કોપદૃષ્ટિ કેમ છે ?

ગુરુ—હું માત્ર આપણા દેશનાજ શિક્ષિત વર્ગ વિષે બોલતો નથી અહીંના અંગ્રેજો પણ એક યા બીજા પ્રકારે એવાજ છે આપણે તેમને મહાપ્રભુ માની તેમનું અનુકરણ કરવા લલચાઈએ છીએ, અને તેમના અનુકરણ માત્રથી મનુષ્ય જન્મ સાર્થક થયો માની લઈએ છીએ તેઓ પણ સંકીર્ણ બુદ્ધિના છે, તેમનું જ્ઞાન પણ પીડાદાયક છે

શિષ્ય—અંગ્રેજોની બુદ્ધિ સંકીર્ણ છે ?

ગુરુ:—શનૈઃ શનૈઃ સર્વ સમજાશે. જે જાતિ સેંકડો વર્ષથી ભારતવર્ષ ઉપર આધિપત્ય ભોગવે છે છતાં ભારતવાસીઓસબંધી એક વાત પણ હજુસુધી સમજી શકી નથી, તેમનામાં બીજા લાખો ગુણો હશે તોપણ તેમનામાં વિશાળ બુદ્ધિ હોય એમ તો હું હી વદીશ નહિ, પણ બીજી તરફ અંગ્રેજોના, કરતાં પણ આપણા હિંદીઓની બુદ્ધિ વિશેષ સંકીર્ણ માર્ગે પ્રવર્તે છે, એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી અંગ્રેજોના શિક્ષણ કરતાં આપણું શિક્ષણ વિશેષ હલકા પ્રકારનું છે

એમ પણ સ્વીકારવું જોઇએ, પરંતુ આપણે એ રૂમરકારોનું મૂળ જોવા જઇએ તો યુરોપના અનુકરણ સિવાય ભાગ્યેજ બીજું કંઈ હશે કેમ, તારી પહેલી શંકા દૂર થઇને ?

શિષ્યઃ—પણ આપે જ્ઞાનને પીડાદાયક કહ્યું તેનો અર્થ શું સમજવો ?

ગુરુઃ—જેવી રીતે અહુર સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં અજીર્ણ થવાથી પીડાદાયક થાય છે તેવીજ રીતે જ્ઞાન સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં જો તેનો દુરુપયોગ થાય તો તે પણ પીડાદાયક થયા વિના રહે નહિ જ્ઞાનનું અજીર્ણ પીડાદાયક છે અર્થાત્ અમુક અમુક વાતો જાણી લીધા પછી તે પ્રત્યેકને પરસ્પર કેવો સબંધ છે, અથવા તો એ જ્ઞાનનું પરિણામ શું તેનો વિચાર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે નિરર્થક જ છે કોઇ કહે કે ગૃહમાં તો ખૂબ પ્રકાશ છે, મત્ર સીડી ઉપરજ અંધારૂં છે, તો તેનો અર્થ શું ? સ્તરતોજ ન સુઝે ! કહ્યા પ્રમાણે કર્યા જવું તેની કશી ખાત્રીજ ન મળે ! જ્ઞાનની પીડામાં ફસાયલા મનુષ્યો અમુક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેજ જાણતા નથી એક સમયે એક અંગ્રેજે ઈંગ્લાંડથી હિંદમાં આવી એક બગીચો ખરીદ કર્યો તેને આ દેશના રીતરિવાજોનું બીલકુલ જ્ઞાન નહોતું એક દિવસે માળીએ આવીને તેને એક તાજું નાળીએર ભેટદાખલ અર્પણ કર્યું સાહેબે તો નાળીએરની છાલ ઉતારી લીધી અને અંદરનો ગોટો ફેંકી દીધો ! માળીને આ વાતની ખબર પડી એટલે તે સાહેબ પાસે ગયો અને કહ્યું કે "સાહેબ ! છાલ નહિ પણ તેનો તો અંદરનોજ ભાગ ખાવામાં વપરાય છે" ત્યાર પછી માળીએ તેજ સાહેબને કેટલીક કેરીઓ બગીચામાંથી લાવીને અર્પણ કરી સાહેબ તે માળીનો ઉપદેશ ભૂલી ગયો નહોતો તેથી તેણે કેરીની છાલ-ગર્ભ વિગેરે ફેંકી દીધું, અને ગોટલીજ ખાવા માટે લઈ ગયો ! સાહેબને ખાત્રી થઇ કે આ હિંદુસ્તાની ફળોમાં કંઈ રસજ હોતો નથી ! માળીએ ફરી આવીને સાહેબને કહ્યું કે-'સાહેબ, તેને તો ચુસીને અથવા ચીરા કરીને જ ખવાય, અને ગોટલી તો ફેંકીજ દેવી જોઇએ" સાહેબે માળીનો ઉપદેશ લક્ષમાં રાખી લીધો. છેવટે માળીએ એક દિવસ રતાળુની એક ગાડી મોકલી સાહેબ પેલા માળીનું શિક્ષણ વિસરી ગયો નહોતો તેથી તે રતાળુની ચીરા કરી કરીને ખાઇ ગયો પણ રતાળુએ પેટમાં જઇને એવું તો દર્દ શરૂ કર્યું કે સાહેબ ક્રોધથી લાલ-પીળો થઇ ગયો, અને માળીને મારી-મારીને મરણતોલ કરી નાખ્યો આવો દુઃખદાયક બગીચો પણ નહિ જોઇએ, એમ ધારીને અર્ધ કિંમતે બગીચો પણ વેચી નાખ્યો અનેક મનુષ્યોના માનસક્ષેત્રો આવી રીતે બગીચાની માફક ફળ-ફુલોથી પરિપૂર્ણ હોય છે, પરંતુ તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની

તેમને ખબર ન હોવાથી બિચારાઓ ટોપરાને બદલે કાથલી અને રસને બદલે ગોટલી ખાઈને હેરાન થાય છે અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો ક્યાં અને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની સૂચના ન મળે તો એવું જ્ઞાન પણ દુઃખદાયક થઈ પડે છે.

શિષ્ય:—ત્યારે શું જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓના અનુશીલન માટે જ્ઞાનની કંઈ જરૂર નથી?

ગુરુ—એમ હું! એક અસ્ત્ર સજાવવું હોય તો શું ખાલી જગ્યામાં ફેરવવાથીજ તે હેતુ સિદ્ધ થઈ જાય? જ્ઞેય વસ્તુ સિવાય જ્ઞાનની ખીલવણી થઈ જ કેવી રીતે શકે? છતાં એટલું લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સાથે આપણી જ્ઞાનેચ્છા પણ વિકાસ પામવીજ જોઈએ. અત્યારે જે શિક્ષણપદ્ધતિ આપણામાં પ્રચલિત છે તે તો આપણા પેટમાં ઠાંસી ઠાંસીને ખોરાકજ ભર્યા કરે છે। આપણે તે ખોરાકને પચાવી શકીએ છીએ કે નહિ, અને પછી ક્ષુધા જાગ્રત થાય છે કે નહિ, પેટમાં વધારે અન્ન રહી શકે તેમ છે કે નહિ, તેનો કોઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં, બસ, ઠાંસી ઠાંસીને ખોરાકજ ભર્યા કરે છે। કેટલીક મૂર્ખ માતાઓ બાળકને ખૂબ ખવરાવી ખવરાવીને બાળકના શરીરનું સત્યાનાશ વાળે છે, તેવીજ રીતે અત્યારના પિતાઓ તથા શિક્ષકો પણ પુત્રોની તથા વિદ્યાર્થીઓની ઉન્નતિને બદલે અવનતિજ કરે છે।

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે ધર્મનો એક પ્રધાન અંશ છે, પરન્તુ એને બદલે અત્યારે તો જ્યાં જોઈએ ત્યાં ઉલટા જ દોષો પ્રવર્તી રહ્યા છે। ધર્મનો યથાર્થ મર્મ જ્યારે લોકો સમજવા લાગશે ત્યારેજ આ કુશિક્ષારૂપી પાપ પણ સમાજમાંથી દૂર થઈ શકશે

अध्याय १० मो–मनुष्यभक्ति

શિષ્ય—વૃત્તિઓનું યોગ્ય સ્ફુરણ, સામંજસ્ય તથા સાર્થક્ય એજ સુખ અને એજ મનુષ્યત્વ એ વાત બરાબર સમજાઈ વૃત્તિઓ ત્રણ પ્રકારની તે પણ સમજાયું જેમકે (૧) શારીરિક, (૨) જ્ઞાનાર્જની અને (૩) કાર્યકારિણી અથવા ચિત્તરંજની તેમાં શારીરિકી વૃત્તિ તથા જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિના અનુશીલનસંબંધે આપે જે ઉપદેશ કર્યો તે મે બરાબર સાંભળ્યો છે. નિકૃષ્ટ કાર્યકારિણી વૃત્તિઓના અનુશીલનની શું જરૂર છે તે વાત પણ આપે સામંજસ્યનો વિષય સમજાવતી વખતે ભય–ક્રોધ–લોભ ઇત્યાદિના દૃષ્ટાંતપૂર્વક કહી સંભળાવી. હવે નિકૃષ્ટ કાર્યકારિણી વૃત્તિસંબંધે આપને વિશેષ બોલવાનું હોય એમ હું ધારતો નથી ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના અનુશીલનસંબંધે આપને કાંઈ કહેવાનું હોય તો કહો.

ગુરુ—હવે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓમાં જેને સર્વોત્ર ઉત્કૃષ્ટ કહેવામાં આવે છે તે

વૃત્તિવિષે વિવેચન કરું તે લક્ષપૂર્વક સાંભળ જે અર્થમાં વૃત્તિને નિકૃષ્ટ કહેવામાં આવે છે, તેથી ઉલટ જૂદા જ અર્થમાં અમુક વૃત્તિઓને ઉત્કૃષ્ટવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે

દાખલાતરીકે ભક્તિ-પ્રીતિ વગેરે

શિષ્ય —ભક્તિ અને પ્રીતિ એ ઉભય વૃત્તિઓ શુ જૂદી જૂદી છે? ઇશ્વરમાં જે પ્રીતિનો આરોપ થાય તેને ભક્તિ કહેવાય એમજ હું તો માનુ છુ

ગુરુ —તારી એ માનીનતાવિષે મારે વાંધો ઉઠાવવાની જરૂર નથી પરન્તુ અનુશીલન તત્ત્વ સમજતી વખતે તેને પૃથક્ પૃથક્ એ લખવાથી સહુ સરળતા થાય તેમ છે. ખરૂ પૂછે તો ઇશ્વરમા જે પ્રીતિનુ આરોપણ થાય તેનેજ ભક્તિ કહેવાય એવુ પણ નથી. મનુષ્યો અર્થાત્ રાજા, ગુરુ, પિતા, માતા તથા સ્વામી વિગેરે પણ ભક્તિને પાત્ર છે તે સિવાય એમ પણ બનતુ જોઇએ છીએ કે અનેકોને ઇશ્વર પ્રત્યે બીલકુલ ભક્તિભાવ નથી હોતો, છતા પ્રીતિ તો હોય છેજ.

ઇશ્વરભક્તિની વાતને હાલ તુર્તમાં રહેવા દે પ્રથમ મનુષ્યભક્તિવિષે જે કહુ તે સાંભળી લે. આપણા કરતાં જે ઉત્કૃષ્ટ હોય અને જેની ઉત્કૃષ્ટતા આપણને ઉપકારક થઇ શકે તેજ આપણી ભક્તિને પાત્ર બની શકે છે, એવો ભક્તિનો એક સામાન્ય નિયમ છે ભક્તિની સામાજીક આવશ્યકતા મુખ્ય બે કારણોને આભારી છે (૧) ભક્તિ સિવાય નિકૃષ્ટ મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યનુ અનુસરણ કરી શકે નહિ અને (૨) જો નિકૃષ્ટ મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યને અનુસરી શકે નહિ તો સમાજમા ઐક્ય થી શકે નહિ સમાજના બંધનો તૂટી જાય તો સમાજની ઉન્નતિ થઇ શકે નહિ એ વાત સહેલાઇથી સમજાય તેમ છે.

હવે મનુષ્યોમા કેણ કોણ ભક્તિને પાત્ર હોઇ શકે તેવિષે વિચાર કરીએ (૧) પિતામાતા આપણી ભક્તિને પાત્ર છે તેઓ આપણા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એ વાત સમજાવવામાં બહુ સમય વીતાવવાની જરૂર નથી ગુરુ આપણા કરતા જ્ઞાનમા શ્રેષ્ઠ છે, અર્થાત્ આપણને જ્ઞાન આપનાર છે, અને તેથી તેઓ પણ ભક્તિને પાત્ર છે વસ્તુત જો ગુરુ ન હોય તો મનુષ્યો મનુષ્યત્વજ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ શારીરિકી વૃત્તિનો વિષય ચર્ચતા પ્રસંગોપાત એ વાત તને કહી ગયો છુ, એટલા માટે ગુરુ તો ખાસ કરીને ભક્તિને પાત્ર છે, એમ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર નથી હિંદુધર્મ સર્વતત્ત્વદર્શી છે, એથી કરીને ગુરુભક્તિ ઉપર ભાર મૂકવામાં હિંદુધર્મ જેટલુ અભિમાન લઇ શકે તેટલુ અભિમાન બીજો કોઇ ધર્મ લઇ શકે તેમ નથી પુરોહિત અર્થાત્ આપણા કલ્યાણને અર્થે ઇશ્વરની પાસે જે નિત્ય પ્રાર્થના કરે, આપણા હિતને માટે સર્વદા સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો કરે, અને આપણા કરતા પણ જે અધિક પવિત્ર તથા ધર્માત્મા હોય તે પણ ભક્તિને પાત્ર છે જે મનુષ્ય કેવળ પેટની ખાતર જ પુરોહિતનો ધંધો કરતો હોય તે ભક્તિને પાત્ર નથી સ્ત્રીના કરતાં સ્વામી દરેક

રીતે જેમ છે એટલા માટે સ્વામી પણ ભક્તિને પાત્ર છે હિંદુધર્મ એમ પણ કહે છે કે સ્ત્રીઓએ પણ સ્વામીની ભક્તિને પાત્ર બનવું જોઇએ કારણ કે હિંદુધર્મ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરે છે કે સ્ત્રીને સાક્ષાત્ લક્ષ્મીસ્વરૂપા માનવી જોઇએ. જે મનુષ્યો જે ભક્તિને યોગ્ય એવા વડીલોની ભક્તિ ન કરે અર્થાત્ પુત્ર-કન્યા અથવા વધૂ જો પોતાના માતા પિતાની ભક્તિ ન કરે જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીપ્રત્યે ભક્તિ ભાવ ન રાખે જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીનો તિરસ્કાર કર્યા કરે વિદ્યાર્થીઓ જે ગુરુનું અપમાન કર્યા કરે તો તે ગૃહ કોઇ કાળે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ એવા ગૃહને ગૃહ કહેવા કરતા નરકજ કહેવું એ વધારે યોગ્ય છે આ વાત એવી તો સ્વતઃસિદ્ધ છે કે સ્પષ્ટપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર પડે તેમ નથી. આવી રીતે ભક્તિને પાત્ર એવા વડીલોપ્રત્યે યોગ્ય ભક્તિભાવ વહેવા દેવો એ પણ અનુશીલનવાદનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે હિંદુધર્મનો પણ તેજ ઉદ્દેશ છે એટલુંજ નહિ પણ અન્યાન્ય ધર્મો કરતા હિંદુધર્મ એ વિષયને ઘણુંજ અગત્યનું સ્થાન આપે છે હિંદુધર્મ જગતનો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ લેખાય છે તેનું એ પણ એક કારણ છે

(૨) ગૃહના જેવુંજ સમાજનું પણ બધારણ સમજી લેવું ગૃહના સ્વામીની માફક અથવા પિતામાતાની માફક રાજા આપણા સમાજનો અધિપતિ છે તેના ગુણના પ્રતાપે કિંવા તેના દંડના પ્રતાપે સમાજ સર્વદા પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે સંતાનોને પિતા જેવી રીતે ભક્તિપાત્ર છે તેવીજ રીતે રાજા પણ પ્રજા તરફની ભક્તિને પાત્ર છે ખરી રીતે તો પ્રજાની ભક્તિજ રાજાને બળવાન તથા શક્તિમાન બનાવે છે નહિ તર એક રાજાના બે બાહુમા તે કેટલુંક બળ રહી શકે ?

શિષ્ય—તો પછી બીજા ફીલીપ જેવા તથા ઔરંગઝેબ જેવા રાજાઓની વિરુદ્ધમા સખ્ત થવાવળી એ પાપરૂપ લેખાય કે નહિ ?

ગુરુ—કદાપિ નહિ. રાજા જ્યાંસુધી પ્રજાપાલક હોય ત્યાંસુધીજ તે રાજા છે જ્યારે તે પ્રજાપીડક બને ત્યારે તે રાજા નથી અને તેથી તે આપણી ભક્તિને પાત્ર નથી. આવા રાજાની ભક્તિ કરવાને બદલે તેને પોતાને સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવાની ફરજ પડે તેવી રીતનું વર્તન ચલાવવું એજ દેશવાસીઓનું કર્તવ્ય છે કારણ કે રાજા સ્વચ્છંદી હોય તો તેથી પ્રજાનું કોઇ કાળે કલ્યાણ થાય નહિ પરન્તુ આ સર્વ વાતો ભક્તિના વિષય સાથે સબંધ ધરાવતી નથી, તેથી તે વિષે અહીંઆ સમયનો વ્યય કરવો અનુચિત છે પ્રીતિનો વિષય નીકળશે ત્યારે તે વિષે વિસ્તારપૂર્વક હું બોલીશ. અત્યારે તો માત્ર એકજ વાતનો ઉલ્લેખ કરી રાજભક્તિનો વિષય સમાપ્ત કરીશ રાજા જેવી રીતે આપણી ભક્તિને પાત્ર છે તેવીજ રીતે રાજાના પ્રતિનિધિરૂપ રાજપુરુષો પણ યથાયોગ્ય સન્માનને પાત્ર છે પરન્તુ જ્યાંસુધી તેઓ રાજકાર્યમા નિયુક્ત હોય અને ધર્મપૂર્વક પોતાની ફરજ બજાવતા હોય ત્યાંસુધીજ તેઓ સન્મા

નને પાત્ર છે તેમ ન હોય ત્યારે તો તેઓને પણ એક સાધારણ મનુષ્યજ લેખવા જોઇએ

રાજપુરુષોપ્રતે યોગ્ય ભક્તિ દર્શાવવી એ ઠીક છે, પરંતુ કોઇ પણ બાબતમા હદ ઓળગી જવી એ ઠીક નથી, કારણ કે ભક્તિની માત્રા વધી જાય તો બીજી વૃત્તિઓને હાનિ સહન કરવી પડે એ વાત હુ તને પ્રથમ કહી ચૂકયો છુ રાજાઓ સમાજના પ્રતિનિધિ સમાન છે અને રાજપુરુષો સમાજના નોકરો છે, એ વાત કોઇએ વિસરી જવી જોઇતી નથી. આપણા દેશી લોકો એ વાતને ભૂલી જઇ, રાજપુરુષોની અપરિમિત ખુશામત કરે છે, તે અનુચિત છે

(૩) રાજાના કરતા પણ સમાજના શિક્ષકો અધિક ભક્તિને પાત્ર છે જેઓ વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન હોવાની સાથે સમાજને પણ પરિશ્રમપૂર્વક શિક્ષણ આપવાના નિરતર પ્રયત્નો કરે છે તેઓજ સમાજના યથાર્થ નેતા છે-તેઓ જ સમાજના યથાર્થ રાજાઓ છે મતલબ કે ધર્મવેત્તાઓ, વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, નીતિવેત્તાઓ, દાર્શનિકો, પુરાણવેત્તાઓ, સાહિત્યકારો તથા કવિઓપ્રતે યથોચિત ભક્તિ દર્શાવવી એ પણ પ્રત્યેકનુ કર્તવ્ય છે અત્યારસુધીમા પૃથ્વીની જે કાઇ ઉન્નતિ થઇ છે તે આજ મહાપુરુષોને આભારી છે તેઓ જે માર્ગે પૃથ્વીને લઇ જવા માગે તેજ માર્ગે પૃથ્વી ગતિ કરવા લાગે છે તેઓ રાજાઓના પણ ગુરુ છે કારણ કે રાજાઓ જ્યારે તેમની પાસેથી યોગ્ય શિક્ષણ લે છે, ત્યારેજ તેઓ સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવાને યોગ્ય બને છે ભારતવર્ષમાં ભારતીય ઋષિ-મહર્ષિઓની જે કીર્તિ હજી સુધી ગવાઇ રહી છે, અને વ્યાસ, વાલ્મીકિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, મનુ યાજ્ઞવલ્ક્ય, કપિલ તથા ગૌતમ આદિ ભારતવર્ષના પૂજ્યપાદ મહર્ષિઓના જે કીર્તિસ્થભો અમર રહી ગયા છે, તે તેમના સામાજીક ગુરુપદનેજ આભારી છે યૂરોપમા પણ ગેલિલીઓ ન્યૂટન, કોમ્ટે ડેર્વે તથા શેકસપીઅર વિગેરેએ એ મહત્વના આસનો એક કાળે શોભાવ્યાં હતા

શિષ્ય —જેનો જેટલા પ્રમાણમા આપણાપર ઉપકાર થાય તેનાપ્રત્યે તેટલોજ ભક્તિભાવ ધરાવવો, એવો આપનો કહેવાનો આશય છે શુ ?

ગુરુ —નહિ ઉપકારીપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો તેને ભક્તિ નહિ, પણ કૃતજ્ઞતા જ લેખવી જોઇએ અનેક સમયે નિકૃષ્ટ મનુષ્યો પણ આપણાપર ઉપકાર કરી શકે છે ભક્તિ આપણી પોતાની ઉન્નતિને અર્થે છે જેનામાં ભક્તિભાવ નથી હોતો તે પોતાના ચરિત્રની ઉન્નતિ કરી શકતો નથી લોકગુરુપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવા વિષે મે જે હમણા તને ઉપદેશ કર્યો તે પુન યાદ કર દાખલાતરીકે તુ કોઇ એક ગ્રથકારનો ગ્રથ વાચવા બેઠો છે હવે જો તને તે લેખક કિવા ગ્રથકારપ્રત્યે ભક્તિભાવ ન હોય તો તે ગ્રથ તારા ઉપર કોઇ પ્રકારનો ઉપકાર કરી શકે નહિ ગ્રથકારનો ઉપદેશ તારા ચરિત્ર ઉપર કશી અસર ઉપજાવી શકે નહિ એટલુજ નહિ પણ

ભક્તિભાવ વિના અધ્યાત્મનો અક્ષર પણ તું યથાર્થ રીતે સમજવાને ભાગ્યશાળી થઈ શકે નહિ. અધ્યાત્મની સાથે તારી સહૃદયતા ન હોય તો તેની કથનો તારે માટે નિષ્ફળજ થાય. એટલાજ માટે મેં કહ્યું હતું કે જો જગતના શિક્ષકો પ્રત્યે આપણને ભક્તિ ન હોય તો તેમનું શિક્ષણ પણ આપણા માટે નિરર્થક થઈ પડે છે. મનુષ્ય તારાજ શિક્ષણ, અને ભક્તિભાવપૂર્વક ગ્રહણ એજ આપણી ઉન્નતિનું મૂળ કારણ છે. ભક્તિ સિવાય કોઈ કાળે કોઈની ઉન્નતિ થઈ નથી તેમ થાય એવો સંભવ પણ નથી. શિક્ષકોપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો એ પણ પરમ ધર્મ છે.

શિષ્ય—આપ જે ધર્મની અનેકવાર પ્રશંસા કરો છો તે હિંદુધર્મ તો એવા ધર્મનું શિક્ષણ આપતો હોય એમ હું ધારતો નથી.

ગુરૂ—એવી ધારણા તો મૂર્ખ મનુષ્યનાજ મુખમાં શોભે. હિંદુધર્મ જેટલે અંશે એવી ભાવનાનું શિક્ષણ આપે છે તેવું શિક્ષણ જગતનો અન્ય કોઈ ધર્મ આપતો નથી. હિંદુધર્મમાં બ્રાહ્મણો સર્વત્ર પૂજ્ય લેખવામાં આવ્યા છે તેનું શું કારણ છે, તે તું જાણે છે? તેઓ વાણુએ તથા એક પામરથી લઈ એક શ્રીમંત સુધી પ્રત્યેકની ભક્તિને પાત્ર લેખાય છે તેનું એજ કારણ છે કે ભારતવર્ષમાં એક કાળે બ્રાહ્મણોજ સામાજિક શિક્ષકો હતા. ધર્મવેત્તાઓ પણ તેઓ, નીતિવેત્તાઓ પણ તેઓ, એટલુંજ નહિ પણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, પુરાણવેત્તાઓ, જ્યોતિર્વિદો તથા સાહિત્યપ્રણેતાઓ અને કવિઓ પણ તેઓજ હતા. એટલાજ માટે હિંદુધર્મના અનંત જ્ઞાની ઉપદેશકોએ તેમની સંપૂર્ણ ભક્તિ કરવાનું લોકોને ફરમાવ્યું છે. સમાજના મનુષ્યો બ્રાહ્મણોપ્રત્યે સંપૂર્ણ ભક્તિભાવ ધરાવતા હતા તેટલાજ માટે ભારતવર્ષ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. ભારતવર્ષીય જનસમાજે બ્રાહ્મણ શિક્ષકોની આધીનતા સ્વીકારી તેથીજ તેઓ આવા ચારે ઉન્નતિના શિખરે પહોંચ્યા હતા.

શિષ્ય—અત્યારે તો ઘણાખરા લોકો એમજ કહે છે કે બ્રાહ્મણોએ સ્વાર્થ કરીને પોતાનું પેટ ભરવા માટેજ બ્રાહ્મણભક્તિનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો છે.

ગુરૂ—એમ કહેનારાઓ પોતાની સ્થૂળ બુદ્ધિને લીધે બ્રાહ્મણભક્તિનું યથાર્થ રહસ્ય જોઈ શકતા નથી, તેથીજ તેઓ બ્રાહ્મણોને શિરે ખોટો આરોપ મૂકે છે. તું બારીક વિચાર કરી જોઈશ તો તને જણાશે કે પૂર્વે આપણા સમાજની સર્વ વિધિવિધાનો તથા વ્યવસ્થાઓ બ્રાહ્મણોનાજ હાથમાં હતાં. આવી રીતે પોતાના હાથમાં દરેક પ્રકારની સત્તા હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાની આત્મવિશ્વાસબળે કેવી વ્યવસ્થા રાખી હતી તેનો એકવાર વિચાર કરી જો. બ્રાહ્મણોથી રાજ્યના અધિકારી થવાય નહિ. બ્રાહ્મણોથી વાણિજ્ય કે ખેતીવાડીનો ધંધો પણ થાય નહિ. એવી વ્યવસ્થા પોતેજ પોતાને માટે બ્રાહ્મણોએ સ્વીકારી લીધી. પોતાની ઉપજીવિકા માટે આ પ્રમાણે તેમણે ઈચ્છાપૂર્વક અન્ય સર્વ મહત્ત્વના માર્ગો ત્ય-

ફરી દઈને જો એજ માર્ગ ખુલ્લો રાખ્યો તે કયો માર્ગ ? માત્ર ભિક્ષા. ભિક્ષાના જેવો દુઃખદાયક અને કઠિન માર્ગ ભાગ્યેજ બીજો કોઈ હશે. આવા નિઃસ્વાર્થ અને ઉદારચિત્ત મનુષ્યોને ભારતમાતા સિવાય બીજી કયી માતા જન્મ આપી શકે? તેઓએ પોતાની બહાદુરી બતાવવા અથવા તો પુણ્યનો સંચય કરવાના હેતુથી એ ભિક્ષાવૃત્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો નહોતો, પરંતુ તેઓ સમજતા હતા કે જો ઐશ્વર્ય-સંપત્તિમાં મન જશે તો પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નડ્યા વિના રહેશે નહિ. તેમજ સમાજને પણ જેવું જોઈએ તેવું શિક્ષણ મળી શકશે નહિ. એમના મનથી ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને એકનિષ્ઠાપૂર્વક લોકશિક્ષણ આપવું એજ ઉદ્દેશથી તેઓએ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ભિક્ષાવૃત્તિનો એક માત્ર માર્ગ પોતાને માટે ખુલ્લો રાખ્યો હતો. યથાર્થ નિષ્કામ ધર્મ જેમના હાડોહાડમાં વ્યાપ્ત થઈ ગયો હોય તેઓજ આમ પરહિતવ્રતની પ્રતિજ્ઞા લઈ સર્વત્યાગી બનવાની હિંમત કરી શકે. તેઓએ પોતાના પ્રત્યે અચળ ભક્તિ રાખવાનું લોકોને ઉપદેશ્યું હતું તે પણ કાંઈ તેમના પોતાના સ્વાર્થને માટે નહોતું. તેઓ સમજતા હતા કે જો સામાજિક શિક્ષકો પ્રત્યે લોકોનો ભક્તિભાવ ન હોય તો સમાજની કોઈ કાળે ઉન્નતિ થાય નહિ, અને એટલાજ માટે તેમણે બ્રાહ્મણભક્તિનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો હતો. આવી રીતે તેમણે જે એક સમાજ તથા સભ્યતાની સૃષ્ટિ કરી હતી તે આજે પણ જગતમાં અતુલનીય લેખાય છે. હજીસુધી યૂરોપ પણ એ આદર્શનું અનુકરણ કરી શક્યો નથી; કારણ કે હજીસુધી પણ યૂરોપમાં યુદ્ધને એક સામાજિક આવશ્યકતા સમજવામાં આવે છે. આ દેશના બ્રાહ્મણોએ યુદ્ધનું ભયંકર દુઃખ, યુદ્ધની ભયંકર ખાનાખરાબી તથા યુદ્ધનો સામાજિક ઉત્પાત પોતાના ચારિત્રબળથી દૂર કર્યો હતો. બ્રાહ્મણની નીતિનું અવલંબન લેવાથી સમાજને યુદ્ધ કરવાની કશી જરૂર રહેતી નથી. પૂર્વના બ્રાહ્મણોના કીર્તિસ્તંભોમાંથી હજી એક કાંકરી પણ ખરવા પામી નથી, એજ તેમની અક્ષય કીર્તિનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે. જગતમાં જે જે ઉન્નત જાતિઓ આજપર્યંતમાં થઈ ગઈ છે તેમાં બ્રાહ્મણોના જેવી પ્રતિભાશાળી, શક્તિશાળી, જ્ઞાની તથા ધાર્મિક જાતિ બીજી કોઈ થઈ નથી. પ્રાચીન એથેન્સમાં અથવા રોમમાં, મધ્યકાલીન ઈટાલીમાં અથવા વર્તમાન કાલીન જર્મનીમાં કે ઈંગ્લાંડમાં બ્રાહ્મણ જેવી એક પણ ઉન્નત, પ્રતિભાશાળી તથા ક્ષમતાશાળી જાતિ થઈ નથી. રોમના પુરોહિતો, કે બૌદ્ધના ભિક્ષુઓ કે અન્ય કોઈ સંપ્રદાયના ધર્મોપદેશકોમાં પણ બ્રાહ્મણોના જેવા જ્ઞાની કે ધાર્મિક હજી સુધી થયા નથી.

શિષ્ય.—પરન્તુ અત્યારે તો બ્રાહ્મણો ખુલ્લી રીતે રોજગાર-ધંધો કરવા લાગી ગયા છે, એટલુંજ નહિ પણ કાલી માતાના નામથી કસાઈનો પણ ધંધો કરવા લાગ્યા

છે શું તેમની પણ ભક્તિ અમારે કરવી જોઈએ ?

ગુરૂ—કદાપિ નહિ જે ગુણને માટે આપણે જેની ભક્તિ કરીએ તે ગુણજ તેનામાં ન હોય તો પછી આપણે શામાટે ભક્તિ કરવી ? ગુણવિના ભક્તિ કરવી એ તો અધર્મજ છે ભારતવર્ષના મનુષ્યો આ ઉઘલી વાત ન સમજી શક્યા તેથીજ તેમની અવનતિ થઈ જે ગુણના પ્રતાપે બ્રાહ્મણો એકવાર ભક્તિને પાત્ર હતા તે ગુણજ જો તેમનામાં ન રહ્યો તો પછી તેમની ભક્તિ કરવાની જરૂરજ શું હોય ? દુર્ગુણી અને દુરાચારી બ્રાહ્મણોની ભક્તિ કરવાથી લોકો ધીમે ધીમે મુર્ખજ્ઞાનાજ મસ્કારો પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા અને એ રીતે સમાજની અધોગતિનો આરંભ થયો હવે આપણે સમજ્યા. પછી તો એ રસ્તેથી પાછુજ ફરવુ જોઈએ

શિષ્ય—અર્થાત્ હવે બ્રાહ્મણોની ભક્તિ ન કરવી, એમજ ને ?

ગુરૂ—નહિ, તેમ નહિ. જે બ્રાહ્મણમાં સદ્ગુણ હોય,અર્થાત્ જે ધાર્મિક, વિદ્વાન્, નિષ્કામ અને લોકસેવક હોય તેની ભક્તિ કરવી, અને જેનામાં એવા ગુણ ન હોય તેની ભક્તિ ન કરવી તેને બદલે જે શૂદ્રમાં બ્રાહ્મણોના જેવા ગુણો હોય, અર્થાત્ જે વ્યક્તિ જન્મથી શૂદ્ર હોવા છતાં પણ જે વિદ્વાન્, ધાર્મિક, નિષ્કામ અને લોકસેવક હોય તો તેની ભક્તિ કરવામાં હવે કોઈએ સંકોચ રાખવો નહિ.

શિષ્ય—આપના સિદ્ધાંત સાથે કાંઇ હિંદુધર્મવિષયથી એકમત થાય એમ મને તો લાગતુ નથી

ગુરૂ—ભલે ન થાય, તેથી શુ થયુ ? પરન્તુ હિંદુધર્મનો યથાર્થ મર્મ તો તેજ છે મહાભારતના વનપર્વમા માર્કંડેય સમસ્યા-પૂર્વાધ્યાય ૨૧૫ મા આ પ્રમાણે ઋષિ વાક્ય છે—" પાતિત્યજનક, કુક્રિયાસક્ત, અને દાંભિક બ્રાહ્મણ વિદ્વાન હોય તોપણ તે શૂદ્ર સમાન છે અને જે શૂદ્ર સત્ય, દમ અને ધર્મમા સતત અનુરક્ત હોય તેને બ્રાહ્મણ સમાન હુ લેખુ છુ કારણ કે મનુષ્ય માત્ર વ્યવહારથીજ મનુષ્ય કે શૂદ્ર બની શકે છે " પુન વનપર્વમા અજગર પર્વાધ્યાય ૧૮૦ મા રાજર્ષિ નહુષ આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે—" વેદમા કહેલા ધર્મો જેવા કે—સત્ય, દાન, ક્ષમા, અહિંસા અને કરુણા વિગેરે શૂદ્રમાં પણ જોવામા આવે છે સત્યાદિ બ્રાહ્મણોચિત ધર્મ જો શૂદ્રમા જોવામા આવે તો તે શૂદ્ર પણ શુ બ્રાહ્મણજ મનાય ? " તેના ઉત્તરમા યુધિષ્ઠિર કહે છે કે—" અનેક શૂદ્રોમા બ્રાહ્મણોના જેવા લક્ષણો અને અનેક દ્વિજોમા શૂદ્રોના જેવા લક્ષણો જોવામાં આવે છે માટે બ્રાહ્મણકુલમાં જન્મેલો બ્રાહ્મણજ ગણાય અને શૂદ્ર કુળમાં જન્મેલો શૂદ્રજ ગણાય એમ કહેવાય નહિ જે જે વ્યક્તિઓમાં વૈદિક વ્યવહારો જોવામાં આવે તેઓજ બ્રાહ્મણ નામને યોગ્ય છે, અને જેમનમાં એ લક્ષણો જોવામા ન આવે તેઓ શૂદ્ર નામને યોગ્ય છે " એવાં

એવા અન્ય અનેક વાક્યો ઉદ્ધૃત કરી શકાય વૃદ્ધ ગૌતમ સંહિતાના ૨૧ મા અધ્યાયમા સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યુ છે કે –

क्षान्तं दान्तं जितक्रोधं जितात्मानं जितेन्द्रियम् ।
तमेव ब्राह्मणं मन्ये शेषा शूद्रा इति स्मृता ॥
अग्निहोत्रव्रतपरान् स्वाध्यायनिरतान् शुचीन् ।
उपवासरतान् दान्तास्तान् देवा ब्राह्मणान् विदुः ॥
न जातिः पूज्यते राजन् गुणाः कल्याणकारकाः ।
चण्डालमपि वृत्तस्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

અર્થાત્—ક્ષમાવાન, દમશીલ, જિતક્રોધ, અને જીતાત્મા તથા જીતેન્દ્રિયતેજ બ્રાહ્મણ કહેવાય તે સિવાયના સર્વને શૂદ્ર જાણવા જેઓ અગ્નિહોત્ર વ્રતને વિષે તત્પર હોય, સ્વાધ્યાયમા તલ્લીન રહેતા હોય, પવિત્ર હોય, ઉપવાસરત અર્થાત્ સંયમી હોય તેઓનેજ દેવતાઓ બ્રાહ્મણના નામથી ઓળખે છે હે રાજન્ ! જાતિ પૂજ્ય નથી, ગુણજ કલ્યાણક છે. જન્મથી ચંડાલ છતા પણ જો વ્રતશીલ હોય તો દેવતાઓ પણ તેને બ્રાહ્મણ સમાનજ માને છે

શિષ્ય —અસ્તુ મનુષ્ય-સમાજમાં ત્રણ વર્ગના મનુષ્યો પ્રતિ ભક્તિભાવ પ્રગટ કરવો એજ આપનુ કહેવાનું તાત્પર્ય છે ને ? (પ્રથમ) ગૃહમાં વસતા મુરબ્બીઓ પ્રતિ, (દ્વિતીય) રાજા પ્રતિ અને (તૃતીય) સમાજ શિક્ષક પ્રતિ તે સિવાય બીજો કોઇ વર્ગ છે ?

ગુરુ —(૪) જે વ્યક્તિ ધાર્મિક અથવા જ્ઞાની હોય તેનો ઉક્ત ત્રણ વર્ગમાના એકે વર્ગમાં ઉલ્લેખ કર્યો નથી, છતાં તે ભક્તિને પાત્ર છે ધાર્મિક મનુષ્ય ગમે તેટલો નીચ જાતિનો હોય તોપણ તે ભક્તિપાત્ર છે.

(૫) તે સિવાય પણ કેટલાક એવા માણસો છે કે જે કેવળ વ્યક્તિવિશેષરૂપેજ ભક્તિને પાત્ર હોઇ શકે, અથવા તો અવસ્થા વિશેષમા તેમના પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવી શકાય આ પ્રકારની ભક્તિને આદ્યાત્મિકપણે અથવા સન્માન કહીએ તોપણ ચાલી શકે. કોઇ એક ખાસ કામ પાર પાડવા માટે આપણે બીજા કોઇ મનુષ્યની આજ્ઞા પાળવી પડે તેમ હોય તો તે વ્યક્તિ પ્રત્યે આપણે આપણી ભક્તિ કિંવા સન્માન પ્રદર્શિત કરવુ જોઇએ અંગ્રેજીમાં તેનું એક બહુ સુંદર નામ છે, અને તે એજ કે 'સબૉર્ડિનેશન' એ શબ્દ યાદ આવતાની સાથેજ મને 'ઑર્ગેનિકલ સબૉર્ડીનેશન'નુ સ્મરણ થઇ આવે છે. આપણા દેશમા એ વસ્તુ ઉંઠ નહોતી એમ કહી શકાય નહિ, પરંતુ તે પ્રશંસાયોગ્ય તો નહોતીજ આપણા દેશમા ભક્તિને બદલે પ્રથમ ભય હતો ભક્તિ એ મનુષ્યની શ્રેષ્ઠ વૃત્તિ છે, જ્યારે ભય એ નિકૃષ્ટ વૃત્તિ છે ભક્તિજન્ય ભય જેવું માનસિક અવનતિનુ મહાન્ કારણ ભાગ્યેજ બીજુ કોઇ

છે. દરેક માણસે પોતાના ઉપરીની આજ્ઞાનુ પાલન કરવુ, તેનુ સન્માન કરવુ, અને તેની ભક્તિ કરવી, પરતુ કારણ વિના તેનાથી કોઇ પણ પ્રકારે ડરવુ નહિ. એક બીજા પ્રકારની આજ્ઞાંકિતતા પણ આપણા દેશમાં જરૂરની છે આપણા ધર્મ-કર્મો તથા આચાર-વ્યવહારો પ્રાય સમાજના હિતાર્થેજ હોય છે સમાજનુ કામ માણસોએ એકસપીથી એકત્ર થઇને ચલાવવુ જોઇએ. પણ માણસોમાં જો એકતા ન હોય તો તેમનાથી સામાજીક હિતનુ કોઇ કામ થઇ શકે નહિ એટના માટે પાંચ જણમાંથી એક મનુષ્યે નાયક બનવુ જોઇએ અને બાકીનાઓએ તેની આજ્ઞાનુ પાલન કરી પોતાનુ કર્તવ્ય બજાવવુ જોઇએ આ સ્થળે પણ આજ્ઞાંકિતતા (સબૉર્ડીનેશન) ની જરૂર છે કમનસીબે આપણામા અત્યારે એવુ આજ્ઞાંકિતપણુ રહ્યુ નથી. જે કાર્ય પ્રથમ દશ માણસો એકત્ર થઇને કરતા તે કર્મ આજે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતે એકલોજ પાર પાડવા પ્રયત્ન કરે છે આજે કોઇ કોઇની આજ્ઞાને માન આપતુ નથી તેથી અનેકોના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય છે અનેક સમયે એમ પણ બને છે કે એક નિકૃષ્ટ વ્યક્તિ આગેવાનતરીકે નીમાય છે, અને કેટલાક શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવુ પડે છે આવી રીતે સમાજના હિતને અર્થે શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોએ નીચ આગેવાનનુ સન્માન સાચવવુ એ કર્તવ્ય છે કારણ કે જો તે તે ન કરે તો કાર્યનો ઉદ્દેશ સફળ થાય નહિ, અને સમાજને હાનિ સહન કરવી પડે. આપણા દેશમા આવી ઉદારતા બતાવવામાં આવતી નથી, તેથી આપણી સામાજીક ઉન્નતિ સપૂર્ણરીતે સિદ્ધ થઇ શકતી નથી

(૬) એક મનુષ્ય જે વિષયમા બહુ નિપુણતા ધરાવતો હોય તે વિષયમા તેનુ ખૂબ સન્માન કરવુ એ પણ ભક્તિના વિષયમાં આવી જાય છે. ઉમરમા જેઓ મોટા હોય તેમને વયોવૃદ્ધરૂપે ભક્તિપાત્ર લેખવા

(૭) સમાજપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો મનુષ્યમા જેટલા ગુણો હોય તે સર્વ ગુણો સમાજમા પણ હોયજ, એ વાત બહુ લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે સમાજ આપણને યોગ્ય શિક્ષણ આપી આપણુ ભરણપોષણ કરી આપણી રક્ષા કરે છે, એટલુજ નહિ પણ પ્રસગોપાત દડ કરીને આપણને અયોગ્ય માર્ગે જતા રોકે છે એટલા માટે સમાજ આપણા ગુરુ સમાન પણ છે અને આપણા રાજા સમાન પણ છે જે રીતે સમાજનુ કલ્યાણ થાય તે રીતે સપૂર્ણ ભક્તિપૂર્વક આપણે વર્તવુ જોઇએ આ શિક્ષણનો વિશેષ પ્રચાર કરવા માટે કોમ્ટધર્મે "માનવ-દેવી" ની પૂજા કરવાનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે બહુ યોગ્ય છે

આજકાલ ભક્તિના અભાવે આપણા દેશની કેટલી દુર્દશા થઇ છે ! કેટલી બધી ઉચ્છૃખલતા આવી ગઇ છે ! પૂર્વે હિંદી પુત્રોમાં ભક્તિનો લેશમાત્ર અભાવ જોવામાં આવતો નહોતો હિંદુધર્મમાં અથવા હિંદુશાસ્ત્રમાં ભક્તિ ઉપરજ મુખ્ય

બહાર મૂકવામાં આવ્યો છે, એમ કહ્યું તોપણુ અત્યુક્તિ નથી; પરંતુ અત્યારે આપણા સુશિક્ષિત ગણાતા વર્ગમાં તેમજ અશિક્ષિત વર્ગમાં ભક્તિનો છાંટો પણ રહ્યો નથી. પાશ્ચાત્ય સામ્યવાદ (સોશીઆલીઝમ) નો યથાર્થ મર્મ નહિ સમજી શકવાને લીધે હિંદી યુવકોના મગજમાં કંઈક ઉંધા ખ્યાલોજ ભરાઈ બેઠા છે. અત્યારના સુધરેલા યુવકો એમ માને છે કે મનુષ્યમાત્ર સમાન છે–મનુષ્યમાં ઉચ્ચ-નીચના ભેદો પાડવા અસ્વાભાવિક છે, અને તેથી કોઈએ કોઈની ભક્તિ કરવાની કશી જરૂર નથી. મનુષ્યની સર્વશ્રેષ્ઠ વૃત્તિ, જે ભક્તિ, તેને અત્યારના ભણેલા યુવકો નીચતાનું ચિન્હ સમજવા લાગ્યા છે, તે ખરેખર શોચનીય છે. પિતાને અત્યારે “ માઈ ડીયર બ્રધર ” કહેવામાં કોઈને કશો સંકોચ થતો નથી, પણ એનો ખરો અર્થ તો એટલોજ થઈ શકે કે “ બુઢ્ઢો છોકરો. ” આજકાલ માતાને “ બ્રધરના ફેમીલી ” તરીકે અર્થાત્–પિતાના પરિવાર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, અને મોટા ભાઈને તો પોતાની જાતિનો એક મનુષ્યજ લેખવામાં આવે છે. ગુરુને એક સાધારણ માસ્તરતરીકે ગણી કાઢવામાં આવે છે. પુરોહિતો તો જાણે કંઈ કામનાજ નથી ! જે સ્વામીની એક કાળે દેવતા સમાન પૂજા થતી તે સ્વામીને આજકાલ એક સાધારણ બન્ધુ સમાન લેખવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ ક્વચિત્ ક્વચિત્ તેની પાસેથી નોકરનું પણ કામ કરાવવામાં આવે છે. સ્ત્રીને આપણે લક્ષ્મીસ્વરૂપ માનવી જોઈએ એવું તો કોઈના મનમાં પણ આવતું નથી, કારણ કે લક્ષ્મીને માને છેજ કોણ ? આ તો જાણે આપણા ગૃહની વાત થઈ ! ગૃહની બહાર જઈને જોઈશું તો જણાશે કે રાજાને અનેક માણસો પોતાના કટ્ટા શત્રુ સમાન માનવા લાગી ગયા છે. રાજપુરુષ એ જાણે કે કોઈ જુલમી રાક્ષસ હોય એમજ સૌ કોઈને દેખી રહ્યું છે. સમાજના ગુરુઓ તો આપણી પાસે ઉપહાસ્યા-સ્પદજ બની ગયા છે, અને આપણી સમાલોચના શક્તિ કેટલી તીક્ષ્ણ છે તે પ્રકટ કરવા માટે સમાજશિક્ષકના વિરુદ્ધ સિવાય બીજો કોઈ વિષયજ આપણને મળતો નથી. જગત્માં કોઈ ધાર્મિક કે જ્ઞાની હોય એમ તો આપણા સ્વપ્નમાં પણ આવતું નથી. જો કોઈ ધાર્મિક પુરુષનાં અનાયાસે દર્શન થઈ જાય છે તો આપ-ણને ભક્તિભાવ સ્ફુરવાને બદલે તેના પ્રત્યે દયા કિંવા તિરસ્કારજ સ્ફુરે છે ! કોઈ જ્ઞાની પુરુષ મળ્યો તો તેને પરાજિત કેવી રીતે કરવો તેનાજ ખ્યાલો આપણા મનમાં રમ્યા કરે છે ! હું કોઈના કરતાં નિકૃષ્ટ છું અથવા મારા કરતાં અમુક મહાન્ છે, એમ માનવું એ આ કાળે એક મહાન્ મૂર્ખતા ગણાય છે. આથી કરીને આપણા જીવનને ઉચ્ચ લક્ષ્યપ્રતિ દોરી શકે એવો કોઈ આદર્શ આપણને મળી શકતો નથી. આ સર્વનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે ઐક્યપૂર્વક આપણાથી જે સામાજિક હિતનાં કાર્યો થવાં જોઈએ તે આપણાથી બની શકતાં નથી. વિદ્વાન

તથ રાજ પુરુષોની મસ્જરી મર્તા આપણને મદ્રકે સહાય થતો નથી. સમાજના ભયથી ડરી ડરીને ચાલીએ છીએ પરંતુ સમાજ પ્રત્યે જે ભક્તિ જોઇએ તે આપણામાં રહી નથી આ સર્વના પરિણામરૂપે આજે આપણું ગૃહ નંદનવન બનવાને બદલે નરકવાસ સમાન થઇ પડ્યું છે! શિક્ષણ અથવા કેળવણી પણ એવી છે કે તે આપણું હિત કરવાને બદલે અહિતજ કરી રહી છે! રાજનૈતિક પુરુષોમાં પણ અનેક પ્રકારના મતભેદો પડવા લાગ્યા છે! સમાજમાં અધોગતિ તથા ઉચ્છૃંખલતાએ પ્રવેશ કર્યો છે આપણા ચિત્તમાં મલિનતાએ તથા મગજમાં અભિમાને ઉંડા મૂળ નાખ્યાં છે

શિષ્ય —ઉન્નતિને માટે ભક્તિની આટલી બધી જરૂર હોય એમ તો મે કદાપિ ધાર્યું નહોતું

ગુરુ —એટલાજ માટે ભક્તિને હું સર્વશ્રેષ્ઠ વૃત્તિ કહેતો હતો હજી તો મે મનુષ્યભક્તિનીજ વાત કરી છે હવે પછી ઇશ્વરભક્તિવિષે વિવેચન કરીશ. ત્યાર પછી ભક્તિની ઉચ્ચતા વિશેષરૂપે તુ સમજી શકશે.

अध्याय ११ मो–ईश्वरभक्ति

શિષ્ય —આજે ઇશ્વરભક્તિવિષે કાંઇક ઉપદેશ આપો એવી મારી પ્રાર્થના છે

ગુરુ —અત્યાર સુધીમાં તે જે ૨૪ માંગ પાસેથી સાંભળ્યુ છે અને હવે પછી જે કાંઇ સાંભળશે તે સિવાય ઇશ્વરભક્તિસબંધે બીજો કાંઇ ખાસ ઉપદેશ નથી અહમત સમજાવવા માટે તે વિષયનું અન્ય પ્રકારે વિવેચન કરવુ પડે એ જૂદી વાત છે હિંદુધર્મમાં ભક્તિ શબ્દ મહાન્ અર્થસૂચક લેખાય છે, અને તે શબ્દ એ પ્રકારે એટલો બધો પ્રસિદ્ધ છે કે તેને માટે વિશેષ બોલવું અનાવશ્યક છે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવાળાઓએ તેની વિવિધ પ્રકારે વ્યાખ્યાઓ કરી છે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ જેવા આરેતર ધર્મ પણ ભક્તિને પ્રધાનપદ આપે છે, તે તું જાણતો હઇશ. સર્વ ધર્મોના સિદ્ધાંતોનું મનન કર્યા પછી અને અતિ ઉન્નત ભક્તોના ચરિત્રોનો અભ્યાસ કર્યા પછી ભક્તિના સ્વરૂપવિષે મે જે નિર્ણય કર્યો છે તે હું તને આજે જણાવવા ઇચ્છું છું પણ ધ્યાનપૂર્વક એકાગ્ર મનથી મારી વાત નહિ સાંભળે તો લાગે અને મારો ઉદ્યમનો પરિશ્રમ નિરર્થક જશે.

શિષ્ય —ફરમાવો

ગુરુ —મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ ઇશ્વરાભિમુખી થાય અર્થાત્ સઘળી વૃત્તિઓ ઇશ્વર તરફ વળે તેને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે

શિષ્ય—બરાબર સમજાયું નહિ

ગુરુ—અર્થાત્ જ્યારે આપણી જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ ઈશ્વરસંબંધી અધ્યયન કરવામાંજ પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે, કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરનેજ સમર્પિત થાય, ચિત્તરંજીની વૃત્તિઓ જ્યાર ઈશ્વરના સૌંદર્યનોજ ઉપભોગ કરે, અને શારીરિકી વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરનાં કાર્યો બજાવવામાંજ તલ્લીન રહ્યા કરે, અથવા ઈશ્વરની આજ્ઞાનુંજ પાલન કરવા લાગે, ત્યારે તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. જેનું જ્ઞાન પણ ઈશ્વરમાંજ સમાઇ જાય, જેનું કર્મ પણ ઈશ્વરમાંજ સમાઇ જાય, આનંદ પણ ઈશ્વરમાંજ સમાઇ જાય અને જેનો દેહ પણ ઈશ્વરનેજ આધીન રહે તેનામાં ઈશ્વરભક્તિ છે, એમ સમજવું. ઈશ્વરભક્તિનું યોગ્ય સ્ફુરણ તથા ખીલવણી પણ ત્યારેજ થયા મનાય.

શિષ્ય—આપના આ કથન સામે મારો પ્રથમ વાંધો તો એજ છે કે આપે અત્યારસુધી ભક્તિને અન્ય અન્ય વૃત્તિઓ પૈકીની એક વૃત્તિમાત્રજ જણાવી હતી, અને હવે સઘળી વૃત્તિની સમષ્ટિને-એકત્રતાને ભક્તિ કહો છો એનો અર્થ શું સમજવો?

ગુરુ—ભક્તિ નામની એકજ વૃત્તિ છે મારો કહેવાનો આશય એવો હતો કે જ્યારે મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ અનુસરે ત્યારેજ ભક્તિનું યોગ્ય સ્ફુરણ થયું ગણાય અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓમાં ભક્તિ વૃત્તિની મે શ્રેષ્ઠતા તને જણાવી તેનું કારણ પણ એજ છે ભક્તિ જ્યારે ઈશ્વરમાં સમર્પિત થાય ત્યારે બીજી વૃત્તિઓએ તેને આધીન થવુંજ જોઇએ, ઈશ્વ-રાર્પિત ભક્તિ જે માર્ગ દર્શાવે તે માર્ગે અન્યાન્ય વૃત્તિઓએ જવુંજ જોઇએ, એજ મારો કહેવાનો આશય છે ભક્તિ એટલે સઘળી વૃત્તિઓની સમષ્ટિયુક્ત એક શક્તિ, એવો અર્થ કરવો તદ્દન અયોગ્ય છે.

શિષ્ય—તો પછી સામંજસ્ય ક્યાં રહ્યું? આપ આગાઉ કહી ગયા છો કે સઘળી વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિ તેનુંજ નામ મનુષ્યત્વ યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિનો તે સ્થળે આપે એવો અર્થ કર્યો હતો કે કોઇપણ વૃત્તિને એટલી બધી આગળ વધવા ન દેવી કે જેથી કરીને બીજી વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિને હાનિ પહોંચે હવે જો સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ આધીન રહે તો પછી બીજી વૃત્તિઓને આજ્ઞાધીન રહેવુંજ પડે, એ સ્વાભાવિક છે, અને જો એમ થય તો વૃત્તિઓનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય ક્યાં રહ્યું?

ગુરુ—ભક્તિને અનુસરવાથી કોઇપણ વૃત્તિની ઉત્કૃષ્ટ સ્ફુર્તિને વિઘ્ન નડતું નથી મનુષ્યની વૃત્તિને એક ચોક્કસ પ્રકારનો ઉદ્દેશ હોવોજ જોઇએ. તેમાં ઈશ્વર સંબંધી ઉદ્દેશ સર્વથી મહાન છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જે વૃત્તિ પોતે આગળ વધવાની શક્તિ ધરાવતી હોય તે વૃત્તિ જો ઈશ્વરાનુવર્તી થાય તો તેના આગળ વધવામાં કશ

બાતનું ચિત્ત નડે નહિ ઈશ્વરજ જે વૃત્તિનો ઉદ્દેશ હોય, અર્થાત્ અનંત મંગળ અનંત જ્ઞાન, અનંત ધર્મ, અનંતસૌંદર્ય, અને અનંત શક્તિ જે વૃત્તિનો ઉદ્દેશ હોય, તેને આગળ વધતી કોણ અટકાવી શકે? માટે ભક્તિવૃત્તિને આધીન રહેવું એજ સર્વ વૃત્તિઓનું યથાર્થ સામંજસ્ય છે.

શિષ્ય—આપે જે મનુષ્યતત્ત્વ અને અનુશીલન ધર્મ સમજાવ્યો તેનું સ્થૂળ તાત્પર્ય, મારા સમજવા પ્રમાણે એવું નીકળે કે ઈશ્વરભક્તિ એજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ, એટલુંજ નહિ પણ ભક્તિ એજ અનુશીલનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ હોવાયોગ્ય છે

ગુરુ—અનુશીલન ધર્મનો એવો આશય છે, એ વાત ખરી વસ્તુત જ્યાં સુધી બધી વૃત્તિઓ ઈશ્વરમાં સમર્પિત ન થાય ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વજ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે વૃત્તિઓનું ઈશ્વરને અર્પણ કરવું તેજ સાચું કૃષ્ણાર્પણ' એજ સાચો નિષ્કામ ધર્મ' અને એજ સાચું સુખ। એક રીતે કહીએ તો ચિત્તશુદ્ધિ પણ એનુંજ નામ ' ધર્મ પણ એજ । અને ભક્તિ, પ્રીતિ, શાંતિ વિગેરે જે લક્ષણો કહ્યા છે તે પણ તેજ ધર્મનાં। મેં ઉપર કહ્યો તે સિવાય બીજો કોઈ યથાર્થ ધર્મ નથી મારે જે કાંઈ કહેવાનું છે તેનું મર્મ હું તને જ સમજાવી ગયો, પણ એટલા ઉપરથી તું એમ માની લઈશ નહિ કે એટલી વાત સમજવાથી જ તેં અનુશીલનધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ તું સમજી ગયો!

શિષ્ય—વસ્તુત હું કંઈજ સમજ્યો નથી એ વાતનો હું પોતેજ સ્વીકાર કરું છું અનુશીલન ધર્મમાં ભક્તિનું સ્થાન કયાં છે તેવિષે હું હજી તદ્દન અજ્ઞાન છું શારીરિક અનુશીલનની વ્યાખ્યા આપે કહી સંભળાવી ત્યારે મારી ખાત્રી થઈ હતી કે શારીરિક બળમાં વૃદ્ધિ કરવી અથવા તો શરીરની માંસપેશીઓને મજબૂત બનાવવી એ કર્તવ્ય છે હવે ધારો કે કોઈ મનુષ્ય બળ વારિક કે એવાજ બીજા કોઈ કારણથી પોતાની શારીરિક વૃત્તિઓને સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં કેળવી ન શકે તો શું તેનાથી ઈશ્વરભક્તિ ન થઈ શકે?

ગુરુ—મારે કહેવાનું માત્ર એટલુંજ છે કે જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરાભિમુખી થાય તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવાય. અમુક વ્યક્તિનું શારીરિક બળ અધિક ન્યૂન અથવા ગમે તેટલું હોય પણ જો તે વ્યક્તિ ઈશ્વરાભિમુખ રહે અર્થાત્ પોતાના શારીરિક બળનો ઉપયોગ ઈશ્વરાનુમત કાર્યમાં કરે તેમજ તેની સાથે પોતાની બીજી વૃત્તિઓને પણ સંયુક્ત કરે તો તેનામાં ઈશ્વરભક્તિ છે, એમ કહી શકાય જે મનુષ્યમાં જેટલું બળ ન્યૂન હોય તેટલે અંશે તેની કર્તવ્યપાલનતામાં ખામી આવે એ વાત તો ખુલીજ છે અનુશીલનની જરૂર એટલીજ છે કે શરીરને ક્રિયા મનને અનુસાર ગમતી તેમ ઈશ્વરપ્રીત (ઈશ્વરે ઉપદેશેલ) માર્ગમાં અત્યંત કુશળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવો શાખસાવરાદિ એક ઠેકાણે એક દયા–નિર્દય સામુદ્રને

હેરાન કરે છે. આ દેખાવ બે માણસો જુવે છે. ધારો કે આ બન્ને પ્રેક્ષક ઈશ્વર પ્રત્યે ભક્તિભાવયુક્ત છે; પરંતુ તેમાં એક જણ બળવાન અને બીજો નિર્બળ છે. બળવાન માણસે બહાર આવી પેલા લૂંટારાના હાથમાંથી પેલા નિર્દોષ માણસને મુક્ત કર્યો, પરંતુ બીજો દુર્બળ મનુષ્ય પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે કાર્યમાં વિજયી થઇ શક્યો નહિ. આવા પ્રસંગે વૃત્તિવિશેષના અનુશીલનના અભાવે દુર્બળ મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વની ખામી હતી, એમ આપણે કહી શકીએ; પરંતુ તેનામાં ઈશ્વરભક્તિનો કિંવા મનુષ્યભક્તિનો અભાવ હતો, એમ કહેવું છાજે નહિ. શારીરિક વિગેરે વૃત્તિઓનું જ્યાંસુધી યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન થાય નહિ ત્યાંસુધી કોઇ પણ વ્યક્તિ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, તેની સાથે મનુષ્ય પોતાની વૃત્તિઓના સામર્થ્યને જ્યાંસુધી ઈશ્વર-ભક્તિ પ્રતિ વહેતું ન કરે ત્યાંસુધી તેણે મનુષ્યત્વ મેળવેલું હોય તોપણ તે નિષ્ફળ છે, એમ કહેવું જોઇએ. માટે એ ઉભય યોગ્યતાઓનો સમાવેશ એજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ. મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ અર્થે જેમ વૃત્તિઓનું સ્વાતંત્ર્ય સુરક્ષિત રહેવું જોઇએ તેમ તેની સાથે ભક્તિનું પણ પ્રાધાન્ય રહેવું જોઇએ. એટલાજ માટે મેં કહ્યું હતું કે વૃત્તિઓ ઈશ્વરને સમર્પિત કરવા માત્રથીજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ તેની સાથે વૃત્તિઓનું સમુચિત અનુશીલન પણ અત્યાવશ્યક છે.

શિષ્યઃ—હજી એક બીજો વાંધો છે. જે ઉપદેશ પ્રમાણે કાર્ય થઇ શકે એવું ન હોય, તેને હું ઉપદેશજ કહેતો નથી. હું પૂછું છું કે આપના ઉપદેશ પ્રમાણે શું સર્વ વૃત્તિઓને ઈશ્વરાભિમુખી કરી શકાય? ક્રોધ પણ એક પ્રકારની વૃત્તિ છે. હવે ક્રોધને ઈશ્વરાનુગામી કેવી રીતે કરી શકાય?

ગુરુઃ—જગતની તે અતુલ મહાક્રોધવાણીનું તને સ્મરણ છે?

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥

આ ક્રોધ મહા પવિત્ર ક્રોધ ગણાય; કારણ કે યોગમાં ભંગ કરનારી મદનની કુપ્રવૃત્તિ તે ક્રોધના પ્રતાપે વિનષ્ટ થઇ ગઇ! આવા ક્રોધને સ્વયં પ્રભુનોજ ક્રોધ કહી શકાય. આવીજ એક નીચ વૃત્તિ કે જેને ઈશ્વરાભિમુખી કરવાથી વ્યાસદેવ મહાભારત જેવો અદ્વિતીય કાવ્યગ્રંથ જગતને આપતા ગયા! પણ હું ભૂલું છું. તારા જેવા નવા જમાનાની રોશની પામેલા-વીસમી સદીના યુવકોને આ વાત એકાએક ગળે ઉતરશે નહિ. એટલા માટે મારૂં વિશેષ કથન તારા જેવાને માટે નિરર્થક છે.

શિષ્યઃ—બીજો પણ એક વાંધો છે—

ગુરુઃ—તે સ્વાભાવિક છે. જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ ઇશ્વરમુખી

અથવા ઈશ્વરાનુવર્તી હોય તેને ભક્તિ કહેવાય. આ વાત એટલી બધી ગંભીર છે, અને તેની અંદર એટલી બધી મહત્ત્વની વાતેનો સમાવેશ થઈ જાય છે કે એક વાર કહેવા માત્રથીજ તુ તે સમજી શકે એવી બિલકુલ સંભાવના નથી અનેક શંકાઓ થાય અનેક વાંધાઓ જણાય અનેક છિદ્રો જણાય એટલુંજ નહિ પણ છેવટે આ ઉપદેશ તને અર્થશૂન્ય પ્રલાપ જેવો ભાસે તો તે પણ સંભવિત છે, પરંતુ મારી તને પુન પુન એટલીજ ભલામણ છે કે એથી તું નિરાશ ન થઈ જતું પ્રતિદિન, પ્રતિમાસ, અને પ્રતિવર્ષ એજ એક તત્ત્વસંબધી વિચારો કર્યા કરવા અને એજ એક તત્ત્વને ક્રિયામાં મૂકવાના દૃઢપૂર્વક યત્નો કરી જોવા. એથી ક્રમશ એ તત્ત્વ તારી દૃષ્ટિ સન્મુખ દીપકની માફક સંપૂર્ણ તેજથી પ્રકાશવા લાગશે અને જ્યારે એમ થાય ત્યારે સમજજે કે તારૂ જીવન સાર્થક થયુ ! તારો મનુષ્યજન્મ સફળ થયો ! ઉક્ત ગંભીર તત્ત્વ સિવાય અન્ય એકકે વાત મનુષ્યે લક્ષપૂર્વક શીખવાની નથી એક મનુષ્ય પોતાનું સમસ્ત જીવન સદ્વિચાર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓમાંજ વ્યતીત કરે અને છેવટે ઉક્ત તત્ત્વ સમજી તેને ક્રિયામાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરે તોજ તેનુ જીવન સફળ થયુ જણાય

શિષ્ય —આવુ દુષ્પ્રાપ્ય જ્ઞાન આપને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયુ ?

ગુરુ —અતિ તરુણ અવસ્થામાંથીજ મારા મનમાં આ એક પ્રશ્ન સદા ઉદ્‌ભવ્યા કરતો કે “ આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક થાય ? આ જીવનમાં એવુ શુ કર્તવ્ય કરવુ જોઈએ કે મનુષ્યભવ સફળ થાય ? સમસ્ત જીવન આ એકજ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉત્તર મેળવવા અર્થે મે વ્યતીત કર્યું છે અને તેના ઉત્તરની શોધમાંજ જીવન પ્રાય પૂરૂ થવા આવ્યુ છે અનેક પ્રકારના લોકપ્રચલિત ઉત્તરો અત્યાર સુધીમાં મને મળી ચૂક્યા છે તેની સત્યતા કિંવા અસત્યતાનો નિર્ણય કરવા માટે હું અનેક ભોગો પણ આપી ચૂક્યો છુ અનેક કષ્ટો સહન કર્યાં છે યથાશક્તિ વાંચવામાં અને વિચારવામાં પણ પ્રમાદ કર્યો નથી, અનેક પ્રકારના લેખો પણ લખી વાળ્યા છે અનેક લોકોની સાથે વાર્તાલાપો અને ચર્ચાઓ કરવામાં પણ ક્યાશ રાખી નથી એટલુંજ નહિ પણ અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ પણ કરી ચૂક્યો છુ. સાહિત્ય વિજ્ઞાન ઇતિહાસ, દર્શન તથા દેશી–વિદેશી શાસ્ત્રો પણ ઉથલાવી જોયાં છે ટુકમાં જીવન સફળ કરવા અર્થે પ્રાણાંત પરિશ્રમ કરી ચૂક્યો છુ આ સર્વ પરિશ્રમો અને કષ્ટોના પરિણામે હુ એટલુ સમજી શક્યો છુ કે સઘળી વૃત્તિઓને ઈશ્વરાનુવર્તી કરવી તેજ યથાર્થ ભક્તિ અને એવી ભક્તિ વિના યથાર્થ મનુષ્યત્વ કોઈ કાળે પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. “ આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક કરવુ ” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મેં એકજ ઉત્તર મને યથાર્થ અને સંતોષકારક લાગ્યો છે બાકી સર્વ ઉત્તરો મને નિરર્થક જેવાજ જણાયા છે વસ્તુતાએ મનુષ્યના સમસ્ત જીવનનુ —સમસ્ત પરિ

શ્રમનું એજ એક અંતિમ ફળ, એજ એક છેલ્લું સુફળ છે "આપે આવું જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું?" તેના ઉત્તરમાં મારે તને માત્ર એટલુંજ જણાવવું જોઇએ કે સમસ્ત જીવન એ એકજ ગંભીર પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રાપ્ત કરવા અર્થે મેં વ્યતીત કર્યું છે, અને તેનો જે ઉત્તર આટલા લાંબા કાળે મને પ્રાપ્ત થયો છે, તેજ હું તને સંભળાવવા માગું છું. મારા સમસ્ત જીવનના પરિશ્રમોનું ફળ તું એકજ દિવસમાં કેવી રીતે સમજી શકે?

શિષ્ય:—આપના કહેવા ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે ભક્તિનાં લક્ષણોસંબંધી આપે મને જે ઉપદેશ આપ્યો તે આપનો પોતાનોજ એક ખાસ સિદ્ધાંત છે. આર્યઋષિઓ તે તત્ત્વ જાણતા નહોતા.

ગુરુ:—મૂર્ખ! મારા જેવા ક્ષુદ્ર પ્રાણીમાં તે એવી શું શક્તિ છે કે આર્ય મહર્ષિઓ જે વાત ન જાણી શક્યા તે વાત હું જાણી કે શોધી શકું! મારા કથનનો સારાંશ માત્ર એટલોજ છે કે સમસ્ત જીવન પર્યંત તેમના શિક્ષણોનો અભ્યાસ કરવાથીજ હું તેમના આશયો સમજી શક્યો છું. હા, એટલું છે કે જે ભાષામાં હું તને આજે ભક્તિ તત્ત્વ સમજાવું છું તે ભાષામાં તેઓએ તે વાત સમજાવી નથી. તમારા જેવા વીસમી સદીના નવયુવકોને મારે વીસમી સદીની ભાષામાંજ આ વાત સમજાવવાની જરૂર પડી છે. ભાષામાં ગમે તેટલો પ્રભેદ પડી જાય તોપણ સત્ય વસ્તુમાં કોઇ કાળે ફેરફાર થવા પામતો નથી. સત્ય વસ્તુ નિત્ય છે. તેમાં વિકાર કે પ્રભેદ કદાપિ થતો નથી. શાંડિલ્યના સમયમાં ભક્તિનું જે સ્વરૂપ હતું તેજ સ્વરૂપ હજી આ કાળે પણ વર્તમાન છે. ભક્તિનું યથાર્થ સ્વરૂપ હજી પણ આર્ય મહર્ષિઓના કથનોમાં અને ઉપદેશોમાં મળી આવે છે. જેવી રીતે સમુદ્રમાં ડુબકી માર્યા વિના રત્નનું યથાર્થ સ્વરૂપ જણાતું નથી; તેવીજ રીતે હિન્દુશાસ્ત્રરૂપી અગાધ સમુદ્રમાં નિમજ્જન કર્યા વિના શાસ્ત્રીય તત્ત્વરત્નોની યથાર્થ પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી.

શિષ્ય:—આર્ય મહર્ષિઓએ ભક્તિની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેજ વ્યાખ્યા આપની પાસેથી સાંભળવાની મારી જિજ્ઞાસા છે.

ગુરુ:—એવી જિજ્ઞાસા ખરેખર આનંદદાયક છે. ભક્તિ ઉપર હિંદુઓનોજ વારસો છે, કારણ કે ભક્તિ એ વસ્તુજ હિંદુઓની છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાં પણ જો કે ભક્તિવાદ છે, પણ હિંદુધર્મમાં જે ખુબીથી ભક્તિની સાર્થકતા દર્શાવવામાં આવી છે, તેવી ખુબી બીજા કોઇ ધર્મમાં નથી. ખેદ માત્ર એટલોજ છે કે આર્ય મહર્ષિઓએ ભક્તિની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવાને તથા સંભળાવવાને જોઇએ તેટલો આપણને અવકાશ નથી. આપણો મૂળ ઉદ્દેશ અનુશીલન ધર્મ સમજવાનો હતો, તે તને સ્મરણમાં હશે. છતાં ભક્તિસંબંધી સ્થૂળ વ્યાખ્યા હું તને પ્રસંગોપાત સંભળાવીશ.

શિષ્ય—પહેલાં મને એ વાત કહો કે શું ચિત્રાળપીજ શાક્તવાદને હિંદુધર્મના એક અંશરૂપે માનવામાં આવે છે?

ગુરુ—ના તેમ નથી. વૈદિક ધર્મમાં ભક્તિ નથી. હું ધારું છું કે વૈદિક ધર્મથી તું પરિચિત હોઈશજ. સાધારણ ઉપાસકોની સાથે ઉપાસ્ય દેવોનો જે સંબંધ આજ કાલ આપણી નજરે પડે છે તેવોજ સંબંધ વૈદિક યુગમાં હતો. 'હે પ્રભુ! મારા અર્પણ કરેલા આ સોમરસનું આપ પાન કરો હવિ ભોજન કરો અને મને ધન આપો સંપત્તિ આપો પુત્ર આપો ગાય આપો ધન્ય-ધાન્ય તથા મારા શત્રુઓનો પરાભવ કરો' વિગેરે. આગળ વધીને બહુ બહુ તો તેઓ એટલે સુધી પ્રાર્થના કરતા કે— હે પ્રભુ મારા પાપોનો ધ્વંસ કરો. આ પ્રમાણે દેવોને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાથી વૈદિક યુગમાં લોકો યજ્ઞાદિ કર્મ કરતા. એવી રીતે કામ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ અર્થે જે યજ્ઞાદિ કરવા તેને કામ્ય કર્મ કહેવામાં આવે છે. જે ઉપાસનમાં કામ્ય કર્મોની મુખ્યતા હોય તેને સંક્ષેપ રીતે કર્મ કહેવામાં આવે છે. 'તમે અમુક કર્મ કરશો તો તમને અમુક ફળ મળશે માટે તમારે અમુકજ કર્મ કરવું' એવી રીતની ધર્મ કરવાની પદ્ધતિને કર્મ કહેવાય. વૈદિક યુગના છેલ્લા સમયમાં આવી રીતના કર્માત્મક ધર્મનું જોર બહુ વધી પડ્યું હતું. કર્મકાંડની પ્રબળતા એટલે સુધી વધી પડી હતી કે ધર્મના સ્વાભાવિક મર્મનો ઠેઠ લોપ થઈ જાય એવો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો હતો. બરાબર એજ સમયે કેટલાક પ્રતિભાશાળી પવિત્ર પુરુષોને વિચાર થયો કે આ કર્માત્મક ધર્મ એજ યથાર્થ ધર્મ હોય એમ બને નહિ. તેઓએ વિચાર કર્યો કે વૈદિક દેવ-દેવીઓની કલ્પનામાત્રથીજ આ જગતનું અસ્તિત્વ બરાબર સમજાય નહિ. આ સર્વ કલ્પનાઓની પાછળ એક અનંત અને અજ્ઞેય કારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ. આ કારણની તપાસ કરવા તેમણે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. લોકોની શ્રદ્ધા પણ ધીમે ધીમે કર્મ ઉપરથી ખસવા લાગી. છેવટે ત્રણ પ્રકારના વિપ્લવ (યુગાંતર-અથવા ઉથલપાથલ) આ દેશમાં ઉપસ્થિત થયા કે જે વિપ્લવોની સત્તા હજી પણ આપણા દેશમાં પ્રચલિત છે. એ ત્રણ પ્રકારના વિપ્લવમાંનો એક વિપ્લવ ચાર્વાકના ઉપસ્થિત થયો. તેમણે એવા ઉપદેશની શરૂઆત કરી કે સઘળા કર્મકાંડ મિથ્યા છે બસ ખાઓ પીઓ અને મોજ મજા ભોગવો. બીજો સંપ્રદાય બુદ્ધ અથવા કપિલસિદ્ધે ઉત્પન્ન કર્યો. તેણે કહ્યું કે કર્મનું ફળ અવશ્ય માનવા યોગ્ય છે પરંતુ કર્મ એજ દુઃખના કારણભૂત છે. કર્મને લીધેજ પુનર્જન્મો લેવા પડે છે માટે કર્મનોજ નાશ કરો. વિવિધ તૃષ્ણાઓને શાંત કરી ચિત્તસંયમપૂર્વક અષ્ટાંગધર્મના માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરો. ત્રીજો વિપ્લવ દાર્શનિકો દ્વારા ઉપસ્થિત થયો. તેઓ પ્રાયઃ બ્રહ્મવાદી હતા. તેમણે જણાવ્યું કે તેઓએ જગતના અનંત કારણભૂત જે ચૈતન્યની શોધ કરવા માંડી હતી તે તત્ત્વ અતિશય દુર્જ્ઞેય છે.

આ બ્રહ્મવસ્તુ જો બરાબર સમજાય તો તે પરમાત્મા સાથે કિંવા જગતના તે અંતરાત્મા સાથે આપણો કેવો સંબંધ છે, તેમજ આ જગતની સાથે પરમાત્માનો અને આપણો શું સંબંધ છે, વિગેરે રહસ્યો સમજી શકાય. આ રહસ્યો સમજાયા પછી "આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક થાય" તે કઠિન પ્રશ્નનો ઉત્તર આપોઆપજ મળી જાય છે એટલા માટે બ્રહ્મનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું કઠિન છે તોપણ યથાર્થ ધર્મ તેજ છે. મતલબ કે જ્ઞાન એજ ધર્મ અને જ્ઞાન એજ નિઃશ્રેયસ્ અથવા પરમ મંગળ છે વેદના જે અંતને "ઉપનિષદ્" એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે આ જ્ઞાનવાદીઓનીજ નોંધનું પરિણામ છે ઉપનિષદ્‌માં આપણા મહર્ષિઓની જ્ઞાનકીર્તિ પૂર્ણ પ્રભાથી પ્રકાશી રહી છે. બ્રહ્મનિરૂપણ અથવા આત્મજ્ઞાન એજ ઉપનિષદોનો ઉદ્દેશ છે. ત્યાર પછી છ દર્શનોમાં આ જ્ઞાનવાદ વિશેષ વૃદ્ધિ પામતો ગયો અને તેનો પ્રચાર પણ વૃદ્ધિગત થતો ગયો કપિલના સાંખ્યમતમાં જો કે બ્રહ્મનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે તોપણ તે દર્શનશાસ્ત્ર જ્ઞાનવાદાત્મક ગણાય છે. દર્શનોમાં કેવળ પૂર્વમીમાંસાજ કર્મવાદી છે. બાકીનાં સર્વ દર્શનો જ્ઞાનવાદી છે.

શિષ્ય—જ્ઞાનવાદ તો બહુ અપૂર્ણ હોય એમ મને લાગે છે. જ્ઞાનથી ઇશ્વરને જાણી શકાય પરંતુ જ્ઞાનથી ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તે સમજાતું નથી. જાણવામાત્રથી કોઇ વસ્તુની કાંઇ થોડીજ પ્રાપ્તિ થાય ? ધારો કે ઇશ્વરની સાથે આપણા આત્માનું એકત્વ છે એ વાતનો મને નિશ્ચય થયો, પણ તેટલાથીજ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થઇ જાય એ કેવી રીતે બને ? આત્મા અને પરમાત્માને—ઉભયને એકત્ર કરનાર કોઇ એક વસ્તુ જોઇએ કે નહિ ?

ગુરૂ—જ્ઞાનવડે જે ઐક્ય નથી પ્રાપ્ત થતું તે ભક્તિથી પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. ભક્તિવાદીઓ પણ એમજ કહે છે કે જ્ઞાનથી તો માત્ર ઇશ્વરને ઓળખી શકાય પણ જાણવા માત્રથીજ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થઇ જતી નથી. જગતમાંની અનેક વસ્તુઓને આપણે જાણીએ છીએ, પણ તે જાણવામાત્રથી શું આપણી પાસે આવી જાય છે ? આપણે જેના પ્રત્યે દ્વેષ ધરાવતા હોઇએ તેને પણ ઓળખીએ તો છીએજ, પરંતુ શું તેથી તેની સાથે આપણે આપણું ઐક્ય સ્થાપી શકીએ છીએ ? નહિજ. તેવીજ રીતે જો આપણે ઇશ્વરને જાણીએ અને છતાં તેનાપ્રત્યે દ્વેષ રાખીએ તો તે આપણને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? એથી ઉલટી રીતે જોઇએ તો જેના પ્રત્યે આપણી ચાહના—પ્રીતિ હોય તેને અનાયાસે આપણે મળી શકીએ છીએ. એક શરીરધારી મનુષ્ય પણ જો આપણી અંતઃકરણની પ્રીતિ વિના આપણી સાથે હળીમળી શકતો નથી તો પછી જે અશરીરી છે, અને જે કેવળ અંતઃકરણદ્વારાજ પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે તે પ્રીતિ કે ભક્તિ વિના કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? મતલબ કે જો આપણો ઇશ્વર પ્રતિ ગાઢ અનુરાગ હોય તોજ આપણે તેનું સત્ય સ્વરૂપ પામી શકીએ. આ પ્રકારનો ગાઢ અનુરાગ

તેનુંજ બીજુ નામ ભક્તિ છે. શાંડિલ્યસૂત્રના બીજા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

सा (भक्तिः) परानुरक्तिरीश्वरे ॥

શિષ્ય —આ પ્રમાણે ભક્તિવાદની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ સાંભળવાથી મને બહુ લાભ થયો. આપે જો આટલી પ્રસ્તાવના કરી ન હોત તો હું ભક્તિવાદ યથાર્થ રીતે સમજી શકત નહિ. આપની વાત સાંભળ્યા પછી મારા ચિત્તમાં પ્રસ્તુત ઉદ્ગાર આપની પાસે પ્રગટ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. યૂરોપીય વિદ્વાનો તથા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી વિગેરે આ દેશના વિદ્વાનો વૈદિક ધર્મને શ્રેષ્ઠતમ ધર્મ કહી તેની પ્રશંસા કરે છે, પરંતુ તેઓ પૌરાણિક ધર્મને અથવા તો આધુનિક હિંદુધર્મને બહુજ નિકૃષ્ટ ગણી કહે છે, તે ઠીક નથી. એમ મને હવે સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. વૈદિક ધર્મમાં ભક્તિ નથી એટલા માટે તેને અસંપૂર્ણ કિંવા નિકૃષ્ટ ગણી શકાય પરંતુ પૌરાણિક અથવા આધુનિક વૈષ્ણવાદિ ધર્મ કે જેમાં ભક્તિની પ્રધાનતા છે તેને અપૂર્ણ કોઈ રીતે કહી શકાય નહિ. જેઓ પૌરાણિક ધર્મનો લોપ કરી વૈદિક ધર્મને પુનરુજ્જીવન આપવા માગે છે તેઓ ગંભીર ભૂલ કરે છે એમ મારાથી કહ્યા વિના રહેવાતું નથી.

ગુરુ —તું જે કહે છે તે એક રીતે ઠીક છે, પરન્તુ વેદમાં કાંઈ ભક્તિવાદ નથી એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ. શાંડિલ્ય સૂત્રના ટીકાકાર સ્વપ્નેશ્વરે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્માંથી એક વચન ઉદ્ધૃત કરી આ વાત સિદ્ધ કરી છે કે વેદમાં ભક્તિ શબ્દનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નહિ હોવા છતાં ભક્તિવાદનો સારાંશ તો કેટલેક અંશે આવી ગયો છેજ. તે વચન આ પ્રમાણે છે—

' आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरति-रात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवतीति ॥

અર્થાત—(પૂર્વે જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે) સર્વ આત્માજ છે. જે તેને નિહાળી, વિચારી અને સમજીને આત્મામાં તલ્લીન થાય, આત્માની સાથેજ ક્રીડા કરે, આત્માની સાથેજ મિથુન (મૈત્રી) કરે અને આત્મામાંજ જે આનંદ મેળવે તે સ્વરાજ (પોતે પોતાનો રાજા અથવા પોતે પોતાનામાંજ આનંદ અનુભવનાર) થાય.' યથાર્થ ભક્તિવાદ તે એનુંજ નામ.

अध्याय १२ मो-ईश्वरभक्ति-शांडिल्य

ગુરુ —ભક્તિને માટે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ પ્રધાન ગ્રંથ છે છતાં ગીતામાં પ્રબોધાયેલો ભક્તિવાદ તને કહું તે પહેલાં ઐતિહાસિક ક્રમને અનુસરી વેદમાં ભક્તિસંબંધે જે કાંઈ કહ્યું હોય તે ટુંકામાં મારે તારી પાસે રજુ કરવું જોઈએ.

એમ ધારી અત્યારસુધી તે વિષયની ચર્ચા કરી, તોપણ કેટલુંક કહેવાનું બાકી રહ્યું છે તે અત્રે સંપૂર્ણ કરીશ. વેદમાં ભક્તિસંબંધી ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી એ વાત હું તને આગાઉ જણાવી ગયો છું. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં તે સંબંધી પ્રસારો છે, એમ પણ મેં કહ્યું છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં જે ઉલ્લેખ છે તેની સાથે, શાંડિલ્ય મહર્ષિનું નામ જોડાએલું છે.

શિષ્ય:—ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતા શાંડિલ્ય મહર્ષિ કહેવાય છે તે એજ કે ?

ગુરુ:—શાંડિલ્ય નામના બે મહર્ષિઓ પૂર્વે થઇ ગયા છે, એમ મારે તને પ્રથમજ કહી દેવું જોઇએ. તેમાં પ્રથમ શાંડિલ્યનું નામ ઉપનિષદની સાથે જોડાએલું છે, અને બીજા શાંડિલ્યનું નામ ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતાતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઉપનિષદ્વાળા શાંડિલ્ય મહર્ષિ જેટલા પ્રાચીન છે તેટલા ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતા શાંડિલ્યઋષિ પ્રાચીન નથી. ભક્તિસૂત્રના ત્રીજા સૂત્રમાં પ્રાચીન શાંડિલ્યના નામનો ઉલ્લેખ છે.

શિષ્ય:—કોઇ આધુનિક સૂત્રકારે પ્રાચીન મહર્ષિનું નામ આપી પોતાનો ગ્રંથ જગતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હોય તો તે શું સંભવિત નથી ? હાલ તુર્ત તો પ્રાચીન શાંડિલ્યના મતનીજ વ્યાખ્યા કરો.

ગુરુ:—કમનસીબે તે પ્રાચીન ઋષિપ્રણીત કોઇ ગ્રંથ અત્યારે મળી આવતો નથી. શંકરાચાર્યે વેદાન્તસૂત્રનું જે ભાષ્ય રચ્યું છે તેમાંના કોઇ એક સૂત્રના ભાષ્યના આધારે ઉપરથી કોલબ્રુક સાહેબે એવું અનુમાન કર્યું છે કે પ્રાચીન ઋષિ શાંડિલ્યે પંચરાત્રની રચના કરેલી હોવી જોઇએ. કોલબ્રુક સાહેબનું આ અનુમાન ન્યાય મત હોય અને ન પણ હોય. પંચરાત્રમાં બેશક ભાગવત ધર્મનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, તથાપિ એના એક સામાન્ય મૂળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી શાંડિલ્ય મહર્ષિનેજ પંચરાત્રના પ્રણેતાતરીકે માની લેવા એ ઠીક નથી. તથાપિ પ્રાચીન ઋષિ શાંડિલ્ય ભક્તિધર્મના એક પ્રધાન પ્રવર્તક હતા તેમ માનવાને આપણી પાસે પૂરતાં કારણો છે. શાનવાદી શંકરાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં ભક્તિવાદી શાંડિલ્યની નિંદા કરતાં કહ્યું છે કે—

"वेद प्रतिषेधश्च भवति चतुर्षु वेदेषु परम श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदम् शास्त्रमधिगतवान् इत्यादि वेदनिन्दादर्शनात् ॥ तस्मादसंगता एषा कल्पना इति सिद्धम् ।"

અર્થાત્—આથી કરીને વેદનો અતિનિષેધ થાય છે. ચાર વેદવડે શાંડિલ્યને પરમ શ્રેયની પ્રાપ્તિ ન થઇ તેટલા માટે તેણે આ શાસ્ત્રની રચના કરી. તેણે વેદની જે નિંદા કરેલી છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેની કલ્પનાઓ બિલકુલ અસંગત છે."

શિષ્ય:—પરંતુ એ પ્રાચીન ઋષિ શાંડિલ્ય ભક્તિવાદમાં કેટલી હદસુધી આગળ

વધ્યા હતા તે જાણવાનું કોઈ સાધન મળી શકશે ?

ગુરૂ.—હા છે છાંદોગ્ય ઉપનિષદના તૃતીય પ્રપાઠકના ચૌદમા અધ્યાયમાંથી શાંડિલ્ય તને વાંચી સંભળાવું છું તે શ્રવણ કર

સર્વકર્મા સર્વકામ સર્વગન્ધ સર્વરસ સર્વમિદમભ્યાત્તોऽवाक्येना दर एष मम आत्मान्तर्हृदय एतद् ब्रह्मैतमित प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्य ’

અર્થાત્—સર્વકર્મવાળો (દોષ રહિત) સર્વ કામનાઓ—(સુખકર) સર્વ ગંધવાળો સર્વ રસવાળો સર્વ પ્રતિ વ્યાપક, વાણીરહિત, સંભ્રમરહિત આ મારો આત્મા હૃદયની અંદર છે આ બ્રહ્મને આ શરીરથી વિયોગ પામીને હું અવશ્ય પ્રાપ્ત થનારો છું, એવો જેનો નિશ્ચય હોય અને તેમાં (એ નિશ્ચયના એવા ફળના સંબંધમાં) સંશય ન હોય (તે વિદ્વાન્ ઇશ્વરભાવને પામે છે) એવી રીતે પ્રસિદ્ધ શાંડિલ્ય કહેતા હતા.

જો કે આ વાત બહુ મહત્વની નથી કારણ કે ઉપનિષદના જ્ઞાનવાદીઓ પણ એજ વાત કહેતા આવ્યા છે શ્રદ્ધા શબ્દ ભક્તિવાચક નથી છતાં જ્યાં શ્રદ્ધા હોય ત્યાં સંશય ન રહે એ વાત માનવા જેવી છે અને એથી શ્રદ્ધા શબ્દ ભક્તિને કિંચિત્ સમાએલો હોય તો તે માન્યતાયોગ્ય છે છતાં મૂળ વાતની શોધ કરવી હોય તો આપણે વેદાન્તસાર ગ્રંથનું મનન કરવું જોઇએ. વેદાન્તસારના કર્તા સદાનંદાચાર્ય ઉપાસના શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે—

उपासनानि सगुणब्रह्मविषयकमानसव्यापाररूपाणि शाण्डिल्य विद्यादीनि ”

હવે બરાબર વિચાર કરી જો હિંદુધર્મમાં ઇશ્વરસંબંધી વિવિધ કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે હિંદુઓએ ઇશ્વરના ગુણભેદે બે સ્વરૂપો કલ્પ્યાં છે એક નિર્ગુણ ઇશ્વર અને બીજો સગુણ ઇશ્વર અંગ્રેજીમાં જેને ‘એબ્સોલ્યુટ’ અથવા ‘અન કન્ડીશનલ’ કહેવામાં આવે છે તેજ નિર્ગુણ ઇશ્વર. જો ઇશ્વર નિર્ગુણ હોય તેની કોઈ પણ પ્રકારે આપણે ઉપાસના કરી શકીએ નહિ નિર્ગુણ ઇશ્વરની તો સ્તુતિ પણ આપણાથી થઇ શકે નહિ કારણ કે જે નિર્ગુણ છે, જેની કન્ડીશન્સ ઍાફ્ અક્ઝીસ્ટન્સ જ નથી તેને સંબોધનજ કેવી રીતે થઇ શકે ? તેની પ્રાર્થના તથા તેનું સ્મરણ કેવી રીતે કરવું તે પણ આપણે જાણી શકીએ નહિ. એટલા માટે ઉપાસના અર્થે તો સગુણ ઇશ્વરજ ઉપયોગી છે નિર્ગુણવાદમાં ઉપાસનાને સ્થાન મળતું નથી સગુણવાદીઓ અથવા તો ભક્તિવાદીઓનેજ અર્થાત્ શાંડિલ્ય આદિ પુરૂષોનેજ ઉપાસના કરવાનો અધિકાર છે વેદાન્તસારનું જે વાક્ય મેં હમણાં ઉદ્ધૃત કર્યું, તેમાંથી બે મુખ્ય વાતો સિદ્ધ થઈ શકે છે પ્રથમ તો એજ કે

સગુણવાદનો પ્રથમ પ્રવર્તક જો કોઈ હોય તો તે શાંડિલ્યજ હોવા યોગ્ય છે, અને બીજી વાત એ કે ઉપાસનાનો પ્રથમ પ્રવર્તક જો કોઈ હોય તો તે પણ શાંડિલ્યજ હોવો જોઈએ ભક્તિ સગુણવાદ વિના ટકી શકે નહિ, એ વાત તો બહુ સરળતાથી સમજાય તેવી છે

શિષ્યઃ—તો શું સમસ્ત ઉપનિષદો નિર્ગુણવાદી હશે?

ગુરુ:—ઈશ્વરવાદીઓમાં કોઈ યથાર્થ નિર્ગુણવાદી હશે કે નહિ તે માટે મને શક છે વસ્તુત યથાર્થ નિર્ગુણવાદીઓને નાસ્તિક કહીએ તોપણ ખોટું નથી. જ્ઞાનવાદીઓએ માયાનામક એક ઈશ્વરી શક્તિ હોવાની કલ્પના કરી છે, અને જગતની ઉત્પત્તિમાં તેનેજ કારણભૂત માની છે તેઓ કહે છે કે આ માયાને લીધેજ આપણે ઈશ્વરને જાણી શકતા નથી, માયાથી મુક્ત થઈ શકાય તોજ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય અને બ્રહ્મમાં તલ્લીન બની શકાય મતલબ કે જ્ઞાનવાદીઓ પાસે ઈશ્વર એક માત્ર જ્ઞેય-જાણવાયોગ્ય વસ્તુજ બની રહે છે બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધનાની અગત્ય તેઓએ સ્વીકારી છે શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન એ રીતે ૭ પ્રકારની સાધના * તેઓએ પ્રબોધી છે ઈશ્વર સબંધી શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન સિવાય અન્ય વિષયોનુ ચિંતન ત્યજી દઈ અન્તરિન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તેને શમ કહેવામા આવે છે, ત્યાર પછી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહને દમ કહેવામાં આવે છે વિષયોમાંથી પાછી વાળેલી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના દમનપૂર્વક અને વિધિપુર સર વ્યાવહારિક ધર્મોનો પરિત્યાગ કરવો તેને ઉપરતિ કહેવામા આવે છે ટાઢ-તડકો વિગેરે કષ્ટો સહન કરવા તેને તિતિક્ષા કહેવામા આવે છે દમનની દશાને સમાધાન અને ગુરુવાક્યાદિમા વિશ્વાસ રાખવો તેને શ્રદ્ધા કહેવામા આવે છે પ્રત્યેક શાસ્ત્રમા આ પ્રમાણેજ ૭ સાધનાઓનુ નિરૂપણ કર્યુ છે એમ માની લેવાનુ નથી તથાપિ ધ્યાન-ધારણા અને તપસ્યાદિને જ્ઞાનવાદીઓએ પ્રાય પ્રાધાન્ય આપ્યુ છે એમ કહેવામા હરકત નથી આથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનવાદીઓ પણ ઉપાસનાનો સ્વી ૨ ાર કર્યા વિના રહી શક્યા નથી સાધારણ રીતે જેને ઉપાસના કહેવામાં આવે છે તેને એક રીતે અનુશીલન કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી, પરંતુ તે ઉપાસનાને સંપૂર્ણ તો નજ લેખી શકાય એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ચૂક્યો છુ ભક્તિદ્વારા પ્રેરેલી ઉપાસના એજ યથાર્થ ઉપાસના છે ભક્તિતત્વની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરતા જ્યારે ગીતોક્ત ભક્તિતત્વ તને સમજાવીશ ત્યારે આ વિષય બની શકશે તેટલો સ્પષ્ટ કરીશ.

* બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રવેશવા ઇચ્છનાર માટે વિવેક, વૈરાગ્ય, ષટ્સંપત્તિ અને મોક્ષેચ્છા એ ચાર સાધનોથી સંપન્ન હોવાની આવશ્યકતા કહેલી છે તે પૈકી ષટ્ સંપત્તિ નામક સાધનનેજ આ ૭ પ્રકારની સાધનારૂપે અત્રે સ્થાન આપવું જરૂર છે

શિષ્ય:—અત્યારસુધીમાં આપની પાસેથી મેં જે કાંઇ સાંભળ્યું તે ઉપરથી શું મારે એમ સમજી લેવું કે પ્રાચીન મહર્ષિ શાણ્ડિલ્ય એજ ભક્તિમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તક છે?

ગુરુ:—છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં જેવી રીતે શાણ્ડિલ્યનું નામ છે તેવીજ રીતે દેવકીનંદન કૃષ્ણનું પણ નામ છે. હવે આ બેમાં પ્રથમ કોણ તે પ્રશ્નનો સંતોષકારક નિર્ણય થઇ શક્યો નથી, અને એટલા માટે ભક્તિમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તકતરીકે શ્રીકૃષ્ણને માનવા કે શાણ્ડિલ્યને માનવા એ મારાથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી

अध्याय १२ मो--भगवद्गीतानो स्थूल उद्देश

શિષ્ય:—હવે ગીતોક્ત ભક્તિતત્ત્વવિષે ઉપદેશ આપો તો સાંભળવાની ઇચ્છા છે

ગુરુ:—ગીતાના બારમા અધ્યાયને ભક્તિયોગના નામથી ઓળખવામાં આવે છે પરન્તુ બારમા અધ્યાયમાં ભક્તિતત્ત્વની વ્યાખ્યા બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં છે. બીજાથી બારમાપર્યંતના સર્વ અધ્યાયોની સૂક્ષ્મ આલોચના કર્યા વિના ગીતોક્ત યથાર્થ ભક્તિતત્ત્વ સમજી શકાય નહિ ગીતાનો ભક્તિવાદ સમજવો હોય તો પ્રથમના અગીઆર અધ્યાયોનું સહજ મનન કરી લેવું જરૂરનું છે આ અગીઆર અધ્યાયોમાં જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણે વિષયો આવી જાય છે–ત્રણેની પ્રશંસા આવી જાય છે અન્ય કોઇ ગ્રંથમાં આવી પ્રશંસા પણ નથી તેમજ આવું સામંજસ્ય પણ નથી ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનવામાં આવે છે તેનું એજ કારણ છે કે તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ ત્રણેને યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે અન્ય કોઇ ગ્રંથમાં આવું સામંજસ્ય નથી. છતાં મેં તો એવોજ નિર્ણય કર્યો છે કે આ ત્રણે તત્ત્વોની જે અંતિમ અવસ્થા તે ભક્તિતત્ત્વમાંજ પરિસમાપ્ત થાય છે અને એટલા માટે વસ્તુતઃ ગીતા એ ભક્તિશાસ્ત્રજ છે, એમ કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી

શિષ્ય:—આપ શું કહેવા માગો છો તે હું બરાબર સમજી શક્યો નથી પોતાના બંધુ અને વડીલોનો વધ કરી રાજ્યપ્રાપ્તિ કરવી એ યોગ્ય નથી એવો વિચાર કરી અર્જુન યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવા માગે છે તેને ઉપદેશ આપી શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધમાં જોડે છે. એજ ગીતાનો મુખ્ય વિષય છે જો આ વાત સત્ય હોય તો ગીતાને ભક્તિશાસ્ત્ર કહેવાને બદલે "ઘાતક શાસ્ત્ર" કહીએ તો શું ખોટું છે?

ગુરુ:—ગ્રંથના માત્ર એકાદ બે પાના વાંચવાથી સમસ્ત ગ્રંથનો આશય પોતે સમજી ગયા એવો ખોટો રોફ કરવાની ચબરાકોને ટેવ હોય છે. આવા ઉપરચોટીઆ વાચનારાઓ ગીતાને ઘાતકશાસ્ત્ર કહેતા હોય તો ભલે કહે દુરાશા. અર્જુનને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવો એજ કાંઇ ગીતાનો મૂળ–મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી, પરન્તુ

હમણાં તે વાતને રહેવા દે. ખવાજ પ્રકારનાં યુદ્ધ પાપરૂપ નથી એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું.

શિષ્યઃ—હું ન ભૂલતો હઉં તો આપે એમ કહ્યું હતું કે આત્મરક્ષાઅર્થે અથવા સ્વદેશરક્ષા અર્થે યુદ્ધ કરવું એ પાપ નથી.

ગુરુઃ—આ સ્થળે અર્જુનને પણ આત્મરક્ષાજ કરવાની છે. પોતાની સંપત્તિનો ઉદ્ધાર કરવો તે પણ એક પ્રકારની આત્મરક્ષાજ છે.

શિષ્યઃ—કેટલાક નરાધમો પણ યુદ્ધને માટે એવાજ ખોટાં બાનાં કાઢી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. નેપોલીઅન બોનાપાર્ટનોજ દાખલો લ્યો. કુમિરક્ષાનું બાનું કાઢી સમસ્ત યૂરોપને નરશોણિતથી કલંકિત કર્યું તેનો બચાવ આપ કેવી રીતે કરશો ?

ગુરુઃ—નેપોલીઅનનું જીવનચરિત્ર જ્યારે કોઈ નિષ્પક્ષપાત લેખકદ્વારા લખાશે ત્યારેજ જગત જોઇ શકશે કે નેપોલીઅનનું કથન અસત્ય અથવા બહાનારૂપ તો નહોતુંજ. નેપોલીઅનને નરાધમ ગણવો એ ભૂલ છે. + પરન્તુ અત્યારે આપણે તે વિષયની ચર્ચામાં ઉતરવાની જરૂર નથી. આપણે જે કાંઈ સમજવાનું છે તે એજ કે અનેક સમયે યુદ્ધ પણ પુણ્યકર્મજ હોય છે.

શિષ્યઃ—પણ તે ક્યારે ?

ગુરુઃ—એ પ્રશ્નના બે ઉત્તરો છે. એક યૂરોપીયન હિતવાદીઓનો ઉત્તર અને બીજો ભારતવર્ષીય ઉત્તર. યૂરોપીઅન હિતવાદીઓ તેનો ઉત્તર એવી રીતે આપે છે કે જે સ્થળે એક લાખ માણસોનું અનિષ્ટ થતું હોય અને બીજી તરફ એક કોટી મનુષ્યોનું કલ્યાણ થતું હોય તો તે સ્થળે યુદ્ધ પુણ્યકર્મ છે; પરંતુ આ ઉત્તરની સામે એક એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે એક કોટી મનુષ્યોના હિતની ખાતર એક લાખ મનુષ્યોનું અહિત કરવું એ યોગ્ય છે, એ વાત એક ક્ષણભરને માટે માની લઇએ, તો પણ એક કોટી મનુષ્યોના હિતને અર્થે એક લાખ માણસોનો સંહાર કરવાનો આપણને શું અધિકાર છે, તેનો કોઇ ઉત્તર આપશો ? યૂરોપીઅન હિતવાદીઓ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકતા નથી. ભારતવર્ષીય ઉત્તર આધ્યાત્મિક કિંવા પારમાર્થિક છે. અધ્યાત્મ અથવા પરમાર્થ એજ સમસ્ત આર્યનીતિનું મૂળ છે આ મૂળ સમજાવવા માટે યુદ્ધના નિમિત્ત કોઇ ગમે તેટલા વિસ્તારથી બોલવા ધારે તો બોલી શકે. યુદ્ધ સિવાયનાં બીજાં નિમિત્તો કેટલાએક કઠિન પ્રશ્નોના નિર્ણય માટે બહુ ઉપયોગી થઇ શકતાં નથી. એટલા માટે ગીતાકારે અર્જુનના યુદ્ધથી ઉપરામ થવાના પ્રસંગનિમિત્ત પરમ પવિત્ર ધર્મનો પ્રવાહ વહેતો મૂકી દીધો છે.

શિષ્યઃ—મૂળ વાતની શરૂઆત કેવી રીતે થઇ ?

+ વિવિધ ગ્રંથમાળાનું આની આગલું પુસ્તક નેપોલિયનના ચરિત્રનુંજ હોઇને તે બંકિમ બાબુના આ કથનની પૂરેપૂરી સત્યતા સ્પષ્ટ કરે છે. સંપાદક.

ગુરૂ—ભગવાન્ કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય સબંધે અર્જુનને પ્રથમ બે પ્રકારના અનુષ્ઠાનો સમજાવે છે તેમા પ્રથમ આધ્યાત્મિકતા અર્થાત્ આત્માની નિત્યતા-અવિનાશીપણુ વિષે વિવેચન કરે છે આ વિષય જ્ઞાનનો છે અને તેથી તેને જ્ઞાનયોગ અથવા સાંખ્યયોગ પણ કહેવામાં આવે છે તૃતીય અધ્યાયમાં તેઓ કહે છે કે–

> लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
> ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

ભાવાર્થ–હે પાપરહિત અર્જુન ! આ લોકમાં જ્ઞાનીઓની જ્ઞાનયોગવડે અને યોગીઓની કર્મયોગવડે એવી બે પ્રકારની નિષ્ઠા મેં આગળ કહી છે

તેમાં પ્રથમ જ્ઞાનયોગ સંક્ષેપમાં સમજાવી પછી કર્મયોગ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે આ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ જો તુ બરાબર સમજી શકીશ તો તને જણાશે કે ગીતા એ એક ભક્તિશાસ્ત્ર છે ગીતાનો ભક્તિવાદ સમજાવવા માટે આટલે આટલુ લબાણ કરવુ પડ્યુ

અધ્યાય ૧૪ મો–ભગવદ્ગીતા–કર્મયોગ

ગુરૂ—હવે હુ તને ભગવદ્ગીતામા કહેલો કર્મયોગ સમજાવવા માગુ છુ પરંતુ તે પહેલા ભક્તિની મે જે વ્યાખ્યા કરી તે પુન યાદ કરી જા જે અવસ્થામા મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરાભિમુખી થાય તે માનસિક અવસ્થાને ભક્તિ કહેવામા આવે છે, અથવા તો જે વૃત્તિની પ્રબળતાને લીધે એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તેને ભક્તિ કહેવામા આવે છે હવે વિશેષરૂપે હુ જે કહુ તે એકાગ્રતાપૂર્વક શ્રવણ કર

શ્રીકૃષ્ણ કર્મયોગની પ્રશંસા કરતાં અર્જુનને કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે તે વખતે તેઓ કહે છે કે–

> न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
> कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वं प्रकृतिजैर्गुणैः ॥

કોઈ પ્રાણી ક્ષણવાર પણ નિષ્કર્મી બની બેસી રહી શકે નહિ કારણ કે તે પોતે કદાચ કર્મ ન કરે તોપણ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોને લીધે તેને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવુ પડેજ પડે.

શિષ્ય : કે તેથી કર્મ તો કરવાજ જોઈએ પરન્તુ તે કર્મ કયા ?

ગુ પૂર્વે કહી ગયો છુ કે પ્રથમ તો કર્મ કહેવાથી વૈદિક કર્મજ સમજાતા અર્થાત્ પોતાના કલ્યાણની કામનાથી દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા માટે જે યજ્ઞયાગાદિ

કરવામાં આવે તેનેજ કર્મ એવું નામ આપવામા આવતું. મતલબ કે કર્મ એટલે કામ્ય-કર્મ. પ્રાચીન વેદોક્ત કર્મની સાથે કૃષ્ણોક્ત ધર્મની ભિન્નતા તથા ઉત્કૃષ્ટતા અહિં યાંથીજ શરૂ થાય છે. વેદોક્ત કામ્યકર્મના અનુષ્ઠાનોની નિંદા કરતા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે -

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते (२-४२-४४)

ભાવાર્થ-હે પાર્થ ! વેદના વાદમાંજ મગ્ન રહેનારા અને ભોગ તથા ઐશ્વર્ય વિના બીજું કાંઇ મેળવવાનુંજ નથી એવું બોલનારા અજ્ઞાનીઓ માત્ર પુષ્પના જેવી સુશોભિત વાણીને બોલે છે, અને વિષયોનીજ કામનાવાળા તથા સ્વર્ગનેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનનારા તે મનુષ્યો ભોગ તથા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે જન્મ તથા કર્મના ફળને આપનારી એવી અનેક પ્રકારની બહોળી ક્રિયાઓ કરવાનું કહે છે. એવી વાણી સાંભળીને જેઓનું ચિત્ત તે તરફ ખેંચાઇ ગયું હોય એવા ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં અતિ આસક્તિવાળા મનુષ્યો એવી ક્રિયાઓ કરે તોપણ કાર્યની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ પ્રત્યે ગણવો જોઇતો સમભાવ તેઓની વ્યવસાયવાળી બુદ્ધિમાં ઉપજતો નથી.

અર્થાત્ વૈદિક કર્મ અથવા કામ્યકર્મનું અનુષ્ઠાન એ કાંઇ ધર્મ નથી. ત્યારે કર્મ તો કરવાંજ જોઇએ. તો પછી કેવાં કર્મો કરવાં એવો સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જે કર્મ કામનારહિત હોય તેને નિષ્કામ કર્મ કહેવાય, અને એવાં નિષ્કામ કર્મ કરવા તેજ સત્ય ધર્મમાર્ગ છે, તેજ સત્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન છે.

શિષ્ય.--નિષ્કામ કર્મ કોને કહેવાય ?

ગુરુ:--ભગવાન્ પોતેજ નિષ્કામ કર્મનું આ પ્રમાણે લક્ષણ બોધે છે -

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥ (२-४७)

અર્થાત્-કર્મમાંજ તારો અધિકાર છે, કર્મના ફળમાં નહિ. કર્મના ફળની આશા તજી દે કર્મનો ત્યાગ કરી દઇશ નહિ.

સારાંશ કે કર્મ કરવાને આપણે બંધાયેલાજ છીએ, પરંતુ કર્મના ફળસબંધી લેશ પણ આકાંક્ષા ન રાખવી જોઇએ

શિષ્ય.--ફળની અપેક્ષા ન રહે તો પછી કર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિ કોણ કરે ?

ગુરુ:--એ પ્રમાણે શંકા થવી સ્વાભાવિક છે એમ ધારીને ભગવાન્ પોતેજ

બીજા શ્લોકમાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:-

योगस्थ कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।

અર્થાત્ હે ધનજ્ય ! સંગનો ત્યાગ કરીને અને યોગમાં સ્થિર થઈને કર્મ કર

શિષ્ય —હજી સમજાયું નહિ. સંગ એટલે શું ?

ગુરુ —સંગ એટલે આસક્તિ. કર્મમાં આપણને કોઈ પણ પ્રકારનો અનુરાગ કે આસક્તિ ન હોવી જોઈએ.

શિષ્ય —અને યોગસ્થ એટલે શું ?

ગુરુ —બીજા ચરણમાં તેનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે -

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥

અર્થાત્—કર્મ તો કરવાંજ, પરંતુ કર્મ સિદ્ધ થાય કે અસિદ્ધ થાય તેમાં સમાન બુદ્ધિ રાખવી. તમારથી બની શકે તેટલાં કર્તવ્યો કરો પરંતુ તેમાં સફળતા કે નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય તેને માટે હર્ષ કે શોક કરશો નહિ. આવી રીતે સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં સમાન બુદ્ધિ રાખવી તેને ભગવાને 'યોગ' કહ્યો છે. આ પ્રમાણે યોગમાં સ્થિર થઈને, કર્મમાં આસક્તિશૂન્ય બનીને કર્મનું જે અનુષ્ઠાન કરવું તેને નિષ્કામ કર્માનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય —હજી બરાબર સમજાયું નહિ ધારો કે હું હાથમાં ખાતરીયું લઈને તમારે ત્યાં ખાતર પાડવા (ચોરી કરવા) આવ્યો છું. તમે તે વખતે જાગતા હો છો આથી કરીને હું ચોરી શક્યો નહિ, તેમજ તે માટે મને કાંઈ દુઃખ પણ ન થયું. મેં વિચાર કર્યો કે- ભલા, ચોરી થઈ તો ઠીક છે, નહિતર કાંઈ નહિ." તે સ્થળે મેં નિષ્કામ ધર્મનું અનુષ્ઠાન કર્યું એમ કહેવાય ?

ગુરુ—તે વિચાર કર્યો કે ' ચોરી થઈ શકી તો ઠીક છે, નહિતર કાંઈ નહિ " એ વાત બોલવામાં તો ઠીક લાગે છે, પરંતુ જો તું ચોરી કરવાના ખાસ ઉદ્દેશ થીજ આવ્યો હો તો તારા મનમાં એવો વિચાર કદાપિ આવવા પામે નહિ કારણ કે ચોરી કરવાની આકાંક્ષા રાખીને તું ન આવ્યો હો, અર્થાત્ ધનરૂપી ફળ પ્રાપ્ત કરવાની આસક્તિ તારા હૃદયમાં ન હોય તો ચોરી કરવાનો વિચારજ તારાથી ન થઈ શકે. જેને 'કર્મ" કહેવામાં આવે છે તેમાં ચોરી વિગેરેનો સમાવેશ નથી થતો, એ વાત પણ તારે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. કર્મ" એટલે શું એ વાત તને હવે પછી હું સમજાવીશ. છતાં એક ક્ષણભરને માટે માની લઈએ કે ચોરીનો પણ કર્મમાં સમાવેશ થઈ જાય છે તોપણ એટલી વાત તો ચોક્કસજ છે કે તું અનાસક્તિપૂર્વક ચોરી કરવાને આવ્યો ન હતો એટલા માટે એવા કર્માનુષ્ઠાનને સ્વ. અથવા નિષ્કામ કર્માનુષ્ઠાન કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય —પણ મારી શંકાનું નિવારણ ન થયું. ધારો કે એક ભીખારી

માફક હું ભાણું ખાવા બેઠો છું અથવા તો પીનીઅમ ધી આઇલેટની માફક દેશનો ઉદ્ધાર કરવા બેઠો છું આ બન્ને ક્રિયાઓમાં ફળની આશા રહે તે સ્વાભાવિક છે

ગુરુ:—જે જે કર્મ આપણે માટે કર્તવ્યરૂપ હોય તે તે કર્મ, કર્તવ્યપાલન કરવાની બુદ્ધિથીજ થવુ જોઇએ આહાર તેમજ દેશોદ્ધાર એ તમારો કર્તવ્યધર્મ છે એટલા માટે તે ધર્મનું તમારે પાલન કરવુંજ જોઇએ. ચોરી એ કાંઇ કર્તવ્ય ધર્મ નથી

શિષ્ય—તો પછી કયુ કર્મ કર્તવ્ય છે અને કયુ નહિ, તે કેવી રીતે જાણી શકાય ? જ્યાંસુધી એ વાતનુ જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી નિષ્કામ ધર્મનું મૂળજ ન સમજાય

ગુરુ:—એ અપૂર્વ ધર્મપ્રણેતાએ કોઈ વાત બાકી રાખી નથી, અનુષ્ઠેય કર્મના લક્ષણમાં તેણે કયુ છે કે–

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥

આ સ્થળે યજ્ઞ શબ્દથી ઇશ્વરનું સૂચન થાય છે મારી વાત ઉપર તને વિશ્વાસ ન બેસતો હોય તો શંકરાચાર્યના પોતાનાજ શબ્દો શું કહે છે તે લક્ષમાં લે. ઉક્ત શ્લોકના ભાષ્યમાં તેઓ કહે છે કે–"यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्तदर्थम् ॥"

હવે ઉક્ત શ્લોકનો નિશ્ચય એવો અર્થ થઇ શકે કે–"ઇશ્વરાર્થે અથવા ઇશ્વરને ઉદ્દેશીને જે કર્મ–તે કર્મ સિવાયના સમસ્ત કર્મોને બન્ધનમાત્રજ સમજવાં–અર્થાત્ બાકીના કર્મો અનુષ્ઠેય (કરવા યોગ્ય) નથી " સારાંશ એજ છે કે આપણે કેવળ ઇશ્વરનેજ ઉદ્દેશીને કર્મો કરવા જોઇએ. આમ કરવાનુ પરિણામ શું આવે તેની કાંઇ કલ્પના તું કરી શકે છે ? એથી કરીને તો સઘળી વૃત્તિઓને ઇશ્વરાભિમુખી થયા વિના ચાલેજ નહિ, કારણ કે જો વૃત્તિઓ ઇશ્વરમુખી ન થાય તો ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મજ ન થઇ શકે. આ નિષ્કામ ધર્મને ભક્તિ કહેવામાં કોઇ જાતની હરકત નથી, કારણ કે ભક્તિ એ નિષ્કામ ધર્મનું નામાંતરમાત્ર છે આ રીતે આપણે ભક્તિ અને કર્મ વચ્ચેનુ સામંજસ્ય તપાસી ગયા કર્મની સાથે ભક્તિને જે એકય છે તે અન્ય સ્થાને એથી પણ વિશેષ સ્પષ્ટ છે–मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धस्व विगतज्वरः ॥ અર્થાત્ વિવેકબુદ્ધિથી સકળ કર્મો મને અર્પણ કર અને નિષ્કામ તેમજ મમતા તથા વિકારશૂન્ય બની યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થા.

શિષ્ય:—ઇશ્વરને કેવી રીતે કર્મો અર્પણ થઇ શકે ?

ગુરુ:—"अध्यात्मचेतसा" એ વાક્યની સાથે "संन्यस्य" શબ્દનો અર્થ સમજી લેવો જોઇએ "अध्यात्मचेतसा" શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં ભગવાન્

શ્રીશંકરાચાર્યે લખ્યું છે કે–' अहं कर्तेश्वराय भृत्यवत् करोमीत्यनया बुद्धया " અર્થાત્ કર્તા એટલે ઇશ્વરની ખાતર તેના નોકરતરીકે આ કામ કરું છું, એવી બુદ્ધિપૂર્વક જે કર્મ થાય તેજ કર્મ કૃષ્ણને અર્પણ થયેલું ગણાય.

આટલા વિસ્તાર પછી કર્મયોગનું રહસ્ય તું સમજી શક્યો હોઈશ એમ હું ધારું છું તોપણ સારાશરૂપે એકવાર પુનઃ કહી જઈશ. પ્રથમ વાત તો એજ કે કર્મ કર્યા વિના કોઈથી રહી શકાય તેમજ નથી, પરન્તુ કર્મ શબ્દથી અનુષ્ઠેય કર્મજ સમજવાં જોઈએ. જે કર્મ ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ (ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિયુક્ત) કિંવા ઈશ્વરાભિપ્રેત (ઈશ્વરે ઉપદેશેલા) હોય તેજ કર્મ અનુષ્ઠેય અથવા કર્તવ્ય લેખાય તે કર્મ પણ આસક્તિરહિતપણે કરવાં જોઈએ, તેની સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં સમાન બુદ્ધિ રાખવી જોઈએ અને તે કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરવાં જોઈએ અર્થાત્ મારા સ્વામીની વતી એક નોકરતરીકે હું આ કામ કરું છું એવી બુદ્ધિથી કર્મ કરવાં જોઈએ જ્યારે આ પ્રમાણે કર્તવ્ય-કર્મો થવા લાગે ત્યારે કર્મયોગ સિદ્ધ થયો એમ સમજી લેવું.

જ્યારે ઈશ્વરાર્થે કર્મો કરવા લાગીએ ત્યારે આપણે આપણી શારીરિક વૃત્તિઓ પણ ઈશ્વર પ્રત્યે વાળવી જોઈએ, એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી આ પ્રમાણેનો કર્મયોગ તે પ્રકારાંતરે ભક્તિયોગજ બની રહે છે, એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ નથી. કર્મની સાથે ભક્તિને કેટલું ઐક્ય છે તે વિચાર કરવાથી ખુલ્લુંજ સ્પષ્ટ થવા યોગ્ય છે. આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ ઐક્ય કેવળ ગીતામાંજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી અદ્ભુત ધર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં, કોઈ કાળે, કોઈએ કરી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. ગીતોક્ત ધર્મની વ્યાખ્યા હજી પૂર્ણ થઈ નથી. કારણ કે કર્મયોગમાંજ ધર્મની સમાપ્તિ નથી. કર્મ એ તો ધર્મનું પ્રથમજ પગથિયું છે. આવતી વેળે હું તને જ્ઞાનયોગનું રહસ્ય સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

अध्याय १५ मो–भगवद्गीतानुं ज्ञान

ગુરુ—હવે જ્ઞાન સબંધી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોનો સારાંશ કહું તે શ્રવણ કર. કર્મનો વિષય સંપૂર્ણ કરી ચતુર્થ અધ્યાયમાં પોતાના અવતારવિષયક કથન સમયે તેઓ કહે છે કે.—

वीतरागभयक्रोध मन्मया मामुपाश्रिता ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागता ॥

ભાવાર્થ:—રાગ, ભય અને ક્રોધ જેના ટળી ગયા છે એવા મારારૂપ થયેલા, મારે આશ્રયે રહેલા અને જ્ઞાનરૂપી તપથી શુદ્ધ ગયેલા બહુ મનુષ્યો મારા ઇશ્વર સ્વરૂપને પામ્યા છે.

શિષ્ય:—એ જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું ?

ગુરુ:—જે જ્ઞાનના પ્રતાપે જીવ સમસ્ત ભૂતમાત્રને પોતાના આત્મામાં અથવા ઇશ્વરમાં જોઇ શકે તે. જેમકે:—

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ।

અર્થાત્ જે જ્ઞાન સમગ્ર ભૂતમાત્ર મારામાં (ઇશ્વરમાં) તેમજ પોતાના આત્મામાં રહેલાં સમજાય તે જ્ઞાન.

શિષ્ય:—તે જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું ?

ગુરુ:—ભગવાને પોતે તેનો ઉપાય આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે:—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

અર્થાત્—પ્રણિપાત, પ્રશ્ન, અને સેવાદ્વારા જ્ઞાની-તત્ત્વદર્શીઓ પાસેથી તે શીખવું જોઇએ.

શિષ્ય:—હું આપને સેવાદ્વારા પરિતુષ્ટ કરી પ્રણિપાત તેમજ પરિપ્રશ્નસહિત પ્રાર્થના કરું છું કે મને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપો.

ગુરુ:—મારાથી તે બની શકે નહિ, કારણ કે હું જ્ઞાની નથી તેમજ તત્ત્વદર્શી પણ નથી. છતાં સ્થૂળ વાત કહેવામાં હરકત નથી. હું તને પૂછું છું કે "જ્ઞાનદ્વારા સમસ્ત ભૂત માત્રને પોતાનામાં તેમજ ઇશ્વરમાં જોઇશ" તે વાક્યમાં કયા કયા પદાર્થોનો પરસ્પર સંબંધ છે.

શિષ્ય:—ભૂત, હું અને ઇશ્વર

ગુરુ:—ભૂતને જાણવાનું શું સાધન છે ?

શિષ્ય:—ભૌતિકવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

ગુરુ:—અર્થાત્ આ વીસમી સદીમાં ગણિત, જ્યોતિષ, પદાર્થતત્ત્વ અને રસાયણ ('મેથમેટીક્સ, એસ્ટ્રોનોમી, ફીઝીક્સ, કેમીસ્ટ્રી') આદિ શાસ્ત્રો જાણવાં આવશ્યક છે. એવા શાસ્ત્રીય જ્ઞાન માટે આપણે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને ગુરુપદે સ્થાપવા જોઇએ. ત્યાર પછી હવે કહે જોઇએ કે "આપણને-પોતાને" જાણવાનું શું સાધન છે?

શિષ્ય:—બહિર્વિજ્ઞાન અને અંતર્વિજ્ઞાન.

ગુરુ:—અર્થાત્ ઉક્ત બે શાસ્ત્રો (બાયોલોજી, સાયકોલોજી) પ્રકૃતિવિજ્ઞાન તથા સમાજવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. આ જ્ઞાન પણ આપણને પાશ્ચાત્ય ગુરુઓ પાસેથીજ મળી શકે તેમ છે.

શિષ્ય—હવે, ઇશ્વરને જાણવાનું શું સાધન છે?

ગુરુ—હિંદુશાસ્ત્ર ઉપનિષદો, દર્શનશાસ્ત્રો, પુરાણો ઇતિહાસગ્રંથો તથા મુખ્યત ગીતા.

શિષ્ય:—એટલે કે જગતમાં જે જે જ્ઞેય પદાર્થો છે તે સર્વ આપણે જાણવાં જોઇએ આજપર્યંત પૃથ્વીમાં જેટલા પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રચલિત થયું છે તે સર્વ જ્ઞાન આપણે સંપાદિત કરવું જોઇએ ત્યારે શું જ્ઞાન શબ્દનો અહીંઆં બહુ સાધારણ અર્થમાં વ્યવહાર થયો છે?

ગુરુ:—હું પૂર્વે કહી ગયો છુ તેનું પુન સ્મરણ કર. મેં કહ્યું હતું કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓની બરાબર સ્ફુર્તિ તથા ઉન્નતિ થવી જોઇએ જ્યાંસુધી સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનોની આપણે ચર્ચા ન કરીએ અથવા રસપૂર્વક તેમાં ભાગ ન લઇએ, ત્યાંસુધી જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું સંપૂર્ણ અનુશીલન અથવા ખીલવણી થાય નહિ. હવે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિનું યોગ્ય સ્ફુરણ થયા પછી જે અનુશીલન-ધર્મની વ્યવસ્થાને અનુસરી તે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ ભક્તિને આધીન થઇ ઇશ્વરમુખી થાય તોજ તે ગીતોક્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે કર્મયોગ જેવી રીતે અનુશીલનધર્મમાં સમાઇ જાય છે તેવીજ રીતે જ્ઞાનયોગ પણ અનુશીલનધર્મમાજ સમાઈ જાય છે

શિષ્ય:—અનુશીલનધર્મનું રહસ્ય હવે કાંઇક સમજાય છે અત્યારસુધી અનુશીલનવાદને હુ જુદાજ રૂપમા સમજ્યો હતો.

ગુરુ:—હમણાં વિષયાંતરને રહેવા દે. આપણે આજે જ્ઞાનયોગ સમજવાનોજ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ

શિષ્ય:—જ્ઞાનમાજ ધર્મની સંપૂર્ણતા જો આવી જતી હોય તો તો પછી પંડિતોતેજ ધાર્મિક પુરુષો માની લેવા જોઇએ

ગુરુ:—પાંડિત્યમા અને જ્ઞાનમાં જમીન આસમાન જેટલો તફાવત છે એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું જે વ્યક્તિ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સમજે છે તથા ઇશ્વર અને જગત્‌ની સાથે પોતાને કેવો સબંધ છે તે જાણે છે, તે વ્યક્તિ કેવળ પંડિતજ નથી, પરન્તુ જ્ઞાની પણ છે પાંડિત્ય વિના અનેક સત્પુરુષો જ્ઞાનીનું પવિત્ર પદ શોભાવી ગયા છે કેવળ જ્ઞાનવડેજ તેને પોતાને (ઇશ્વરને) પામી શકાય છે, એમ શ્રીકૃષ્ણે પોતે પણ કયાંઇ કહ્યું નથી તેઓ ખુલ્લા રીતે જાહેર કરે છે કે:—

वीतरागभयक्रोधाः मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः॥

અર્થાત્—જેઓએ પોતાના ચિત્ત ઉપર સંયમ કર્યો છે, ઇશ્વરપરાયણ છે, તેઓ જ્ઞાનદ્વારા પવિત્ર બનીને મારા ભાવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે મતલબ કે કેવળ જ્ઞાન દ્વારાજ તેની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે, એવો કૃષ્ણોક્ત ધર્મનો મુદ્દલ આશય નથી.

જ્ઞાન અને કર્મ ઉભયનો સયોગ જોઇએ. એકલું જ્ઞાન જેમ ઉપયોગી નથી તેમ એકલું કર્મ પણ ઉપયોગી નથી * કર્મદ્વારાજ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલાજ માટે સ્વયં ભગવાન કહે છે કેઃ—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

અર્થાત્‌:—જ્ઞાનયોગમાં આરૂઢ થવા ઇચ્છનારને માટે કર્મજ ઉપયોગી-કારણભૂત છે. મતલબ કે કર્માનુષ્ઠાનદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી જોઇએ. આ સ્થળે ભગવદ્‌વાક્યનો અર્થ એવો કરવાનો છે કે કર્મયોગ સિવાય ચિત્તશુદ્ધિ થઇ શકે નહિ; અને ચિત્તશુદ્ધિ ન થઇ હોય ત્યાંસુધી જ્ઞાનયોગપ્રતિ ગતિ થઇ શકે નહિ

શિષ્યઃ—તો શું કર્મદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો જોઇએ?

ગુરુઃ—નહિ, બન્નેનો સયોગ તથા બન્નેની યથાયોગ્યતા સમજવી જોઇએ. ગીતામાં કહ્યું છે કેઃ—

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥

અર્થાત્‌—હે ધનંજય ! જેણે યોગવડે કર્મોનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કર્યો છે તેને, અને જ્ઞાનવડે જેના સંશયો છેદાઈ ગયા છે તેને તથા આત્મામાં નિષ્ઠાવાળા પુરુષને કર્મો બાંધી શકતા નથી.

એટલાજ માટે મુખ્યત બે વસ્તુઓ જરૂરની છે (૧) કર્મનો સન્યાસ અથવા ઇશ્વરાર્પણ, અને (૨) જ્ઞાનદ્વારા સશયછેદન. આ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદ અને કર્મવાદના વિવાદનો નિવેડો આણી શકાય તેમ છે, તેમજ ધર્મની વ્યાખ્યા પણ તેથી સંપૂર્ણ થાય છે. ગીતાકારે સઘળા વિવાદોના નિર્ણયપૂર્વક જે અપૂર્વ-નૂતન ધર્મ પ્રબોધ્યો છે તેનું યથાર્થ માહાત્મ્ય આવાજ સ્થળે સ્પષ્ટ થાય છે તમારાં કર્મો ઇશ્વરને અર્પણ કરો, અને કર્મદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી પરમાર્થ-તત્ત્વસબધી તમારા સશયોને છેદી નાખો, એ પ્રમાણેના ઉપદેશમાં જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉભયનો સયોગ થઇ જાય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

---

* આ સિદ્ધાંત જ્ઞાનવાદી શ્રીશંકરાચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ છે એમ કહેવાની જરૂર નથી તેમના મતાનુસાર જ્ઞાનમાં કર્મને તિલમાત્ર સ્થાન નથી. ઉદાર વિચારવાળા સુશિક્ષિત વર્ગો સિવાય, શ્રીશંકરાચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ જવાનું અમારું આ કથન વર્તમાનકાળે કોઇ સાંખળશે નહિ, એ અમારા લક્ષ બહાર નથી. શ્રીધર સ્વામી જેવા ભક્તિવાદીઓ શ્રીશંકરાચાર્યના અનુવર્તી નથી, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના પૂર્વગામી આચાર્યોના મતનું ખંડન કરવા કિંવા પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવા શ્રીશંકરાચાર્યને પોતાના ભાષ્યમાં અનેક સ્થળે વિસ્તાર કરવો પડ્યો છે, એ વાત પણ પ્રસગોપાત અમારે કહી દેવી જોઇએ.

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणा ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषा ॥

ભાવાર્થ —ઈશ્વરમાંજ જેમની બુદ્ધિ છે ઈશ્વરમાંજ જેમનો આત્મા છે ઈશ્વરમાંજ જેમની નિષ્ઠા છે અને જેઓ ઈશ્વરપરાયણજ છે તેમના પાપો જ્ઞાનવડે ધોવાઈ જાય છે અને તેઓ પુનર્જન્મરહિત મોક્ષપદને પામે છે

શિષ્ય —જ્ઞાન અને કર્મની સાથે-સમવાયપણેજ ભક્તિ રહેલી છે એ વાત હવે મારાથી સમજાય છે કર્મને માટે કાર્યકારિણી અને શારીરિક વૃત્તિઓની ઉપયુક્ત સ્ફૂર્તિ તથા પરિણતિ જરૂરની છે તેની સાથે તે વૃત્તિઓને ઈશ્વરાનુગામી બનાવવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે જ્ઞાનને માટે પણ જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓની તેજ પ્રમાણે સ્ફૂર્તિ તથા પરિણતિ જેટલી જરૂરની છે તેટલીજ તેને ઈશ્વરમુખી બનાવવાની જરૂર છે આ બન્ને વિષયો બહુજ સ્પષ્ટ થયા પણ ચિત્તરંજિની વૃત્તિનું શું કરવું ?

ગુરૂ —તેનું પણ તેજ પ્રમાણે સમજી લેવું પરંતુ તે વિષે વિસ્તારથી બોલવાનું હજી બાકી છે હાલ તુરત તો મે ઉપર કહ્યું તેજ ચિત્તરંજિની વૃત્તિસંબંધે પણ સમજી લેવું

શિષ્ય —આપણી સમસ્ત વૃત્તિઓને યથાયોગ્ય સ્ફૂર્તિ તથા પરિણતિયુક્ત કરી તેમને ઈશ્વરમુખી કરવી એજ ગીતોક્ત જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ એ વાત હવે સ્પષ્ટ જણાય છે અને જ્ઞાન તથા કર્મનો સંયોગ તેજ ભક્તિ મનુષ્યત્વ અને અનુશીલનધર્મ સંબંધે પૂર્વે મને જે આપે ઉપદેશ કર્યો હતો તે આ ગીતોક્ત ધર્મનીજ નૂતન વ્યાખ્યા હોય એમ મને લાગે છે

ગુરૂ —ક્રમે ક્રમે એ વાત વધારે સ્પષ્ટ થતી જશે

अध्याय १६ मो-भगवद्गीतानो संन्यास

ગુરૂ —હવે પછીની એક વાત સાંભળી લે. યુવાવસ્થામાં જ્ઞાનાર્જન કરવું અને મધ્યવયે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી કર્મ કરવાં એવી હિંદુશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે પરંતુ ગીતોક્ત ધર્મમાં તેવી ખાસ આજ્ઞા નથી ગીતોક્ત ધર્મ તો કર્મદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી એજ ઉપદેશ આપી રહ્યો છે અને એ વાત સત્ય પણ લાગે છે કારણ કે કેવળ અધ્યયનવડે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી તે ગમે તેમ હો. મનુષ્યને માટે જીવનમાં એક સમય એવો આવે છે કે જે સમયે તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી હોય છે અને કર્મ કરવાનો અવકાશ અથવા તો શક્તિ કે આવશ્યકતા તેને હોતી નથી. આવી અવસ્થામાંજ તૃતીય અથવા ચતુર્થ આશ્રમનો સ્વીકાર કરવાનું હિંદુશાસ્ત્રો

કહે છે. સાધારણ રીતે તેને સન્યાસ કહેવામાં આવે છે " કર્મનો ત્યાગ કરવો " એ સન્યાસીઓનું સ્થૂલ કર્તવ્ય છે મુક્તિના ઉપાય તરીકે સ્વયં ભગવાને પણ તેજ માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે તે સિવાય તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે ' જો તમારે જ્ઞાનયોગમાં આરૂઢ થવું હોય તો 'કર્મ ' એજ તમારે માટે આવશ્યક છે, પરંતુ જો જ્ઞાનયોગમાં આરૂઢ થઇ ચૂક્યા હો તો 'કર્મત્યાગ ' એજ સહાયરૂપ છે."

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शम कारणमुच्यते ॥

અર્થાત્—યોગની ઇચ્છાવાળા મુનિને માટે નિષ્કામ કર્મજ સાધન કહેવાય છે, અને યોગમાં આરૂઢ થએલા મુનિને માટે શમ—સંકલ્પનો ત્યાગ—એજ સાધન કહેવાય છે

શિષ્ય.—પરંતુ કર્મત્યાગ અને સંસારત્યાગ એ બન્ને શું એકજ અર્થનું સૂચન કરે છે? જો તેમજ હોય તો તો સંસારત્યાગ પણ એક પ્રકારનો ધર્મજ ગણાય! જ્ઞાનીને માટે શું તેજ કર્તવ્ય છે?

ગુરૂ.—પૂર્વગામી શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત તો તેજ છે જ્ઞાનીની સાધનામાં તેનો પોતાનો કર્મત્યાગ સહાયભૂત બને છે એ વાત સત્ય પણ છે સ્વયં ભગવદ્વાક્ય તેને ટેકો આપે છે, પરંતુ કર્મયોગવડે ચિત્તશુદ્ધિરૂપ યોગ્યતા મેળવ્યા વિનાજ હરકોઇએ કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો અથવા સંસારને તિલાંજલિ આપી દેવી, એવી કૃષ્ણોક્ત પુણ્યમય ધર્મની શિક્ષા નથી ભગવાને કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ એ ઉભયને મુક્તિના સાધન કહ્યા છે પરંતુ તેમાં શ્રેષ્ઠતા તો કર્મયોગનેજ આપવામાં આવી છે.

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥

ભાવાર્થ —કર્મસન્યાસ અને કર્મયોગ એ બન્ને માર્ગો નિશ્ચય કલ્યાણને કરનારા છે, પણ તેમાં કર્મસંન્યાસથી કર્મયોગ-કર્મ કરવાં તેજ શ્રેષ્ઠ છે

શિષ્ય —એવું તો કોઇ કાળે બને નહિ. રોગને દૂર કરવો એ જો ઇચ્છવા યોગ્ય હોય તો રોગનો હુમલો કદાપિ આનંદદાયક લેખી શકાય નહિ. કર્મત્યાગનો માર્ગ જો ઠીક ગણાતો હોય તો પછી કર્મયોગનો માર્ગ કદાપિ શ્રેષ્ઠ હોઇ શકે નહિ.

ગુરૂ —કર્મ કરવા છતાં જો કર્મત્યાગનું ફળ મળી શકતું હોય તો?

શિષ્ય.—તો તે પછી કર્મયોગજ શ્રેષ્ઠ, કારણ કે તેમ કરવાથી તો કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ ઉભયનું એકીસાથે ફળ મળી જાય

ગુરૂ —ત્યારે યથાર્થ વસ્તુ પણ તેજ છે. પૂર્વગામી હિંદુધર્મનો ઉપદેશ એવો છે કે કર્મત્યાગપૂર્વક સન્યાસ ગ્રહણ કરો ગીતા એવો પ્રબોધ કરે છે કે કર્મ એવા ચિત્તથી કરો કે કર્મ કરવા છતાં સન્યાસનું ફળ મળી શકે. નિષ્કામ કર્મ કરવાં એજ યથાર્થ સન્યાસ છે

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते॥
सांख्ययोगौ पृथग् बालाः प्रवदंति न पंडिताः।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलम्॥
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति॥ (અ. ૫-૩થી૬.)

અર્થાત્ જે મનુષ્ય દ્વેષ કરતો નથી તેમજ ઇચ્છાયે કરતો નથી તેને સદાએ સન્યાસીજ જાણવો કેમકે હે મહાબાહો! એવો રાગદ્વેષરહિત નિર્દ્વંદ્વ પુરૂષ સુખપૂર્વક બન્ધથી મુક્ત થાય છે (સાંખ્ય) સન્યાસ અને (કર્મ) કર્મયોગ એ બન્ને જુદા જુદા છે એવું તો બાળકો એટલે અજ્ઞાની મનુષ્યોજ કહે છે-પંડિતો નહિ, કારણ કે એ બેઆથી કોઇ પણ એક માર્ગને યથાર્થ રીતે આચરનારો મનુષ્ય બંને માર્ગના ફળને પામે છે. જે મોક્ષસ્થાન× સાંખ્ય-સંન્યાસ-વડે પમાય છે તે સ્થાન યોગથી (કર્મયોગથી) પણ પમાય છે, માટે સાંખ્યને અને યોગને જે એક જાણે છે તેજ યથાર્થ જાણે છે, છતાં હે મહાબાહો! કર્મયોગ વિનાનો સંન્યાસ તો દુઃખ પામવાને માટેજ છે કેમકે કર્મયોગવાળો સન્યાસી થોડા વખતમાજ બ્રહ્મને પામે છે મતલબ કે જે મનુષ્ય અનુષ્ઠેય કર્મો કરવા છતાં ચિત્તથી નિષ્કામ રહે છે, અથવા તો હૃદયમાં કર્મસંબંધે સન્યાસી બની રહે છે તેજ યથાર્થ ધાર્મિક મનુષ્ય છે.

શિષ્ય:—આવો પરમ પવિત્ર વૈષ્ણવ ધર્મ ત્યજી દઇને સંગોપીનાળા બાવાઓ આમાટે આમ તેમ રખડવા બહાર નીકળી પડ્યા હશે તે સમજાતું નથી. પાશ્ચાત્યો જેને 'અસેટીસીઝમ' કહે છે તેવો અર્થ વૈરાગ્ય શબ્દમાંથી નીકળતો નથી એ વાત હવે મને સમજાવવાની જરૂર નથી. ગીતોક્ત પરમ પવિત્ર ધર્મમાં વૈરાગી બાવાઓના ઝુનમતને સ્થાન નથી, તેમજ તેના જેવો પવિત્ર, સર્વવ્યાપી અને ઉન્નતિશીલ વૈરાગ્યધર્મ જગતમાં અન્ય કોઇ નથી એવો હવે મારો વિશ્વાસ બંધાયો છે. ગીતોક્ત પવિત્ર વૈરાગ્ય પાસે કિંવા સકર્મ વૈરાગ્ય પાસે ધર્માચાર્યોની જુલમી સત્તા નભી શકતી નથી ગીતા જેવા સરળ-અપૂર્વ ધર્મશાસ્ત્રને એક બાજુએ મૂકી દઇને લોકો વેદમાં, સ્મૃતિમાં, બ્રાહ્મણમાં તથા પુરાણમાં શા માટે ધર્મની શોધ કરતા હશે તે મારાથી સમજાતું નથી. ગીતોક્ત ધર્મના પ્રચારક જેવા ધર્મવેત્તા પુરૂષ પાસે બીજો કોઇ ધર્મવેત્તા ઉભો રહી શકે નહિ ભલા, એ દૈવીધર્મપ્રણેતા કોણ હશે?

×"સાંખ્ય" એ શબ્દના અર્થ માટે જેને શંકા હોય તેણે શાંકરભાષ્ય જોવું.—મૂળ લેખક

ગુરુઃ—કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ સમયે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના રથ ઉપર ચડી આવો ઉપદેશ કર્યો હતો, એમ જે કહેવાય છે તે ઉપર મને વિશ્વાસ નથી, કારણ કે વિશ્વાસ નહિ રાખવાનાં અનેક સબળ હેતુઓ મળી આવે છે. ગીતા એ મહાભારતમાં પ્રક્ષિપ્ત અંશ છે, એમ મારૂં માનવું છે, પણ ગીતોક્તધર્મના કર્તા કૃષ્ણજ છે એ સંબંધે મને લેશમાત્ર શંકા નથી. તેનાં અનેક સબળ કારણો પણ છે. અત્યારે તું જોઇ શકીશ કે એ પવિત્ર-પુણ્યમય ઉપદેશના પ્રતાપે નિષ્કામ ધર્મનો જગતમાં વિશાળ પ્રચાર થતો જાય છે. માનવ-જીવન નિષ્કામધર્મની આરાધનાવડે સફળ કરવાની પવિત્ર ભાવનાઓ પ્રસરતી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ નીતિ અને ધર્મમાં પણ એજ નિષ્કામ ધર્મના પવિત્ર સૂત્રો પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છે. વસ્તુતઃ કામ્ય કર્મનો ત્યાગ એજ સંન્યાસ અથવા તો નિષ્કામ કર્મ કરવાં તેનુંજ બીજું નામ સંન્યાસ. નિષ્કામ કર્મનો પણ ત્યાગ કરવો એને સંન્યાસ કહી શકાય નહિ.

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥

અર્થાત્, વિદ્વાનો સકામ કર્મોના ત્યાગને સંન્યાસ જાણે છે; અને વિચક્ષણ પુરુષો સર્વ કર્મના ફળના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે.

જે દિવસે યુરોપીય વિજ્ઞાન અને શિલ્પ, તથા ભારતવર્ષનો આ નિષ્કામધર્મ એ બન્ને એકત્ર થશે ત્યારે આ સંસાર સ્વર્ગ સમાન બનશે, અને મનુષ્યો દેવ સમાન બનશે. ત્યાર પછી વિજ્ઞાન અને શિલ્પના નિષ્કામ પ્રયોગો થવા લાગશે, અને વિનાશાદિ વિદ્યાઓનો સકામ વ્યવહાર કેવી રીતે કરવો તેની કોઇને કલ્પના પણ આવશે નહિ.

શિષ્યઃ—મનુષ્યોના ભાગ્યમાં એવો દિવસ કોઇ કાળે આવશે ખરો ?

ગુરુઃ—તમે લોકો આર્યપુત્રો છો, તે કેમ ભૂલી જાઓ છો ? તમારાથી શું અસાધ્ય છે ? તમે જે કંઇ ધારો તે કરી શકો તેમ છો. તમે દૃઢ ધારણા કરો તો સમસ્ત પૃથ્વીના તારનાર બની શકો. જો તમારા હૃદયમાં આવી મહત્ત્વાકાંક્ષા તથા આત્મબળ ન હોય તો મારો આ સર્વ બકવાદ નિષ્ફળ છે. અસ્તુ. હવે, ગીતોક્ત સંન્યાસવાદનું યથાર્થ તાત્પર્ય તું શું સમજ્યો ? કર્મરહિત સંન્યાસ એ હલકી કોટીનો સંન્યાસ છે, એજ આજની આપણી ધર્મવ્યાખ્યાનો નિષ્કર્ષ છે. ભક્તિયુક્ત કિંવા ભક્ત્યાત્મક કર્મો આપણે કરવાં જોઇએ એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું. એટલા માટે ગીતોક્ત સંન્યાસનું પણ અંતિમ તાત્પર્ય તો એજ નીકળી શકે કે ભક્ત્યાત્મક કર્મયુક્ત સંન્યાસ એજ યથાર્થ સંન્યાસ છે.

अध्याय १७ मो–भक्ति–ध्यान–विज्ञानादि

ગુરુ—ભગવદ્ગીતાના પ્રથમ પાંચ અધ્યાયોવિષે હુ વિવેચન કરી ચૂકયો છું.પ્રથમ અધ્યાયમાં સૈન્યદર્શન,બીજા અધ્યાયમાં જ્ઞાનયોગનો સ્થૂલ આભાસ, અથવા તો સાંખ્ય યોગ. ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્મયોગ, ચોથા અધ્યાયમાં જ્ઞાન–કર્મસંન્યાસયોગ, અને પાંચમા અધ્યાયમાં સન્યાસયોગ વિગેરે વિષયો આવી જાય છે. છઠ્ઠો અધ્યાય ધ્યાનયોગનો છે. ધ્યાન એ જ્ઞાનવાદીઓનું અનુષ્ઠાન છે, તેથી તેનું જુદું વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આ અધ્યાયમાં યોગ કોને કહેવાય તેનાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે. જે અવસ્થામાં યોગાનુષ્ઠાનદ્વારા ચિત્તનો નિરોધ થાય, જે અવસ્થામાં વિશુદ્ધ અંતઃકરણદ્વારા આત્મદર્શન થવાથી, આત્મામાંજ પરિતૃપ્તિ અનુભવાય અને જે અવસ્થામાં કેવળ બુદ્ધિવડેજ પ્રાપ્ત થઇ શકે એવું અતીન્દ્રિય–આત્યંતિક સુખ પ્રાપ્ત થાય, એટલુંજ નહિ પણ જે અવસ્થામાં એક સમય સ્થિતિ થયા પછી પાછું ફરવાપણું રહેતું નથી અને જે અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થતા સુખની તુલના કોઇ પણ વસ્તુની સાથે થઇ શકતી નથી, તેમજ ગમે તેવું ભારે દુઃખ પણ જે અવસ્થામાંથી મનુષ્યને વિચલિત કરી શકતું નથી, તે અવસ્થાને "યોગ" એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. કેવળ નેતી–ધોતી, મુદ્રા, આસન, કે પ્રાણાયામ જેવાં સ્થૂળ સાધનોથીજ યોગ સધા પ્રાપ્ત થતી નથી, પરંતુ

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥

અર્થાત્ જે યોગી મારામાંજ મન રાખીને શ્રદ્ધાપૂર્વક મને ભજે છે તેને મે યોગયુક્ત વ્યક્તિઓમાં સર્વોત્તમ યોગી માનેલો છે. આ ભગવદુક્તિ સાંભળ્યા પછી હવે તને ખાત્રી થઇ હશે કે ગીતોક્ત જ્ઞાન, કર્મ, ધ્યાન કે સંન્યાસ વિગેરે ધર્મોમાંનો એકે ધર્મ ભક્તિવિના સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. ભક્તિ એજ સર્વ રહસ્યોનો અને સર્વ તત્ત્વોનો એકમાત્ર નિષ્કર્ષ છે.

સાતમો અધ્યાય વિજ્ઞાનયોગસંબંધી છે. તેમાં ઇશ્વર પોતે પોતાના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવે છે. જો કે તે સ્થળે ભગવાન્ પોતે પોતાના નિર્ગુણ અને સગુણ ભાવનું વર્ણન કરે છે, તથાપિ તેની સાથે એટલું પણ ખુલ્લી રીતે કહી દે છે કે ભક્તિ સિવાય મને પ્રાપ્ત કરવાનો એકકે ઉપાય નથી. મતલબ કે ભક્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પણ સહાયક છે.

આઠમા અધ્યાયમાં તારકબ્રહ્મયોગ આવે છે. એ પણ એક પ્રકારનો સંપૂર્ણ ભક્તિયોગ છે. આ અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે ઇશ્વરપ્રાપ્તિના સ્થૂલ ઉપાયોનું વર્ણન છે.

તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ સિવાય તેને પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો એકે ઉત્તમ માર્ગ નથી.

નવમા અધ્યાયમા વિખ્યાત રાજગુહ્યયોગને સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે આ અધ્યાયમા ઘણીખરી વાતો અતિશય મનોહારિણી છે. અત્યાર પૂર્વે જગદીશ્વર એક અતિશય મનોહર ઉપમાદ્વારા, જગતની સાથેનો પોતાનો સંબધ દર્શાવી ચૂક્યા છે, અર્થાત્-એક સૂત્રના દોરામા જેવી રીતે અનેક મણિઓ ગુથાયલા હોય છે, તેવીજ રીતે આ સમસ્ત વિશ્વ એક મારાવડેજ ગ્રથિત થયેલુ છે એમ કહ્યુ છે. પ્રસ્તુત નવમા અધ્યાયમાં એક બહુજ સુંદર ઉપમા આપવામાં આવી છે જેમ –

" સર્વ ભૂતમાત્રનુ પાલન તથા ધારણ મારો આત્માજ કરી રહ્યો છે. છતાં મારો આત્મા કોઇ ભૂતોમાજ આવી રહેલો નથી જેમ મહાન્ અને સર્વત્ર ગતિ કરનારો વાયુ તેથી પણ મહાન્ એવા આકાશમા નિત્ય રહેલો છે તે રીતે સર્વ ભૂતો મારામા સમાઇ રહેલા છે, પણ હુ ભૂતોમાં સમાઇ રહેલો નથી " હર્બર્ટ સ્પેન્સરની નદી ઉપરના પાણીના પરપોટાઓની ઉપમા કરતાં આ ઉપમા કેટલી બધી શ્રેષ્ઠ છે ?

શિષ્ય.—મારી આખ ઉપરના પાટાઓ ધીમે ધીમે દૂર થતા જાય છે નિર્ગુણબ્રહ્મ વાદ એક પ્રકારનો 'પાન્થીઇઝ' માત્ર છે, એવી મારી આજપર્યંત માન્યતા હતી હવે મારી એ માન્યતામા મોટો ફેર પડી ગયો છે

ગુરુ—એકવાર અગ્રેજી સસ્કારો પ્રાપ્ત કર્યા, એટલે પછી આર્યશાસ્ત્રોનુ અવલોકન કરવા છતા પણ યથાર્થ સત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ જે કહેવાય છે તે સત્ય છે, અને તારા આ વાક્યો પણ એજ વાતને સિદ્ધ કરે છે આપણામા અનેક માણસો એવા મળી આવે તેમ છે કે જેઓને કાચના ગ્લાસમા પાણી ભરીને ન આપીએ તો તેમને તે પાણી પીવાની ઇચ્છાજ ન થાય ! અત્યારનો સુધરેલો વર્ગ મલિન પાણી પણ કાચના ગ્લાસમાં ગટગટાવી જાય છે ! તમે લોકો તો એમજ માની બેઠા છો કે સામ્યવાદ અથવા સમાનભાવના સિદ્ધાંતો બુદ્ધધર્મ કે ક્રીશ્ચિયન ધર્મ સિવાય બીજે ક્યાંઇ છેજ નહિ ! એક માત્ર શાક્યસિંહ કિવા ઇસુખ્રિસ્તજ જગતના મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવાનેજ સમર્થ છે, એવુ ભૂત તમારા મનમાં ભરાઇ પેઠુ છે ! તમને એવા સસ્કારો વળગી ગયા છે કે હિન્દુધર્મમાં વર્ણભેદ સિવાય બીજી કોઇ મહત્ત્વની વાતજ નથી, અને એટલા માટે મૂર્ખ તથા જ્ઞાની, ધની તથા દરિદ્ર પુરુષ તથા સ્ત્રી, અને વૃદ્ધ તથા બાળક વિગેરેનો સમાનભાવે ઉદ્ધાર કરવાને બુદ્ધધર્મ કે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સિવાય હિદુધર્મ કેઇ રીતે ઉપકારક થઇ શકે નહિ, પરતુ પ્રસ્તુત અધ્યાયના મત્ર જેજ શ્લોકોનુ શ્રવણ કર —

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः।
ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥

\+ + + + + +

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥ (९-३२)

અર્થાત્ યદ્યપિ હુ સર્વ પ્રાણીઓમાં સમાન રહી છું, ને મારે કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી; તોપણ જેઓ મને ભક્તિથી ભજે છે તેઓ મારામાં અને હું તેઓનામાં વિશેષ ભાવે રહેલા છીએ. × × × × જેઓ પાપકર્મથી નીચ યોનિમાં જન્મેલા હોય, તેમજ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો કે શૂદ્રો હોય તોપણ તેઓ મારો આશ્રય કરવાથી પરમ ગતિ (મોક્ષ) ને પામે છે.

શિષ્યઃ—ઘણુ કરીને આ આશય તો બૌદ્ધ ધર્મમાંથીજ મહણ કરવામાં આવ્યો હશે.

ગુરુ:—અત્યારના ભણેલા ગણાતા વર્ગમાં એજ એક મોટામાં મોટી બેવકુફી પ્રચલિત છે. યૂરોપીયન પંડિતો તમને શીખવે છે કે ઈ. સ પૂર્વે ૫૪૩ વર્ષે શાક્યસિંહ મૃત્યુ પામ્યો હતો. એટલા ઉપરથી તમે આંખો મીચીને એવો સિદ્ધાંત કરી બેઠા છો કે ભારતવર્ષમાં જે કાઇ સારું તત્ત્વ જોવામાં આવે તે સર્વ બુદ્ધધર્મનુંજ હોવુ જોઇએ તમને એવો દૃઢ નિશ્ચય થઇ ગયો છે કે હિંદુધર્મ એવો નિકૃષ્ટ છે કે તેમાથી કોઇ સારી વસ્તુ કોઇ કાળે ઉત્પન્ન થઇ શકે નહિ, પરંતુ બૌદ્ધધર્મ પોતેજ હિંદુધર્મનો એક રૂપિ છે, એ વાત અત્યારનો ભણેલો વર્ગ ભૂલી જાય છે. હિંદુધર્મમાંથી બુદ્ધધર્મ જેવો એક પ્રબળ ધર્મ ઉત્પન્ન થવા પામ્યો તો પછી તેજ હિંદુધર્મમા બીજા કેટલાયે મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો ભર્યા હશે, તેનો કાંઇ વિચાર કરી શકો છો ?

શિષ્ય —આપનુ કહેવુ યોગ્ય છે. જો આપને ઠીક લાગે તો હવે રાજગુહ્યયોગ ની વ્યાખ્યા સાંભળાવવા કૃપા કરો.

ગુરુ:—રાજગુહ્યયોગને સર્વપ્રધાન સાધન માનવામાં આવ્યું છે. તેનો સ્થૂલ આશય એવો છે કે – જો કે ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ સર્વને માટે સંભવિત છે, તથાપિ જે મનુષ્ય જે ભાવે તેનુ ધ્યાન કરે તેને તેવાજ રૂપે તે પ્રાપ્ત થાય, એવો પણ એક સામાન્ય નિયમ છે. જેઓ દેવ-દેવીઓની સકામ ઉપાસના કરે છે, અને તે-દ્વારા ઇશ્વરાનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ સ્વર્ગે જઈ શકે છે, પરંતુ તેમને ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેઓ નિષ્કામપણે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરે છે, તેઓની ઉપાસના નિષ્કામ હોવાથી એક રીતે તેઓ ઇશ્વરનીજ ઉપાસના કરે છે, એમ કહી શકાય, કારણ કે ઇશ્વર સિવાય બીજો દેવજ કયાં છે ? અને તેથી તેઓ નિષ્કામ ઉપાસનાના ફળરૂપે સાક્ષાત્ ઇશ્વરત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં આં એવી શંકા થવી સંભવિત છે કે જો દેવ-દેવીઓમાં પણ ઇશ્વર વ્યાપ્ત છે, તો પછી સકામ ઉપાસનાદ્વારા તે

કેમ પ્રાપ્ત થતો નથી ? તો તેનું સમાધાન માત્ર એટલુંજ છે કે સકામ ઉપાસના એ ઇશ્વરની આરાધનાનો સત્ય માર્ગ નથી. જો કે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરનારાઓ પણ પ્રકારાંતરે તો ઇશ્વરનીજ ઉપાસના કરે છે; તોપણ વસ્તુતઃ ઇશ્વરની નિષ્કામ ઉપાસના એજ મુખ્ય ઉપાસના છે. તે સિવાય ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો એકકે રાજમાર્ગ નથી. એટલાજ માટે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરી, ઇશ્વરનેજ સર્વ કર્મો અર્પણ કરવાં અને ઇશ્વરમાં દૃઢ ભક્તિભાવ રાખવો એજ ધર્મ અને એજ મોક્ષનો ઉપાય છે. આ રાજગુહ્યયોગ ભક્તિરસથીજ પરિપૂર્ણ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ઇશ્વરનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે, અને દશમા અધ્યાયમાં તેની વિભૂતિઓનું વર્ણન છે. આ વિભૂતિયોગ બહુ વિચિત્ર છે; પરંતુ અત્યારે તે વિષયમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. દશમા અધ્યાયમાં વિભૂતિઓનું વિવરણ કરી તેનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ વિશ્વરૂપ દર્શનના આકારમાં અર્જુનને અગીઆરમા અધ્યાયમાં ભગવાન્ દર્શાવે છે. ત્યાર પછી બારમા અધ્યાયમાં ભક્તિનો પ્રસંગ નીકળે છે આવતી કાલે હું તને એ ભક્તિયોગ સંભળાવીશ.

अध्याय १८ मो—भगवद्गीतानो भक्तियोग

શિષ્યઃ—ભક્તિયોગ વિષયક વ્યાખ્યા કરવા પહેલાં મને એક વાત સમજાવો. ઇશ્વર એક છે તો પછી તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં આટલો બધો વિવાદ કેમ ? સીધો માર્ગ તો સર્વદા એકજ હોવો ઘટે છે. એક ગામમાં જવાને માટે સીધા પાંચ માર્ગ હોય એમ બનેજ નહિ.

ગુરુઃ—સીધા માર્ગ પાંચ ન હોય, પરંતુ એકજ હોય એ વાત સત્ય છે. પરંતુ પ્રત્યેક માણસને સીધો માર્ગજ પ્રાપ્ત થાય એમ બનતું નથી. એક પહાડના શિખરે પહોંચવા માટે જે એક સીધો માર્ગ હોય તે માર્ગે થઇને કેવળ એક-બે બળવાન્ વ્યક્તિઓ સિવાય ભાગ્યેજ બીજું કોઇ ઉપર ચઢી શકે. સાધારણ માણસોને માટે એવાં સ્થળોએ ધીમે ધીમે ચઢતાં ફાવે એવા લાંબા માર્ગે થઇને ધીમે ધીમે ચડવું એજ વધારે માફક હોય છે. આ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યો વસે છે. તેઓનું શિક્ષણ, તેઓના સંસ્કાર તથા તેઓની પ્રકૃતિ પણ અનેક પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કેટલાક સંસારી હોય છે, તો કેટલાકએ સંસારક્ષેત્રમાં પ્રવેશ પણ કર્યો હોતો નથી; કેટલાઓ સંસાર ભોગવીને તેથી વિરક્ત બની ગયા હોય છે, તો કેટલાક સંસારમાંજ રહેવાનું પસંદ કરે છે. સંસારીઓને માટે કર્મ, તેમજ અસંસારીઓને માટે સંન્યાસ એજ ઉપયુક્ત છે. જે મનુષ્ય

જ્ઞાની હોવા છતાં સંસારમગ્ન જ રહ્યો હોય તેને માટે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનયોગ એજ પ્રશસ્ત છે. તેવીજ રીતે જે મનુષ્ય જ્ઞાની હોવાની સાથે સંસારનો ત્યાગ કરી ચૂક્યો હોય, તેને માટે અર્થાત્ જ્ઞાની યોગીને માટે ધ્યાનયોગ એજ ઉત્તમ છે તે સિવાયના પામરથી લઇને ઉચ્ચ કોટી સુધીના સર્વ મનુષ્યોને માટે સર્વ શ્રેષ્ઠ એવો રાજગુહ્યયોગજ ઠીક છે સારાંશ કે સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે તેટલાજ માટે સ્વયં જગદીશ્વરેજ આવા આશ્ચર્યમય અપૂર્વ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે પરમાત્મા પોતે અનંત કરુણામય છે, તેથીજ તેમણે સર્વને અનુકૂળ આવે એવા ઉદ્દેશથી આવા સીધા માર્ગો દર્શાવ્યા છે

શિષ્ય—પરંતુ આપની ધર્મવ્યાખ્યા જો સત્ય હોય તો તો પછી ભક્તિજ સર્વ સાધનાઓનું મૂળ છે, અને જો પ્રત્યેકને માટે ભક્તિયોગજ ઉત્તમ હોય તો તેનેજ એક સીધા માર્ગરૂપે શામાટે ન લખી શકાય ?

ગુરુ—ભક્તિનું અનુશીલન અત્યાવશ્યક છે, એટલાજ માટે અનેક પ્રકારની સાધનાઓ તથા અનુશીલનપદ્ધતિઓ પ્રચલિત થઇ છે મારો અનુશીલનવાદ જો તું બરાબર સમજી શકીશ તો પછી તે ઉપર કહી તેવી રીતે તું પોતેજ સમાધાન કરી શકશે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોને માટે ભિન્ન ભિન્ન અનુશીલન પદ્ધતિઓ જરૂરની છે યોગ એ કેવળ અનુશીલનપદ્ધતિનું નામાંતર માત્રજ છે

શિષ્ય—પરંતુ સકળ યોગોનું જે પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પાઠકવર્ગને સ્વાભાવિકરીતેજ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવવા યોગ્ય છે નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાને—અર્થાત્ જ્ઞાનને એક પ્રકારનું સાધન ગણાવવામાં આવ્યું છે, તેવીજ રીતે સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાને—અર્થાત્ ભક્તિને પણ એક પ્રકારના સાધનરૂપે ગણાવવામાં આવી છે અનેક મનુષ્યોને માટે આ બન્ને સાધનો ઉપયોગી તેમજ સાધ્ય હોવા યોગ્ય છે તો જેમને માટે બન્ને માર્ગો એકસરખા ઉપયોગી હોય તેમણે એમાંના કયા માર્ગનું અવલંબન લેવું ? બન્ને સાધનાઓમાં ભક્તિ તો રહેલીજ છે, એ વાત મારા લક્ષબહાર નથી તથાપિ પ્રશ્ન એ છે કે જ્ઞાનમયી ભક્તિ અને કર્મમયી ભક્તિ એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ ?

ગુરુ.—બારમા અધ્યાયની શરૂઆત થતાંની સાથેજ અર્જુને એ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યો હતો—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ તેનો જે ઉત્તર આપ્યો હતો તેજ આ બારમા અધ્યાયના ભક્તિયોગરૂપે આપણી પાસે પ્રગટ છે અર્જુનના પ્રશ્નનું અને તેના ઉત્તરનું રહસ્ય તું બરાબર સમજી શકે તેટલાજ માટે ગીતાના પૂર્વગામી અગીઆર અધ્યાયો હું તને ટુંકામાં સમજાવી ગયો કારણ કે જ્યાંસુધી પ્રશ્નનું સ્વરૂપ ન સમજાય ત્યાંસુધી ઉત્તર પણ બરાબર બુદ્ધિમાં ન ઉતરી શકે એ સ્વાભાવિક છે

શિષ્ય—શ્રીકૃષ્ણે તેનો શું ઉત્તર આપ્યો ?

ગુરુઃ—તેમણે સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું કે નિર્ગુણબ્રહ્મના ઉપાસકો તથા સગુણ ઈશ્વરભક્તો ઉભય ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ તેઓમાં તફાવત માત્ર એટલોજ છે કે બ્રહ્મના ઉપાસકોને અનેકાનેક કષ્ટો તથા દુઃખો સહન કરવાં પડે છે, જ્યારે ભક્તો બહુજ સહેલાઈથી ઉદ્ધાર પામી જાય છે.

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते॥
ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्॥

અર્થાત્—જેઓ અવ્યક્તમાં (જ્ઞાનોપાસનામાં) આસક્તચિત્તવાળા છે તેમને અતિ ઘણો કલેશ થાય છે, કારણ કે દેહધારીઓ અવ્યક્તની ગતિને બહુ દુઃખથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પરંતુ જેઓ સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરીને મત્પરાયણ થઈ અનન્ય યોગવડે મારૂં ધ્યાન કરે છે, અને મનેજ ઉપાસે છે, તેવા મારામાંજ આવેશયુક્ત ચિત્તવાળાઓનો આ મૃત્યુયુક્ત સંસારસમુદ્રમાંથી હું સત્વર અને રૂડી રીતે ઉદ્ધાર કરૂં છું.

શિષ્યઃ—ભલા, તે ભક્તો કેવા હશે?

ગુરુઃ—સ્વયં ભગવાન્ તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે કરે છે.—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः॥
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः॥
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः।
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः॥
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः॥
तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनकेनचित्।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः॥

અર્થાત્—જેને મારૂં-તારૂં એવી મમત્વબુદ્ધિ નથી, જે નિરહંકાર છે, જેને સુખ અને દુ:ખ ઉભય સમાન છે, જે ક્ષમાવાન છે, જે કોઈનો પણ દ્વેષ કરતો નથી, જે સર્વભૂતોનો મિત્ર છે, જે દયાળુ છે, જે સર્વદા સંતુષ્ટ છે, જે સ્થિરચિત્તવાળો (યોગી) છે, જેણે પોતાના મનનો સંયમ કર્યો છે, જે બળવાન્ નિશ્ચયવાળો છે, અને જેણે પોતાનું મન તથા બુદ્ધિ મને અર્પણ કર્યાં છે, એવો જે મારો ભક્ત તેજ મને પ્રિય લાગે છે. જેનાથી લોકોને ઉદ્વેગ થતો નથી, અને લોકોથી જેને સંતાપ થતો નથી તેમજ જે હર્ષ-ક્રોધ તથા ભય-ત્રાસથી મુક્ત હોય છે તેજ મને પ્રિય લાગે છે. મારો જે ભક્ત નિસ્પૃહ, પવિત્ર દક્ષ ઉદાસીન, દુ:ખરહિત, અને સર્વ આરંભોનો પરિત્યાગ કરવાને શક્તિમાન હોય છે તેજ મને પ્રિય થઈ પડે છે. જેને કોઈ પણ વસ્તુપ્રત્યે દ્વેષ નથી તેમજ આસક્તિ પણ નથી, જે કદાપિ શોક કે આકાંક્ષા કરતો નથી, અને જે શુભ કે અશુભનો ત્યાગ કરવાને સમર્થ હોય છે તેજ મને પ્રિય હોય છે. જે શત્રુ અને મિત્ર પ્રત્યે એકસરખોજ વ્યવહાર રાખે છે, માન અને અપમાનમાં સમાન ભાવ રાખે છે, ટાઢ-તડકો કે સુખ-દુ:ખને પણ સમાન ગણે છે, જે કોઈ પણ વસ્તુપર આસક્તિ ધરાવતો નથી, જેને નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે, જેણે પોતાની વાણી ઉપર કાબૂ મેળવ્યો છે, યદૃચ્છયા જે પ્રાપ્ત થાય તેથીજ જે સંતુષ્ટ રહે છે, જેનું કોઈ નિશ્ચિત સ્થાન નથી, જેની બુદ્ધિ સ્થિર છે, અને જે મારી ભક્તિ કરે છે, તેજ મને પ્રિય થઈ પડે છે. મારાપર શ્રદ્ધા રાખી મત્પરાયણ થઈ મારા જે ભક્તો ઉપર વર્ણવેલા ધર્મામૃતનું સેવન કરે છે તે મને અતિશય પ્રિય છે.

હવે ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાયું ને? દેવપૂજાનો ડોળ કરવામાત્રથીજ કોઈ સાચો ભક્ત બની શકતો નથી. માત્ર માળાના મણકા ફેરવવાથી કે માત્ર હરિ! હરિ! રટવાના ઉચ્ચારથી ભક્ત થવાતું નથી. 'હા ઈશ્વર! અરે પ્રભુ!' એવી ચીસોને સંભળાવવા માટે ખાલી બૂમો પાડવાથીજ સત્ય ભક્તનું બિરુદ પ્રાપ્ત થતું નથી. જેણે પોતાની ઈંદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય, જેનું ચિત્ત સમત્વમાં રહી શકતું હોય, જે સમદર્શી હોય, અને જે પરહિત કરવાને સદા તત્પર રહેતો હોય, તેજ યથાર્થ ભક્ત પુરુષ છે. પોતાના તેમજ સર્વના અંત:કરણમાં સર્વદા ઈશ્વર વિરાજી રહ્યો છે એમ દૃઢતાપૂર્વક વિશ્વાસ રાખી, પોતાના ચરિત્રને સંપૂર્ણ નિર્દોષ બનાવવાનો જે પ્રયત્ન કરે તેમજ પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને ઈશ્વરાભિમુખી કરે છે, તેજ યથાર્થ સત્પુરુષ કે ભક્ત મહર્ષિ છે. જેના ચરિત્ર ઉપર ભક્તિનો પ્રભાવ નથી, તે કદાપિ ભક્તના પદને માટે યોગ્ય નથી. જેની સમસ્ત વૃત્તિઓ ઈશ્વરાભિમુખી નથી તે પણ પોતે ભક્ત હોવાનો કદિ દાવો કરી શકે નહિ

ગીતોક્ત ભક્તિયોગનો એજ સ્થૂલ આશય છે, શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાને જગત્‌નો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મગ્રંથ કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે આવો ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાન્ જગત્‌માં બીજે ક્યાંય નથી.

अध्याय १९ मो-ईश्वरभक्ति-विष्णुपुराण

ગુરુ.—ભગવદ્‌ગીતાના બાકી રહેલા અંશનું વિવેચન કરવાની હવે જરૂર નથી. અત્યાર પૂર્વે જે કાંઇ હું કહી ચૂક્યો છું તેને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને માટે, હવે વિષ્ણુપુરાણમાંથી પ્રહ્લાદચરિત્ર લઇ તેનીજ સમાલોચના કરીશ. વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રહ્લાદ અને ધ્રુવ એ બે જગપ્રસિદ્ધ ભક્તાત્માઓનાં જીવનચરિત્ર છે. આ બન્ને ભક્તાત્માઓની ભક્તિ એક ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હતી. હવે તું એટલું તો સમજી શક્યો હોઇશ કે ભક્તિ મુખ્યત્વે બે પ્રકારની છે:—(૧) સકામ, અને (૨) નિષ્કામ. સકામ ઉપાસનાને કામ્યકર્મ કહેવામાં આવે છે અને નિષ્કામ ઉપાસનાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. ધ્રુવની ઉપાસના સકામ હતી, કારણ કે તેણે ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિઅર્થે વિષ્ણુની આરાધના કરી હતી. એટલા માટે તેની ઉપાસનાને યથાર્થ ભક્તિ કહી શકાય નહિ. જો કે ઇશ્વરમાં તેને દૃઢ વિશ્વાસ હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની મનશુદ્ધિ પણ તેણે ઇશ્વરનેજ અર્પણ કરી દીધી હતી, છતાં તેની ઉપાસનાને ભક્તની ઉપાસના કહી શકાય નહિ. પ્રહ્લાદની ઉપાસના નિષ્કામ હતી, કારણ કે તેણે કાંઇ પણ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાથી પ્રભુની ભક્તિ કરી નહોતી. બલ્કે ઇશ્વરપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવા માટે તેને અનેક પ્રકારની આપત્તિઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું, છતાં તેણે ઇશ્વરભક્તિમાં મહેજ પણ મોઢું મોળું નહોતું. તે જાણતો હતો કે કેવળ ભક્તિની ખાતરજ તેને આ સર્વ આપત્તિઓ સહન કરવી પડે છે, તે છતાં તેણે ભક્તિનો છેડ છેલ્લી ઘડી સુધી ત્યાગ કર્યો નહોતો. આવો નિષ્કામ પ્રેમ તેજ યથાર્થ ભક્તિ છે, તેમજ પ્રહ્લાદ જેવો નિષ્કામ પ્રેમીજ સાચા ભક્તના પવિત્ર નામને સંપૂર્ણ યોગ્ય છે. વિષ્ણુપુરાણના ગ્રંથકર્તાએ સકામ ઉપાસના અને નિષ્કામ ઉપાસનાનાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડવાઅર્થે તેમજ એ—બીજા જીવનચરિત્રની પરસ્પર તુલના કરવાઅર્થેજ આવાં બે ચરિત્રોની-ધ્રુવ તથા પ્રહ્લાદના ઉપાખ્યાનોની-રચના કરેલી હોવી જોઇએ. ભગવદ્‌ગીતાના રાજયોગસંબંધે મેં જે કાંઇ કહ્યું હતું, તે જો તને યાદ હશે તો તું સમજી શકશે કે સકામ ઉપાસના પણ છેક નિષ્ફળ તો નથીજ હોતી. જે મનુષ્ય જેવી કામનાપૂર્વક ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે તેને તે કામનાઅનુસારજ

ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ ખુદ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થતી નથી ધ્રુવે ઉચ્ચપદની કામના રાખી ઇશ્વરની ઉપાસના કરી હતી તેથી તેને પણ તેવુજ ફળ મળ્યુ તેની ઉપાસનાને નીચલી શ્રેણીની ઉપાસના કહી શકાય, પરંતુ તેને ભક્તિ તો નજ કહી શકાય પ્રહ્લાદની ઉપાસના સપૂર્ણ ભક્તિમય હતી, તેથી તેને મુક્તિ મળી

શિષ્ય—કેટલાકો તો એમ કહે છે કે ખરો લાભ તો તેમાં ધ્રુવનેજ થયો. મુક્તિ એક પ્રકારનો પારલૌકિક લાભ છે, અને તેની સત્યતા કે યથાર્થતા માટે પણ અનેક સંશયો છે આવા ભક્તિમય ધર્મની લોકો કદર કરે એવી મને તો સભાવના જણાતી નથી

ગુરુ—મુક્તિનુ મત્ય સ્વરૂપ તુ ભૂલી ગયો જણાય છે આજ લોકમાં અનેક મનુષ્યો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરીચૂક્યા છે અને કરી પણ શકે છે જેનુ ચિત્ત શુદ્ધ હોય અને દુ ખનો જેને સ્પર્શ થતો ન હોય તે આ લોકમા પણ મુક્તાત્માજ છે. એક મહાન્ ચક્રવર્તી રાજા પાસે અતુલ સત્તાસપત્તિ હોય છે તોપણ તે દુ ખથી મુક્ત રહી શકતો નથી, પરતુ એક મુક્ત જીવ પાસે એક કોડી ન હોવા છતાં પણ તે સુખી રહી શકે છે કારણ એનુ સ્પષ્ટ તેમજ બુદ્ધિમા ઉતરી શકે તેવુ છે કે મનુષ્ય પોતાના આત્મા ઉપર વિજય મેળવે તે મનુષ્ય વિશ્વ ઉપર વિજય મેળવી શકે એમા આશ્ચર્ય જેવુજ શુ છે? ચક્રવર્તી રાજાને કેવા પ્રકારનુ સુખ હોય તે કોઇથી કહી શકાય નહિ અથવા તો તે બહુ સુખીજ હોય એ બનવાજોગ નથી, પરતુ મુક્તાત્મા અર્થાત્ સયમી-વિશુદ્ધ ચિત્ત મહાત્મા પોતાના હૃદયમાં કેવુ અને કેટલુ સુખ ભોગવે છે તેનુ વાણીથી વર્ણન થઇ શકે નહિ મુક્તાત્મા આ જગતમાં પણ સુખપૂર્વક રહી શકે છે એટલાજ માટે મે તને એક પ્રસગે કહ્યુ પણ હતુ કે ધર્મ સિવાય સુખ પ્રાપ્તિનો અન્ય એકે ઉત્તમ માર્ગ નથી. મુક્તાત્માની સકળ વૃત્તિઓ સપૂર્ણ સ્ફુર્તિ પામી ચૂકી હોય છે, અને તેની સાથે તેનુ સામજસ્ય પણ સુરક્ષિત રહેલુ હોય છે, તેથીજ તેને મુક્ત કહેવામાં આવે છે. જેની વૃત્તિઓ સપૂર્ણ સ્ફુર્તિ નથી પામી હોતી તે કાં તો અજ્ઞાન હોય છે, કાં તો અસમર્થ હોય છે અને કાં તો મલિન ચિત્તવાળો હોય છે તેથી તે મુક્ત થઇ શકતો નથી

શિષ્ય—મને તો એમ લાગે છે કે એવી જીવન્મુક્તિની કામનાએજ ભારતવર્ષને અધોગતિની ઉડી ખાઇમાં ફેંકી દીધુ છે, કારણ કે જેઓ જીવન્મુક્ત બને છે અથવા તો જીવન્મુક્ત બનવાની સાધનાઓ કરે છે તેઓ સાંસારિક બાબતોમાં જેવુ જોઇએ તેવુ લક્ષ આપી શકતા નથી, અને તેથી પરિણામે દેશની અવનતિ થાય છે ભારતવર્ષની અવનતિનુ પણ તેજ કારણ હોય એમ મને લાગે છે

ગુરુ—મુક્તિનુ યથાર્થ તાત્પર્ય નહિ સમજી શકવાને લીધેજ એવા ભૂલભરેલા ખ્યાલો તમારામા ભરાઇ બેઠા છે જેઓ મુક્તાત્મા હોય છે, અથવા તો જેઓ

મુક્તિમાર્ગના મુસાફરો હોય છે, તેઓ સંસારમાં નિર્લેપભાવથી રહે છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ તેઓ નિષ્કામભાવથી પણ પોતાનાં કર્તવ્યો કર્યા વિના તો રહેતા નથીજ, એ વાત ખાત્રીપૂર્વક માની લેવી. મહાત્માઓનાં નિષ્કામ કર્મો સ્વ-દેશનું તથા જગતનું જેટલું કલ્યાણ કરી શકે છે તેટલું સકામ કર્મ કરનારાઓનાં કર્મોથી દેશનું કે જગતનું મંગળ થઈ શકતું નથી. નિષ્કામ કર્મવીરોની સમસ્ત વૃત્તિઓ વિકશિત તેમજ સ્ફુર્તિયુક્ત બની ચૂકી હોય છે તેથી તેઓ જેટલા દક્ષ તથા પ્રબળ પરિશ્રમી હોય છે તેટલા બીજા કોઈ હોઈ શકે નહિ. અગાઉ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું એક વાક્ય ઉધ્ધૃત કરીને મેં તને બતાવી આપ્યું છે કે દક્ષતા એજ ખરા ભગવદ્ભક્તોનું એક લક્ષણ છે. અને જેઓ દક્ષ હોવાની સાથે નિષ્કામ કર્મયોગી હોય તેઓ સ્વજાતિનું તથા જગતનું જેટલું હિત કરી શકે તેટલું અન્ય કોઇથી કોઇ કાળે નજ થઈ શકે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. આ દેશનાં સમસ્ત મનુષ્યો જ્યારે મુક્તિમાર્ગનું અવલંબન લેશે ત્યારેજ ભારતવર્ષીય પ્રજા જગતમાં શ્રેષ્ઠ પ્રજાતરીકેનું ઉચ્ચ પદ દીપાવશે. મુક્તિતત્ત્વનો યથાર્થ ભાવ આજકાલ આપણામાં વિલુપ્ત થઈ ગયો છે, તેટલાજ માટે આ અનુશીલનવાદદ્વારા તેનો પુનરુદ્ધાર કરી તારા જેવા યુવકોના હૃદયમાં તેનો અભિષેક કરવા માગું છું.

શિષ્યઃ—પ્રહ્લાદચરિત્રની જે સમાલોચના આપ કરવાના હતા, તે તો એક બાજુએજ રહી ગઇ !

ગુરુઃ—પ્રહ્લાદચરિત્ર વિષે વિસ્તારથી બોલવાની મને ઇચ્છા નથી, તેમજ તેટલી જરૂર પણ નથી. માત્ર પ્રહ્લાદના જીવનની એક વાત બહુ લક્ષમાં લેવા જેવી છે, તેજ કહીશ. મેં કહ્યું છે કે—" હે ઈશ્વર, અરે પ્રભુ ! " એવી માત્ર મોટાની બૂમો પાડવાથીજ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થઇ જતી નથી. જે આત્મજયી પુરુષ સર્વ ભૂતમાત્રને પોતાનાજ આત્મા સમાન લેખે અને સર્વજનના હિતાર્થે તલ્લીન રહ્યા કરે, એટલુંજ નહિ પણ શત્રુ તથા મિત્રમાં સમાનભાવ રાખી શકે, તેજ નિષ્કામકર્મી અને યથાર્થ ભક્ત પુરુષ છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ એજ મહત્ત્વની વાત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પ્રહ્લાદચરિત્ર તેનુંજ એક જ્વલંત ઉદાહરણ છે. બીજા શબ્દોમાં કહું તો ભગવદ્ગીતામાં જે વાત ઉપદેશના રૂપમાં છે તેજ વાત **વિષ્ણુ-પુરાણમાં વાર્તાના રૂપમાં** છે. + શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભક્તાત્માનાં જે લક્ષણો કહ્યાં છે તે તું ભૂલી ગયો હોઇશ એમ ધારી પુનઃ એકવાર તારી પાસે કહી જાઉં છું. નીચેનાં લક્ષણો તારી યાદશક્તિમાં બરાબર સંગ્રહી લે:—

+ અહીં આ વાત પણ વાચક બંધુઓના ખાસ લક્ષપર લાવવા જેવી છે કે શ્રીમદ્ભાગવતમાં તો વળી ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશનેજ ચમત્કા આવેલો દર્શાવી આપ-

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः॥
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः।
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः॥
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः॥
तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनकेनचित्।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः॥
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः॥ (१२ १३थी२०)×

પ્રારંભમાંજ પ્રહ્લાદને સર્વત્ર સમદર્શી અર્થાત્ સમાન દૃષ્ટિવાળો જણાવવામાં આવ્યો છે. પ્રહ્લાદના ગુણોવિષે ચરિત્રકાર આ પ્રમાણે લખે છે.—

समचेता जगत्यस्मिन् यः सर्वेष्वेव जन्तुषु।
यथात्मनि तथान्यत्र परं मैत्रगुणान्वितः॥
धर्मात्मा सत्यशौचादिगुणानामाकरस्तथा।
उपमानमशेषाणां साधूनां यः सदाभवत्॥

અર્થાત્—પ્રથમતો પ્રહ્લાદને સર્વ ભૂતમાત્રમાં સમાનબુદ્ધિ રાખનાર, પોતાનાજ સમાન અન્ય પ્રાણીઓને ગણનાર તથા સત્ય–શૌચાદિ અનેક ગુણગણાલંકૃત જણાવ્યો છે પરંતુ કેવળ ગુણવાદ કરવાથી શું વળે ? જેની સ્તુતિ કરવામાં આવે તેના જીવન ચરિત્રમાં તેવા ગુણો સ્પષ્ટ ન થાય તો તે ગુણાનુવાદ ખરી અસર કરી શકતા નથી. પ્રહ્લાદનો સૌથી પ્રથમ ગુણ, તેના જીવન–ચરિત્રમાં એ જોવામાં આવે છે કે તે પરમ સત્યવાદી હતો. સત્ય બોલવાના સંબંધમાં તે એટલો બધો દૃઢ હતો કે ગમે

નારી એવી અનેક વાતો આવેલી છે ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ તો એવી થોડીક વાર્તાઓ ધરાવવા ઉપરાંત શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાની એપદ ઉત્તમ ટીકા જેવોજ છે. સંપાદક

×આ શ્લોકોનો ભાવાર્થ પૂર્વના અધ્યાયમાંજ જોઇ લેવો.

તેવા દુ:ખના પંજામાં સપડાવા છતાં તેણે સત્યનો લેશમાત્ર પરિત્યાગ કર્યો નહિ. ગુરુ પાસેથી પ્રહ્લાદને જ્યારે તેના પિતા-હિરણ્યકશિપુ પાસે લઇ જવામાં આવ્યો ત્યારે તેના પિતાએ તેને પૂછ્યું કે "બોલ, તું આજસુધીમાં શું શીખ્યો ? કહે જોઈએ ?"

પ્રહ્લાદે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે: "હું જે કાંઇ શીખ્યો છું તેનો સારાંશ એટલોજ છે કે જેને આદિ નથી, અંત નથી, મધ્ય નથી, વૃદ્ધિ નથી, અને ક્ષય નથી અર્થાત્ જે અચ્યુત છે, જે મહાત્મા છે, અને જે સર્વકારણોનું પણ કારણ છે તેને નમસ્કાર હો.'

આ શબ્દો પુત્રના મુખથી સાંભળી હિરણ્યકશિપુ ક્રોધથી લાલચોળ જેવો બની ગયો. તેના નેત્રોમાંથી અગ્નિની ચીણગારીઓ બહાર નીકળવા લાગી ! તેણે ધ્રૂજતા અવાજે પ્રહ્લાદના ગુરુનો સખત તિરસ્કાર કર્યો. ગુરુએ કહ્યું કે 'એમાં મારો લેશ પણ દોષ નથી મેં તેમાંની એક પણ વાત તેને શીખવી નથી "

ત્યારબાદ હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદને પ્રશ્ન કર્યો કે—"તો પછી બોલ ! પ્રહ્લાદ' તને આ સર્વ વાતો કોણે શીખવી ?"

પ્રહ્લાદ બોલી ઉઠ્યો કે "પિતા ! જે વિષ્ણુ ભગવાન્ આ અનંત જગત્ ઉપર પોતાનો અધિકાર વર્તાવી રહ્યા છે, અને જે મારા હૃદયને વિષે પણ વિરાજી રહ્યા છે તેના સિવાય બીજું કોણ શીખવી શકે તેમ છે ! "

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે 'અરે બેવકૂફ ! આ જગતનો ઈશ્વર તો હુંજ છું ! વિષ્ણુ તે વળી કોણ ?"

પ્રહ્લાદે જવાબ આપ્યો કે: 'જેના પરમપદને વ્યક્ત કરવાને વાણી અસમર્થ બની રહે છે, યોગીઓ જેના પરમપદનું નિત્ય ધ્યાન કરે છે, જેનાવડે આ સમસ્ત વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે અથવા જે પોતેજ વિશ્વસ્વરૂપ છે, તે વિષ્ણુજ પરમેશ્વરના નામને યોગ્ય છે'

હિરણ્યકશિપુનો ક્રોધ હવે અતિશય વેગથી વધવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે "પુનરપિ એજ વાત ! તારા માથા ઉપર મોતજ ભમતું જણાય છે ! પરમેશ્વર કેને કહેવાય તે તું જાણે છે ? મારી હૈયાતિમાં તારો પરમેશ્વર મારા સિવાય બીજો કોણ હોઇ શકે ?"

પ્રહ્લાદે નિડરતાપૂર્વક જણાવ્યું કે "પિતા ! તે શું કેવળ મારો એકલાનોજ પરમેશ્વર છે, એમ આપ માનો છો ? જગતનાં સર્વ પ્રાણીમાત્રનો તેજ એક પરમ ઈશ્વર છે આપનો પણ તેજ ઈશ્વર છે. ધાતા કહો, વિધાતા કહો, ગમે તે કહો, તે સર્વ એકમાત્ર તેજ પરમેશ્વરમાં આવી જાય છે! પિતાજી ક્રોધ કરશો નહિ. પ્રસન્ન થાઓ'

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે: "કોઈ પાપાત્માએજ આ બેવકૂફ બાળકના હૃદયમાં

પ્રવેશ કર્યો હોય તેમ જણાય છે "

પ્રહ્લાદે ઉત્તર આપ્યો કે:- " નહિ પિતાજી! આપ ભૂલો છો તે કેવળ મારા એકલાનાજ હૃદયમાં વસતો નથી, પરન્તુ તે સર્વ લોકમાં વ્યાપી રહ્યો છે. તેજ એક સર્વના સ્વામી સમાન વિષ્ણુભગવાને મને, આપને તથા સર્વને સર્વ કર્મોમાં નિયુક્ત કરી દીધા છે "

હવે પેલું ભગવદ્વાક્ય યાદ કર. *यतात्मा दृढनिश्चय। એમાં ભક્તને દૃઢ નિશ્ચયવાળો શામાટે જણાવવામા આવ્યો તેનો ભેદ અહીંઆં સ્પષ્ટ થાય છે "हर्षामर्षभयोद्वैगैर्मुक्तो य स च मे प्रियः" એ વાક્યનું પણ સ્મરણ કર. ભક્તાત્મા ભયથી નિરંતર મુક્ત હોવો જોઇએ એમ શામાટે કહેવું પડયું તેનો અર્થ પ્રહ્લાદના ઉક્ત જીવનપરથી સમજાયોને? ભયથી મુક્ત, તથા દૃઢ નિશ્ચયવાળો ભક્ત કેવો હોય તેવિષે શુ હવે વિશેષ કહેવાની જરૂર રહી છે? मय्यर्पितमनोबुद्धिः એટલે શુ તે પણ સમજાઇ ગયુ ને? એક ભક્તાત્માનાં યથાર્થ લક્ષણો આ પ્રમાણે પ્રહ્લાદચરિત્રમા ઝળહળપણે પ્રકાશી રહ્યાં છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી

હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદનો તિરસ્કાર કર્યો અને તેને ત્યાંથી હાંકી કઢાવ્યો પ્રહ્લાદ પુનઃ ગુરુગૃહે ગયો. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ પુન તેના અભ્યાસની પરીક્ષા કરવા પિતાએ તેને સભામા બોલાવી મગાવ્યો. પ્રહ્લાદે પ્રથમ પ્રશ્નનાજ ઉત્તરમાં પુનરપિ પોતાનો પુરાણો નિશ્ચય તેટલીજ પ્રબળતાથી પ્રકટ કર્યો, અને તે નિશ્ચય બીજો કાંઇજ નહિ, પણ આપણે સૌ કોઇ જાણીએ છીએ તેજ એટલે કે—कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु।

પ્રહ્લાદને મારી નાખવાનો હિરણ્યકશિપુએ હુકમ ફરમાવ્યો સેંકડો અને હજારો દૈત્યો તેને કચડી નાખવા એકત્ર થયા, પરન્તુ પ્રહ્લાદ ईश्वरार्पितमनोबुद्धि "— અર્થાત્ પોતાનુ સર્વસ્વ જેણે ઇશ્વરનેજ સમર્પિત કર્યું છે તે પ્રહ્લાદ–દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રહ્લાદ—ગભીરતાપૂર્વક જ્યાંનો ત્યાંજ સ્થિર થઇને ઉભો રહ્યો અને કહ્યુ કે તમારા શસ્ત્રોમાં પણ તેજ વિષ્ણુ ભગવાનનો નિવાસ છે, અને મારામાં પણ તેજ ભગવાન વિરાજી રહ્યા છે તમારાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો મને કશી હાનિ કરવાને સમર્થ નથી "દૃઢ નિશ્ચય તે એનુજ નામ!

શિષ્ય:—વિષ્ણુપુરાણ એક પ્રકારની નવલકથા છે અને તેમાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો વિગેરે પ્રહ્લાદને સ્પર્શી શક્યાં નહિ એવી વાત આવે છે, એ વૃત્તાત હુ સારી રીતે જાણું છુ પરંતુ નવલકથામાં જે વાત સારી લાગતી હોય તે વ્યવહારમાં પણ યથાર્થરૂપે

---

* सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः।
मय्यर्पितमनोबुद्धियो मद्भक्तः स मे प्रियः॥

બની શકે એમ હુ માની શકતો નથી. એક મનુષ્ય ગમે તેટલો ઈશ્વરભક્ત હોય તોપણ કુદરતી નિયમો તેની પાસે નિષ્ફળ હોય એમ માનવું યોગ્ય નથી પરમ ભક્ત પુરુષને પણ જો એક તલવારનો ઘા લાગે તો રુધિર નીકળવુ જોઇએ.

ગુરુઃ—અર્થાત્ તું ' મીરેકલને ' (અદ્ભૂત વ્યાપારોને) માનતો નથી, એજ વાત તારે કહેવાની છેને ? વિષ્ણુપુરાણવાળી ઘટના બહુ પુરાતન છે. ઇશ્વરની શક્તિને તુ જેવી સીમાબદ્ધ માને છે તેવી હું માની શકતો નથી વિષ્ણુપુરાણમા પ્રલ્હાદની જેવી રીતે રક્ષા થયાનું જણાવવામાં આવ્યુ છે, તેવી રીતની રક્ષા આજકાલ આપણી દૃષ્ટિ સન્મુખ કોઇની થતી-નથી, એટલુંજ નહિ પણ એવી રક્ષા એક માત્ર નવલકથામાંજ શોભા પામે એ વાતનો હું સ્વીકાર કરૂં છુ, પરંતુ ઈશ્વરકૃપાના પ્રતાપે કોઇ એક ખાસ કુદરતી નિયમદ્વારા બીજા કુદરતી નિયમોમાં ફેરફાર નજ થઇ શકે એમ તો તારાથી કહી શકાય નહિ એકાદ અસ્ત્રના આઘાતથી પરમ ભક્તના શરીરમાંથી રુધિર વહેવા લાગે એ ખરૂં, પણ ભક્તપુરુષ ઈશ્વરકૃપાપ્રતાપે પોતાની શક્તિ તથા બુદ્ધિનો એવો સરસ ઉપયોગ કરે કે અસ્ત્રના આઘાતો પણ નિષ્ફળ થાય, તો તે શું બનવાયોગ્ય નથી ? ભક્તાત્મા ખાસ કરીને " દક્ષ " પુરુષ હોવો જોઇએ એ વાત હુ તને સૌ પ્રથમજ કહી ગયો છુ. જે પુરુષ દક્ષ હોય તેની સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓ સંપૂર્ણ અનુશીલિત થઇ હોય છે, અને તેથી તે અતિશય કાર્યક્ષમ હોય છે. તે ઉપરાંત તેના ઉપર ઈશ્વરનો પણ સંપૂર્ણ અનુગ્રહ હોય છે ઇશ્વરાનુગ્રહ હોય તો ગમે તેવા દુ ખના પ્રસંગોમા પણ મનુષ્ય કુદરતી ઉપાયોવડેજ પોતાની આત્મરક્ષા કરી શકે એમા તને અસંભવિતતા જેવુ શુ જણાય છે ? પણ તે વાતને હમણાં જવા દે. અત્યારે એ વાતને ચર્ચવાની કાંઇ જરૂર નથી, કારણ કે હુ અત્યારે ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવવા માગું છુ. ભક્ત ઈશ્વરાનુગ્રહ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે અથવા પ્રાપ્ત કરી શકે કે નહિ તેવિષે હુ અત્રે બોલવા માગતો નથી ભક્તાત્માએ કોઇ પણ પ્રકારના ફળની કામના રાખવી ન જોઇએ, કારણ કે કામનાયુક્ત ભક્તિને નિષ્કામ ભક્તિ કહેવાય નહિ

શિષ્યઃ—પરંતુ પ્રલ્હાદે તો તે સમયે પોતાની રક્ષા થાય એવી કામના રાખેલી—

ગુરુઃ—નહિ તેણે એવી લેશમાત્ર ઇચ્છા રાખી નહોતી. માત્ર એવો દૃઢ સંકલ્પ તેણે કર્યો હતો કે જો મારા આરાધ્ય વિષ્ણુભગવાન મારા પોતાનામા વાસ કરી રહ્યા છે તો પછી તેઓ આ અસ્ત્રમાં પણ હોવાજ જોઇએ એથી કરીને આ અસ્ત્ર વિગેરે મને કશી હાનિ કરવાને સમર્થ નથી. તેનો આ પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય ધીમે ધીમે અધિક સ્પષ્ટ અને બળવત્તર થતો ગયો છે, એજ એક વાત મારે ભાર મૂકીને કહેવાની છે.

હવે મૂળ કથા ઉપર આવીએ અસ્ત્ર-શસ્ત્રના આઘાતોથી પણ જ્યારે પ્રલ્હાદના

શરીરને પણ ક્ષતિ ન થઇ ત્યારે હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદને કહ્યુ કે-" અરે દુર્બુદ્ધિ ! હજી પણ શત્રુની સ્તુતિ કરતી ત્યજી દે મૂર્ખાઈની પણ હદ હોય છે જો મારા શત્રુ ના ગુણગાન કરવા ત્યજી દે તો હુ તારા સર્વ અપરાધોની ક્ષમા આપવા તૈયાર છુ

ક્ષમાની વાતો સાભળી પ્રહ્લાદ બોલી ઉઠયો કે"- જેઓ સર્વના ભયોને હર વાને સમર્થ છે, જેઓનુ સ્મરણમાત્ર કરવાથી જન્મ-જરા-મૃત્યુના ભયો નાશ પામે છે, તે અનત ઈશ્વરને હૃદયમાં સ્થાન આપ્યા પછી મને કોઇ જાતના ભય લાગતો નથી-હુ' નિર્ભય-નિડર છુ "

ગીતાની ' सर्वोद्वेगैर्मुक्त' વાળી વાણી યાદ કર ત્યાર પછી હિરણ્યકશિપુએ તેના ઉપર સર્પો છોડી મૂકાવ્યા પરતુ સર્પદશથી પ્રહ્લાદ મૃત્યુ પામ્યો નહિ આ વાત ઉપર તને શ્રદ્ધા ઉપજતી ન હોય તો મને તેથી કશી હાનિ નથી પરતુ પુરાણકારને આ સર્પદશવાળી વિગત શામાટે લખવી પડી તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઇએ -

सक्तासक्तमति कृष्णे दश्यमानो महोरगैः ।
न विवेदात्मनो गात्रं तत् स्मृत्याल्हादसंस्थित ॥

તે સમયે પ્રહ્લાદનુ મન કૃષ્ણમાં એટલુ બધુ આસક્ત હતુ કે અનેક મહા ભયકર સર્પોએ તેને ડસ માર્યા તથાપિ કૃષ્ણ-સ્મરણના આનદમા તેને તેની કશી વ્યથા જણાય નહિ આ વો ભક્તિપૂર્ણ આનદ, નિર્મળ આલ્હાદ, હૃદયમાં જાગૃત થાય છે ત્યારે સુખ-દુખમાં કાંઈ ભેદ જણાતો નથી એનુ ભગવદ્વાક્ય પુન સ્મૃતિમા લાવ - समदुःखसुख क्षमी ક્ષમી એટલે શુ એ વાત હુ હવે પછી કહીશ હાલ તુર્ત તો ' समदुःखसुख.' એ કથનનુ રહસ્ય સમજી લે

શિષ્ય —સમજ્યો ભક્તાત્માના મનમા રાત્રિદિન એક એવુ મહાન્ સુખ વાસ કરે છે કે જેથી અન્ય પ્રકારનાં સુખ-દુખોને તે ગણતરીમાં લેખતો નથી

ગુરૂ —હા સર્પદશથી પણ જ્યારે પ્રહ્લાદનુ મૃત્યુ ન થયુ, ત્યારે હિરણ્યકશિપુએ તેનાપર મદોન્મત્ત હસ્તિઓને છોડી મૂકાવ્યા હસ્તિઓના દાંત ભાંગી ગયા, પણ પ્રહ્લાદને કશી હાનિ થઇ નહિ તે પ્રસગે પ્રહ્લાદ પોતાના પિતાને શુ કહે છે તે એક વખત સાંભળી લે -

दन्ता गजानां कुलिशाग्रनिष्ठुरा शीर्णायदेते न बल ममैतत् ।
महाविपत् पापविनाशनोऽयम् जनार्दनानुस्मरणानुभाव ॥

અર્થાત્—વજ્રના અગ્રભાગ જેવા કઠિન ગજદતો ભાંગીને તૂટી પડયા એ કાંઇ મારા બળથી થયુ નથી. જેઓ મહા વિપદ્ અને મહાપાપથી રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે તે એક જનાર્દન પ્રભુના સ્મરણનાજ પ્રતાપે તેમ બન્યુ છે

પુન પેલું ભગવદ્‌વાક્ય યાદ કર. " निर्ममो निरहंकारः ' + ઇત્યાદિ ભગવદ્‌ભક્તિમાં જે નિરહંકાર શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તે આવા સ્થળે સાર્થક થાય છે. સજ્જનો આ વાત બહુ સારી સમજે છે કે વિશ્વમાં જે કાંઈ બને છે તે કેવળ પરમાત્માની ઇચ્છાથીજ બને છે, અને તેથી તે ભક્ત પુરુષ હંમેશા અહંકાર રહિત રહે છે

હસ્તિઓ પણ પ્રહ્લાદના અંગને કશી હાનિ કરી ન શક્યા, ત્યારે હિરણ્યકશિપુ એ તેને આગમાં બાળીને ભસ્મ કરવાનો હુકમ કર્યો પ્રહ્લાદને ધગધગતા અગ્નિમાં નાખવામાં આવ્યો, પરતુ ત્યાંથી પણ તે જેવોને તેવોજ બહાર નીકળ્યો ભક્તાત્મા હાર-જીતમાં તથા સુખ-દુખમાં સમાનભાવવાળા હોય છે, એ વાત અગાઉ કહી ચૂક્યો છુ. પ્રહ્લાદને તે અગ્નિકુંડ પણ કમળપત્રના જેવો શીતળ જણાયો

ત્યારબાદ દૈત્યપુરોહિત ભાર્ગવોએ દૈત્યપતિને જણાવ્યુ કે " આપ ક્રોધને શાંત કરી પ્રહ્લાદને અમારે હવાલે કરી દો અમારી પાસે રહ્યા પછી પણ જો તે વિષ્ણુભક્તિનો પરિત્યાગ નહિ કરે તો અમે અમારા અનુષ્ઠાનથી તેનો વધ કરી નાખીશુ. અમારા રાક્ષસી પ્રયત્નો કદાપિ નિષ્ફળ થતા નથી "

દૈત્યેશ્વર આ પ્રસ્તાવને સમ્મત થયો. ભાર્ગવો પ્રહ્લાદને પોતાની સાથે લઇ ગયા અને દૈત્યપુત્રો જ્યાં ભણતા હતા ત્યા પ્રહ્લાદને પણ ભણવા બેસવાનુ કહ્યુ. પ્રહ્લાદ આ દૈત્યશાળામાં બેઠો તો ખરો, પણ ત્યાંયે એક જુદો વર્ગ ખોલી દૈત્યપુત્રોને એકત્રિત કરી, તેમને વિષ્ણુભક્તિસબધી ઉપદેશ આપવા મડી ગયો પ્રહ્લાદની વિષ્ણુભક્તિ એ માત્ર તેનું પરહિતવ્રત હતુ એમ કહીએ તોપણ ચાલે–

विस्तार· सर्वभूतस्य विष्णोर्विश्वमिदं जगत् ।
द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणै ॥
सर्वत्र दैत्या समतामुपेत्य समत्वमाराधनमच्युतस्य ॥

અર્થાત્ આ સમગ્ર જગત્ એ સર્વ ભૂતસ્વરૂપ વિષ્ણુનો વિસ્તારમાત્ર છે. એટલા માટે વિચક્ષણ વ્યક્તિએ સર્વને પોતાની સાથે અભેદભાવવાળા માનવા જોઈએ × × × × હે દૈત્યગણ ! તમે સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિ રાખતા જાઓ. આનુ સમાનત્વ-એટલે કે-સર્વ ભૂતમાત્રને પોતાના આત્મવત્ લેખવા-એજ ઈશ્વરની આરાધના-પ્રભુની ભક્તિ છે.

પ્રહ્લાદના પોતાના શબ્દો ખાસ કરીને વિષ્ણુપુરાણમાંથી વાંચી લેવાની હુ તમને ભલામણ કરુ છુ નમુનાતરીકે અહિયા એક-બે શ્લોકો આપ્યાવિના રહી શકતો નથી.–

अथ भद्राणि भूतानि हीनशक्तिरहं परम् ।
मुदं तथापि कुर्वीत हानिर्द्वेषफलम् यत· ॥

+" निर्ममो निरहकार समदुःखसुख क्षमी ।"

यद्धैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्तत ।
शोच्यान्यहोऽतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणा ॥

અર્થાત્—જેથી કરીને આપણે શક્તિરહિત બનતા હોઇએ, પરન્તુ બીજાનું મંગળ થતું હોય તો તેથી આપણે આનંદિત થવું જોઇએ કોઇના પ્રત્યે કદાપિ દ્વેષભાવ રાખવો નહિ કારણ કે-દ્વેષ એ અનિષ્ટનું મૂળ છે જેઓ પોતાના શત્રુઓ પ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે તેઓ મોહથી વ્યાપ્ત થઇ ગયેલા હોય છે, એમ ધારી જ્ઞાની પુરુષો તે માટે દુઃખી થાય છે

હવે પેલું ભગવદ્વચન યાદ કરો ભક્તાત્માના લક્ષણો ગણાવતા પ્રભુ પોતેજ કહે છે કે —

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद્विजते च य ।
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ॥

એમાંના 'ન દ્વેષ્ટિ' શબ્દ ઉપર વિચાર કરી જો ઉક્ત ભગવદ્વાક્યમબધે પુરાણકાર આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

પ્રહ્લાદે વિષ્ણુભક્તિનો ઉપદ્રવ પુન ચાલુ કર્યો છે એમ હિરણ્યકશિપુના જાણવામા આવતા તેણે તેને ઝેર આપવાનો હુકમ ફરમાવ્યો વિષપાનથી પણ પ્રહ્લાદ મૃત્યુ પામ્યો નહિ ત્યાર બાદ દૈત્યેશ્વરે પોતાના પુરોહિતોને બોલાવી કોઇ પણ મંત્ર-તંત્ર કે જાદુપ્રયોગથી પ્રહ્લાદને મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી. તે પુરોહિતો પ્રહ્લાદને પોતાની સાથે લઇ ગયા અને એકાંતમાં કેટલોક ઉપદેશ આપ્યો તેઓએ પ્રહ્લાદને કહ્યું કે: 'તારો પિતા પોતે જગતનો ઇશ્વર છે, તો પછી અનંત પરમાત્મા જેવાઓનાં ગુણગાન કરવાથી તારૂં શું કલ્યાણ થવાનું હતું'' પ્રહ્લાદના વિચારોમાં કે વિશ્વાસમાં એથી પણ લેશમાત્ર ફરક ન પડ્યો મતલબ કે પ્રહ્લાદ "* સ્થિરમતિ" જ રહ્યો અને પુરોહિતોના ઉપના શબ્દો સાંભળીને માત્ર હસ્યો છેવટે દૈત્યપુરોહિતોએ અભિચાર ક્રિયા અજમાવવાનો આરંભ કર્યો અગ્નિમય સ્વરૂપવાળી અભિચાર-ક્રિયાએ પ્રહ્લાદના હૃદયમાં ત્રિશૂળ માર્યું છતાં પ્રહ્લાદને તેથી કશી હાનિ થઇ નહિ ઉલટું ત્રિશૂળ ભાંગીને ચૂરેચૂરા થઇ ગયું ત્યાર પછી તે મૂર્તિમાન અભિચાર ક્રિયાને પોતાનેજ નિર્દોષ પ્રહ્લાદ પ્રતિ પ્રેરવામાં આવી તેનો બદલો લેવા ક્રોધાવેશમાં અભિચાર ક્રિયા કરનારા દૈત્યપુરોહિતો તરફ પાછી ફરી અને તેમનો પોતાનોજ ધ્વંસ કરવા લાગી આ દેખાવ જોઇ પ્રહ્લાદ કરુણ સ્વરે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે: "હે કૃષ્ણ! હે અનંત! આ જીવોની રક્ષા કરો!" એટલી પ્રાર્થના કરીને શાંત બેસી ન રહેતાં તે પોતે દૈત્યપુરોહિતોને બચાવવા આગળ દોડ્યો અને પરમાત્માને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે "હે સર્વવ્યાપિન્, હે જગત્

* अनिकेत स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ।

સ્વરૂપ! હે જગત્ કર્તા! હે જનાર્દન! આ બ્રાહ્મણોને આવા અસહ્ય દુઃખમાંથી મુક્ત કરો. સમગ્ર ભૂતમાત્રમાં આપજ એક સર્વત્ર વ્યાપક છો એવી મારી દઢ માન્યતા હોવાથી એ બ્રાહ્મણો મારા શત્રુ બનીને મને મારવા આવ્યા હતા. પરંતુ તેમને હું શત્રુરૂપે માની શક્યો નથી. તેમની રક્ષા કરો! જેઓ મને વિષપાન કરાવવા માગતા હતા, જેઓ મને હાથી નીચે ચગદી નાખવા માગતા હતા અને જેઓ મને આગીને ભસ્મ કરવા ચાહતા હતા, તેઓ પણ મારા મિત્રોજ છે! તેઓપ્રત્યે જો મને અત્યારપર્યંત દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન થયો ન હોય અને મારો મૈત્રીભાવ આદિથી અંતપર્યંત તેઓને તેવોજ અખંડ રહ્યો હોય તો હે પ્રભો! મારા એ સત્યના બળથી એ બ્રાહ્મણોનો ઉદ્ધાર કરો. તે પછી ઈશ્વરકૃપાથી બ્રાહ્મણો જીવતા થયા અને પ્રહ્લાદને આશીર્વાદ આપી પોતાના ગૃહ તરફ વિદાય થયા.

આવી ઉદારતા બીજા કોઈ ધર્મસાહિત્યમાં મળવી અશક્ય છે. આવો ઉન્નત ભક્તિવાદ આર્યધર્મ શિવાય બીજે કોઈ પણ સ્થળે તું બતાવી શકશે? આવા ઉન્નત ધર્મનો અન્ય કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ કાળ પ્રચાર થયો હોય એમ હજી સુધી મારા જાણવામાં નથી.*

શિષ્ય—આપનું કહેવું યથાર્થ છે. સ્વધર્મના ગ્રંથોનો ત્યાગ કરીને કેટલા પહેલાં આ શ્રેષ્ઠ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી અમારૂં વિશેષ અનિષ્ટ થયું છે એ વાતનો હું સ્વીકાર કરૂં છું.

ગુરુ—ભગવદ્ગીતામાં જે ભક્તોમાને ક્ષમાશીલ-તેમજ-શત્રુમિત્રમાં તુલ્ય રાખી જણાવવામાં આવેલ છે તે ભક્તોમાં વસ્તુતઃ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ, તેનો તને કાંઈક ખ્યાલ આવી ગયો હશે.

હિરણ્યકશિપુ પોતાના પુત્રનો આવો અપૂર્વ પ્રભાવ જોઈને અદ્ભુત ચકિત થયો અને તેણે પ્રહ્લાદને પૂછ્યું કે "તારામાં આવો પ્રભાવ કેવી રીતે આવી શક્યો?" તેના ઉત્તરમાં પ્રહ્લાદે જણાવ્યું કે— જેઓના હૃદયમાં અચ્યુત હરિ વિશેષરૂપે અવસ્થાન કરે છે તેમનામાં સ્વાભાવિકરીતેજ એવા પ્રભાવનો પ્રવેશ થાય છે. જે મનુષ્ય બીજાનું અનિષ્ટ કરવાનો સ્વપ્ને પણ વિચાર કરતો નથી તેનું કદાપિ કોઈ

* સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ બાબુ પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર પોતાના "ઓરિયેન્ટલ ક્રાઈસ્ટ" નામના ઉત્કૃષ્ટ ગ્રન્થમાં એવા ભાવનું લખે છે કે "જેઓ પોતાના પ્રાણ લેવા માગતા હતા તેઓપ્રત્યે દયા કરી ઇસુખ્રિસ્તે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે 'પિતા! તેઓને ક્ષમા આપો, કારણ કે તેઓ પોતે શું કરે છે તેનું તેમને પોતાને ભાન નથી.' આવી આદર્શ ક્ષમા બીજી ક્યાં હોઈ શકે?" પરંતુ ઇસુખ્રિસ્તની દયા કરતાં પ્રહ્લાદની દયા કેટલી બધી ઉચ્ચ આદર્શસ્વરૂપ છે તેનો તોલ ઉપલા જીવન-ચરિત્ર ઉપરથી વાચકો કરી લેશે.

અનિષ્ટ કરી શકતુ નથી કારણ કે ત્યાં મૂળ કારણનોજ અભાવ હોય છે જે મનુષ્ય પોતાના કર્મોદ્વારા, અથવા તો મન કે વાણીદ્વારા બીજાને પીડા આપે છે તે મનુષ્ય હાથે કરીને પોતાનાજ વિનાશના બીજ વાવે છે, એમ સમજવુ."

' જે કેશવ મારામાં વ્યાપ્ત છે તેજ કેશવ સર્વ ભૂતમાત્રમા રહેલો છે, એમ માની હુ કોઇનુ બુરૂ ઇચ્છતો નથી, તેમજ કોઇનુ અનિષ્ટ કરતો નથી પ્રત્યેક પ્રાણીનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય તેજ સંબધી વિચારો હુ રાત્રીદિન સેવ્યા કરૂં છું તો પછી કોઇ પણ શક્તિ મારૂ શારીરિક કે માનસિક અથવા ભૌતિક કે દૈવી અશુભ કેવી રીતે કરી શકે ? પરમાત્મા સર્વમય છે, એમ માની ભૂતમાત્રની અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કરવી તે પડિતોનું કર્તવ્ય છે

આથી અધિક ઉન્નત ઉપદેશ બીજો કયો હોઇ શકે ? આપણા વિદ્યાલયોમા કિવા કૉલેજોમા આવા ઉપદેશના મૂળતત્વો પણ સમજાવવામાં આવતાં નથી આપણી ઉદાર ધર્મકથાઓને ત્યજી દઇ મેકૉલેકૃત વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સ કે લૉર્ડ ક્લાઇવના પાપપૂર્ણ ઉપન્યાસોજ આપણી સન્મુખ વરચામાં આવે છે, અને જાણે કે એ ઉપન્યાસોજ આપણામા ઉચ્ચ સસ્કારો પ્રેરી શકે છે, એમ માની આપણા શિક્ષકો અભિમાન લે છે, એ કેટલુ બધુ શોચનીય છે ?

પ્રલ્હાદના ઉપલા શબ્દો સાભળી દૈત્યપતિ અત્યત ક્રુદ્ધ થયો અને તેણે પ્રલ્હાદ ને અગાસીએથી નાખી દઇને મારી નાખવાનો આદેશ કર્યો એટલુજ નહિ પણ વાયુદ્વારા, માયાદ્વારા તથા બીજા અનેક ઉપાયોદ્વારા તેનો જીવ લેવાનો હિરણ્યકશિપુએ પ્રયત્ન કરી જોયો પરતુ પ્રલ્હાદને કશી હાનિ થઇ નહિ દૈત્યપતિએ વિચાર કર્યો કે જો પુન પ્રલ્હાદને વિદ્યાલયમા મોકલી તેના હૃદય ઉપર અન્ય પ્રકારના સસ્કારોની છાપ પાડવામા આવે તોજ તે કદાચિત સુધરી શકે બાકી આવી શિક્ષાઓથી તેને કાંઇ અસર થાય તેમ લાગતુ નથી. છેવટે તેને નીતિશિક્ષણ આપવા પુન ગુરુ-ગૃહે મોકલવામાં આવ્યો નીતિનુ શિક્ષણ સપૂર્ણ થયુ એટલે દૈત્યગુરુ પોતે પ્રલ્હાદને સાથે લઇ દૈત્યેશ્વરની પાસે આવ્યા દૈત્યેશ્વરે પ્રલ્હાદની પરીક્ષા કરવા પ્રશ્ન કર્યો કે –

" હે પ્રલ્હાદ ! મિત્રો તથા શત્રુઓપ્રત્યે રાજાઓએ કેવા પ્રકારનો વ્યવહાર કરવો જોઇએ ? યુદ્ધક્ષેત્રમા રાજાઓએ કેવી રીતે વર્તવુ ઉચિત છે ? પોતાના પ્રધાન મત્રીઓ તથા અમાત્યોપ્રત્યે કુશળ રાજાઓએ કેવા પ્રકારનુ વર્તન રાખવુ જોઇએ ? ચોરો આરોપીઓ, ગુન્હેગારો તથા રાજ્યના શત્રુઓપ્રતિ રાજાએ કેવી દૃષ્ટિથી જોવુ જોઇએ ? સધિસમયે, વિગ્રહસમયે તેમજ રાજ્યના રિપુઓના દમન સમયે રાજાનું શું કર્તવ્ય છે ? મારા આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ ? "

પ્રલ્હાદે સૌ પ્રથમ પિતૃદેવને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યુ કે " ગુરુદેવે મને એ સર્વ

પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા છે અને હું તે શીખ્યો પણ ખરું-પરંતુ તેમણે શીખવેલી રાજનીતિ અને સત્તાપ્રેમ જણાય નથી શત્રુઓ તથા મિત્રોપ્રત્યે પ્રસંગોપાત સામ-દામ-દંડ-ભેદ વિગેરે ઉપાયો અજમાવવા એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે, પરન્તુ, પિતાજી ! મારાથી જો કાંઇ અપરાધ કે અવિનય થયો હોય તો તેની ક્ષમા માગીને મારે કહેવું જોઇએ કે હું તો શત્રુઓ અથવા મિત્રોમાં કશો ભિન્નભાવ નિહાળી શકતો નથી-મારી દૃષ્ટિએ તો ઉભય એકસમાન છે મને કાંઇ ડરવાપણું હોય એમ જ હું તો માની શકતો નથી, અને તેથી રાજનીતિ જેવાં સાધનોની મને સહાય લેવાની જરૂર પડે એમ માનતો નથી જો જગન્મય જગન્નાથ પરમાત્મા ગોવિંદ પોતેજ સર્વભૂતોના અંતઃકરણમાં નિવાસ કરીને રહેલા છે તો પછી શત્રુ-મિત્ર જેવા ભેદો પાડવા એ એક જાતની મૂર્ખતા નહિ તો બીજું શું છે ? આપનામાં જે ભગવાન વ્યાપ્ત છે તેજ વિભૂતિ મારામાં અને સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં વ્યાપ્ત છે વસ્તુત શત્રુ અથવા મિત્ર એવા ભેદો આપણે શામાટે પાડવા તેજ હું તો સમજી શકતો નથી, અને એથી કરીને દુષ્ટ વિધિ-વિધાનવાળા નીતિશિક્ષા મને લેશ માત્ર આવશ્યક નથી "

હિરણ્યકશિપુની ક્રોધજ્વાળા નખથી શિખાપર્યંત ભભૂકી નીકળી તેણે એકદમ ઉભા થઇ પ્રહ્લાદની છાતીમાં લાત મારી, અને પોતાના અનુચરોને ફરમાવ્યું ' જાઓ, આ દુષ્ટને નાગપાશથી બાંધી સમુદ્રમાં ફેંકી દ્યો " અનુચરોએ તુરતજ દૈત્યપતિની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું અને પ્રહ્લાદને નાગપાશથી બદ્ધ કરી, સમુદ્રમાં ફેંકી તેના ઉપર પત્થરો દાબી દીધા તે વખતે પ્રહ્લાદ ઇશ્વરની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો કારણ કે અંતિમકાળે ઇશ્વરસ્તુતિ કરવી એ પ્રત્યેક મનુષ્યની પવિત્ર ફરજ છે પ્રહ્લાદે આવા કઠણ સમયમાં પણ પોતાની આત્મરક્ષા કરવા પ્રભુને પ્રાર્થના કરી નહિ પ્રભુમાં તલ્લીન થવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે, એમ માની તે ધ્યાન કરતો કરતો ઇશ્વરસ્તુતિમાં એકાગ્ર થઇ ગયો આ દૃષ્ટિએ જોઇએ તો પ્રહ્લાદ એક યોગી હતો, એમ કહીએ તેમાં કાંઇ દોષ નથી. × અંતે તેનાં બંધનો શિથિલ થઇ ગયાં, સમુદ્રનું પાણી સુકાઇ ગયું, અને તેના શિર ઉપરના પત્થરો એક બાજુ ખસી ગયા પ્રહ્લાદ વિષ્ણુસ્તવન કરતો કરતો યોગી જેવો થયો. આ સર્વ સમયે પ્રહ્લાદ જે સ્તુતિ કરતો હતો તે તેના પોતાના આત્મરક્ષણ અર્થે કરતો હતો તેમ માનવાનું એકે કારણ આ પ્રસંગે મળી આવતું નથી નિષ્કામપણે ઇશ્વરનું ભજન કરવું તે પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે, એ વાત તે પોતે ખૂબ સારી રીતે સમજતો હતો વિષ્ણુ પરમાત્માએ તેને આખરે પોતાનાં દર્શન આપી કૃતાર્થ કર્યો. પરમાત્માએ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઇ વર માગવાનો આદેશ કર્યો, પ્રહ્લાદ હમેશાં સત્પુરુષ હતો,

× संतुष्ट: सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चय: ।

તેથી તેને કાંઇ માગવાપણું હતુંજ નહિ. છતાં પ્રભુની આજ્ઞાને માન આપી પ્રહ્લાદે એટલીજ યાચના કરી કે–" જે હજારો યોનિઓમાં મારે પરિભ્રમણ કરવું પડે તે સર્વ જન્મોમાં આપના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ અચળ રહે એવી મને આશિષ આપો. " ભક્તાત્મા ભક્તિ સિવાય બીજી કોઇ પણ વસ્તુની કામના કરતો નથી.

ભગવાને કહ્યું. " જે વસ્તુ તારામાં છે, તે તો સર્વદા રહેવાનીજ છે તો પછી ભક્તિ સિવાય બીજી કાંઇ વસ્તુની માગણી કર. "

પ્રહ્લાદે બીજી વાર પ્રાર્થના કરી કે–" હુ આપની ભક્તિ કરૂં છું તેથી મારા પિતાજીએ દ્વેષ અને ક્રોધથી જે પાપનો ભાર સચિત કર્યો છે, તે પાપભાર તેમના શિરેથી દૂર થાય, એવી કૃપા કરો."

ભગવાને તે યાચનાનો સ્વીકાર કર્યો, અને તૃતીય વર માટે પ્રાર્થના કરવાનો આદેશ કર્યો, પરંતુ નિષ્કામ પ્રહ્લાદ માટે તૃતીય પ્રાર્થના કરવા જેવી કોઇ પણ વસ્તુ જગતમાં નહોતી, કારણ કે તે **સર્વારંભપરિત્યાગી**–હર્ષ–શોક–દ્વેષ–તથા રાગથી સંપૂર્ણ મુક્ત હતો, એટલુંજ નહિ પણ **શુભાશુભપરિત્યાગી** × પણ હતો. છેવટે તેણે પ્રભુની પાસે એવી યાચના કરી કે " પ્રભુ, આપના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ સર્વદા અવ્યભિચારિણી રહે એવો આશીર્વાદ આપો. "

× सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति,
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥

શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન્ ઉપરનો વર પ્રદાન કરી ત્યાંથી અંતર્હિત થયા ત્યાર પછી હિરણ્યકશિપુએ પણ પ્રહ્લાદ ઉપર અત્યાચાર કરવો ત્યજી દીધો.

શિષ્ય—હું ધારૂં છું કે ત્રાજવાના એક પલ્લામાં વેદ, બાઇબલ, કુરાન તથા જગતનાં સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોને મૂકીએ અને બીજા પલ્લામાં જો પ્રહ્લાદચરિત્ર મૂકીએ તો એ બેમાં પ્રહ્લાદચરિત્રજ વધી જાય.

ગુરુ—ખરૂં છે કે પ્રહ્લાદચરિત આર્ય ધર્મ સઘળા ધર્મોમાં એક શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. આર્ય ધર્મ એ સર્વ ધર્મોનો એક માત્ર નિષ્કર્ષ (સારાંશ) છે, અને તેથીજ તે સર્વ વિશુદ્ધ ધર્મોમાં વ્યાપ્ત છે. જે ધર્મ જેટલે અંશે વિશુદ્ધ જણાય તેટલે અંશે તે આર્ય ધર્મ છે એમજ આપણે તો સમજવું જોઇએ. ક્રિશ્ચિઅન ધર્મ કહો કે બ્રાહ્મણધર્મ કહો કે બીજો ગમે તે ધર્મ કહો, પરંતુ તે સર્વ એક આર્યધર્મમાંજ પરિસમાપ્ત થઇ જાય છે. " ગૉડ "ના નામથી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરનાર, "અલ્લાહ" ના નામથી પ્રભુને સંબોધનાર અથવા "બ્રહ્મ" શબ્દથી ઈષ્ટદેવનું આરાધન કરનાર એકમાત્ર જગન્નાથનેજ બોલાવે છે. સર્વ ભૂતના અંતરાત્મારૂપ જ્ઞાન જેણે જાણ્યું છે, તથા જેણે આનંદમય ચૈતન્યને પામવાનો પ્રયત્ન કર્યો

છે, અથવા તો કરે છે, અને જે સર્વ ભૂતોમાં પોતાના આત્મા જેવી અભેદ બુદ્ધિ રાખે છે, તે પુરુષ ગમે તે દેશમાં જન્મ્યો હોય કે ગમે તે ધર્મ પાળતો હોય તો પણ તે હિંદુ–આર્ય તથા વૈષ્ણવ છે, એમ કહેવામાં કશી અત્યુક્તિ નથી. જેઓ મહાક્લેશ તથા દ્વેષ–પ્રપંચમાં અહોનિશ તલ્લીન રહેતા હોય, પોતાના માનવબંધુઓનું જ રુધિર ચૂસવા તૈયાર હોય અને જનસમાજનું અનિષ્ટ કરવામાં જેમને લેશ પણ સંકોચ રહેતો ન હોય, તેઓ ગળામાં સુતરનો તાંતણો તથા કંઠમાં રુદ્રાક્ષમાળા રાખવા છતાં પણ હિંદુ–આર્યના નામને યોગ્ય નથી. એકબીજાનો દ્વેષ કરનાર તથા માનવબંધુઓપ્રત્યે ક્રૂરતાથી વર્તનાર મનુષ્યો મ્લેચ્છથી પણ અધમ છે, અને તેથી તેઓનો સ્પર્શ કરનાર પવિત્ર મનુષ્ય પણ દૂષિત થાય છે

अध्याय २० मो–भक्तिनुं साधन

શિષ્ય:—હવે મારો પ્રશ્ન માત્ર એટલોજ છે કે આપે ભક્તિની જે વ્યાખ્યા કહી તે ભક્તિને મારે સાધનરૂપે માનવી કે સાધ્યરૂપે માનવી ?

ગુરુ:—ભક્તિને સાધનરૂપે તેમજ સાધ્યરૂપે પણ માની શકાય. ભક્તિથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલા માટે ત્યાં ભક્તિ સાધનરૂપે છે. વળી, ભક્તિ મુક્તિપ્રદ હોવા છતાં તે પોતે મુક્તિની કે બીજી કોઈ પ્રકારની કામના રાખતી નથી, એટલા માટે તે સાધ્ય પણ છે.

શિષ્ય:—ભક્તિને જો સાધ્યરૂપે લેખીએ તો પછી તેનાં સાધનો પણ હોવાં જોઈએ. આપે કહી તે અનુશીલનપદ્ધતિને શું તેના સાધનરૂપે માની શકાય ? ઉપાસનાને ભક્તિના સાધનરૂપે ઘણા કાળથી સ્વીકારવામાં આવી છે, પરંતુ આપે હમણાં જે વ્યાખ્યા કરી બતાવી તેને લક્ષમાં લેતાં ભક્તિમાં ક્યાંય ઉપાસનાને સ્થાન હોય તેમ હું જોઈ શક્યો નથી

ગુરુ:—ભક્તિમાં પણ ઉપાસનાને યોગ્ય સ્થાન છેજ, પરન્તુ ઉપાસના શબ્દ વિવિધ અર્થોમાં વપરાતો હોવાથી અકારણ ગેરસમજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે. સકળ ચિત્તવૃત્તિઓને તેમજ શારીરિક વૃત્તિઓને ઈશ્વરાભિમુખી કરવી તે સિવાય બીજી એકે ઉત્તમ ઉપાસના નથી. તું જ્યાંસુધી તારાં નિત્ય–નૈમિત્તિક કાર્યો કરતાં અંતઃકરણ પૂર્વક ઈશ્વરનું સ્મરણ ન કરે ત્યાંસુધી તારાથી એ ઉપાસના થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય—તથાપિ હિંદુશાસ્ત્રમાં ભક્તિની અનુશીલનપદ્ધતિવિષે જે કાંઈ નિયમો પ્રબોધવામાં આવ્યા હોય તેવિષે હું આપની પાસેથી યત્કિંચિત સાંભળવા ઇચ્છું છું.

આપે જે ભક્તિતત્ત્વ મને સમજાવ્યું તે હિંદુશાસ્ત્રને અનુકૂળ તો છે, પરંતુ વર્તમાન કાળે તેનો પ્રચાર નથી એટલે કે અત્યારે હિંદુઓમાં ભક્તિભાવ તો છેજ, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ કંઈક જૂદાજ પ્રકારનું જણાઈ આવે છે આજકાલ તો એક પ્રતિમાની સ્થાપના કરી તેની પાસે બે હાથ જોડી ગદ્‌ગદ્‌ભાવે અશ્રુમોચન કરતાં ' હે પ્રભુ ! હે હરિ ! હે માતા ! " ઇત્યાદિ શબ્દોનો ઉચ્ચસ્વરે ઉચ્ચાર કરવો અને પ્રતિમાનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવી પ્રતિમાનું ચરણામૃત માથે-મુખે-કાને-નાકે આંખે લગાડી-

ગુરુ —તું જે કંઈ કહેવા માગે છે તે હું સમજી ગયો છું પ્રતિમા પાસે એવો ભાવ દર્શાવવો તે પણ ચિત્તની એક પ્રકારની ઉન્નત અવસ્થા છે માટે મશ્કરી કરીને તેને ઉડાવી દઈશ નહિ તારા હુક્સલી અથવા ટીંડલ કરતાં એવા ભક્તાત્મા પ્રત્યે હું વધારે માનની દૃષ્ટિથી જોઉં છું; પરંતુ તે જે વાત કરી તે ગૌણ ભક્તિસંબંધી છે

શિષ્ય—આપની પ્રથમની વાતો સાંભળવાથી તો મને એમજ લાગ્યું હતું કે આપ એવી ભક્તિને ભક્તિરૂપેજ નહિ સ્વીકારતા હો

ગુરુ —અવશ્ય, એ ભક્તિને હું મુખ્ય ભક્તિરૂપે સ્વીકારતો નથી, તોપણ તે ગૌણ અથવા નિકૃષ્ટ ભક્તિ તો છેજ આધુનિક હિંદુશાસ્ત્રોમાં પ્રાય એવી ભક્તિને ખતુજ અગત્યનું સ્થાન આપી દેવામાં આવ્યું છે, તે પણ મારા સમજ બહાર નથી

શિષ્ય—ગીતા જેવા પ્રાચીન શાસ્ત્રમાં મુખ્ય ભક્તિતત્ત્વના સિદ્ધાંતો મળી આવવા છતાં આધુનિક શાસ્ત્રોમાં ગૌણભક્તિને એટલું બધું મહત્ત્વ શામાટે આપી દેવામાં આવ્યું હશે ?

ગુરુ —હું ધારું છું કે જ્ઞાનાત્મક અને કર્માત્મક એવી રીતે ભક્તિના બે પ્રકાર છે, તે વાત તું અત્યાર પૂર્વે સમજી ચૂક્યો હોઈશ ભક્તિ ઉભયાત્મક હોવાથી તેના અનુશીલન પ્રસંગે મનુષ્યોએ પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને ઈશ્વરાભિમુખી કરવી જોઈએ એવો એક સામાન્ય નિયમ છે અર્થાત્ સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરને અર્પણ કરવી એ ભક્તિમાર્ગનું પ્રધાન રહસ્ય છે હવે જો આપણી ભક્તિ કર્માત્મિકા હોય, અથવા આપણે આપણાં સર્વ કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરવાનાં હોય તો પછી એ સ્વાભાવિક છે કે આપણે આપણી સમસ્ત કર્મેન્દ્રિયો પણ ઈશ્વરને અર્પણ કરી દેવી જોઈએ અર્થાત્ હું તને કહી ગયો છું કે જગતમાં જેટલાં કરવા યોગ્ય કર્મો છે, જેટલાં ઈશ્વરાનુમોદિત કર્મો છે, અથવા તો જેટલાં કર્તવ્ય કર્મો છે તે સઘળાં એવાં છે કે તેમાં આપણી શારીરિકવૃત્તિને ગોજ્યા વિના આપણાથી રહી શકાય નહિ, અને શારીરિકવૃત્તિ ઈશ્વરાનુમોદિત (ઈશ્વરે ગીતાદિ સત્ શાસ્ત્રદ્વારા અનુમોદન આપેલાં) કર્મોમાં જોડાય, એટલે તે શારીરિકવૃત્તિ પણ ઈશ્વરાભિમુખી થઈ એમજ લેખી શકાય પરંતુ કેટલાએક શાસ્ત્રકારો આ વાતને જૂદાજ પ્રકારે સમજ્યા છે તેઓ

પોતાની કર્મેન્દ્રિયો કેવી રીતે ઇશ્વરને અર્પણ કરવા માગતા હતા, તેનું ઉદાહરણ આપવા ભાગવત પુરાણમાંથી અત્રે કેટલાએક શ્લોક આપું છું ભગવત્કીર્તન સબંધે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે —

> बिले बतोरुक्रमविक्रमान् ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य ।
> जिह्वासती दार्दुरिकेव सूत, न चोपगायत्युरुगायगाथाः ॥
> भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम् ।
> शावौ करौ नो कुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा ॥
> बर्हायिते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ।
> पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ ॥
> जीवञ्छवो भागवताङ्घ्रिरेणुं न जातु मर्त्योऽभिलभेत यस्तु ।
> श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसञ्छवो यस्तु न वेद गन्धम् ॥
> तदश्मसारं हृदयं बतेदं यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः ।
> न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः ॥

અર્થાત્–જે મનુષ્ય કર્ણવડે શ્રીહરિના ગુણાનુવાદનું શ્રવણ ન કરે, તેના બન્ને કર્ણો વૃથા ગર્ત (ખાડા) માત્ર છે હે સૂત ! જે હરિકીર્તન કરે નહિ તેની અશુભ જીહ્વા દેડકાની જીહ્વા સમાન છે મસ્તકવડે જે મુકુન્દને નમસ્કાર નથી કરતો તેનું મસ્તક મુગટવડે ભલે સુશોભિત હોય તોપણ તે નિષ્ફળ ભારરૂપ છે જે પોતાના હસ્તકમળવડે હરિની પૂજા ન કરે તેના હાથ કનક-કંકણથી શોભતા છતાં પણ મુડદાના હાથ સમાન છે જે ચક્ષુઓવડે વિષ્ણુમૂર્તિનું દર્શન ન થાય તે ચક્ષુઓને ચક્ષુ નહિ સમજતાં મોરના પીછામાના ચાંદ સમાન સમજવા જેનાં ચરણો હરિતીર્થમાં પર્યટન ન કરે તે ચરણો નિષ્ફળ છે પ્રભુની ચરણરજ જે મનુષ્ય ધારણ કરતો નથી તે જીવતા છતાં પણ શબસમાન છે વિષ્ણુના ચરણમાં અર્પણ કરેલી તુલસીની ગંધ જે મનુષ્ય નથી લેતો, તેના શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલતા હોય તોપણ તે મૃતવત્ છે હરિના નામનું કીર્તન સાંભળી જેનું હૃદય ઉન્મત્ત ન થાય અને જેની આંખમાં પાણી ન આવે તથા જેનું અંગ રોમાંચિત ન થાય તેનું હૃદય લોહમય છે, એમ સમજવું

આ પ્રમાણે એક ઋષીના ભક્તો ઇશ્વરને પોતાની બાહ્યેન્દ્રિયો સમર્પણ કરવાનો માર્ગ દર્શાવતા ગયા છે પરન્તુ એ ઉપાસના મૂર્તિની અપેક્ષાવાળી છે નિરાકાર પ્રભુ પ્રત્યે ઉપર કહ્યો તેવો આંખ-કાનનો નિયોગ થઇ શકવો અસંભવિત છે

શિષ્ય—પરન્તુ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર હજી મને મળ્યો નહિ ભક્તિનું યથાર્થ સાધન શું ?

ગુરૂ —ભગવાન્ પોતે ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહે છે —

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार सागरात् ।
भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ (૬-૭-૮)

અર્થાત્—હે અર્જુન ! સર્વ કર્મો મારેવિષે અર્પણ કરીને, મત્પરાયણ રહીને, અને મારા સિવાય અન્ય આલમ્બન નથી એમ માનીને જેઓ ભક્તિયોગ સેવે છે, અર્થાત્ મારૂં ધ્યાન અને ઉપાસના કરે છે, તેવા મુમુક્ષુઓનો-મારેવિષે જેઓનું ચિત્ત છે એવા ભક્તોનો-આ મૃત્યુયુક્ત સંસારરૂપી હું સત્વર ઉદ્ધાર કરૂં છું મારેજવિષે તું તારા મનની સ્થિરતા કર, અને બુદ્ધિને પણ મારેજ વિષે તું સ્થાપન કર. એમ કહેવાથી દેહ છૂટયા પછી પણ તું મારા વિષેજ વસીશ ”

શિષ્ય —બહુ કઠિન વાત જણાય છે એવી રીતે કેટલાં મનુષ્યો ઇશ્વરને વિષે પોતાનુ ચિત્ત સ્થિર કરી શકે ?

ગુરૂ —ધારે તો સર્વ કોઇ કરી શકે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ

શિષ્ય —પણ એવો પ્રયત્ન કરવો કેવી રીતે ?

ગુરુ —શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પોતેજ તે વાતનો ખુલાસો કર્યો છે સાંભળ —

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥

અર્થાત્—“ હે અર્જુન ! મારેવિષે ચિત્તને સ્થિર કરવા જેટલ તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો યોગાભ્યાસવડે મને પામવાની ઇચ્છા કર. ” મતલબ કે ઇશ્વરને વિષે ચિત્તની સ્થિરતા ન થાય તો પુન પુન પ્રયત્નોદ્વારા તેનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ

શિષ્ય —અભ્યાસમાત્ર કઠિન છે અને તેમા પણ આવો અભ્યાસ તો બહુજ કઠિન લાગે છે માન ધારવા પ્રમાણે આવો અભ્યાસ સર્વ કોઇથી થઇ શકે નહિ જેમનાથી આ ન અભ્યાસ ન થઇ શકે તેમણે શુ કરવુ ?

ગુરૂ —જેઓ કર્મ કરવાને શક્તિમાન્ છે તેમણે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ અથવા ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મો કરવાનો અભ્યાસ કરવો આ પ્રમાણે સર્વદા કર્મો કરતા રહેવાથી ક્રમે ક્રમે ઇશ્વરમા મનની સ્થિરતા થશે એટલા માટે ભગવાન્ પોતે કહી ગયા છે કે —

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि॥ (૧૨ અ ૧૦ શ્લો)

અર્થાત્—જો અભ્યાસ કરવા જેટલું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો મારે વાસ્તેજ સર્વ કર્મ કરવા લાગ-અર્થાત્ મત્પરાયણ થઈને કર્મો કરવા લાગ મારે વાસ્તે કર્મ કરતો થકો પણ તું સિદ્ધિને પામશે

શિષ્ય:—પરંતુ કેટલાએકથી તો કર્મ પણ થઈ શકતા નથી અને છેક અસમર્થરૂપ બેસી રહે છે, તેમને માટે કાંઈ ઉપાય ખરો ?

ગુરુ:—એવા પ્રશ્નની આશંકા કરી ભગવાન પોતેજ કહે છે કે:—

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान्॥

અર્થાત્—જો એ પ્રકારે મને ઉદ્દેશીને કર્મ કરવાનું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો નિયત ચિત્તવાળો થઈ સર્વ કર્મનાં ફળનો ત્યાગ કર.

શિષ્ય:—એમ કેવી રીતે બની શકે ? જે કર્મ કરવાને અશક્ત છે, તેમજ જેને માટે કાંઈ કર્મ નથી, તે પોતે કર્મના ફળનો ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકે ?

ગુરુ:—કોઈ પણ જીવ તદ્દન કર્મશૂન્ય હોઈ શકે નહિ. જે સ્વતંત્રપણે થઈને કર્મ ન કરે, તેને પણ કષ્ટે ને કષ્ટે તો કરવુંજ પડે. આ સબંધી ભગવદ્વચન હું તને પૂર્વે કહી ચૂક્યો છું. એક મનુષ્ય પોતે જે કર્મ કરે, તે કર્મના ફળની આકાંક્ષા ન રાખે તો તેથી અન્ય કામનાના અભાવે ઈશ્વર પોતેજ તેનો એકમાત્ર કામ્ય પદાર્થ બની રહે; અને જો એમ બને તો અનાયાસેજ ચિત્ત ઈશ્વરમાં સ્થિર થઈ જાય.

શિષ્ય:—એ ચતુર્વિધ સાધનો તો બહુ કઠિન હોય તેમ મને લાગે છે એટલુંજ નહિ પણ તેથી ઉપાસનાનો કોઈ હેતુ સિદ્ધ થતો હોય એમ પણ મને લાગતું નથી.

ગુરુ:—એ ચતુર્વિધ સાધનજ એક પ્રકારની ઉપાસના છે જે સાધકો એવી સાધના અથવા ઉપાસના કરી શકે તેમને માટે અન્ય પ્રકારની સાધનાની કે ઉપાસનાની કશી જરૂર નથી.

શિષ્ય:—પરંતુ અજ્ઞાની, દુરાચારી, તથા બાળકો માટે આપે કહી તે સાધના કાંઈ ઉપયોગી થઈ પડે એમ હું ધારતો નથી શું તેઓને ભક્તિ કરવાનો અધિકાર નથી ?

ગુરુ:—તેં કહ્યું તેવા મનુષ્યોને માટે ઉપાસનાત્મક ગૌણભક્તિ ઉપયોગી થઈ શકે. ગીતામાં કહ્યું પણ છે કે -

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्।

અર્થાત્— જે પ્રકારે જે મારો આશ્રય લે છે, તેને હું તેજ પ્રકારે પ્રાપ્ત થઉં છું. વળી, બીજે સ્થળે તેઓ કહે છે કે -

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥

અર્થાત્—પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ ભક્તિવડે જે પુરુષ મને આપે છે તે શુદ્ધ વૃત્તિવાળા પુરુષે ભક્તિભાવવડે આપેલું તે સર્વ હું ગ્રહણ કરૂં છું.

શિષ્ય—ત્યારે શું ગીતામાં પણ સાકાર મૂર્તિની ઉપાસના કરવાનું વિધાન છે?

ગુરૂ—ફળ-પુષ્પાદિ અર્પણ કરવા યોગ્ય સ્થૂળ પદાર્થો, કેવળ પ્રતિમાનેજ અર્પણ થઇ શકે એવો કંઇ નિયમ નથી ઈશ્વર સર્વત્ર છે એટલે જ્યાં આપણે અર્પણ કરીશું ત્યાં તે પોતે તે સ્વીકારી લેશે

શિષ્ય—પ્રતિમા આદિની પૂજાવિષે વિશુદ્ધ હિંદુધર્મમાં નિષેધ હશે કે વિધાન હશે?

ગુરૂ—અધિકારીઓને તે નિષિદ્ધ તેમજ વિહિત પણ છે તે સંબંધી ભગવાન કપિલનું કથન હું ભાગવત-પુરાણમાંથી અહીં ઉદ્ધૃત કરૂં છું ભાગવત-પુરાણમાં કપિલને ઈશ્વરનો અવતાર માનવામાં આવ્યા છે તેઓ પોતાની માતા-દેવહૂતિને નિર્ગુણ ભક્તિયોગનાં સાધનો કહી બતાવે છે તેમાં તેઓ એક રીતે સર્વભૂતમાત્રપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવાનું તથા દયા-મૈત્રી અને યમ-નિયમ પાળવાનું કહે છે, તો બીજી રીતે પ્રતિમાની પૂજા-દર્શન કરવાનું પણ કહે છે પરંતુ વિશેષમાં તેઓ કહે છે કે—

अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा ।
तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडम्बनम् ॥
यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।
हित्वार्चां भजते मौढ्याद् भस्मन्येव जुहोति सः ॥ ३ स्कं. १७

અર્થાત્—હું સર્વભૂતમાત્રમાં તેમના આત્મસ્વરૂપે રહેલો છું મારી અવજ્ઞા કરીને-અર્થાત્ ભૂતમાત્રની અવજ્ઞા કરીને જેઓ પ્રતિમાપૂજા કરે છે, તેઓ વ્યર્થ વિડંબના પામે છે સર્વ ભૂતોના આત્મસ્વરૂપ જે હું ઈશ્વર તેનો પરિત્યાગ કરીને જે મનુષ્યો પ્રતિમાને ભજે છે તેઓ ભસ્મમાં વ્યર્થ ઘી હોમે છે

વળી,

अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरम् मां स्वकर्मकृत् ।
यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् ॥

જે વ્યક્તિ પોતાનાં કર્મોમાંજ તલ્લીન રહે અને સર્વ ભૂતમાત્રમાં ઈશ્વર રહેલો છે એવી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાંસુધી તેણે પ્રતિમાની પૂજા કરવી જોઇએ"

હવે તારી ખાત્રી થઇ હશે કે શાસ્ત્રોમાં પ્રતિમા પૂજાની જેમ વિધિ છે તેમ નિષેધ પણ છે. જ્યાંસુધી મનુષ્યોપ્રત્યે પ્રેમભાવ ન ઉદ્ભવે અને ઈશ્વરસબંધી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી પ્રતિમાની પૂજા એ એક પ્રકારના સાધનરૂપ છે જેના હૃદયમાં સર્વ જનપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રહ્યા કરતો હોય, અને જેને ઈશ્વરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તેને માટે પ્રતિમાપૂજા આવશ્યક નથી જ્યાંસુધી ઉપર કહ્યું તેનું

ધ્યાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી વિષયો લેડો માટે પ્રતિમાપૂજા જરૂરની છે; કારણ કે તેથી કરીને ક્રમે ક્રમે ચિત્તની શુદ્ધિ થતી ચાલે એવો સંભવ છે. પ્રતિમાપૂજાને ગૌણભક્તિમાં મૂકવી જોઇએ.

શિષ્ય:—ગૌણભક્તિ કોને કહેવી તેજ હું તો બરાબર સમજતો નથી.

ગુરુ:—મુખ્યભક્તિમાં અનેક વિઘ્નો રહેલાં છે. આ વિઘ્નોનો જેવડે નાશ થાય તેને શાંડિલ્યસૂત્રના પ્રણેતાએ "ગૌણભક્તિ" એવું નામ આપ્યું છે. ઇશ્વરનું નામકીર્તન, ફૂલ-પુષ્પાદિદ્વારા તેની પૂજા-અર્ચના, વંદના અને પ્રતિમાપૂજન, વિગેરેને ગૌણભક્તિનાં લક્ષણો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. સૂત્રના ટીકાકારે પોતે પણ એટલી વાત તો સ્વીકારી છે કે ઉક્ત અનુષ્ઠાનો ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં સાધનભૂત છે, અને તેટલા માટે તેને ભક્તિજનક સાધનો કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી. ઉક્ત અનુષ્ઠાનોનું તે સિવાય બીજું કાંઇ ફળ નથી. *

શિષ્ય:—તો હું ધારું છું કે પૂજા-હોમ-યજ્ઞ-નામકીર્તન તથા સંધ્યાવંદનાદિ, વિશુદ્ધ હિંદુ-ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી, એવો આપનો મત છે. તેની સાથે આપનો એવો પણ આશય છે કે એ સર્વની માત્ર ભક્તિના સાધનોતરીકે જેટલી કિંમત આંકી શકીએ તેટલીજ આંકી શકાય.

ગુરુ:—તે સાધન તો છે, પણ નિકૃષ્ટ સાધન છે, એમ પણ મારે કહી દેવું જોઇએ. ઉત્કૃષ્ટ સાધન કોને કહેવાય તે વાત પણ કૃષ્ણવાક્ય ઉધ્ધૃત કરી તને જણાવી ગયો છું. જેઓ ઉત્કૃષ્ટ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાને અશક્ત હોય તેમને માટેજ પૂજાદિનું વિધાન છે. છતાં સ્તુતિ વિગેરે માટે મને થોડું બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તે ખાસ લક્ષપૂર્વક સાંભળી લે. જ્યારે ઇશ્વરસ્મરણના ઉદ્દેશપૂર્વક પૂજા-હોમ વગેરે થાય ત્યારે તેને ગૌણભક્તિના લક્ષણરૂપે નહિ સ્વીકારતાં મુખ્ય ભક્તિનુંજ લક્ષણ માનવું જોઇએ. દાખલાતરીકે જીવન-મુક્ત પ્રહ્લાદે જે વિષ્ણુસ્તુતિ કરી હતી તેને મુખ્યભક્તિજ કહેવી જોઇએ; પરંતુ અમારાં પાપોનો ધ્વંસ થાઓ, અમારૂં જીવન સુખમાં પસાર થાઓ, એવી રીતની સકામ પ્રાર્થનાઓ તથા સંધ્યા-વંદનાદિ ક્રિયાઓ ગૌણભક્તિમાંજ ગણાવાયોગ્ય છે. મારી તો તને એટલીજ ભલામણ છે કે કૃષ્ણવાક્યને હૃદયમાં ધારણ કરી, ઈશ્વરાભિમુખી વૃત્તિઓદ્વારા બની શકે તેટલાં કર્મો કરવાનો તારે પ્રયત્ન કરવો.

શિષ્ય:—પૂજા-હોમ-યાગ-યજ્ઞ વિગેરે પણ ઇશ્વરને અર્થેજ.—

ગુરુ:—એ તારી ભૂલ છે. પૂજા-હોમ વિગેરે કર્મો ઇશ્વરાર્થે નથી હોતાં, પણ સાધકના પોતાના કલ્યાણને માટે હોય છે. કોઇ એમ કહે કે એ સર્વ કર્મો કેવળ

* भक्त्या कीर्तनेन भक्त्या दानेन परा भक्तिं साधयेदिति× × × न फलान्तरार्थम् गौरवादिति ॥

ભક્તિની વૃદ્ધિ અર્થે થાય છે તો તેને 'ઇશ્વરાર્થ કર્મો' કેમ ન કહેવાય ? તેનો ઉત્તર માત્ર એટલોજ છે કે સાધક પોતે પોતાની ભક્તિમાં વૃદ્ધિ કરવા સારૂ જે કર્મ કરે તે કર્મ પણ સાધકના પોતાના કલ્યાણને અર્થે થતુ હોવાથી તેને ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ કહી શકાય નહિ ઇશ્વર જગત્મય છે, અને તેથી જગતનુ જે કાર્ય, તેજ તેનુ કાર્ય, એમ આપણે દૃઢ વિશ્વાસ પૂર્વક માનવું જોઇએ. જે કાર્ય કરવાથી જગતનું કલ્યાણ થાય તેજ કાર્યને કૃષ્ણોક્ત સત્કર્મ કહી શકાય. એવા જગત્‌હિતના કાર્યો કરવાને તત્પર થા, અને સમસ્ત વૃત્તિઓને સુદરરૂપે કેળવી તે દ્વારા જગતનું કલ્યાણ કરવાને યોગ્ય થા જગતનુ કલ્યાણ કરવુ તેજ ઇશ્વરનો ઉદ્દેશ છે. જો આપણે પણ એવા ઉદ્દેશપૂર્વક કર્મો કરવા લાગીએ તો સ્વાભાવિક રીતેજ આપણુ મન ઇશ્વરી સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય અને ક્રમે ક્રમે જીવન્મુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

જેઓ એમ કરવાને અશક્ત હોય તેઓ ગૌણ ઉપાસના અર્થાત્ પૂજા-નામકીર્તન તથા સધ્યાવદનાદિદ્વારા ભક્તિના નિકૃષ્ટ અનુશીલનમાં પ્રવૃત્ત થાય, તે પણ પ્રશ્ચિત્તાયોગ્ય છે, તોપણ એટલુ લક્ષમાં રાખવું જોઇએ કે જે કાંઇ સાધના કરવી તે અત કરણપૂર્વક કરવી જોઇએ. શુદ્ધ હૃદયપૂર્વક જ્યાસુધી કોઇ અનુષ્ઠાન થાય નહિ ત્યાસુધી ભક્તિનુ લેશમાત્ર અનુશીલન થતુ નથી કેવળ બાહ્ય આડંબરોથી અનેક મનુષ્યો હિતને બદલે અહિતજ કરી બેસે છે. ઘણીવાર બાહ્ય આડબરો ભક્તિના સાધનરૂપ બનવાને બદલે ઠગાઇના સાધનરૂપ બની જાય છે, એ વાત પણ વિસરી જવી જોઇતી નથી. આવી શાઠતા કરવા કરતાં તો કાંઇ કરવુ નહિ એજ બહેતર છે. કેમકે જેઓ કોઇ પણ પ્રકારનુ અનુષ્ઠાન અથવા ભક્તિનુ સાધન કરતા નથી, તેઓ અલબત્ત ઠગબાજી કરતા શ્રેષ્ઠ છે, તોપણ તેમનામાં અને પશુઓમાં કાંઇ ભેદ હોય એમ હું માનતો નથી.

શિષ્ય — તો પછી અત્યારના અનેક હિદુઓને આપણે ઠગ, શઠ અને પશુસમાનજ લેખવા પડે.

ગુરુ.--હિદુધર્મની અવનતિનું એજ એક મુખ્ય કારણ છે, પરંતુ મને આશા છે કે જ્યારે હિંદુઓમાં વિશુદ્ધભક્તિનો પ્રચાર થશે ત્યારે તેઓ નવજીવન પ્રાપ્ત કરી, ક્રોમ્વેલના સમયના અંગ્રેજો જેવા તથા મહમદના સમયના આરબો જેવા અતિશય પ્રતાપાન્વિત બન્યા વિના રહેશે નહિં; અને એ દિવસ પણ હવે બહુ દૂર નથી

શિષ્ય:—મન-વચન-કાયાથી જગદીશ્વરને પ્રાર્થના કરૂ છુ કે આપની એ આશા શીઘ્ર ફલીભૂત થાય !

अध्याय २१ मो-प्रीति

શિષ્યઃ—હવે ભિન્ન ભિન્ન હિંદુગ્રન્થોમાં ભક્તિની કેવી રીતે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે સાંભળવાની મારી ઇચ્છા છે.

ગુરુઃ—હું જે અનુશીલનધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં પ્રવૃત્ત છું, તેમાં તે વિષય અગત્યનો નથી. ભાગવત-પુરાણમાં પણ ભક્તિતત્ત્વ સંબંધે અનેક કથાઓ છે. છતાં તે સર્વમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાજ એક માત્ર મૂળસ્વરૂપ છે. અન્યાન્ય ગ્રન્થોમાં પણ ભક્તિતત્ત્વવિષે જે કથન મળી આવે છે તેને હું તો ગીતામૂલકજ સમજું છું. એટલામાટે સર્વ ગ્રન્થોની અને કથાઓની પર્યાલોચના કરી કાળક્ષેપ કરવો તે હું ઉચિત સમજતો નથી. માત્ર ચૈતન્યદેવનો ભક્તિવાદ કાંઈક જૂદા પ્રકારનો જણાય છે; પરંતુ આપણા અનુશીલનધર્મ સાથે તે ભક્તિવાદને સંબંધ નથી. ઉલટો સહેજ વિરોધ આવે છે, અને એ કારણને લીધે હું તે ભક્તિવાદની આલોચનામાં ઉતરવા માગતો નથી.

શિષ્યઃ—તો પછી હવે પ્રીતિવૃત્તિના અનુશીલનસંબંધે ઉપદેશ આપવાની કૃપાકરો.

ગુરુઃ—ભક્તિવૃત્તિના સંબંધે બોલતાં પ્રીતિના મૂળતત્ત્વવિષે પણ હું બોલી ગયો છું. મનુષ્યોપ્રત્યે પ્રીતિભાવ ન ઉદ્ભવે ત્યાંસુધી ઇશ્વરપ્રત્યે ભક્તિભાવ સ્ફુરતો નથી. પ્રહ્લાદચરિત્રની આલોચના સમયે પ્રહ્લાદના પોતાના શબ્દોમાં આ સિદ્ધાંતની અમરકારકતાવિષે હું વિવેચન કરી ચૂક્યો છું. અન્ય ધર્મો મનુષ્યપ્રીતિ ઉપર આટલું વજન મૂકે છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી, પરંતુ હિંદુધર્મ તો તેના ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે. પ્રીતિના અનુશીલનમાટે બે માર્ગો છે. એક તો પ્રાકૃતિક માર્ગ અથવા યૂરોપીય માર્ગ અને બીજો આધ્યાત્મિક અથવા ભારતવર્ષીય માર્ગ. આધ્યાત્મિક માર્ગની ચર્ચાને હમણાં આપણે મુલતવી રાખીશું, અને પ્રાકૃતિક માર્ગવિષે હું જે કાંઈ સમજ્યો છું, તેજ હું તને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રીતિ બે પ્રકારની છે. (૧) સહજ અને (૨) સંસર્ગજ. કેટલાએક મનુષ્યોપ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે. દાખલાતરીકે માતાપિતાની પોતાનાં સંતાન પ્રત્યેની પ્રીતિ, અથવા સંતાનની માતાપિતાપ્રત્યેની પ્રીતિ. આ પ્રીતિને સહજ પ્રીતિનું નામ આપવામાં આવે છે. બાકી કેટલીક પ્રીતિવૃત્તિ સંસર્ગજ હોય છે. ઉદાહરણતરીકે સ્વામીની સ્ત્રીપ્રત્યેની પ્રીતિ અથવા સ્ત્રીની સ્વામી પ્રત્યેની પ્રીતિ. બન્ધુઓની પરસ્પરની પ્રીતિ તથા શેઠ અને નોકરની પરસ્પરની પ્રીતિ, વિગેરેને પણ એજ પેટામાં મૂકી શકાય. આ સહજ અને સંસર્ગજ પ્રીતિ ધીમે ધીમે પારિવારિક બંધનમાં પરિણમે છે, કિંવા એ ઉભય પ્રીતિને લીધેજ આપણું પારિવારિક

જીવનો બંધાય છે, એમ કહું તો અયોગ્ય નથી. આ પરિવાર એજ આપણી પ્રીતિવૃત્તિને કેળવવાનું પ્રથમ અને યોગ્ય શિક્ષાસ્થળ છે, કારણ કે જે ભાવને આપણે વશીભૂત થઇ અન્યની ખાતર આત્મત્યાગ કરવાને તૈયાર થઇએ તેનું નામજ પ્રીતિ. એવી પ્રીતિની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે પુત્રાદિને અર્થે આપણે આત્મત્યાગ કરવા નિત્ય તૈયાર રહીએ છીએ, એટલામાટે સંસારમાં આપણી પ્રીતિવૃત્તિને ખીલવવાનો પ્રથમ પ્રસંગ ત્યાંજ પ્રાપ્ત થાય છે ધાર્મિક પુરુષો પારિવારિક જીવનની મહત્તા ગાય છે, તેનું પણ એજ કારણ છે હિંદુશાસ્ત્રકારોએ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી પસાર થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાવાનું ફરમાવ્યું છે, તેનું પણ એજ કારણ છે.

જો પારિવારિક જીવનમાં યોગ્ય રીતે પ્રીતિવૃત્તિનું અનુશીલન (ખીલવણી) થાય છે તો તે પ્રીતિવૃત્તિ પરિવારની સીમાબહાર વિસ્તરવાનો સ્વાભાવિક રીતે પ્રયત્ન કરે છે હું પૂર્વે કહી ગયો છું કે અન્યાન્યેષ્ણ વૃત્તિઓની માફક પ્રીતિવૃત્તિ પણ અતિશય સ્ફુરણક્ષમ એટલે કે અધિક વિસ્તાર પામવાના સ્વભાવવાળી હોય છે, અને તેથી તે ગૃહ અથવા પરિવારની નાની નાની દીવાલોને તોડી નાખી બહાર નીકળવાનો પ્રબળ પ્રયત્ન કરે છે આવી રીતે આ પ્રીતિવૃત્તિ જ્યારે વિશેષ વિકસીત થતી જાય છે, ત્યારે તે ક્રમે ક્રમે બંધુવર્ગ, સ્નેહીવર્ગ, અનુચરવર્ગ તથા આશ્રિતવર્ગ પ્રત્યે પણ ગતિમાન થાય છે અને તે પ્રસંગે પણ જો તેનું બરાબર અનુશીલન (ખીલવણી) થાય તો તે સ્વાભાવિક રીતે ગામના મનુષ્યો પ્રાંતના મનુષ્યો અને છેવટે દેશનાં મનુષ્યો ઉપર પણ ફરી વળે છે આ પ્રમાણે પ્રીતિવૃત્તિ જ્યારે સમસ્ત દેશના મનુષ્યો ઉપર વિસ્તાર પામે છે ત્યારે તેને "દેશવાત્સલ્ય" ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે આ અવસ્થામાં એ પ્રીતિ બહુજ બળવાન્ બને છે, અને બનવી પણ જોઇએ એજ આ પ્રીતિવડે દેશની પ્રજાના અનેક માંગલિક તથા કલ્યાણકારક કાર્યો થયાં છે તથા થાય છે યૂરોપિયન પ્રજામાં આ પ્રીતિવૃત્તિનું બહુજ પ્રાબલ્ય જોવામાં આવે છે, અને એજ પ્રબળતાને લીધે તે પ્રજા આજે ઉન્નતિના શિખરે પહોંચી છે.

શિષ્ય.—યૂરોપમાં એવી પ્રબળ સ્વદેશપ્રીતિ જોવામાં આવે છે અને આપણા દેશમાં નથી જોવામાં આવતી તેનું શું કારણ હશે?

ગુરુ.—મેં એ વિષે બહુ ગંભીરતાપૂર્વક વિચારો કરી જોયા છે યૂરોપનો ધર્મ વિશેષે કરીને આધુનિક યૂરોપનો ધર્મ-આપણા હિંદુધર્મ જેટલો ઉન્નત નથી, એમ મને વિચાર કરતાં લાગ્યું છે આ વાત તારી બુદ્ધિમાં ઉતરે તેટલા માટે મારે જરા વિસ્તારથી બોલવું પડે તેમ છે

પ્રીતિવૃત્તિની સ્ફુર્તિ (ખીલવણી) દેશવાત્સલ્યપર્યંત પહોંચે એટલે તેને પ્રીતિની અંતિમ સીમારૂપે માની લેવી એ એક ગંભીર ભૂલ છે દેશવત્સલ્યની ઉપર પણ પ્રીતિને માટે એક પગથીઉં ચડવાનું બાકી હોય છે સમસ્ત જગત્ ઉપર પ્રીતિ-

ભાવ ઉપજાવવો એજ પ્રીતિવૃત્તિની છેલ્લી સીમા છે, અને યથાર્થ ધર્મ પણ તેજ છે. જ્યાંસુધી સમસ્ત જગત્પ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સમાનભાવે ન સ્ફુરે ત્યાં સુધી એ પ્રીતિ અપૂર્ણજ રહે છે, અને તેથી ધર્મ પણ અપૂર્ણજ રહી જાય છે.

અત્યારે આપણે એટલું સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકીએ છીએ કે યૂરોપીય પ્રજાની પ્રીતિવૃત્તિ પોતાના સ્વદેશથી એક પણ પગલું આગળ વધી શકતી નથી. જે પ્રીતિએ સમસ્ત જગત્ અને સમસ્ત મનુષ્યો ઉપર ફરી વળવું જોઇએ, તે પ્રીતિ તેમનામાં માત્ર સ્વદેશની સંકુચિત સીમામાંજ અટકી ગઇ છે. પોતાના દેશનાં મનુષ્યો ઉપર પ્રેમ રાખવો અને અન્ય દેશનાં મનુષ્યોનો તિરસ્કાર કરવો, એવો પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો સામાન્ય સ્વભાવ બંધાઇ ગયો છે. તે સિવાય બીજી કેટલીએક પ્રજાઓ એવી પણ છે કે જે પોતાના સ્વધર્મીઓને પ્રેમપૂર્વક ચાહે છે, પરંતુ વિધર્મીઓપ્રત્યે સ્નેહભરી નજરથી જોઇ શકતી નથી. દાખલાતરીકે મુસલમાન પ્રજા એક મનુષ્ય જો મુસલમાન ધર્મ પાળતો હોય તો પછી તે કયા દેશનો છે, તે જાણવાની પરવા નહિ રાખતાં મુસલમાનો તેને પ્રેમપૂર્વક ચાહવા લાગશે. મતલબ કે ધર્મની એકતા જોયા પછી તેઓ જાતિને માટે દ્વેષભાવ રાખતા નથી. મુસલમાન દૃષ્ટિ સર્વ મુસલમાન પ્રજાને એકસમાન લેખે છે, પરંતુ અંગ્રેજ-ક્રિશ્ચીયનો અને રશ-ક્રિશ્ચીયનોમાં ભારે વિરોધભાવ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય—આપે કહ્યું તે રીતે તો જેમ મુસલમાન પ્રજાની પ્રીતિ * જાગતિક નથી તેમ યૂરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિ પણ જાગતિક નથી.

ગુરુ—મુસલમાનોના પ્રીતિ-વિસ્તારમાં પણ અંતરાય કરનાર તેમની અમુક માન્યતા છે ખરી, પરંતુ જો સમસ્ત જગત્ મુસલમાન ધર્મનો અંગીકાર કરે તો મુસલમાન પ્રજા પણ સમસ્ત જગતને પ્રેમથી ચાહવા લાગે. × પરંતુ ક્રિશ્ચિયનોથી

---

* સમસ્ત જગત્ અથવા સમસ્ત મનુષ્યોપ્રત્યેની પ્રીતિને જાગતિક પ્રીતિ કહેવામાં આવે છે. અનુવાદક.

× દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં સ્વાર્થી ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની હલકી અસર મુસલમાનો ઉપર પણ પહોંચી ગઇ, અને લાખો મુસલમાનોએ સામા પક્ષમાંના પોતાના ધર્મબંધુઓ ઉપર હથીઆર ચલાવ્યાં હિંદુઓની તો આ વિષયમાં અવદશા સેંકડો વર્ષથીજ થાતુ થઇ ચૂકેલી છે. પરદેશીઓના ઘર ભરવા સારૂ ભારતવર્ષની અમજીવી સંપત્તિ લૂંટી આપવા માટેના કાપડ વગેરેના ધંધા કરીને પોતાનાં પાપી પેટ ભરવાનું અધમ કાર્ય કરવાવાળા, મોટાં મોટાં ટીલાવાળા અને ધર્માત્મામાં ગણાયે જતા લાખો હિંદુઓ મુંબઇ અને બીજાં શહેરો તેમજ ગામોમાં આજે પણ પડેલાજ છેને ! કરોડો લૂંટી આપી તેમાંથી લાખોની ગણતર મેળવવી અને તેમાંથી થોડા સો કે થોડા હજારનું દાન કરી પોતાને ધર્માત્મા માની

તેવું બની શકે એમ નથી. સમસ્ત જગત્ જો ક્રિશ્ચિયનધર્માવલંબી થાય તો પણ જર્મનો જર્મનક્રિશ્ચિયનને અને ફ્રેંચો ફ્રેંચક્રિશ્ચીઅન સિવાય અન્ય કોઇને ચાહી શકવાના નહિ. હવે પ્રશ્ન એ છે કે યૂરોપીય પ્રીતિ દેશવ્યાપક બનવા છતાં શામાટે વિશેષ આગળ ગતિ કરી શકતી નથી?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા માટે આ પ્રથમ પ્રીતિસ્ફુર્તિમાં મુખ્ય વિરોધી વસ્તુ કયી છે તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઇએ. મને વિચાર કરતાં એમ જણાયું છે કે આત્મપ્રીતિ એ તેમની પ્રીતિસ્ફુર્તિમાં મુખ્ય વિઘ્નસ્વરૂપ છે. પશુ-પક્ષીઓની માફક મનુષ્યોમાં પણ આત્મપ્રીતિની અતિશય પ્રબળતા જોવામાં આવે છે. તેમનામાં કુદરતી રીતેજ પરપ્રીતિ કરતાં આત્મપ્રીતિ બહુજ બળવાન્ હોય છે. એટલા માટે જો ઉન્નત ધર્મદ્વારા આપણા સ્વાર્થી જીવનને અંકુશમાં ન રાખીએ તો પ્રીતિનો વિસ્તાર આત્મપ્રીતિની સીમા બહાર એક 'પગલું' પણ આગળ વધી શકતો નથી જ્યાંસુધી પોતાના સ્વાર્થને ધક્કો ન લાગતો હોય અને આગળ પાછળ કાંઇ બદલો મળ્યો હોય કે મળવા સંભવ હોય ત્યાંસુધી જ આત્મપ્રીતિની ખાસવણી માણસથી થઈ શકે છે, એથી લેશ પણ તે આગળ વધી શકતો નથી. આપણી પારિવારિક પ્રીતિને આત્મપ્રીતિ સાથે બિલકુલ વિરોધ આવતો નથી, કારણ કે આ મારો પુત્ર, આ મારી ભાર્યા, અને આ સર્વ મારા સુખનાં સાધનો છે, એમ માની તેમને ચાહવાનો આપણને સ્વભાવ પડી ગયો હોય છે. તેથી આપણા કુટુમ્બ, મિત્રમંડળ, આશ્રિતવર્ગ તથા અનુચરવર્ગને આપણે પ્રેમથી ચાહીએ છીએ. એજ પ્રમાણે ગામ, નગર કે દેશને પણ આપણા સુખને માટે આપણે ચાહી શકીએ છીએ, પરંતુ જગત્ની સાથે આપણે કયો સબંધ હોય એમ આપણને સમજાતું નથી અને તેથી સમસ્ત જગત્ને આપણે પ્રેમપૂર્વક ચાહી શકતા નથી. આ પૃથ્વી ઉપર લાખો અને કરોડો મનુષ્યો વસે છે, તેમનો દેશ-પ્રાંત અસ-

સેનારા ઓ બગભગતો! તમારા જેવાઓના પ્રતાપેજ દેશ નિર્ધન બની જઇને દરવરસે લાખો અને કરોડો માણસો ભુખમરાથી, દુષ્કાળોથી અને વ્યાધિઓથી મરે છે એ શું ચોખ્ખીને સ્પષ્ટ વાત નથી? શું એ બધાઓના ખુની તમે નથી? આ મહા ઘોર ગુન્હાથી બચવા માટે શું ઇશ્વરની આંખોમાં પણ તમે ધૂળ નાખી શકશો? જ્યાંસુધી આવો જોઇએ ગુરુ આવી બાબતો ચોકખી રીતે સમજાવનારો તમને નહોતો મળ્યો, ત્યાંસુધી તો અજાણપણાનો પણ બચાવ કદાચ ચાલી શકે, પણ હવે તો ચોકખા-ઇરાદાપૂર્વકનાજ ખુનીઓ તમે ખરા કે નહિ? જાગો, અને તમારૂં ભલું તાકીને એવા ધંધાથી છેટા રહો! ચાર દહાડાનું ચાંદરણું તો કાલે ટળી જશે અને પછી દીર્ઘકાળ સુધી ઘોર નર્કમાં સડવાનું અને નીચ યોનિઓમાં રખડવાનું આવશે.

સંપાદક

બન્ને આપણા દેશ અથવા પ્રાંતથી ભિન્ન હોય છે પરંતુ તેઓ જે પૃથ્વી ઉપર વસે છે તે પૃથ્વી કાંઇ આપણી પૃથ્વીથી ભિન્ન હોતી નથી; પરંતુ તે છતાં પણ આપણે પૃથ્વીને આપણી પોતાની માની શકતા નથી, અને તેથી પૃથ્વીપરનાં મનુષ્યોને આપણે ચાહી શકતા નથી.

શિષ્ય —એવી ભિન્નતા બધા૦ જણાતું શું કારણ હશે? તેનો ઉત્તર શું હજી કોઇએ નહિ આપ્યો હોય?

ગુરુ —યૂરોપમાં એ પ્રશ્નના અનેક પ્રકારે ઉત્તરો આપવામાં આવે છે યૂરોપમાં હિતવાદની બહુજ પ્રબળતા છે તેઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત જનસમાજના મોટા ભાગનું અધિક કલ્યાણ થવા દેવું, એવા પ્રકારનો છે. તે ઉપરાંત ઇસુ ખ્રિસ્તનો જાગતિક પ્રીતિવાદ પણ એવું કહે છે કે સર્વ મનુષ્યમાત્ર ઇશ્વરના પુત્રસ્વરૂપ છે, તેથી પ્રત્યેક મનુષ્યો પ્રતિ ભાઇ સમાન આચરણ રાખવું જોઇએ.

શિષ્ય —આવા સંતોષકારક ઉત્તરો વર્તમાન હોવા છતાં, અને તે ઉપરાંત ક્રાઇસ્ટ ધર્મનો ઉન્નત નીતિવાદ પ્રચલિત હોવા છતાં, યૂરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિ પોતાના દેશની બહાર કેમ વિસ્તાર નહિ પામી શકતી હોય?

ગુરુ —તેનાં કારણોની તપાસ કરવા આપણે પ્રાચીન કાળના ગ્રીસ તથા રોમ તરફ જવું પડશે પ્રાચીન ગ્રીસ તથા રોમમાં પ્રથમ ખાસ પ્રકારનો ઉન્નત ધર્મ નહોતો જે કાંઇ સુંદર અને શક્તિમાન હોય તેની મૂર્તિપૂજા સિવાય તેઓ કાંઇ વિશેષ જાણતા નહોતા, અને તેથી તેઓ ઉચ્ચ ધર્મના સિદ્ધાંતોથી છેક વિમુખ હતા જગતનાં મનુષ્યો પ્રતિ શામાટે પ્રેમ રાખવો તે પ્રશ્નનો તેઓની પાસે એકકે ઉત્તર નહોતો. એટલા માટે તેમનો પ્રીતિભાવ દેશની સીમાને ઓળગી બહાર જઇ શક્યો નહોતો, પરંતુ મેં જે બે જાતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો તે બન્ને જાતિઓ ઉન્નતસ્વભાવવાળી આર્યવંશમાંથી ઉત્પન્ન થએલી હતી, તેથી તેમનામાં સ્વાભાવિક રીતેજ મહત્ત્વના ગુણો રહેલા હતા. આ મહત્તાને લઇને તેમની પ્રીતિ સ્વદેશની સીમાપર્યંત વિસ્તરવા પામી હતી, અને એ દેશપ્રીતિએ બહુજ મનોહર તથા આકર્ષક સ્વરૂપ પકડયું હતું દેશવાત્સલ્યના ગુણમાં ફક્ત બન્ને જાતિઓ પૃથ્વીમાં અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગઇ છે.

આધુનિક યૂરોપમાં વર્તમાન કાળે, એક મનુષ્ય પોતે ક્રિશ્ચિયન હોય કે ગમે તે હોય તોપણ તેને મુખ્યત્વે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાંથી ઉતરી આવેલું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તુલસા, પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમ આજકાલના યૂરોપને માટે આદર્શ સ્વરૂપ મનાઇ ગયા છે. આ આદર્શોએ આધુનિક યૂરોપમાં એટલું બધું આધિપત્ય મેળવ્યું છે કે તેની પાસે મહાત્મા ક્રાઇસ્ટની નીતિ પણ ઝાંખી પડી ગઇ છે. તે સિવાય આધુનિક યૂરોપ ઉપર એક બીજી જાતિની પણ સજ્જડ અસર જોઇ શકાય છે હું યાહુદીજાતિ વિષે બોલવા માગુ છુ તે તું સમજી ગયો હોઇશ યાહુદી

પ્રજા ખાસ કરીને બહુજ દેશવત્સલ હોય છે, પરતુ દેશવાત્સલ્ય અને જગત્ વાત્સલ્યને અતિશય છેટુ છે, એ વાત પુન કહેવાની જરૂર નથી જે દેશવત્સલ હોય તે જગત્વત્સલ પણ હોય એમ ભાગ્યેજ બનતુ જોવામા આવે છે આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની અસરો પ્રધાનત યૂરોપીય પ્રજા ઉપર થઇ છે, અને તેથી તે લોકવત્સલ બનવાને બદલે દેશવત્સલ બનવા પામીછે તેમાં પણ ખૂબી તો એજ છે કે આટલુ છતા યૂરોપનો ધર્મ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ ગણાય છે બિચારો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પણ ઉકત ત્રણ અસરોને લીધે એટલો બધો નિર્બળ થઇ ગયો છે કે હવે તે માત્ર વાણીમાંજ રહી ગયો છે તેના જગત્ હિતના સિદ્ધાંતો તરફ કોઇનુ લક્ષ ખેચાતું નથી યૂરોપીય પ્રજા મોઢેથી તો પોતાને જગત્વત્સલ બતાવવાનો ડોળ કરે છે, પરતુ તેઓનાં અત કરણોમા જો ઉડા ઉતરીને તપાસીએ તો દેશવાત્સલ્ય સિવાય બીજુ કાંઇ દેખાશે નહિ મારા કથનનો આશય સમજાય છે ને ?

શિષ્ય —પ્રીતિવૃત્તિનું પ્રાકૃતિક અથવા યૂરોપીય અનુશીલન તો હવે મારા સમજવામા આવ્યુ. આત્મપ્રીતિરૂપી અતરાય નડવાથી યૂરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિવૃત્તિ દેશવાત્સલ્યથી વિશેષ આગળ વધી શકતી નથી, અને તેથી તેઓ પ્રીતિની સપૂર્ણ ખિલવણી કરી શકતા નથી, એ વાતમાં મને હવે કાંઇ શકા રહી નથી જે પ્રજા જગત્ની સાથે પોતાનો અમુક સબધ છે, એ વાત શ્રદ્ધાપૂર્વક ન સ્વીકારે, તે પ્રજા જગતનાં મનુષ્યોનુ હિત સાધવાને તત્પર ન થાય, એમાં હવે મને કાંઇ આશ્ચર્ય જેવુ જણાતુ નથી હવે પ્રીતિનો પારમાર્થિક અથવા ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો મર્મ સમજાવવાની કૃપા કરશો ?

ગુરૂ —પરતુ તે પહેલાં તારે ભારતવર્ષીય દૃષ્ટિએ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ વિચારી લેવુ જોઇએ ક્રિશ્ચિયનોનો ઇશ્વર જગતથી તદ્દન સ્વતત્ર છે અથવા તે જગતનો ઇશ્વર છે, એમ મનાય છે, પરતુ જર્મની અથવા રશીયાનો રાજા જેવી રીતે સમસ્ત જર્મન પ્રજા અથવા રશીઅન પ્રજાથી એક સ્વતત્ર વ્યકિત છે, તેવીજ રીતે ક્રિશ્ચિયનોનો ઇશ્વર પણ જગતથી એક પૃથક્-જૂદીજ વ્યકિત ગણાય છે આ પૃથ્વીના રાજાઓની માફક તે ઇશ્વર પણ જગતથી ભિન્ન રહી રાજ્યપાલન તથા રાજ્યશાસન ચલાવે છે, અર્થાત્ દુષ્ટોનું દમન, શિષ્ટોનું પાલન, તથા લોકોની સાર સભાળ પણ તે લે છે તેમનો ઇશ્વર પોલીસની માફક મનુષ્યો ઉપર દેખરેખ રાખે છે પૃથ્વીના રાજાની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા જેવી રીતે આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેવીજ રીતે તે જગતના ઇશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યોએ તેના પ્રતિ પ્રીતિ તથા ભકિત ભાવ દર્શાવવો જોઇએ

હિંદુઓનો ઇશ્વર તેવો નથી તે તો સર્વ ભૂતમય-સર્વ પ્રાણીમાત્રના અતરાત્મા સ્વરૂપ છે તે જડ જગત્મય નથી-પણ જગતથી પૃથક્ છે, છતાં તેના વડેજ આ

જગતની સ્થિતિ તથા ગતિ છે. જેવી રીતે એક સૂત્રના આધારે મણિનો હાર શોભે છે, અને જેવી રીતે આકાશને વિષે વાયુ ગતિ કરે છે તેવીજ રીતે આ જગત્ ઈશ્વરનાજ આધારે ટકી રહ્યું છે. કોઈ પણ મનુષ્ય એવો નથી કે જેનામાં ઈશ્વરનો વાસ ન હોય. તે પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રમાં વિદ્યમાન છે. મારામાં પણ તેનોજ નિવાસ છે. મને પ્રેમથી ચાહનાર મનુષ્ય ઈશ્વરનેજ ચાહે છે. ઈશ્વરને નહિ ચાહનાર મનુષ્ય મને પણ ચાહી શકતો નથી, અને ઈશ્વરને ચાહનાર મનુષ્ય સકળ મનુષ્ય જાતિને પણ પ્રેમથી ચાહી શકે છે. જે કોઈ, ઈશ્વરને ચાહી શકતું નથી તે ઈશ્વરને કે પોતાને પણ ચાહી શકતો નથી. અર્થાત્ સમસ્ત જગત્ જ્યાંસુધી પ્રીતિની અંતર્ગત થઈ ન જાય ત્યાંસુધી પ્રીતિનું અસ્તિત્વજ સ્વીકારી શકાય નહિ. આ સમસ્ત જગત્ ઈશ્વરમય અથવા મારા પોતામયજ છે–હું પોતેજ છું એમ જ્યાં સુધી આપણે સમજી શકીએ નહિ, ત્યાંસુધી આપણે આપણને સંપૂર્ણ જ્ઞાન, નિર્મળ બુદ્ધિ, પવિત્ર ભક્તિ કે મનોહર પ્રીતિભાવ પ્રાપ્ત થવાની આશા રાખવી નિષ્ફળ છે. આ પ્રકારની જાગતિક પ્રીતિ એજ હિંદુધર્મનું મૂળ છે. આવી અછેદ્ય અને અભિન્ન જાગતિક પ્રીતિ સિવાય હિન્દુત્વ પણ સંભવતું નથી.

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં તે મહામહિમામય વાક્યોનું પુનઃ સ્મરણ કરઃ—

> सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
> ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥
> यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
> तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ *

અર્થાત્—જે યોગયુક્ત આત્મા સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં પોતાનેજ રહેલો સમજે છે અને પોતાનામાંજ સર્વભૂતોનો વાસ છે, એમ માને છે; તથા જે મને સર્વત્ર વ્યાપક સમજે છે અને મારામાંજ સર્વને રહેલા જુવે છે તેનાથી હું અદૃશ્ય રહેતો નથી તેમજ તે પણ મારાથી અદૃશ્ય રહેતો નથી.

ટુંકામાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે હિન્દુશાસ્ત્ર અનુસાર મનુષ્યપ્રીતિ એ ઈશ્વરભક્તિની અંદરજ સમાવેશ પામી જાય છે. મનુષ્યપ્રીતિ ન હોય તો ઈશ્વરભક્તિ પણ અસંભવિત છે. ભક્તિ અને પ્રીતિ, હિન્દુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તદ્દન અભિન્ન

* વૈદિક ધર્મ પણ તેજ છે. વાજસનેય સંહિતોપનિષદ્માં કહ્યું છે કેઃ—

> यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
> सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥
> यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
> तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

અને અચ્છેદ્ય છે—ભક્તિ વિના પ્રીતિ રહીજ ન શકે તેમ પ્રીતિ વિના ભક્તિ પણ રહી શકે નહિ ભક્તિતત્ત્વનુ સ્પષ્ટીકરણ કરતી વેળા આ વાત હુ તને કહી ગયો છુ ભગવદ્ગીતા તેમજ વિષ્ણુપુરાણવાળા પ્રહ્લાદચરિત્રમાંથી મે જે વાક્યો તારી પાસે ઉધ્ધૃત કર્યા હતા, તે ઉપરથી પણ તુ જોઇ શક્યો હોઇશ કે ભક્તિ અને મનુષ્ય પ્રીતિને બહુજ નિકટનો સબધ છે

જ્યારે હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદને પ્રશ્ન કર્યો કે—"શત્રુની સાથે રાજાએ કેવી રીતે વર્તવુ જોઇએ ?" ત્યારે પ્રહ્લાદે ઉત્તરમા કહ્યુ કે—"શત્રુ હોઇજ કેમ શકે ? પ્રાણીમાત્ર વિષ્ણુમય-ઇશ્વરમય છે શત્રુ અને મિત્ર એવા ભેદો કેવી રીતે પાડવા તેજ હુ તો સમજતો નથી" પ્રીતિતત્ત્વ સબધે આપણે જે વિચાર કરવાનો હતો, તેનો ઘણો અશ તો અહિજ સમાપ્ત થાય છે વસ્તુત પ્રહ્લાદના છેલ્લા શબ્દો એવા મહત્ત્વના છે કે એટલા શબ્દો ઉપરથીજ હિંદુધર્મની શ્રેષ્ઠતા તથા મહત્તાનુ સપૂર્ણ માપ કાઢી શકાય છે પ્રહ્લાદના સકળ ઉત્તરો તથા ભગવદ્ગીતામાંથી ચુટી કહાડેલાં વાક્યોનુ આ સ્થળે એકવાર પુન સ્મરણ કરી લે જો તે વાક્યો તારા સ્મરણમા ન રહ્યાં હોય તો તેનુ ઉક્ત ગ્રન્થોમાથી પુન. અધ્યયન કરી લે જ્યાં સુધી એ વાક્યોનુ મહત્ત્વ તારા હૃદયમા અકિત નહિ થાય,ત્યાંસુધી હિદુધર્મનુ પ્રીતિતત્ત્વ તુ સપૂર્ણ રીતે સમજી શકશે નહિ. આ પ્રીતિવડેજ જગત્ ટકી રહ્યુ છે જો આવી પ્રીતિ આપણામાં સ્વાભાવિક રીતેજ ન હોત તો જગત્ ક્યારનુયે અવ્યવસ્થિત અને છિન્નભિન્ન થઇ ગયુ હોત પ્રીતિ વિના આ જગત્ કેવળ જડપિંડ જેવુજ બની ગયુ હોત મનુષ્યોમા પ્રીતિતત્ત્વનો છેક અભાવ હોત તો એ વિદ્વેષી મનુષ્યો આ જગત્ ઉપર એક ક્ષણ માત્ર પણ ટકી શકત નહિ પ્રીતિના અભાવે આ સસાર ક્યારનો મનુષ્યશૂન્ય બની ગયો હોત, અને કદાચ તેમ ન બન્યુ હોત તો આ મનુષ્યલોકે અસહ્ય નરકનુ ભયકર રૂપ ધારણ કર્યુ હોત ભક્તિ પછી પ્રીતિની આગળ બીજી કોઇ ઉચ્ચવૃત્તિ નથી જેવી રીતે ઇશ્વરને વિષે આ જગત્ ગુથાયેલુ છે, તેવીજ રીતે પ્રીતિવડે આ જગત્ ગતિમાન થઇ રહ્યુ છે ઇશ્વર પોતેજ પ્રીતિ અને ઇશ્વર પોતેજ ભક્તિ સ્વરૂપે જગતનો એક માત્ર આધાર છે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં જે પ્રીતિ તથા ભક્તિ રહેલી છે તે ઇશ્વરરૂપજ છે અજ્ઞાનને લીધે આપણે ઇશ્વરને ઓળખી શકતા નથી, તેમજ અજ્ઞાનને લીધે આપણે પ્રીતિ તથા ભક્તિનુ સપૂર્ણ માહાત્મ્ય સમજી શકતા નથી એટલાજ માટે મે કહ્યુ છે કે ભક્તિ તથા પ્રીતિના યોગ્ય અનુશીલન અર્થે મનુષ્ય માત્રે પોતાની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓને યથા યોગ્ય પ્રમાણમા કેળવવી જોઇએ. જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ જો કેળવાય નહિ તો ભક્તિ પ્રીતિ આદિ વૃત્તિઓ પણ વિકસિત થઇ શકે નહિ પ્રત્યેક વૃત્તિનુ યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન અથવા પાલવણી કરવી એ મનુષ્ય માત્રની પવિત્ર ફરજ છે, એમ કહ્યુ

હતું તે એટલાજ માટે કે સમસ્ત વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિ ન થાય તો ધર્મની પ્રાપ્તિ પણ થઇ શકે નહિ.

શિષ્ય:—પ્રીતિવૃત્તિની ભારતવર્ષીય અથવા પારમાર્થિક અનુશીલન પદ્ધતિ મારા જાણવામાં આવી ગઇ. જ્ઞાનદ્વારા ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સમજી જગતની સાથે તેની તથા આપણી અભિન્નતા છે, એવી ક્રમે ક્રમે આપણે દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ. છેવટે જ્યારે સર્વ લોકને આપણે આપણા આત્મા સમાન લેખતાં શીખીએ ત્યારેજ પ્રીતિવૃત્તિની સંપૂર્ણ સ્ફુર્તિ થઇ એમ ગણાય. આત્મપ્રીતિ (સ્વાર્થવૃત્તિ) પણ એ જાગતિક પ્રીતિની વચમાં વિઘ્ન નાખી શકતી નથી. કારણ કે સમસ્ત જગત્ એ પ્રભુમય અથવા આત્મમય જણાવા લાગે તો પછી આત્મપ્રીતિ કંઇ હાનિ કરી શકે એવો સંભવ રહેતો નથી. આથી પ્રીતિસ્ફુર્તિનું પરિણામ છેવટે માત્ર દેશવાત્સલ્યમાંજ આવીને નહિ અટકતાં જગત્ વાત્સલ્યમાંજ પરિણામ પામે છે. પ્રાકૃતિક (લૌકિક અથવા સ્થૂલ) ઉન્નતિના પરિણામે યુરોપમાં તો દેશવાત્સલ્યનો જન્મ થયો છે, પરન્તુ હું જાણવા માગું છું કે આપણા ભારતવર્ષમાં જગત્ વાત્સલ્ય ક્યાંય જન્મ લીધો છે ?

ગુરુ:—આજકાલ એવું બનતું જોવામાં આવતું નથી. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના સંસ્કારોએ આપણા ઉપર એવી તો સજ્જડ અસર કરી છે કે હવે આપણે જગત્વત્સલ થવાને બદલે દેશવત્સલ થવા લાગ્યા છીએ. અત્યારે આપણને અન્ય પ્રજાઓ ઉપર તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો છે, પરંતુ અત્યાર સુધી આ દેશમાં એવું કાંઇજ નહોતું. "દેશવાત્સલ્ય" એવી વસ્તુજ આ દેશમાં નહોતી. અન્ય પ્રજાપ્રતિ ભેદભાવે વર્તવું, એવો કોઇને કદાપિ ખ્યાલ પણ આવતો નહોતો. હિંદુ રાજાઓની પછી મુસલમાન રાજાઓ થયા તોપણ હિંદુઓએ તેમની સામે કશો વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ. હિંદુઓને મન હિંદુ તથા મુસલમાન એક સમાન હતા. મુસલમાન પછી અંગ્રેજો આવ્યા, તો પણ હિંદુઓએ એકકે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુઓએજ અંગ્રેજોને બોલાવી રાજ્ય ઉપર બેસાર્યા. હિંદુ સીપાહીઓ અંગ્રેજોની તરફથી લડયા અને હિંદુઓનું રાજ્ય તેમનેજ અર્પણ કર્યું. કારણ કે અંગ્રેજો પોતાનાથી ભિન્ન જાતિના છે, એવો ખ્યાલજ હિંદુ પ્રજાને આવી શક્યો નહોતો. અંગ્રેજો પ્રત્યે તેમને મુદ્દલ દ્વેષભાવ નહોતો. આજે પણ ભારતવર્ષ અંગ્રેજી રાજ્યપ્રત્યે સંપૂર્ણ વફાદાર છે. અંગ્રેજ પ્રજા હિંદુજાતિની આવી પ્રભુભક્તિ–રાજભક્તિ સમ્યક્‌રૂપે સમજી શકતી નથી, અને તેથી તે હિંદુજાતિને દુર્બળ માની કૃત્રિમ પ્રભુભક્ત જાતિ માને છે. પરંતુ અંગ્રેજી પ્રજાની તે એક ગંભીર ભૂલ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.*

* અંગ્રેજ પ્રજાની એ ભૂલ, અને તે લોકોને શ્રેષ્ઠ માની લેવાની હિંદીઓની ભૂલ, એ બન્નેભૂલો અથવા ભ્રમણાઓનો ઘટસ્ફોટ હવે કેવી રીતે થવા માંડ્યો છે તે વાત હવે પ્રસિદ્ધજ છે. સંપાદક

શિષ્ય:—પરંતુ હિંદુ પ્રજા અથવા અંગ્રેજોના હિંદુ સીપાઇઓ 'ઇશ્વર સર્વ ભૂતમાત્રમાં છે, સર્વત્ર આત્મતત્ત્વ છે" એમ માનીનેજ અંગ્રેજો તરફથી લડયા હોય એમ હું તો માની શકતો નથી.

ગુરૂ:—સાધારણ જનસમાજ એવી તાત્ત્વિક વાતોને સમજી ન શકે એ વાત તો તદ્દન સ્પષ્ટજ છે પરંતુ જાતીય ચરિત્ર સર્વદા જાતીય ધર્મનેજ અવલંબી રહ્યું હોય છે, એ સિદ્ધાંત વિસરી જવો જોઇતો નથી જેઓ પોતાનો જાતીય ધર્મ સમજતા નથી તેઓને પણ જાતીય ધર્મને અધીન રહ્યા સિવાય ચાલતું નથી અર્થાત્ જાતીયધર્મદ્વારાજ જાતીય ચરિત્ર ઘડાય છે ધર્મનો ગૂઢ મર્મ તો બહુજ અલ્પ મનુષ્યો સમજી શકે છે; પરંતુ જેઓ તે ગૂઢ મર્મ સમજી શકે છે તેમની આજ્ઞાથી અને તેમના અનુકરણદ્વારા તે દેશનું જાતીય (સામાજીક) ચરિત્ર પણ ક્રમે ક્રમે ગઠિત તથા શાસિત થતું ચાલે છે હું તને જે અનુશીલન ધર્મ આજે સમજાવવા બેઠો છું તે ધર્મ પણ સર્વ સાધારણ હિંદુ પ્રજાને માટે સહજે સમજાય એમ હું માનતો નથી, પરંતુ એટલું તો નિશ્ચિતજ છે કે જો વિદ્વાન્ પુરુષો આ ધર્મના રહસ્યને બરાબર સમજીને ગ્રહણ કરે તો તેમની આજ્ઞા અને અનુકરણદ્વારા સમસ્ત હિંદુજાતીનું જાતીય ચરિત્ર પણ ગઠિત થયા વના રહે નહિ જાતીય ધર્મનું મુખ્ય ફળ બહુજ અલ્પ મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ તેનું ગૌણ ફળ તો સૌ કોઇને અવશ્યજ પ્રાપ્ત થાય છે

શિષ્ય—એક વાત હજી બરાબર સમજાઇ નહિ આપે પ્રીતિની જે પારમાર્થિક અનુશીલનપદ્ધતિ દર્શાવી તેના પરિણામે જગત્ વાત્સલ્યમાં દેશવાત્સલ્ય સમાઇ જાય, એ વાત તો હું સમજી ગયો. પણ દેશવાત્સલ્યના અભાવે આ ભારતવર્ષ સાતસે વર્ષથી પરાધીનપણે અવનતિ પામતો જાય છે, તેનો કાંઇ વિચાર કર્યો? આપે કહી તે પારમાર્થિક પ્રીતિ સાથે જાતીય ઉન્નતિને કાંઇ સબંધ છે ખરો?

ગુરૂ—નિષ્કામ કર્મયોગદ્વારાજ જાતીય ઉન્નતિ થઇ શકે પોતાનાં સર્વ કર્તવ્ય-કર્મ નિષ્કામપણે કરવા જોઇએ જે કર્મો ઇશ્વરાનુમોદિત એટલે કે શાસ્ત્ર સંમત હોય તેજ કર્મો અનુષ્ઠેય છે, એ વાત તો પૂર્વે હું કહીજ ગયો છું આત્મરક્ષા, દેશરક્ષા, પરપીડિતની રક્ષા, અને પતિતોનો ઉદ્ધાર-એ સર્વ ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મો છે, અને તેથી તે આચરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ નિષ્કામ ચિત્તે આત્મરક્ષા, દેશરક્ષા, પીડિત બન્ધુઓની રક્ષા તથા દેશીય લોકોની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયત્નો અંતઃકરણ પૂર્વક કરવા જોઇએ

શિષ્ય:—નિષ્કામપણે આત્મરક્ષા કેમ થઇ શકે, તે સમજાતું નથી આત્મરક્ષા પોતેજ સકામ છે

ગુરૂ—તે પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે પછી આપીશ

अध्याय २२ मो–आत्मप्रीति

શિષ્ય—નિષ્કામ આત્મરક્ષા કેવી રીતે થઇ શકે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે આજે આપવાનું કહ્યું છે. કૃપા કરીને તેનું સમાધાન કરો તો સાંભળવાની ઇચ્છા છે.

ગુરુ—આપણા અભિનવાદના સમર્થન માટે કોઈ પાશ્ચાત્ય પંડિત પ્રમાણો આપે એવી આશા હું રાખતો નથી. છતાં હર્બર્ટસ્પેન્સરની એક યુક્તિનો ભાવાર્થ હું તને કહું તે સાંભળ—

"ઇશ્વરની સૃષ્ટિની રક્ષામાટે પ્રત્યેક પ્રાણીએ પોતાની આત્મરક્ષા કરવી જોઇએ સૃષ્ટિ રક્ષા અર્થે આત્મરક્ષા અત્યંત પ્રયોજનીય છે, અને તેથી તે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ છે એ ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મ સર્વદા નિષ્કામપણે કરવું જોઇએ આત્મરક્ષા પણ નિષ્કામપણે થઇ શકે છે, અને તેમ કરવું એ પ્રાણીમાત્રની ફરજ છે"

હવે, પરહિત અને પરરક્ષાની સાથે આ આત્મરક્ષાની સરખામણી કરી જો. પરહિત ધર્મ કરતાં પણ આત્મરક્ષાધર્મનું ગૌરવ અધિક છે જો જગતના લોકો પરસ્પરનું હિત ન કરે, અથવા પરસ્પરની રક્ષા ન કરે તો તેથી જગત્ મનુષ્યરહિત થઇ જાય એવો સંભવ નથી. ઉદાહરણ તરીકે અસભ્ય કિંવા જંગલી મનુષ્યો પરહિત ધર્મને લેશ પણ સમજતા નથી છતાં પણ જગતમાંથી જંગલી જાતિઓ હજી નષ્ટ થઈ નથી, અને થઈ શકે પણ નહિ પરંતુ કોઇ પણ સભ્ય અથવા અસભ્ય સમાજ જો આત્મરક્ષામાં બેદરકાર રહે તો તેનો નાશ તો વહેલો મોડો થયા વિના રહેજ નહિ જો પ્રત્યેક મનુષ્ય અથવા પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાની આત્મરક્ષા અર્થે સર્વદા તત્પર ન રહે તો જગતમાં એક પણ મનુષ્ય કે એક પણ પ્રાણી બચી શકે નહિ. સારાંશ કે પરહિત કરતાં પણ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવી એ અત્યંત પ્રયોજનીય છે

શિષ્ય—આપના આ સિદ્ધાંતો મને તો નાસ્તિક જેવા જણાય છે કેમકે હું કોઇને કાંઇ પણ આપ્યા વિના મારું પેટજ ભર્યા કરું તો તેનું પરિણામ શું આવે?

ગુરુ—તું તારા માટે જે કાંઇ ખાવાની સામગ્રી એકત્ર કરી શકે, તે સર્વ સામગ્રી જો તું દરરોજ અન્યને વહેંચી દે તો, બહુ બહુ તો સાત–આઠ દિવસે તારા દાનધર્મનો અંત આવ્યા વિના રહે નહિ કારણ કે તું પોતે ખાઈ ન શકે તો તારો દેહ પણ ટકી શકે નહિ પરાર્થે કાંઇ પણ વાપરવું નહિ, એમ હું કહેવા માગતો નથી, પરંતુ પોતાની આત્મરક્ષાઅર્થ પણ પ્રત્યેકે ખાવું તો જોઇએ, એજ હું કહેવા માગું છું. પરાર્થે કાંઇ પણ વાપરી શકે એવી જેની સ્થિતિ ન હોય, તેણે પરને આપ્યા વિના પોતેજ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી લેવો જોઇએ. અહીં આ કેટ-

લીફ ગેરસમજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય છે ખરો. જેઓ પોતાના મોજશોખની ખાતર સખ્ખત ખર્ચ કર્યા કરતા હોય, તેઓ પરાર્થે કાંઇ પણ દાન આપી શકે નહિ, તો તે તેમને માટે કોઇ પણ રીતે ક્ષંતવ્ય લેખી શકાય નહિ. જેઓ ભૂતમાત્રમાં આત્મબુદ્ધિ રાખતા હોય, તેમણે તો પોતાના આહારમાં અને પરના આહારમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખવો ઉચિત નથી; કારણ કે પોતાનામાં અને અન્યમાં સમાન બુદ્ધિ રાખવી એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

શિષ્યઃ—ઉદાહરણ આપવામાંજ મારી ભૂલ થઇ ગઇ. પરોપકારાર્થે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવો એ શું આપણું કર્તવ્ય નથી?

ગુરુઃ—અનેક સમયે તેમ કરવું એ પણ આવશ્યક કર્તવ્ય છે, અને તેવે સમયે તે કર્તવ્ય નહિ બજાવવું એ અધર્મ છે.

શિષ્યઃ—એ વિષે કૃપા કરીને એક બે દૃષ્ટાંતો આપો તો સાંભળવાની ઇચ્છા છે.

ગુરુઃ—જે માતાપિતાના પ્રતાપે તને આ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે, અને જેમના પ્રતાપે તું કર્મ તથા ધર્મ કરવાને યોગ્ય બન્યો છે, તે માતાપિતાની રક્ષાર્થે પ્રસંગોપાત પ્રાણ અર્પણ કરવો પડે તો કરવો એ ધર્મ છે, અને તેવે પ્રસંગે તે કર્તવ્ય ન બજાવવું તે અધર્મ છે

તેવીજ રીતે તને પ્રાણદાન આપવાનો જો અન્ય કોઇએ પ્રયત્ન કર્યો હોય, તો તેમને માટે પણ તારે પ્રાણનું બલિદાન આપવાને તત્પર રહેવું જોઇએ.

તેજ પ્રમાણે જેઓના રક્ષકતરીકે તારે તારું કર્તવ્ય બજાવવાનું હોય, તેમને માટે પણ પ્રાણ આપવો એ પણ તારું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. હવે, તું કોનો કોનો રક્ષક છે, તે વિષે વિચાર કરી જો. એક તો તારાં સ્ત્રી-પુત્રાદિનો અને તારા પરિવાર વર્ગનો, (૨) સ્વદેશનો, (૩) તારા સ્વામીનો—અર્થાત્ જેઓ તને પગાર આપી પોતાના કાર્યમાં યોજે છે તે શેઠનો, અને (૪) શરણાગતનો. એટલા માટે સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવાર, સ્વદેશ, સ્વામી તથા શરણાગત વિગેરેની રક્ષાર્થે તારે તારા પ્રાણની આહુતી આપવી એ તારો ધર્મ છે.

જેઓ પોતાની રક્ષા કરવાને અશક્ત હોય, તેમની રક્ષા મનુષ્યમાત્રે કરવી જોઇએ. સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, રોગીઓ તથા આંધળા-અપંગો વિગેરે પોતાની રક્ષા કરી શકતા નથી. આવા મનુષ્યોની રક્ષાર્થે પણ આપણે પ્રાણનો ત્યાગ કરવો પડે તો તે કરવો એ ધર્મ છે.

એ સિવાય પણ પ્રાણપરિત્યાગ કરવાના અનેક પ્રસંગો આવે છે, કે જેની અત્યારે ગણત્રી થવી અશક્ય છે, તેમજ તેની એટલી બધી આ પ્રસંગે જરૂર પણ નથી. જેની જ્ઞાનાર્જની તથા કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ યથાયોગ્ય વિકાસ પામી હોય છે, તેઓ કેવે પ્રસંગે પ્રાણપરિત્યાગ કરવો તે ધર્મ છે, અને કેવે પ્રસંગે તેમ કરવું એ

અધર્મ છે તે વાત બહુ સારી રીતે સમજી શકે છે.

શિષ્ય:—આપનો કહેવાનો આશય એવો છે કે આત્મપ્રીતિ એ અન્ય પ્રત્યેની પ્રીતિવૃત્તિની વિરોધી હોવા છતાં તે તિરસ્કારને પાત્ર તો નથીજ; પરંતુ આત્મપ્રીતિને યોગ્ય નિયમોથી સીમાબદ્ધ કરીનેજ તેનું ઉચિત અનુસરણ તથા વિકાસ કરવો જોઈએ. એમજને ?

ગુરુ:—વસ્તુતઃ જો સ્વ-પરમાં કાંઈ ભેદ ન લાગતો હોય અને સર્વ કોઈ સમાન છે, એવી વૃત્તિ સતત રહ્યા કરતી હોય, તો તો પછી સ્વ અને પર એવા ભેદો પાડવા એજ અનુચિત છે. આત્મપ્રીતિને યોગ્યરૂપે કેળવવાથી તથા તેને વ્યવસ્થિત બનાવવાથી ક્રમે ક્રમે તેનો સમાવેશ જાગતિક પ્રીતિમાં થઈ જાય છે, કારણ કે આપણે કાંઈ આ જગતની બહાર નથી. ધર્મનું, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને હિંદુધર્મનું મૂળ એક માત્ર ઈશ્વર છે. ઈશ્વર સર્વ ભૂતમાં વ્યાપ્ત છે, અને તેથી પ્રાણીમાત્રનું હિત સાધવું એજ આપણો ધર્મ છે. હું પૂર્વેજ કહી ગયો છું કે સર્વ વૃત્તિઓને ઈશ્વરમુખી કરવી એ મનુષ્યજન્મનો અન્તિમ ઉદ્દેશ છે. જો પ્રાણીમાત્રનાં હિતસાધનમાં ધર્મ હોય તો પછી પરનું હિતસાધન કરવું એ પણ ધર્મકર્તવ્ય છે, એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. તેવીજ રીતે પોતાનું હિત સાધવું એ પણ આપણું ધર્મકર્તવ્ય છે, કારણ કે આપણે પણ સર્વ ભૂતના અંતર્ગતજ છીએ. જેવી રીતે અન્ય પ્રાણીઓમાં ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છે, તેવીજ રીતે આપણામાં પણ છે, એ વાતનો અસ્વીકાર કેવી રીતે થઈ શકે ? સારાંશ કે પરપ્રાણીની રક્ષા કરવી એ જેમ આપણો ધર્મ છે, તેવીજ રીતે પોતાની રક્ષા કરવી એ પણ આપણો ધર્મ છે.

શિષ્ય.—પણ મૂળ વાતમજ મોટો વાંધો આવે છે, તેનું કેમ ? જે સ્થળે આત્મહિત અને પરહિત વચ્ચે પરસ્પર વિરુદ્ધતા ઉપસ્થિત થાય ત્યારે આત્મહિત સાધવું કે પરહિત સાધવું તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ? અત્યાર પૂર્વેના ધર્મવેત્તાઓ એમજ કહી ગયા છે કે જ્યાં આવો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં પરહિત સાધવું એજ ધર્મ છે. તે વિષે આપનો શુ અભિપ્રાય છે?

ગુરુ:—તેં જે છેલ્લી વાત કહી તેવી વાત કોઈ ધર્મમાં હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. ક્રિશ્ચિયન ધર્મ કહે છે કે બીજાઓ તરફથી જે પ્રકારના વર્તનની ઇચ્છા તમે રાખતા હો તેવા પ્રકારનું વર્તન તમે તેમના પ્રત્યે કરો. આ વચન ઉપરથી એટલું તો સમજી શકાય છે કે તેમાં પરહિતને પ્રાધાન્ય આપવાને બદલે સ્વહિત તથા પરહિત એ ઉભયને એકસરખું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એ વાતને આપણે હમણાં રહેવા દઈએ; કારણ કે આપણે પણ આ અનુશીલન તત્ત્વની વ્યાખ્યામાં, ખાસ પ્રસંગે પરહિતનેજ અગત્યનું સ્થાન આપવું પડશે; પરંતુ તારા પ્રશ્નનો નિર્ણય તો સહજ સરળ રીતે થઈ શકે તેમ છે. તારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં

સર્વથી પ્રથમ મારે એટલું કહી દેવું જોઈએ કે પરનું અનિષ્ટ થાય એ તો સદાય અધર્મજ છે એટલે કે અન્યનું અનિષ્ટ કરી પોતાનું હિત સાધવાનો કોઈને પણ અધિકાર નથી. હિંદુધર્મ તથા ક્રિશ્ચિયનધર્મ તથા બીજા ધર્મો પણ આમાં સમ્મત થયા વિના રહેશે નહિ. વર્તમાન દાર્શનિકો તથા નીતિવેત્તાઓ પણ તેથી જુદા પડી શકે તેમ નથી. અનુશીલન તત્ત્વ તું જો બરાબર સમજી શક્યો હોઇશ તો તારા લક્ષમાં આટલી વાત તો ખાસ કરીને આવીજ હશે કે પરનું અનિષ્ટ ચિંતવવું એ પણ ભક્તિ, પ્રીતિ આદિ શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં મહાન્ વિઘ્નરૂપ છે, એટલુંજ નહિ પણ સમાનભાવ કે જેને ભક્તિ તથા પ્રીતિના લક્ષણરૂપ માનવામાં આવે છે, તે સમાનભાવનો પણ એ દુષ્ટવૃત્તિ ઉચ્છેદ કરે છે. પરનું અનિષ્ટ કરવાની ભાવનાથી ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા આદિ શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ લુપ્ત થઇ જાય છે, એટલા માટે અન્યનું અહિત કરીને પણ પોતાનું હિત સાધી લેવું એ તો કેવળ અનુચિત છે. હિંદુશાસ્ત્રની તથા આપણા અનુશીલન ધર્મની પણ એજ આજ્ઞા છે. આત્મપ્રીતિનો ઉપર કહી તે એક મુખ્ય નિયમ છે.

શિષ્ય—આ નિયમનો અમલ કેવી રીતે કરવો, તે સમજાવો. દાખલાતરીકે એક માણસ ચોર છે, અને તેનાં સ્ત્રીપુત્રાદિ કુટુંબીઓ ભુખથી ટળવળી રહ્યાં છે. ચોરી કરનારા મનુષ્યો ઘણું કરીને એવી અવસ્થાજ ભોગવતા હોય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. એવો કોઇ ચોર, ધારો કે મારે ત્યાં રાત્રે ખાતર પાડવા આવે, અને તાજો તોડવા માંડે તો તે વખતે મારે શું તેને ન પકડવો? ચોરી કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ પોતાના પરિવાર વર્ગને અન્ન-વસ્ત્ર આપવા સિવાય બીજો કોઇજ નથી, એ વાતનો હું અસ્વીકાર નથી કરતો, પરંતુ એવા ચોરને જવા કરવો, અથવા તો તેને પ્રતામ આપીને વિદાય કરવો, એને આપ શું યોગ્ય ધારો છો?

ગુરુ—નહિ, એવાઓને તો પકડી યોગ્ય સજા અપાવવી જોઇએ.

શિષ્ય—એમ કરવાથી મારી સંપત્તિની તો રક્ષા કરી શકું અને મારું પોતાનું હિત સાધી શકું, પણ પેલા ચોરનું તથા તેના કુટુંબીઓનું ભયંકર અનિષ્ટ થાય તેનું શું કરવું? આપનો પ્રથમ નિયમ હવે ક્યાં ગયો?

ગુરુ—ચોરનાં નિરપરાધી સ્ત્રીપુત્રાદિ જો ભુખથી રીબાતાં હોય અને તેમને ખાવા માટે તું કાંઇ આપે તો તે કાર્ય અયોગ્ય નજ કહેવાય. ચોર પોતે પણ ક્ષુધા-તૃષાથી પીડાતો હોય તો તેને પણ અન્ન-પાણી આપવું જોઇએ; પરંતુ તેને તેની ચોરીના અપરાધ માટે તો અવશ્ય દંડ મળવોજ જોઇએ, કારણ કે ચોર વિગેરેને જો ઉચિત શિક્ષા ન કરવામાં આવે તો તેથી આપણું એકલાનુંજ નહિ પણ સમસ્ત મનુષ્યજાતિનું અનિષ્ટ થાય છે ચોરોને આશ્રય આપવાથી ચૌર્યવૃત્તિને ઉત્તેજન મળે છે અને તેથી એકંદરે સમાજનું અહિતજ થાય છે.

શિષ્યઃ—આ તો આપે વિલાયતી હિતવાદનો સિદ્ધાંત રજુ કર્યો. જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું હિત થાય એ સૂત્રનું આવા પ્રસંગે અવલંબન લેવું જોઈએ, એમજ આપ કહેવા માગો છો ને?

ગુરુઃ—હિતવાદનો સિદ્ધાંત મશ્કરીમાં ઉડાવી મૂકવા જેવો નથી. હિતવાદીઓની એક મહાન્ ભૂલ છે તે આપણે સુધારી લેવી જોઈએ. તેઓ એમ કહે છે કે હિતવાદની અંદરજ સમસ્ત ધર્મોનું રહસ્ય સમાઈ જાય છે; પણ તે તેમનો ભ્રમ છે. હિતવાદ તો ધર્મતત્ત્વનો એક સામાન્ય અંશમાત્ર છે. મેં હિતવાદને ઉપર જે મહત્ત્વ આપ્યું તેને તો આપણા અનુશીલનવાદના એક ખુણામાંજ હું સ્થાન આપું છું. હિતવાદનો સિદ્ધાંત સત્ય છે, પણ તે ધર્મતત્ત્વના સમસ્ત ક્ષેત્ર ઉપર પ્રસરી જાય એટલો બળવાન નથી. ધર્મ જોઈએ તો ભક્તિમાં અથવા સર્વભૂતમાત્રમાં સમદષ્ટિ રાખવામાં છે. એ ભક્તિ કિંવા સમદષ્ટિરૂપી મહાશિખરમાંથી જે હજારો નદીઓ તથા ઝરાઓ વહે છે તે પૈકી હિતવાદ તો એક નજીવામાં નજીવો ઝરો માત્ર છે. પરંતુ તે ઝરાનું જળ પવિત્ર છે. હિતવાદ પણ ધર્મનો છેજ. હિતવાદને અધર્મ કહેવાનું સાહસ કરવું એ મૂર્ખતા છે.

વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે કહું તો અનુશીલન ધર્મમાં "જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું હિત થાય" તે સિવાય અન્ય કોઈ વાત કહેવાની નથી. દાખલાતરીકે ભૂતમાત્રનું હિતસાધન કરવું એ જો ધર્મ હોય તો પછી એક જણનું હિતસાધન કરવું એ પણ ધર્મજ છે. એક જણને બદલે જો દશ જણનું એક સરખું હિત થતું હોય તો તે વળી એકના હિતની અપેક્ષાએ દશ ગણો ધર્મ છે. જો એક તરફ એકજ વ્યક્તિનું હિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ દશ જણનું તેટલુંજ હિત સધાતું હોય તો એક જણના હિતના ભોગે પણ બીજા દશ જણનું હિત સાધવું એ ધર્મ-કર્તવ્ય છે. આવા સ્થળે દશ જણના હિતના ભોગે એક વ્યક્તિનું હિત થવા દેવું એ અધર્મ છે.* મોટા ભાગના હિતનો સિદ્ધાંત આવા સ્થળે સફળ થાય છે.

બીજી રીતે કહીએ તો એક તરફ એક જણનું સ્વલ્પ હિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ એક જણનું વિશેષ હિતસધાતું હોય તો આવા સ્થળે અલ્પ હિતનો પરિત્યાગ કરી વિશેષ હિતસાધન થવા દેવું એજ ધર્મ છે, અને તેથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ અધર્મ છે. મહાન્ હિતનો સિદ્ધાંત આવા સ્થળે સ્પષ્ટ થાય છે.

શિષ્યઃ—આ વાતો તો ખરુંજ સરળ અને સ્પષ્ટ છે.

ગુરુઃ—આ વાતો અત્યારે જેટલી સ્પષ્ટ જણાય છે તેટલી કાર્ય કરતી વેળા

---

* દશ જણના હિતાર્થે એક જણનું અનિષ્ટ કરવું, એવો અર્થ મહેરબાની કરીને આ ઉપદેશમાંથી કોઈએ કહાડવો નહિ; કારણ કે એવો અર્થ યથાર્થ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

સ્પષ્ટ જણાતી નથી. દૃષ્ટાંતતરીકે એક તરફ એક કુલીન બ્રાહ્મણ ગરીબાઈને લીધે પોતાની કન્યા મોટી વયની થઇ જવા છતાં પરણાવી શકતો ન હોય અને બીજી તરફ એકાદ ગરીબનું કુટુંબ ભુખમરાથી અધમુવા જેવી અવસ્થા ભોગવતું હોય, એવા પ્રસંગે મોટું હિત પેલા ગરીબના પક્ષમાં હોવા છતાં તેને પૂરો એક આનો પણ તું આપી શકશે નહિ અને પેલા બ્રાહ્મણને પાંચ રૂપીયા આપવા છતાં પણ તને તે રકમ નજીવી જણાશે. આ પ્રમાણે અનેક પ્રસંગોએ બને છે. વિશેષ હિત કોના પક્ષમાં છે, તેનો યથાવત્ તોલ અથવા વિવેક બહુજ ઓછા મનુષ્યો કરી શકે છે.

શિષ્ય—એ વાતને જવા દો. થોડા મનુષ્યો કરતાં વધારે મનુષ્યોનું હિતસાધન એ ધર્મ છે, તેમજ એક મનુષ્યના અલ્પહિતને બદલે બીજા મનુષ્યોનું તેથી વધારે હિત થતું હોય તો તે વિશેષ હિત કરવું એ ધર્મ છે, એ વાત સમજાઇ, પરંતુ જે સ્થળે એક મનુષ્યનું વધારે હિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ ઘણા મનુષ્યોનું અલ્પ હિત સધાતું હોય ત્યાં શું કરવું ?

ગુરુ—એવે સ્થળે માપ મૂકવા, અર્થાત્ આંકડાની ગણત્રીથી કામ કરવું જોઇએ. ઉદાહરણતરીકે કલ્પના કર કે એક તરફ એક મનુષ્યનું જેટલું હિત સધાતું હોય તેના ચોથા ભાગ જેટલું હિત જો સો મનુષ્યોનું-પ્રત્યેકનું સધાતું હોય તો એકંદરે પચીશ મનુષ્યોનું હિતસાધન એક મનુષ્યના હિતસાધન કરતાં ઘણુંજ વધી જાય. આવા પ્રસંગે એક જણનું વિશેષ હિતસાધન રહેવા દઇ સો જણનું અલ્પ હિતસાધન કરવું, એ ધર્મ છે. બીજી રીતે જોતાં એક મનુષ્યનું જેટલું હિત સધાતું હોય તેના હજારમા ભાગ જેટલું હિતસાધન જો સો મનુષ્યોનું સધાતું હોય તો તેવે સ્થળે સો જણના હિતને રહેવા દઇ એક મનુષ્યનું સંપૂર્ણ હિત સધાવા દેવું એ કર્તવ્ય છે કારણ કે સો મનુષ્યોના હિતની પેલા એક મનુષ્યના સુખની સાથે તુલના કરીએ તો માત્ર એક દશાંશજ થાય

શિષ્ય—હિતાહિતનું એવી રીતે માપ થઇ શકે એ સંભવિત નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગે જો એમ હિસાબ કરવા બેસીએ તો હિસાબમાં ને હિસાબમાં જ સમય નીકળી જાય

ગુરુ—અનુશીલનતત્ત્વના અભ્યાસીઓને માટે એ કાર્ય બહુ સરળ છે. જેઓની સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓ અને તેમાં પણ વિશેષે કરીને જેઓની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ સારી રીતે કેળવાઇને સ્ફુર્તિપાત્ર (સૂક્ષ્મ) થઇ હોય તેઓ હિતાહિતનો નિર્ણય બહુ સારી રીતે કરી શકે છે જેઓ અનુશીલનપદ્ધતિથી વિમુખ છે તેઓનેજ એ કામ કઠિન જેવું જણાય છે વસ્તુત એવા મનુષ્યોને માટે સર્વ પ્રકારનો ધર્મ દુઃસાધ્ય છે, એ વાત હું તને પૂર્વે જણાવી ગયો છું યૂરોપીય હિતવાદીઓ એ વિષે બહુજ સ્પષ્ટ રીતે પોતાના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી મારે તે વિષયપરત્વે વિશેષ વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર નથી. અનુશીલનવાદ તથા હિત-

વાદના સ્થાનો તારાથી નિશ્ચિત થઈ શકે એટલા માટેજ મે હિતવાદમધ્યે અત્રે પ્રસારો કર્યો છે.

શિષ્ય—એ સ્થાનોનું જરા સ્પષ્ટીકરણ કરો.

ગુરૂ—હિતવાદ તથા અનુશીલનવાદ, બન્નેનો પ્રીતિવૃત્તિના સામંજસ્યમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. સર્વ ભૂતપ્રત્યે સમાન ભાવ રાખવો જોઈએ, પરંતુ જે સમયે વ્યક્તિ-વિશેષનું હિત પરસ્પર વિરોધી જણાય તે સમયે આંકડા મૂકીને તથા નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિએ તુલના કરીને જનસમાજના મોટા ભાગનું વિશેષ હિત કર્યા સમાયેલું છે, તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. તટસ્થપણે રહી બે વ્યક્તિઓના હિતાહિતનો નિર્ણય કરવો એ કાર્ય બહુ કઠિન નથી, પરંતુ જ્યારે આત્મહિત અને પરહિત વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય પોતાની સમતોલન વૃત્તિને ગુમાવી બેસે છે. એટલા માટે એવે સ્થળે નીચેના નિયમો સદા સ્મરણમાં લાવવા જોઈએ.–

(૧) જ્યારે એક તરફ તારૂ પોતાનું હિત સમાયેલું હોય અને બીજી તરફ એક કરતાં વધારે મનુષ્યોનું સરખું હિત રહેલું હોય, ત્યારે તારે આત્મહિત ત્યજી દઈ પરહિત કરવું એ ધર્મ છે.

(૨) જ્યારે એક તરફ તારૂ પોતાનું હિત સમાયેલું હોય અને બીજી તરફ બીજા કોઈએક મનુષ્યનું અધિક હિત સમાયેલું હોય, તો તે સ્થળે પણ તારે પરહિતજ કરવા તત્પર થવું જોઈએ

(૩) જ્યારે એક તરફ તારૂ વિશેષ હિત સમાયેલું હોય અને બીજી તરફ બીજાનું અલ્પહિત સમાયેલું હોય તે સ્થળે જે તરફની હિતની માત્રા એકંદરે વિશેષ જણાય તે તરફનું હિતસાધન કરવું એજ કર્તવ્ય છે જો સામા પક્ષના હિતની માત્રા એકંદરે વિશેષ પ્રમાણમાં જાય તો સામા પક્ષનું હિત થવા દેવું અને જો તારા પક્ષનું હિત વિશેષ પ્રમાણમાં થતું હોય તો તારે પોતાનું હિત સાધવું.

શિષ્ય—પણ (૪) જે સ્થળે બન્ને પક્ષનું હિત સમાનભાવે રહેલું હોય ત્યાં શું કરવું ?

ગુરૂ—તે સ્થળે પરહિત થવા દેવું એજ ધર્મ અથવા કર્તવ્ય છે

શિષ્ય—કેમ ? જો સર્વ ભૂતમાત્ર સમાનજ હોય તો પછી ઉક્ત પ્રસંગે પણ સ્વ તથા પર પ્રત્યે સમાન ભાવ કેમ ન રાખવો ?

ગુરૂ—તેનો ઉત્તર અનુશીલનવાદ બહુ યોગ્ય પ્રકારે આપે છે પ્રીતિવૃત્તિ પરાનુરાગિણી હોય છે કેવળ આત્માનુરાગિણી (સ્વાર્થી) પ્રીતિને પ્રીતિ કહી શકાય નહિ પોતાનુંજ હિત સાધીને બેસી રહેવાથી પ્રીતિનું અનુશીલન, સ્ફુરણ તથા સાર્થક્ય થતું નથી. પરહિત સાધનાર્થે જો પ્રીતિનો ઉપયોગ થાય તોજ તે પ્રીતિવૃત્તિ વિશેષ ઉન્નત તથા દિવ્ય બની શકે એટલા માટે જ્યારે સ્વાર્થ તથા

પરાર્થ વચ્ચે એ ચાબેચી થાય તે સમયે પરપક્ષનું હિતસાધન કરવું, અને તેમાં પણ આત્મહિત થયા વિના રહેતું નથી, કારણ કે પરહિત કરવામાં જ્યારે મા પ્રુસની પ્રીતિવૃત્તિ યોજાય છે ત્યારે તેની પોતાની પ્રીતિનું અનુશીલન અક્ષુણ્ણ તથા સાર્થક્ય થયા વિના રહેતું નથી; અને એવી રીતે પરહિત કરવામાં પણ તેનું પોતાનું હિત તો સમાયેલું જ રહે છે. મતલબ કે નિરંતર પરપક્ષનું હિત કરવા ઉદ્યમશીલ રહેવું.

મે જે ત્રણ નિયમોનો ઉલ્લેખ કર્યો તેમાંનો પ્રથમ નિયમ બહુજ સ્પષ્ટ છે અર્થાત્ જ્યાં અન્યનું અનિષ્ટ થતું હોય ત્યાં પોતાના સ્વાર્થને તિલાંજલિ આપવી આ નિયમની સીમા નક્કી કરવા હિતવાદીઓએ દ્વિતીય નિયમનો સ્વીકાર કર્યો છે

તે સિવાય એક બીજો નિયમ પણ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે અનેક સમયે આપણું આત્મહિત જેટલું આપણા હાથમાં હોય છે તેટલું અન્યનું હિત આપણા હાથમાં હોતું નથી ઉદાહરણતરીકે આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ જેટલી ધારીએ તેટલી સાધી શકીએ, પણ અન્ય કોઈ વ્યક્તિની માનસિક ઉન્નતિ કરવાનું કાર્ય આપણા હાથમાં તેટલે અંશે હોતું નથી. આવા પ્રસંગે સૌ પ્રથમ આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ સાધી લેવી એજ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે, કારણ કે તેમાં સિદ્ધિની-સફળતાની સભાવના વિશેષ રહેલી છે. વળી અનેક સ્થળે એવું પણ બને છે કે જો સૌ પ્રથમ આપણે આપણું હિત ન સાધી શકીએ તો પરહિતનું એક પણ કાર્ય આપણાથી થઈ શકે નહિ એવે સ્થળે પરહિત પૂર્વે આત્મહિતજ સાધી લેવું જોઈએ દૃષ્ટાંતરૂપે જો હું મારી માનસિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત ન કરૂં તો તારી માનસિક ઉન્નતિ કરવાને કદાપિ સશક્ત બની શકું નહિ મતલબ કે આવા સંયોગોમાં સૌ પ્રથમ આપણે આપણું હિત સાધવા તરફજ દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ વૈદ્ય પોતેજ માંદગીની પથારીએ પડ્યો હોય તો તે પોતે આરોગ્ય થવા પહેલાં અનેક દરદીઓને આરામ આપવાનું કર્તવ્ય બજાવી શકે નહિ માટે એવા સંયોગોમાં પ્રથમ આત્મહિતજ સાધી લેવું એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે

અત્યાર પૂર્વે જે કાંઈ હું તને કહી ગયો તેનો સંક્ષિપ્ત સાર પુનઃ કહી સમજાવું છું તે સારીપેઠે ધ્યાનમાં રાખજે

પ્રથમ—આત્મ તથા પરનું અભેદ જ્ઞાન એજ પ્રીતિવૃત્તિનું યથાર્થ અનુશીલન છે

દ્વિતીય—પરન્તુ તેથી કરીને આત્મપ્રીતિનો કોઈ નિષેધ થાય છે એમ સમજવાનું નથી અમુક સીમામાં યોગ્ય પ્રકારે આત્મહિત પણ કર્તવ્ય છે, કારણ કે સર્વ ભૂતમાં પોતાનો પણ સમાવેશ છે

તૃતીય—વૃત્તિઓના અનુશીલનનો ઉંચો ઉદ્દેશ એજ હોવો જોઈએ કે ક્રમે ક્રમે સર્વ વૃત્તિઓ ઈશ્વરાનુમુખી થઈ શકે ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મોજ નિરંતર કર્યાં કરવાં કરવા

યોગ્ય કર્મોમાં સંયોગોને અનુસરીને તથા ખૂબ વિચાર કર્યા પછી યોગ્ય લાગે ત્યારે આત્મહિતને તથા પરહિતને પણ પ્રાધાન્ય આપવું જોઇએ.

ઉક્ત નિયમોના પાલનથી હિંદુધર્મમાં કહેલા સમભાવને કશું વિઘ્ન થતું નથી. જે સ્થળે આત્મરક્ષા કરવાનો એક માણસને અધિકાર હોય છે તે સ્થળે અન્ય માણસને પણ આત્મરક્ષા કરવાનો તેટલોજ અધિકાર છે. જે સ્થળે પરહિતાર્થે આત્મભોગ આપવાને તું બંધાએલો હોય છે તે સ્થળે અન્ય પણ તારે માટે આત્મવિસર્જન કરવાને બંધાએલો છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન એજ સમત્વ જ્ઞાન છે. મે અનેક વાતો બહારથી લાવી અહીં બંધબેસતી કરી છે તેથી ગીતોક્ત સામ્યજ્ઞાનને કશી હાનિ થતી હોય એમ માનીશ નહિ

શિષ્ય—પરન્તુ મેં પૂર્વે જે એક પ્રશ્ન કર્યો હતો તેનો તો યોગ્ય ઉત્તર મળ્યો નહિ. મે જિજ્ઞાસાપૂર્વક એમ પૂછ્યું હતું કે હિંદુઓની પારમાર્થિક પ્રીતિની સાથે જાતીય ઉન્નતિને કેવા પ્રકારનો સંબંધ રહેલો છે ?

ગુરુ—તે પ્રશ્નના ઉત્તરનું પ્રથમ સૂત્ર નક્કી થઇ ગયું હવે, ધીમે ધીમે એજ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ

अध्याय २३ मो–स्वजनप्रीति

ગુરુ:—હવે હર્બર્ટસ્પેન્સરનું પેલું વચન પુન યાદ કર તેણે કહ્યું છે કે –

"પ્રત્યેક પ્રાણી જો પોતાની સંભાળ ન લે તો બીજાની સંભાળ લેવા નીકળવાનું પરિણામ પોતાના મૃત્યુમાંજ આવે, અને પ્રત્યેક પ્રાણી જો આ પ્રમાણે પોતાનું જીવન ગુમાવે તો પછી સંભાળ લઇ શકે એવો કોઇ પ્રાણી જગતમાં રહે નહિ."

જગદીશ્વરે જે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે તે સૃષ્ટિની રક્ષા કરવી, એવો ઇશ્વરનો ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ. આ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવે તો આત્મરક્ષા કરવી એ પણ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ છે, એ વાતમાં લેશ પણ સંશય રહેતો નથી, કારણકે તે સિવાય સૃષ્ટિરક્ષા અસંભવિત છે, પરંતુ એટલા ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે ગમે તે પ્રકારે આત્મરક્ષા કરવી એજ કર્તવ્ય છે. જેઓ પોતાની આત્મરક્ષા કરવાને અશક્ત હોય, અને જેઓની આત્મરક્ષા કરવાની જવાબદારી આપણા ઉપર રહેલી હોય તેઓની રક્ષા પણ આત્મરક્ષા જેટલીજ પ્રયોજનીય છે, કારણ કે તે સિવાય જગત્‌રક્ષા પણ સંભવે નહિ.

શિષ્ય:—આપ બાલકબચ્ચા વગેરેને ઉદ્દેશીને એ વાત કહો છો ?

ગુરુ—હા. હું પ્રથમ એ વિષેજ બોલવા ઇચ્છું છું. બાળકો પોતાનું રક્ષણ અને

પાલન કરવાને શક્તિવાન હોતાં નથી જો તેઓની રક્ષા તથા લાલન-પાલન કરવાનો બોજો બીજાઓ પોતાના માથે ન લે તો તે બાળકો જીવી શકે નહિ. જો સમસ્ત બાલકો પાલન અને રક્ષા વગર રહે તો તેઓને માટે મુવા સિવાય બીજો રસ્તો રહે નહિ, અને એથી પરિણામે જગત જીવ શૂન્ય બની જાય એટલા માટે આત્મરક્ષા કરવાની જેટલી ગંભીર જવાબદારી આપણા શિરે રહેલી છે, તેટલીજ ગંભીર જવાબદારી સંતાનાદિના પાલન માટે આપણા શિરે રહેલી છે આત્મરક્ષાની માફક સંતાનરક્ષા પણ ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ (ઈશ્વરનાઉદ્દેશઅનુજબનુ) કર્તવ્ય છે તેથી તે કર્મને પણ નિષ્કામ કર્મમાં પરિણત કરી શકાય એટલુંજ નહિ પણ આત્મરક્ષાની અપેક્ષાએ સંતાનાદિનું પાલન તથા રક્ષણ વિશેષ જવાબદારીવાળું છે, એમ કહું તોપણ અતિશયોક્તિ નથી, કારણ કે જો સમસ્ત જગત્ આત્મરક્ષા માટે છેક ઉદાસીન બની જાય, અને કેવળ સંતાનાદિની રક્ષાજ સંપૂર્ણ લક્ષ આપે તો તેથી પણ સૃષ્ટિ સુરક્ષિત રહી શકે, પરન્તુ જો સમસ્ત જીવો સંતાનાદિની રક્ષા નહિ કરતાં પોતાની આત્મરક્ષાજ કર્યાં કરે તો તો સંતાનાદિના અભાવે જીવસૃષ્ટિનો લોપજ થઇ જાય. મારો કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે આત્મરક્ષા કરતાં પણ સંતાનરક્ષા એ વધારે મહત્વનું ધર્મકર્તવ્ય છે

આ સ્થળે એક મહત્વની વાત પ્રત્યે તારૂં લક્ષ ખેંચવું જોઇએ, અને તે એજ કે સંતાનાદિની રક્ષા અર્થે પોતાનો પ્રાણ આપવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ તે ધર્મસંગત હોય કર્તવ્ય છે આ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છુ, પરન્તુ આ સ્થળે પુનઃ કહેવાનો પ્રસંગ લીધો તેનું કારણ એટલુંજ છે કે આ વાત આ સમયે પ્રમાણપૂર્વક રજુ થાય છે.

પશુ-પક્ષીઓ પણ પોતાનાં સંતાનોની રક્ષા કરે છે ધાર્મિક જ્ઞાનને લીધે તેઓ એમ કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, પણ અપત્યપ્રીતિ એ એક સાધારણ વૃત્તિ છે, અને તે વૃત્તિને વશીભૂત થઇ તેઓ તેમ કરે છે પુત્રપ્રેમ જો સ્વતંત્ર સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય તો તે સાધારણ પ્રીતિવૃત્તિની વિરોધી થવું એ બનવાયોગ્ય છે, અને ઘણીવાર તેમ બનતું જોવામાં પણ આવે છે કદલીક વાર આપણે જોઇએ છીએ કે અનેક પ્રાણીઓ સંતાનસ્નેહને વશીભૂત થઇ અન્યનું અનિષ્ટ કરતાં આંચકો ખાતા નથી જાગતિકપ્રીતિ અને આત્મપ્રીતિ વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થવાનો ભય મે પૂર્વે દર્શાવ્યો હતો તેજ પ્રમાણે જાગતિકપ્રીતિ અને અપત્યપ્રીતિ વચ્ચે પણ એવો ભય તથા સંશય ઉભો થાય છે

જાગતિકપ્રીતિ અને સંતાનપ્રીતિ વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે, એટલુંજ નહિ પણ ઘણીવાર સંતાનપ્રીતિની સાથે આત્મપ્રીતિ પણ જોડાયલી હોય છે, એમ ન્યાયની ખાતર કહી દેવું જોઇએ. 'આ મારો પુત્ર છે' માટે બીજાની

પાસેથી પડાવી લઇને પણ તેને આપવું એવી ભાવના મનુષ્યોને તથા પ્રાણીઓને રક્ષા કરે છે. પુત્રના હિતમાં માતપિતાઓ પોતાનુંજ હિત માને છે, અને તેથી ગમે તે રીતે પુત્રનું હિત સાધવા તૈયાર રહે છે. અનેક મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓ આવીજ બુદ્ધિથી પ્રેરાઇને કામ કરે છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. એટલા માટે અપત્યપ્રીતિની યથાયોગ્યતા સાચવવા સર્વદા સાવચેત રહેવાની જરૂર છે.

શિષ્યઃ—એવી સાવચેતી કેવી રીતે રાખવી ?

ગુરુઃ—હિંદુધર્મનું કિંવા પ્રીતિતત્ત્વનું પેલું મૂળ સૂત્ર યાદ કર. 'સર્વભૂત પ્રત્યે સમાનભાવ' સમાનપ્રીતિનો સમાવેશ જાગતિકપ્રીતિમાં કરી દઇ અપત્યપાલન તથા રક્ષણ એ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ છે માટેજ તે આચરવા યોગ્ય છે એમ માનીને "જગદીશ્વરની સેવા બજાવવા ખાતર આ કર્મ-કર્તવ્ય કરૂં છું, મને તેમાં ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ જેવું કંઇજ નથી." એવી બુદ્ધિ રાખીને કરવાયોગ્ય કર્મો કરવાં જોઇએ. જો આમ બની શકે તો સંતાનના પાલન તથા રક્ષણનો ધર્મ પણ નિષ્કામધર્મમાં પરિણુત થઇ શકે. આવી રીતે નિષ્કામ ધર્મમાં યોજાવાથી મનુષ્ય એક તરફ પોતાના કર્તવ્યકર્મોને સુંદરભાવે કરી શકે તેમ બીજી તરફ શોક-મોહાદિથી નિર્લિપ્ત રહી પાપ તથા દુષ્ટ વાસનાઓના પંજામાંથી પણ મુક્ત રહી શકે.

શિષ્યઃ—આપ શું આ સંતાનસ્નેહરૂપી વૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરી તે સ્થળે જાગતિક પ્રીતિને સ્થાપવાનો ઉપદેશ કરો છો ?

ગુરુઃ—નહિ. હું કોઇ પણ વૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરવાનો ઉપદેશ કરતો નથી, એ વાત મારે પુનઃ પુનઃ ભાર મૂકીને જણાવવી જોઇએ. છતાં પાશવવૃત્તિ સંબંધે મેં જે કાંઇ કહ્યું છે તેનું ફરી સ્મરણ કર. પાશવવૃત્તિઓનું દમન કરવાનો ઉપદેશ તારા સ્મરણમાં હોવો જોઇએ. સંતાનસ્નેહરૂપીવૃત્તિ એક પ્રકારની પરમ રમણીય તથા પવિત્ર વૃત્તિ છે. પાશવવૃત્તિ સાથે તેની સરખામણી કરીએ તો માત્ર એટલુંજ મળતા-પણું મળી આવે કે તે વૃત્તિ જેમ મનુષ્યોમાં દષ્ટિગોચર થાય છે તેજ પ્રમાણે પશુ-ઓમાં પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. આવી વૃત્તિઓ સ્વતઃસ્ફુર્ત (પોતાની મેળેજ સ્ફુરવા-વાળી) દેખાય છે, એ વાત પુનઃ જણાવવાની જરૂર નથી. એટલા માટે સંતાન-સ્નેહરૂપી પ્રીતિવૃત્તિ પણ સ્વતઃસ્ફુર્ત છે, અને તેથી સમસ્ત માનસિક વૃત્તિઓ કરતાં તેનું બળ અતિ દુર્દમનીય છે, એમ પણ કહી દેવું જોઇએ. સંતાનપ્રીતિ ગમે તેટલી રમણીય તથા પવિત્ર હોય તોપણ તેની અનુચિત સ્ફુર્તિ ઘણીવાર વિઘ્નરૂપ થઇ પડે છે. સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિને સંયમમાં રાખવામાં ન આવે તો તે એકદમ અનુચિતપણે બળવાન થઇ બેસે છે, એટલા માટે તેના ઉપર અંકુશ રાખવાની જરૂર છે. જો તેના ઉપર અંકુશ ન રહે તો તે વૃત્તિના પ્રવાહમાં ઇશ્વરભક્તિ તથા મનુષ્યપ્રીતિ પણ તણાઇ જાય છે. હું પૂર્વેજ કહી ગયો છું કે ઇશ્વરપ્રત્યે ભક્તિ તથા મનુષ્યોપ્રત્યે

પ્રીતિ એજ ધર્મનો મુખ્ય સાર, અનુશીલનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તથા સુખનું મૂળ છે. મનુષ્યત્વની અન્તિમ અવસ્થા પણ એજ હોવા યોગ્ય છે. માટે સંતાનપ્રીતિના અનુચિત સ્ફુરણથી ધર્મનાશ, સુખનાશ તથા મનુષ્યત્વનાશ ન થાય તે માટે સર્વદા સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. જનસમાજનો મોટો ભાગ આવી વૃત્તિઓની ગુલામગીરીમાં સપડાઈ જાય છે, અને ઇશ્વરત્વ તથા મનુષ્યત્વને છેક વિસરી જાય છે તેઓ એમજ માની બેસે છે કે સંતાનસ્નેહવિના ઇશ્વર કે જગત્ જેવી બીજી કોઇ વસ્તુજ નથી. પોતાના પુત્ર-પરિવાર સિવાય અન્યને માટે કાંઇ કર્તવ્ય હોય એવો તેને ખ્યાલ પણ આવતો નથી. આ સર્વ પરિણામ સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિઓના અનુચિત સ્ફુરણમાંથીજ પ્રકટે છે, એ વાત તુ સમજી શકયો હોઇશ. આની સાથે બીજી પણ એક વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. અવસ્થાવિશેષમાં પુત્રસ્નેહરૂપી વૃત્તિનું દમન કરવાને બદલે તેને વિશેષ પ્રદીપ્ત કરવી એ પણ કર્તવ્ય છે. અન્યાન્ય પાશવવૃત્તિઓની સાથે તેની સરખામણી કરતાં એક બહુજ મહત્ત્વનો ભેદ સ્પષ્ટ થઇ શકે છે, અને તે એજ છે કે તે પુત્રસ્નેહવૃત્તિ કામાદિ નીચવૃત્તિની માફક સર્વદા તેમજ સર્વત્ર સ્વતઃસ્ફુર્ત હોતી નથી એવા પણ નરપિશાચો તથા નારીપિશાચણીઓ જોવામાં આવે છે કે જેઓની આ અપત્યસ્નેહરૂપી પરમ રમણીય, પવિત્ર તથા સુખકર સ્વાભાવિક વૃત્તિ છેક લુપ્ત થઇ ગઇ હોય છે. કેટલીક સામાજીક કુરીતીઓને લઇને પણ આ વૃત્તિનો લોપ થાય છે. તે જોવુ હશે કે અનેકવાર માતાપિતારૂપી પિશાચો ધનની આશાથી પોતાના પુત્રને કે કન્યાને વેચવામાં સહેજ પણ આચકો ખાતા નથી ત્યાં તેઓનામાં અપત્યપ્રીતિ હોય છે, એમ કોણ કહી શકે? લોકમાં પોતાની અપકીર્તિ થશે એવા ભયથી ઘણી કુલકલંકિનીઓ પોતાના સંતાનોનો નાશ કરવા તૈયાર થઇ જાય છે. અનેક વ્યભિચારિણીઓ સંતાનનો પરિત્યાગ કરી નાસી જાય છે. મારી કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે અપત્યપ્રીતિ કિંવા સંતાનપ્રીતિનો અભાવ અથવા લોપ એ પણ અતિ ભયંકર અધર્મનું કારણ છે જો સ્હજે આ વૃત્તિ યોગ્ય રીતે સ્વતઃસ્ફુર્ત ન થઇ હોય તે સ્થળે અભ્યાસદ્વારા તેની સ્ફુર્તિ થવા દેવી એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે જો યથાયોગ્ય રીતે આ વૃત્તિને કેળવી હોય તો ઇશ્વરભક્તિ સિવાયની બીજી કોઇ વૃત્તિ એટલી સુખદાયી થતી નથી. સુખદાયીપણામાં સંતાનપ્રીતિ (એક માત્ર ઇશ્વરભક્તિને બાદ કરતા) સર્વ શ્રેષ્ઠ છે

સંતાન પ્રીતિના સંબધમાં જેટલુ કહ્યું તેટલુજ દામ્પત્યપ્રીતિના સબધમાં પણ કહી શકાય તેમ છે. અર્થાત (૧) સ્ત્રીના પાલન તથા રક્ષણનો ભાર આપણા શિરે રહેલો છે. સ્ત્રી પોતે પોતાનું આત્મરક્ષણ અથવા પાલન કરી શકે તેટલી અશક્ત હોતી નથી, તેથી તેના રક્ષણ તથા પાલનની જવાબદારી પુરુષો ઉપર રહેલી છે. સ્ત્રીનું પાલન તથા રક્ષણ ન થાય તોપણ પરિણામે જગદીશ્વરની સૃષ્ટિને લુપ્ત

થવાનો પ્રસંગ આવે, એટલા માટે જગદીશ્વરના હેતુની સિદ્ધિ અર્થે સ્ત્રી-પુત્રાદિની રક્ષા કરવી એ મનુષ્યોનું અનુલ્લેય કર્મ છે. આ અનુલ્લેય કર્મ બજાવતાં સ્વામીને પ્રાણત્યાગ કરવો પડે તો તે પણ ધર્મસંગત છે

(૨) સ્વામીનું પાલન તથા રક્ષણ સ્ત્રીથી થઈ શકે નહિ, પરતુ પતિની સેવા-ચાકરી તો સ્ત્રીથી બની શકે તેમ છે માટે સ્ત્રીઓના પક્ષે પતિસેવા એ ધર્મકર્તવ્ય છે હિંદુધર્મમાં સ્ત્રીને સહધર્મિણીતરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. હિંદુધર્મ બીજા સર્વ ધર્મો કરતા એક તથા સંપૂર્ણ હોવાનું એ પણ એક કારણ છે, પરંતુ દાંપત્યપ્રીતિને જે પાશવવૃત્તિમાં ફેરવી નાખવામાં જ આવે, તોજ સ્ત્રીને આપવામાં આવેનું સહધર્મિણીનું પદ સાર્થક્ય થાય સ્ત્રી સ્વામીના ધર્મની સહાયક છે, તેથી તેણે સ્વામીની સેવા કરવી, સ્વામીના સુખદુ ખમા ભાગ લેવો તથા તેના કર્તવ્યોમા સહાયતા આપવી એજ સ્ત્રીનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

(૩) જગતની રક્ષા કરવી તથા ધર્માચરણ કરવું એજ દંપતીપ્રીતિનો ઉદ્દેશ છે. આ વાત નિરતર સ્મરણમાં રાખી દાંપત્યપ્રીતિનું અનુશીલન કરવામાં આવે તો તે વૃત્તિ પણ નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત થઈ શકે છે, અને તેમ કરવું એ ઉચિત પણ છે. જો ઉક્ત ઉદ્દેશ ભૂલી જવામાં આવે તો તેને પાશવવૃત્તિનું નામ આપવામાં બહુ હરકત નથી

શિષ્ય:—હું તો એ દાંપત્યપ્રીતિનેજ પાશવવૃત્તિ માનું છું જો કે સતાન પ્રીતિને એટલે અંશે પાશવવૃત્તિ લેખવા તૈયાર નથી, કારણ કે પશુઓમાં પણ દાંપત્યપ્રેમ હોય છે, અને તે પ્રેમ પણ બહુ તીવ્ર હોય છે

ગુરુ:—પશુઓમા દાંપત્યપ્રેમ નથી હોતો. જે ઋતુએ રતિ સાથે કામેચ્છા હાજર થાય છે તે ઋતુએજ એવા પ્રકારનો પ્રેમનો વિકાસ થાય છે પશુઓમાં જે અનુરાગ જોવામાં આવે છે તે ભોગની કામનાથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે આવો અનુરાગ જેમ મનુષ્યોમા હોય છે તેમ પશુઓમાં પણ હોય છે. આવા અનુરાગને મે પૂર્વે કામવૃત્તિરૂપે ઓળખાવ્યો છે, તે તારા સ્મરણમાં હશે. એ અનુરાગને હું દંપતિપ્રેમતરીકે ઓળખાવવા માગતો નથી આ અનુરાગ સ્વતઃસ્ફુર્ત હોવાથી તેનું પણ દમન કરવું એ અનુશીલનમા અતર્ગત થઈ જાય છે કામવૃત્તિ સહજ છે, જ્યારે દંપતિપ્રીતિ સસર્ગજ (સસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલી) હોય છે કામથી ઉત્પન્ન થયેલો અનુરાગ ક્ષણિક હોય છે, જ્યારે દંપતિપ્રીતિ ચિરસ્થાયી હોય છે એટલું છતાં અનેક સમયે દંપતીપ્રીતિનું સ્થાન કામવૃત્તિ પડાવી લે છે, એ વાતનો હું અસ્વીકાર કરતો નથી, તેની સાથે એટલું પણ કહી દેવું જોઈએ કે કેટલીકવાર કામવૃત્તિ દંપતિપ્રીતિ સાથે જોડાયેલી પણ હોય છે. જે અવસ્થામાં જેટલે અંશે ઇન્દ્રિયવાસનાની પ્રબળતા જોવામાં આવે તે અવસ્થામાં તેટલે અંશે દંપતિપ્રીતિને પાશવવૃત્તિ કહી

શકાય આવા પ્રસંગે દંપતિપ્રીતિ પણ બહુજ બળવાન વૃત્તિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે, પરંતુ તેમ થવા દેવું એ યોગ્ય નથી સર્વ વૃત્તિઓની યથાયોગ્યતા સચવાવી જોઇએ એ મેં ઉપર જે નિયમોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે નિયમોને અનુસરીને વૃત્તિઓ ઉપર અંકુશ રાખવો એજ વિધેય છે

શિષ્ય:—મને તો એમજ લાગે છે કે કામવૃત્તિ એજ સૃષ્ટિરક્ષામાં કારણભૂત છે દંપતિપ્રીતિ ન હોય અને એકલી કામવૃત્તિજ હોય તોપણ તેનાથી જગતની રક્ષા થઈ શકે, અને એ વૃત્તિને પણ નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત કરી શકાય, એમ હું માનું છું દંપતિપ્રીતિને નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત કરી શકાય એવી કોઇ વિચાર પ્રણાલી મારી બુદ્ધિમાં આવતી નથી

ગુરૂ—સ્મરજ (કામથી ઉત્પન્ન થયેલી) વૃત્તિ પણ નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત થઇ શકે તે સંબંધે મારો ભિન્ન અભિપ્રાય નથી, પરંતુ તારી વાતનો મૂળ પાયોજ કાચો છે દાંપત્યપ્રીતિવિના કેવળ પાશવવૃત્તિથી જગતની રક્ષા થઇ શકે એમ માનવું એજ ભૂલ છે

શિષ્ય—કેમ? પશુસૃષ્ટિ શું કેવળ પાશવવૃત્તિથીજ નથી જીવતી?

ગુરૂ—પશુસૃષ્ટિ જીવિત અને રક્ષિત રહી શકે, પરંતુ મનુષ્યસૃષ્ટિ એવી રીતે જીવિત તથા સુરક્ષિત રહી શકે નહિ, કારણ કે પશુઓમાં સ્ત્રીજાતિને પોતાની રક્ષા તથા ભરણપોષણ કરવાની શક્તિ રહેલી હોય છે, અને મનુષ્ય-સ્ત્રીજાતિમાં તેવું કાંઈ હોતું નથી માટે જો મનુષ્યજાતિમાં પુરુષો સ્ત્રીજાતિનું રક્ષણ તથા પાલન કરે નહિ તો સ્ત્રીજાતિનો લોપ થવાનો સંભવ રહે છે

શિષ્ય—મનુષ્યજાતિમાં જેઓ જંગલી અવસ્થા ભોગવે છે, તેમનું શું થતું હશે?

ગુરૂ—જંગલી અવસ્થા ભોગવતાં મનુષ્યો તો એક રીતે પશુસમાનજ હોય છે તેઓમાં વિવાહ પ્રથા જેવું કાંઇ હોતું નથી તેમજ જંગલી અવસ્થામાં રહેતી સ્ત્રીઓ પોતાનું પાલનપોષણ તથા રક્ષણ કરવાને કેટલી સશક્ત હોય છે, તેવિષે વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર નથી જંગલી મનુષ્યોના જીવનને ધર્મની સાથે કોઇપણ પ્રકારનો સંબંધ હોતો નથી જ્યાંસુધી મનુષ્યો સમાજના બંધારણતળે નથી આવતાં ત્યાંસુધી તેમને શારીરિક ધર્મ સિવાય અન્ય કોઇ ઉન્નત ધર્મનો ખ્યાલ પણ હોતો નથી ધર્માચરણ થઇ શકે તેટલા માટે સમાજરૂપી બંધારણની જરૂર છે સમાજ સિવાય જ્ઞાનોન્નતિ થઇ શકે નહિ, અને જ્ઞાનોન્નતિ સિવાય ધર્માધર્મનો વિવેક થઇ શકે નહિ ધર્મજ્ઞાન સિવાય ઈશ્વરભક્તિ પણ અસંભવિત છે. જે સ્થળે મનુષ્યોમાં પોતાનામાંજ જ્યાંસુધી કાંઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન થાય અને તેઓ સમાજના છત્ર તળે ન આવે ત્યાંસુધી તે સ્થળે મનુષ્યપ્રીતિ આદિ ધર્મોની આશા રાખવી એ પણ વ્યર્થ છે મતલબ કે જંગલી અવસ્થામાં શારીરિક ધર્મ સિવાય

અન્ય કોઇ ધર્મ હોય એ સંભવિત નથી.

મનુષ્યો ધર્માચરણ કરી શકે તેટલા માટે સમાજની આવશ્યક્તા છે. સમાજની સ્થાપના કરવા પહેલાં વિવાહપ્રથા સુદૃઢ થવી જોઇએ. સ્ત્રી અને પુરુષ એકત્ર થઇ સાંસારિક વ્યવહાર પોતપોતાની જવાબદારી પ્રમાણે ચલાવે એ માટે વિવાહપ્રથા ચાલુ કરવાની સમાજને જરૂર જણાય છે. વિવાહ કર્યા પછી પુરુષે સ્ત્રીના પાલન તથા રક્ષણની જવાબદારી પોતાના શિરે રાખવી. સ્ત્રી પોતે પાલન તથા રક્ષણ માટે ગમે તેટલી સશક્ત હોય તોપણ તેણે તે કાર્યથી વિમુખ રહેવું એજ યોગ્ય છે, કારણ કે સ્ત્રીને બીજાં વિવિધ કર્તવ્યો બજાવવાનાં હોય છે. અત્યારે આપણે જોઇએ છીએ કે લાંબા કાળથી જે પદ્ધતિ ચાલી આવે છે તેને લઇને સ્ત્રીઓ પોતાનું રક્ષણ પોષણ કરવાની શક્તિ ધરાવતી હોતી નથી. આવા સંયોગોમાં જો પુરુષવર્ગ સ્ત્રીઓનું પાલન-પોષણ ન કરે તો સ્ત્રીવર્ગનું અસ્તિત્વ વિનાશ પામવાની હદ આવ્યા વિના રહે નહિ. આ સ્થળે જો કોઇ એવી શંકા કરે કે સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે અને લાંબા કાળથી પરાધીન રહેવાનો જે અભ્યાસ તેમને પડી ગયો છે તે દૂર કરવામાં આવે તો શું તેઓ પોતાનું પાલન-પોષણ ન કરી શકે? આ સંબંધે મારૂં કહેવું માત્ર એટલુંજ છે કે વિવાહપ્રથાનો નાશ કર્યા વિના અથવા તો સમાજના બંધારણને છિન્નભિન્ન કર્યા વિના એ વ્યવહાર નભી શકે નહિ; અર્થાત્ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા અર્પવાની સાથેજ સમાજનો નાશ પણ અનન્યસંભાવી છે.

શિષ્ય:—પાશ્ચાત્ય પ્રજા કે જે સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચે સમાનતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે શું વ્યર્થ વિડંબનામાત્ર છે?

ગુરુ:—બીજું શું? પુરુષો શું કોઇ કાળે પુત્ર પ્રસવ કરી શકે? અથવા શું શિશુઓને સ્તનપાન કરાવી શકે? બીજી રીતે શું સ્ત્રીઓ પલટનમાં દાખલ થઇ યુદ્ધક્ષેત્રમાં લડાઇ કરી શકે? ×

શિષ્ય:—આપનું કથન મને પરસ્પર વિરુદ્ધતાવાળું જણાય છે. આપ પૂર્વેજ કહી ચુક્યા છો કે પ્રત્યેક પુરુષે તથા સ્ત્રીએ પોતાની શારીરિકવૃત્તિ યોગ્ય પ્રકારે ખીલવવી જોઇએ. હવે જો આપ સ્ત્રીઓને યુદ્ધમાં મોકલવાની વિરુદ્ધમાં હો તો શું સ્ત્રીઓએ પોતાની શારીરિકવૃત્તિને બને તેટલે અંશે ન ખીલવવી?

ગુરુ:—શામાટે ન ખીલવવી? જેની જેટલી શક્તિ હોય તેણે તે શક્તિ બહાર આણવાનો પ્રયત્ન કરવોજ જોઇએ. સ્ત્રીઓમાં યુદ્ધ કરવાની શક્તિ હોય તો ભલે તે શક્તિને યોગ્ય પ્રકારે ખીલવે, અને પુરુષોમાં સ્તનપાન કરાવવાની શક્તિ હોય

× અપવાદરૂપે કોઇ કોઇ સ્ત્રીઓ તેમ પણ કરી શકે, પરંતુ આ તો સામાન્ય ધોરણની વાત છે.

તો ભલે તેઓ પણ તે શકિત ખીલવે !

શિષ્ય—યુરોપમાં અનેક સ્ત્રીઓ અશ્વારોહણ કરી નિશાનબાજી ચલાવતાં શીખે છે, અને પુરુષોના જેટલીજ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરે છે, તે સબંધે આપ શું ખુલાસો આપો છો ?

ગુરુ—અભ્યાસજનિત એવાં વિકૃત દષ્ટાંતો સમસ્ત મનુષ્યસમાજને માટે બંધ બેસતાં થઇ શકતાં નથી. અભ્યાસમાં અને અનુશીલનમાં મેં જે ભેદ દર્શાવ્યો છે, તેનું સ્મરણ કર વિકૃત દષ્ટાંતોની ઉપેક્ષા કરવામાંજ લાભ છે જેટલી જરૂરની વાત હતી તેટલી તને આ પ્રસંગે કહી દીધી હવે, સંતાનપ્રીતિ તથા દંપતિપ્રીતિસબંધે બે બોલ કહી આ વિષય સમાપ્ત કરીશ

પ્રથમ કહી ગયો છું કે સંતાનપ્રીતિ સ્વતઃસ્ફુર્ત છે દંપતિપ્રીતિ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી, તોપણ ઇન્દ્રિયવાસના કે જે સ્વતઃસ્ફુર્ત હોય છે તેની તૃપ્તિની લાલસા દંપતિપ્રીતિની સાથે સંયુક્ત હોવાથી એ દંપતિપ્રીતિ પણ સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિની માફક બળવતી જોવામાં આવે છે આને લઇને એ ઉભય વૃત્તિઓ અતિ દુર્દમનીય બનવા પામે છે અપત્યપ્રીતિ જેવી દુર્દમનીય વેગવાળી વૃત્તિ મનુષ્યોમાં અન્ય કોઇ હોય એમ હું ધારતો નથી

બીજુ—એ બન્ને વૃત્તિઓ અતિશય રમણીય છે એ વૃત્તિઓના જેટલું બળ અથવા વેગ બીજી કોઇ વૃત્તિમાં હોય તો તે બનવાયોગ્ય છે, પરંતુ તેના જેવી પરમ રમણીય વૃત્તિ તો બીજી નથી, એમ સ્પષ્ટતાથી કહી દેવું જોઇએ પોતાની સ્વાભાવિક રમણીયતાને લીધે આ ઉભય વૃત્તિઓએ મનુષ્યની શેષ વૃત્તિઓ ઉપર એટલો બધો કાબુમાં મેળવ્યો છે કે સંસારની સમસ્ત પ્રજાના કાવ્યસાહિત્યમાં એ બન્ને વૃત્તિઓને—તેમાં પણ વિશેષે કરીને દંપતિપ્રીતિને—મહજ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે દંપતિપ્રીતિ અથવા સંતાનપ્રીતિ સિવાય જગતનું એક પણ કાવ્ય ખાલી રહ્યું હોય એમ ભાગ્યેજ કોઇ કહી શકશે

ત્રીજુ—સાધારણ મનુષ્યોને માટે એ બે વૃત્તિઓ જેટલી બીજી કોઇ વૃત્તિ સુખદાયી થતી નથી અપમત્ત, ભક્તિ અને જગતિકપ્રીતિનું સુખ સૌથી વિશેષ તીવ્ર તથા ઉચ્ચ છે, તોપણ અનુશીલનાવના તે સુખની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે. એ અનુશીલન પણ કઠિન જ્ઞાનનું સહયોગી છે સંતાનપ્રીતિનું જે સુખ છે તેને માટે અનુશીલનની જરૂર રહેતી નથી દંપતિપ્રીતિનુ સુખ જો કે કેટલે અંશે અનુશીલનની અપેક્ષા રાખે છે, તો પણ તે અનુશીલન બહુ સહજ અને સુખકર હોવાથી તેમાં વિશેષ શ્રમ પડતો નથી

ઉપર જણાવેલા કારણોને લીધે અનેક સમયે ઉક્ત બન્ને વૃત્તિઓ મનુષ્યના ધર્મપાલનમાં વિઘ્નભૂત થાય છે ઉક્ત વૃત્તિઓ પરમ રમણીય અને સુખદાયક

હોવાથી મનુષ્યો તેની અપરિમિત ખીલવણી કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એ વૃત્તિઓનો પોતાનો વેગ સ્વાભાવિકરીતેજ બહુ પ્રબળ હોવાના કારણે તે દુર્દમનીય થઇ પડે છે. આથી એવું પરિણામ એવું આવે છે કે એ બે વૃત્તિઓ અન્ય સર્વ વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવી જાય છે, અને કોઇને આગળ વધવા દેતી નથી. પછી ભક્તિ, પ્રીતિ અને અન્ય સમસ્ત ધર્મો તેનાજ વેગમાં સપડાઇ જઇ પોતાની સત્તા ગુમાવી બેસે છે અનેક મનુષ્યો સ્ત્રી-પુત્રાદિની પાછળ ગાંડા જેવા બની જાય છે અને ધર્મકર્મને તિલાંજલિ આપી બેસે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે આપણી હિંદી પ્રજા ઉપર આ કલંક ખાસ કરીને બળવાન થયેલું જણાવવામાં આવે છે, તે અસત્ય નથી

સંન્યાસ ધર્મના પ્રવર્તકો અથવા ઉપદેશકો અપત્યપ્રીતિ તથા દંપતિપ્રીતિ પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી નીહાળે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે સંન્યાસીઓ સ્ત્રીમાત્રને પિશાચીરૂપે માને છે પરંતુ હું તને આગળ કહી ગયો છું કે જો સંતાનપ્રીતિ તથા દંપતિપ્રીતિને તેની યોગ્ય સીમામાં ખીલવવામાં આવે તો તે પરમ ધર્મ છે તેમ કરવાને બદલે સ્ત્રી-પુત્રાદિનો નિર્દયપણે ત્યાગ કરી દેવો એ પરમ અધર્મ છે તે ઉપરાંત જાગતિક પ્રીતિ સંબંધે વિવેચન કરતી વેળા હું તને કહી ગયો છું કે જાગતિક પ્રીતિપર્યંત પહોંચવાને માટે પારિવારિક પ્રીતિ એક પગથીઆ સમાન છે જેઓ પારિવારિક પ્રીતિરૂપી પ્રથમ પગથીઆનો ત્યાગ કરી જગત્ સાથે પ્રીતિ જોડવાનો દેખાવ કરે છે તેઓ તેમાં અનેકવાર નિષ્ફળ થયા વિના રહેતા નથી

શિષ્ય—ઇસુના સંબંધમાં એ કથન કેવી રીતે લાગુ પાડશો ?

ગુરૂ—ઇસુ અથવા શાક્યસિંહની માફક જેઓ એવું પરાક્રમ દાખવી ગયા તેઓને હું ઇશ્વરાંશી લેખું છું તે સાથે એટલું પણ કહેવું જોઇએ કે ઇસુ અથવા શાક્યસિંહ જેવા મનુષ્યો સિવાય એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી આગળ વધવાને ભાગ્યેજ કોઇ સમર્થ થઇ શકે છે હું એમ માનું છું કે જો ઇસુ અથવા શાક્યસિંહે ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહી ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો હોત તો તેઓની ધાર્મિકતા અત્યારે છે તેના કરતાં પણ અધિકતાપાત્ર થઇ હોત, એમાં શક નથી શ્રીકૃષ્ણ જેવા આદર્શ પુરુષો ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ રહ્યા હતા ઇસુ અથવા શાક્યસિંહ માત્ર સંન્યાસીઓ હતા—આદર્શ પુરુષો નહોતા

સંતાનપ્રીતિ અને દંપતિપ્રીતિ સિવાય સ્વજનપ્રીતિના સંબંધમાં પણ થોડું બોલવાનું રહી જાય છે (૧) જેઓ વસ્તુત આપણાં સંતાન ન હોય પણ સંતાનના સ્થાને હોય તેઓ પણ આપણી સંતાનપ્રીતિના હકદાર છે (૨) જેઓ આપણી સાથે એક રક્તના લોહીથી જોડાયેલા હોય, તેઓ અર્થાત્ ભાઇ-બેન

વિગેરે પણ આપણા પ્રીતિપાત્ર છે સંસર્ગને લઈને હોય કે આત્મપ્રીતિની ઉદાર તાને લઈને હોય, પણ તેઓના પ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો એ આપણું કર્તવ્ય છે (૩) આ પ્રમાણે પ્રીતિનો વિસ્તાર થવાની સાથેજ આપણા કુટુંબ તથા આડોશીપા ડોશીપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવનો નિર્ઝર ઝરી વહેવા લાગે છે પ્રીતિનો સ્વાભાવિક વિકાસ કેવી રીતે થતો જાય છે, તે વાત હુ તને પૂર્વે જણાવી ગયો છુ (૪) અનેક સમયે આપણે એવાં મનુષ્યોના સમાગમમા આવીએ છીએ કે તેઓ આપણાં સ્વજન ન હોય તોપણ તેમના ગુણોપ્રત્યે મુગ્ધ થઈને તેમના પ્રત્યે ખાસ પ્રીતિભાવ રાખ્યા વિના આપણે રહી શકતા નથી. આવી રીતની અન્યુ પ્રીતિ પણ કેટલીક વાર બહુ બળવતી થયેલી અનુભવવામા આવે છે

ઈશ્વરપ્રીતિની પણ યોગ્ય પ્રકારે ખીલવણી થવી જોઈએ, કારણ કે તે મનુ ષ્યોનો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે કર્યા કરી પ્રીતિને બળવાન બનાવવી તેનો શુદ્ધ હૃદયથી નિર્ણય કરીને, અથવા ઉપર જણાવ્યા તે સાધારણ નિયમોને લક્ષમા રાખીને પ્રીતિ વૃત્તિનુ અનુશીલન કરવું એજ યોગ્ય અને ઉત્તમ છે

अध्याय २४ मो–स्वदेशप्रीति

ગુરુ:—સમસ્ત વૃત્તિઓને જાગ્રત તથા ઉન્નત કરી ઈશ્વરમુખી કરવી એ અનુ- શીલનનો ઉદ્દેશ છે, અને તેને માટે સાધક ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મો કરવાં જોઈએ ઈશ્વર પ્રાણીમાત્રમા વ્યાપક છે, તેથી સમસ્ત જગતને પોતાના આત્માસમાન લેખી તેને ચાહતા શીખવુ જોઈએ જગતને આત્મવત્ લેખવામા આવે તોજ મનુષ્યના હૃદયમાં જાગતિક (સમગ્ર જગત્ ઉપરની) પ્રીતિનો ઉદય થાય કોઈ એમ પૂછે કે સમસ્ત જગતને આત્મવત્ શામાટે માનવુ ? તો તેનો એજ ઉત્તર આપી શકાય કે તેમ કરવુ એ ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્તવ્ય છે, અને તેથી તે ધર્મકાર્ય છે છતા એવી શંકા કર વામા આવે કે જે કોઈપણ ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ જાગતિક પ્રીતિથી વિરુદ્ધ જતુ હોય તો ત્યાં શુ કરવુ ? આવા સ્થળે બે દિશાઓની સંપૂર્ણ રક્ષા થવી અશક્ય છે તો પછી ત્યાં કયી દિશામા કર્તવ્ય કરવુ ?

શિષ્ય:—એ સ્થળે નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કરી બે ત્રાજવામા જે ત્રાજવુ નમતુ જણાય તેજ દિશાનું અવલંબન લેવુ જોઈએ, એમ મને લાગે છે

ગુરુ:—એ વાત ખરી છે તોપણ એ સબંધે હુ કહુ તે બરાબર શ્રવણ કર. દંપતિપ્રીતિનો વિષય સમજાવતી વેળા મે તને કહ્યુ હતુ કે જેઓ સમાજની બહાર હોય છે તેઓનુ જીવન પશુવત્ હોય છે દાખલાતરીકે જંગલી મનુષ્યો સમાજમાં

હોતાં નથી, તેથી તેમનું જીવન લગભગ પશુ જેવુંજ હોય છે. સમાજ સિવાય મનુષ્ય યથાયોગ્ય પ્રકારે ધાર્મિક જીવન ગાળી શકે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ સમાજ સિવાય મનુષ્ય કોઇપણ પ્રકારનું મંગળ અથવા આત્મશ્રેય સાધી શકે નહિ, એમ કહું તોપણ અત્યુક્તિ નથી. હવે જો સમાજનો ધ્વંસ થાય તો મનુષ્યના ધર્મનો પણ ધ્વંસ થયા વિના રહે નહિ, અને ધર્મનો ધ્વંસ થાય તો પછી સર્વ પ્રકારના મંગળ કાર્યોનો ધ્વંસ પણ તેની સાથેજ થાય, એ સ્વાભાવિક છે. આ વિષે વધારે વિસ્તારથી તારા જેવા સમજુને સમજાવવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય—વાચસ્પતિ મહાશય જો આ પ્રસંગે હાજર હોત તો તેઓ એ દલીલની સામે વાંધો ઉઠાવત, પણ મને તેમાં કાંઇ સંશય નથી.

ગુરુ—અસ્તુ. જો એમજ હોય, એટલે કે જો સમાજના ધ્વંસની સાથે ધર્મ-ધ્વંસ જોડાયેલો હોય અને ધર્મધ્વંસની સાથે સર્વ મંગળ કાર્યોનો ધ્વંસ અનિવાર્ય હોય તો એટલું તો ચોખ્ખું છે કે ગમે તે પ્રકારે સમાજની રક્ષા કરવી એ આપણું ગંભીર કર્તવ્ય છે હર્બર્ટ સ્પેન્સર પણ કહે છે કે "આત્મરક્ષા કરતાં પણ દેશરક્ષા એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે અને એટલા માટે હજારો તથા લાખો મનુષ્યો પોતાના આત્માનો ભોગ આપીને પણ દેશની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે."

આત્મરક્ષા જે કારણે ધર્મ લેખાય છે તેજ કારણે દેશરક્ષા પણ શ્રેષ્ઠ ધર્મ લેખાય છે. સ્વજનરક્ષાને પણ ધર્મનું અંગ લેખવામાં આવ્યું છે, તેનું એજ કારણ છે,કારણ કે આપણો પરિવાર એ પણ સમાજનું એક અંગ છે, પરંતુ સમુદાયના હિતની ખાતર પારિવારિક હિતની પણ ઉપેક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય છે.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષાની પેઠે સ્વદેશરક્ષા એ પણ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ છે, કારણ કે તેમાં સમસ્ત જગતના હિતનો સમાવેશ થઇ જાય છે. સામાજીક મનુષ્યો અથવા દેશનાં મનુષ્યો આંતરવિગ્રહથી લડી મરતાં હોય તે સમયે જો કોઇ પાપિષ્ટ જાતિનો આગેવાન આવીને દેશજનોને દબાવી દે તો પૃથ્વીમાંથી ધર્મ તથા ઉન્નતિનો ઉચ્છેદ થયા વિના રહે નહિ. એટલા માટે ભૂતમાત્રના હિતની ખાતર સ્વદેશ-રક્ષણ કરવું એ પણ ધર્મ છે

સ્વદેશરક્ષાને જો આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષાની પેઠે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ માનવામાં આવે તો તેને પણ નિષ્કામ કર્મ બનાવી શકાય. આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષા કરતાં સ્વદેશરક્ષાના કર્મને વિશેષ સહેલાઇથી નિષ્કામ કર્મ બનાવી શકાય, એ વાત હવે તને બહુ શ્રમપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર હું ધારતો નથી.

શિષ્ય—આ પ્રશ્નની શરૂઆતમાંજ આપે કહ્યું હતું કે "વિચાર કરીનેજ નિર્ણય કરજો." તો હવે હું જાણવા ઇચ્છું છું કે આટલા વિચારના પરિણામે આપણે શું નિર્ણય ઉપર આવ્યા ?

ગુરુ —એજ કે સર્વ ભૂતપ્રત્યે સમદષ્ટિ ગણવી એ જેમ આપણું કર્તવ્ય કર્મ છે, તેજ પ્રમાણે આત્મરક્ષા, સ્વજનરક્ષા તથા દેશરક્ષા પણ આપણાં કર્તવ્ય કર્મો છે એ ઉભયની અંદર જ્યારે પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કઈ તરફનું ત્રાજવું ભારે છે, તે બારીકીથી-નિષ્પક્ષપાતપણે જોઈ જવું આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષાની જરૂર એટના માટે છે કે તેનાથી દેશરક્ષામાં તથા જગત્ રક્ષામાં બહુ મોટી સહાય મળે છે, માટે બની શકે ત્યાંસુધી દેશરક્ષા કિંવા જગત્રક્ષા તરફજ વિશેષ લક્ષ આપવુ

વસ્તુત જાગતિક પ્રીતિની સાથે આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ તથા દેશપ્રીતિને વિરોધ ઉત્પન્ન થાય એવો સંભવજ લાગતો નથી દૃષ્ટાન્તતરીકે ધારો કે કોઈ એક મનુષ્ય આપણા ઉપર હલો કરે તો તેનાથી આપણે આપણું આત્મરક્ષણ કરવુ પરન્તુ તેની સામે નિર્દયતા કિંવા દ્વેષ દાખવવાની જરૂરજ શુ છે? ક્ષુધાતુર ચોરના સબંધમાં જ્યારે આપણે પ્રસગ નીકળ્યો ત્યારે આ વાત હું તને સમજાવી ચૂક્યો છુ તે વખતે મે તને એવા આશયનુ કહ્યુ પણ હતુ કે જાગતિક પ્રીતિ અથવા સર્વત્ર સમાનભાવનો અર્થ એવો નથી કે આપણે મૂગે મોઢે માર જ ખાધા કરવો મારૂં કહેવાનુ તાત્પર્ય એટલુજ છે કે જો સર્વ પ્રાણીમાત્ર આપણા પોતાના આત્મા સમાનજ છે, તો પછી આપણે કોઈનુ કદાપિ અનિષ્ટ ન કરવુ કોઈ મનુષ્યનુ તો શુ પણ કોઈ સમાજનુ પણ કદાપિ અનિષ્ટ કરવા તૈયાર થવુ નહિ આપણા સમાજનુ જેવી રીતે યથાશક્તિ ઇષ્ટસાધન કરવુ, તેવીજ રીતે બની શકે તો પરસમાજનુ પણ ઇષ્ટ કરવા ચૂકવુ નહિ શક્તિ પ્રમાણે ઇષ્ટ કરવુ તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ કરવાનો છે કે કોઈ સમાજનુ અનિષ્ટ કરી અન્ય સમાજનુ ઇષ્ટ કરવુ એ બીલ્કુલ ઉચિત નથી પરસમાજનુ અનિષ્ટ કરી આપણા સમાજનુ ઇષ્ટ ન સાધવુ તેજ રીતે આપણા સમાજનુ અનિષ્ટ કરી પરસમાજનુ ઇષ્ટ સાધવુ એ પણ યોગ્ય નથી આમ થાય તોજ યથાર્થ સમાનભાવ જાગતિકપ્રીતિ તથા સ્વદેશપ્રીતિની યથાયોગ્યતા સચવાય

કેટલાએક દિવસો ઉપર તે એક પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેનો ઉત્તર આપવાનો હવે યોગ્ય પ્રસગ આવી લાગ્યો છે હુ ધારુ છુ કે તારા મનમાં યુરોપીય 'પેટ્રીયોટીઝમ (સ્વદેશવાત્સલ્ય)ના સસ્કારો બહુ દૃઢ થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ અને તેનેજ લીધે તે એવો પ્રશ્ન મૂક્યો હશે મે તને આજે જે સ્વદેશપ્રીતિસબધે ઉપદેશ કર્યો છે, તેને યુરોપની સ્વદેશવાત્સલ્યતા સાથે લેશ પણ સબધ નથી યુરોપીય પેટ્રીયોટીઝમ (સ્વદેશવાત્સલ્ય)ને એક પ્રકારના મહાઘોર પૈશાચિક પાપરૂપેજ હુ તો ઓળખુ છુ પાશ્ચાત્ય સ્વદેશવત્સલતાનો અર્થ માત્ર એટલોજ છે કે પરસમાજની પાસેથી જે કાંઈ હોય તે છીનવી લ્યો અને પોતાના સમાજમાં લાવો તે પેટ્રીયોટીઝમ ધર્મ કહે છે કે અન્ય સમસ્ત જાતિઓનુ સર્વનાશ કરીને પણ

સ્વદેશની શોભા વધારો. આવા ભયંકર સ્વદેશપ્રેમરૂપી ધર્મને લઈને અમેરિકાની અસલી જાતિઓ આજે પૃથ્વીમાંથી લગભગ લુપ્ત થઈ ગઈ છે. આવો દેશવાત્સલ્યરૂપી ધર્મ ભારતવર્ષીય પ્રજાના હૃદયમાં કોઈ કાળે સ્થાન ન પામો, એજ મારી જગદીશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. બોલ, પ્રીતિતત્ત્વનો સ્થૂલ આશય હવે સમજ્યો ને ?

શિષ્યઃ—હા જી. મનુષ્યની સર્વ વૃત્તિઓ ખીલે અને તે ઈશ્વરાનુવર્તિની થાય તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવાય, એ વિષય હવે હું બરાબર સમજી ગયો છું. આવી અવસ્થાનું પરિણામ જાગતિક પ્રીતિરૂપેજ હોય; કારણ કે ભૂતમાત્રમાં ઈશ્વર વ્યાપી રહ્યો છે, એ વાત પણ મારાથી સમજી શકાય છે. તેની સાથે એટલી વાત પણ નક્કી થઈ ગઈ કે જાગતિકપ્રીતિ સાથે સ્વજનપ્રીતિ અથવા સ્વદેશપ્રીતિને વિરોધ આવવાનો ભય પણ અસ્થાને છે. જો કઈ વિરોધ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે, તે તો આપણી સકામવૃત્તિનેજ આભારી હોય છે. જો નિષ્કામપણે કર્તવ્યો બજાવવામાં આવે તો એવો વિરોધ કદાપિ ઉત્પન્ન થાય નહિ.

તે સાથે એટલું પણ સમજી શક્યો છું કે આત્મરક્ષા કરતાં સ્વજનરક્ષાનું કર્તવ્ય વધારે મહત્ત્વનું છે, અને સ્વજનરક્ષા કરતાં પણ સ્વદેશરક્ષાનું કર્તવ્ય વિશેષ મહત્ત્વનું છે. જ્યારે અંતઃકરણમાં ઈશ્વરભક્તિ તથા સર્વ લોકપ્રીતિના સંસ્કારો દૃઢ થાય, ત્યારે તો દેશપ્રીતિ એ માત્ર ઈશ્વરભક્તિ કરતાંજ ઉતરતું અને અન્ય સર્વ કરતાં અધિક મહત્ત્વનું કર્તવ્ય બની રહે છે.

ગુરુઃ—ભારતવર્ષીય પ્રજાની સામાજીક તથા ધાર્મિક અવનતિનું કારણ હવે સ્પષ્ટ થઈ શકશે. ભારતવર્ષની આર્યપ્રજામાં ઈશ્વરપ્રીતિ તથા સર્વલોક પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ હતી, પરંતુ તેઓએ દેશપ્રીતિને સાર્વલૌકિક પ્રીતિની અંદરજ ડુબાડી દીધી.

આથી પ્રીતિવૃત્તિની ક્રમે ક્રમે જે ખીલવણી થવી જોઈએ તેવી થઈ શકી નહિ. દેશપ્રીતિ તથા સાર્વલૌકિક પ્રીતિ એ બન્ને યથાસ્થાને યોગ્ય ખીલવણી થવી જોઈએ જ્યારે આ વાત આર્ય પ્રજાના હૃદયમાં ઉતરવા પામશે ત્યારે ભારતવર્ષ પુનઃ પૃથ્વીની શ્રેષ્ઠ જાતિના ઉચ્ચ સિંહાસને વિરાજશે એમાં મને જરા પણ સંશય નથી.

શિષ્યઃ—આપે જે ધર્મતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરી છે, તે ધર્મતત્ત્વ જો આર્યપ્રજા સમજી શકે અને તેને કાર્યમાં પરિણત કરી શકે તો કેટલો બધો લાભ થાય ?

×આ વાક્યને સ્થાને આવું વાક્ય ઠીક ગણાત કે 'કાળે કરીને ભારતવર્ષની આર્ય પ્રજાના આચરણોમાંથી ઈશ્વરપ્રીતિ તથા સર્વ લોકપ્રત્યેની સમદૃષ્ટિ નીકળી ગઈ અને દેશપ્રીતિનું સ્થાન પણ સ્વાર્થ અને વિષયલોલુપતાએ લીધું'.

अध्याय २५ मो–पशुप्रीति

ગુરુ —પ્રીતિતત્ત્વ સંબંધી હજી એક વાત કહેવાની બાકી છે અન્ય સર્વ ધર્મોની અપેક્ષાએ હિંદુ ધર્મ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેનાં હજારો ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે પ્રીતિતત્ત્વ સમજાવતી વેળા હિંદુધર્મની શ્રેષ્ઠતા હું પ્રસંગોપાત સિદ્ધ કરી ચૂક્યો છું હિંદુધર્મ જાગતિકપ્રીતિનો જેવો ઉપદેશ કરે છે તેવો ઉપદેશ અન્ય કોઇ ધર્મમાં નથી ન્યાયની ખાતર મારે આ સ્થળે કહેવું જોઇએ કે અનંતર અન્યાન્ય ધર્મો પણ સર્વ લોકપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવાની ભલામણ તો કરે છે, પરંતુ તેમ કરવાનું જે યથાયોગ્ય મૂળ કારણ દર્શાવવું જોઇએ તે તેઓ દર્શાવી શક્યા નથી, અને તેથી તેમની તે ભલામણ સાર્થક થઇ શકી નથી ત્યારે ઈશ્વર સર્વવ્યાપક હોવાથી સર્વ-ભૂતપ્રત્યે સમાનભાવ રાખવાનો હિંદુધર્મનો ઉપદેશ તરતજ હૃદયમાં ઉતરી જાય છે. હિંદુધર્મે ઉપદેશેલી દંપતિપ્રીતિ પણ અન્ય જાતિઓમાટે આદર્શરૂપ છે તેમજ વિવાહપ્રથા પણ કોઇ રીતે ઓછી અનુકરણીય નથી આ ઉપરાંત હિંદુધર્મના પ્રીતિતત્ત્વનું એક વિશેષ ઉદાહરણ–પ્રમાણ આપું છું તે લક્ષ પૂર્વક સાંભળ

ભૂતમાત્રમાં ઇશ્વરનો નિવાસ છે, એટલા માટે પ્રાણીમાત્રપ્રત્યે સમદૃષ્ટિ રાખવી એ કર્તવ્ય છે પરંતુ જેઓ એમ સમજતા હોય કે 'ભૂતમાત્ર' કહેવાથી કેવળ મનુષ્યોનોજ તેમાં સમાવેશ થાય છે તો તે ભૂલ છે ભૂતમાત્ર કહેવાથી જગતના સર્વ પ્રાણીઓ તેમાં આવી જાય છે અર્થાત્ પશુઓ પણ મનુષ્યોની પ્રીતિને પાત્ર છે. મનુષ્યોપ્રત્યે જેમ પ્રીતિભાવ રાખવાનો છે, તેજ પ્રકારે પશુઓપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવ રાખવો જોઇએ. આવો અભેદભાવ હિંદુધર્મ અથવા તો હિંદુધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થએલ બૌદ્ધધર્મ સિવાય અન્ય સ્થળે નથી

શિષ્ય—એ અભેદભાવ બૌદ્ધધર્મે હિંદુધર્મ પાસેથી લીધો હશે કે બૌદ્ધધર્મ પાસેથી હિંદુધર્મે લીધો હશે ?

ગુરુ:—અર્થાત્ તું એમ પૂછવા માગે છે કે પિતાની મીલકતનો વારસદાર પુત્ર થયો કે પુત્રની મીલકતનો વારસદાર પિતા થયો ?

શિષ્ય—પિતાને પણ કેટલીકવાર પુત્રની સંપત્તિ મળે છે

ગુરુ —કુદરતી નિયમથી વિરુદ્ધ વાત જે કોઇ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે, તેણે પૂરાવો રજુ કરવો જોઈએ બૌદ્ધધર્મ પાસેથી હિંદુધર્મે ઉક્ત અભેદજ્ઞાન લીધું, એમ કહેવામાં તું શું પ્રમાણ આપી શકશે ?

શિષ્ય—મારી પાસે તો એવું કંઇ પ્રમાણ નથી, પણ બુદ્ધધર્મે હિંદુધર્મ પાસેથી એ અભેદજ્ઞાન લીધું એમ આપ કેવી રીતે પૂરવાર કરો છો ?

ગુરુઃ—પિતાની માંસ-ભક્ષિત પુત્રને મળે એ એકજ પ્રમાણ મારે માટે બસ છે. તે સિવાય વાજસનેય ઉપનિષદની શ્રુતિ ઉદ્ધૃત કરી મે તને બતાવી આપ્યું છે કે સર્વ ભૂતપ્રત્યે સમાનભાવ રાખવો એજ પ્રાચીન વૈદિક ધર્મ છે

શિષ્ય—પરન્તુ વેદમાં તો અશ્વમેધાદિની પણ વિધિ મળી આવે છે તેનું કેમ?

ગુરુઃ—વેદ જો કોઈ એકજ વ્યક્તિવિશેષનો રચેલો ગ્રંથ હોત તો અસંગતિ દોષનો આરોપ તેના ઉપર મૂકી શકાત. ટોમસ એક્વીનસના કથનની સાથે હર્બર્ટ સ્પેન્સરના સિદ્ધાંતોનું મળતાપણું તપાસવુ એ જેમ વિચિત્ર છે, તેજ પ્રકારે વેદના ભિન્ન ભિન્ન અંશોનું પરસ્પર મળતાપણું શોધવું એ વિચિત્ર છે એટલુંજ નહિ પણ અપ્રમાણિત છે હિંસામાંથીજ અહિંસાની ઉત્પત્તિ છે, પરંતુ તે વાતને હમણાં રહેવા દઇશું. "પશુઓપ્રત્યે દયા કરવી" એ હિંદુધર્મનો ઉપદેશ પરમ રમણીય છે, એમાં તો કશીજ શંકા નથી. હિંદુઓ આ ઉપદેશનું ઘણા કાળથી પાલન કરતા આવ્યા છે જેઓ હિંદુઓ નથી તેઓ પણ અહિંસાધર્મનું અનુસરણ યથાશક્તિ કરે છે. કેવળ પેટની અર્થે અથવા સવારી કરવા માટે પશુઓનું પાલન કરે છે, તેમનેજ ઉદ્દેશીને હું આ વાત કહેતો નથી કૂતરાનું માંસ કોઈ ઉપયોગમાં આવતું નથી, છતાં કેટલાક કૂતરાને બહુ પ્રેમથી ઉછેરે છે, કારણ કે તેમાંથી જે આનંદ-સુખ તરફ એમનો બદલો મળે છે, તે તેઓ બહુ સારી રીતે જાણતા હોય છે. આપણા દેશમાં કેટલીએક બાઇઓ બિલાડી પાળી સંતાનહીનતાના દુઃખને ભૂલી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મે એક અંગ્રેજી પુસ્તકમાં વાંચ્યું છે કે "જે ઘરમાં પીંજરામાં પક્ષી આનન્દથી નાચતુ હોય તે ગૃહમાં કોઇ પ્રેમી અથવા સુન્દર મનુષ્ય રહે છે, એમ સમજવું." આ પુસ્તકનું નામ મને અત્યારે સ્મરણમાં નથી, પણ વાત ઘણીજ મહત્ત્વની છે

હિંદુઓમાં ખાસ કરીને ગાયને સર્વથી વિશેષ પ્રીતિપાત્ર માનવામાં આવે છે. હિંદુઓને માટે ગાયના જેવી અન્ય એકે પરોપકારી વસ્તુ નથી. ગાયનું દૂધ હિંદુઓના અન્નસ્વરૂપ છે આપણે હિંદુઓ માંસભોજન કરતા નથી. જે અન્નભોજન આપણે આહારમાં લઇએ છીએ તેમાં પુષ્ટિકર દ્રવ્ય બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે, તેથી જો ગાયનું દૂધ ન વાપરીએ તો એ દ્રવ્યની ખોટ કોઈ રીતે પૂરી થાય નહિ. ગાય કેવળ દૂધ આપીને આપણને ઉછેરે છે, એટલુંજ નથી, પણ જે ધાન્ય ઉપર આપણો સંપૂર્ણ આધાર છે તે ધાન્ય પણ એક રીતે ગાય-માતાનેજ આભારી છે, અને એટલા માટે ગાયને અન્નદાતા કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. બળદોદ્વારા ખેતરો ખેડાય છે, અને ભારે બોજાઓ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઇ જવામાં આવે છે. જો ગાયોનું રક્ષણ ન થાય તો કેટલાં બધાં ખેતરો ખેડાયા વિના પડયાં રહે ગાડાં ભરી ભરીને જે માલ પરગામ મોકલવામાં આવે છે, તે કોણ વહન કરી શકે?

ટુંકામાં, ભારતવર્ષમાં ઘણુંખરૂં કર્મ ગાય અને તેની સંતતિ ઉપરજ નિર્ભર રહે છે. ગાય અને બળદો મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ દધીચિની માફક પોતાનાં હાડ, ચામ તથા શીંગડાંદ્વારા આપણા ઉપર ઉપકાર કરતાં જાય છે કેટલાએક મૂર્ખ મનુષ્યો કહે છે કે – 'ગાય તો હિંદુઓનો એક દેવતા છે " પરન્તુ તે દેવતા નથી, પણ દેવતા જેટલો ઉપકાર આપણા ઉપર કરે છે, એટલાજ માટે તેને દેવતાસમાન લેખવામાં આવે છે વૃષ્ટિદેવતા આપણા ઉપર જેટલો ઉપકાર કરે છે તેના કરતા પણ ગાય વિશેષ ઉપકાર કરે છે ઇન્દ્ર જો પૂજ્ય હોય તો ગાય પણ પુજવાયોગ્ય છે જો આપણા દેશમાંથી ગાયનો લોપ થઇ જાય તો હિંદુપ્રજા પણ તેની સાથેજ લોપ થઇ જાય, એમાં શક નથી મુસલમાનોના દેખાદેખીથી જો હિંદુઓ પણ ગોમાસ ભક્ષણ કરવા લગ્યા હોત તો અત્યાર પૂર્વે હિન્દુ નામનો ક્યારનોયે લોપ થઇ ગયો હોત, અથવા તો હિંદુઓ અત્યંત દુર્દશા ભોગવતા હોત, એમ વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ થયા વિના રહેશે નહિ હિંદુઓના અહિંસાધર્મેજ હિંદુઓની રક્ષા કરી છે અનુશીલનતું પ્રત્યક્ષ ફળ જોવું હોય તો પશુપ્રીતિના સાક્ષાત્ ઉપકારોપ્રત્યે એકવાર દષ્ટિપાત કરી જા. પશુપ્રીતિના અનુસરણના પ્રતાપેજ હિંદુપ્રજા આજે જીવતી રહી ગઇ છે

શિષ્ય—ઘણા મુસલમાનો પણ ગોમાંસ નથી ખાતા

ગુરૂ—એ પ્રતાપ હિંદુઓના સહવાસનો છે જેઓ હિંદુ વંશમાં જન્મવા છતાં ગોમાંસ ભક્ષણ કરતા હોય તેઓ કુલાંગાર છે—નરાધમ છે એથી વધારે સખ્ત શબ્દો મારી પાસે નથી.

શિષ્ય—કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતો કહે છે કે "હિંદુઓ જન્માંતર માને છે. તેથી રખેને આપણો કોઇ પૂર્વપુરૂષ દેહાંતર પ્રાપ્ત કરીને પશુરૂપે આપણે ત્યાં આવ્યો હોય તો? એવા ભયથી હિંદુઓ પશુઓપ્રતિ દયાવાન્ રહે છે "

ગુરૂ—પાશ્ચાત્ય પંડિતો અને પાશ્ચાત્ય ગર્દભો વચ્ચેનો ભેદ ભૂલવો જોઇએ નહિ હિંદુધર્મનો યથાર્થ મર્મ મે તને કહી દીધો છે હજી પણ તું શું ગર્દભ કોને કહેવાય અને પંડિત કોને કહેવાય તેનો નિર્ણય કરી શકયો નહિ? ગર્દભ તો એના અવાજ ઉપરથીજ પકડાઈ જાય ઉક્ત કથન કોઇ પાશ્ચાત્ય પંડિતનું હોવા સંભવ નથી.

अध्याय २६ मो–दया

ગુરૂ—ભક્તિ અને પ્રીતિ પછી દયાનું સ્થાન આવે છે આર્ત અથવા દુઃખી પ્રાણીપ્રત્યે જે વિશેષ પ્રીતિભાવ તેને દયા કહેવામાં આવે છે ભક્તિના પેટામાં જેમ

પ્રીતિનો સમાવેશ છે, તેવીજ રીતે દયા પણ પ્રીતિનો એક ખાસ પેટા ભાગ છે મર્વ ભૂતમાત્રમા જે પોતાનાજ આત્માને જોતો હોય અથવા મર્વ ભૂતમાત્રનો પોતાના માજ અનુભવ કરતો હોય તે મનુષ્ય નિરતર દયામયજ હોય છે એટલા માટે ભક્તિના અનુશીલન (અનુસરણ અને વિકાસ) થી જેમ પ્રીતિનુ અનાયાસે અનુશીલન થાય છે તેવીજ રીતે પ્રીતિના અનુશીલનની સાથે દયાનુ અનુશીલન પણ રહેલુજ હોય છે ભક્તિ, પ્રીત અને દયાને હિંદુ ધર્મે એવા સરસથી એક બીજા સાથે ગુથેલા છે કે તેને જૂદી પાડી બતાવવાનુ કામ સહેજ નથી હિંદુધર્મ જેવો સર્વાગસપન્ન ધર્મ અન્ય કોઇ નથી, એવા ઉદ્‌ગારો આવા પ્રસગે બળપૂર્વક બહાર આવ્યા વિના રહેતા નથી

શિષ્ય —ત્યારે દયાનુ અનુશીલન પૃથક્ રીતે કરવાનુ હિંદુધર્મમા કહેલુ છે

ગુરુ —એકવાર નહિ પણ હજારવાર પુન પુન દયાના વિષય ઉપર ભાર મૂકવામા આ યો છે વસ્તુત જેનામા દયા નથી તેને હિંદુ એવુ નામજ આપી શકાય નહિ તોપણ એટલુ છે કે હિંદુધર્મમા દાન શબ્દનો જેટલો છૂટથી ઉપયોગ થયેલો આપણા જોવામાં આવે છે તેટલો દયા શબ્દનો વ્યવહાર થયેલો જોવામા આવતો નથી ખરી રીતે તો દાનમાજ દયાનુ સત્ય અનુશીલન રહેલુ છે, પરન્તુ " દાન " શબ્દના અર્થ તરફ બરાબર લક્ષ આપવામાં આવતું નથી " દાન ' કહેવાથી માત્ર અન્નદાન, વસ્ત્રદાન અથવા ધનદાનજ સર્વત્ર સમજવામાં આવે છે, પરન્તુ એ અર્થ તો બહુજ સાકડો છે દાનનો ખરો અર્થ ત્યાગ છે ત્યાગ અને દાન એક બીજાના માત્ર પ્રતિશબ્દોજ છે દયાના અનુશીલનાર્થે ત્યાગ શબ્દનો પણ અનેક સ્થળે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે આ ત્યાગ શબ્દથી કેવળ ધનત્યાગજ સમજવો, એ યોગ્ય નથી ત્યાગ શબ્દથી સર્વ પ્રકારના ત્યાગોનુ સૂચન થાય છે, અને તેમાં પ્રાણત્યાગ પણ સમાઇ જાય છે મતલબ કે જ્યા દાનધર્મનો આદેશ કરવામા આવ્યો હોય ત્યાં આત્મત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ પણ સાથેજ રહેલો છે એમ સમજી લેવુ આ પ્રકારનું દાન કરવુ તેમાજ યથાર્થ દયાના અનુશીલનનો માર્ગ રહેલો છે એક માણસ પાસે પુષ્કળ ધન–સપત્તિ હોય, અને તે સપત્તિનો અમુક અંશ કોઈ દીન–દરિદ્રીને અર્પણ કરે તો તેથી તેણે દયા કરી એમ કહી શકાય નહિ; કારણ કે એક તળાવમાથી કોઇ પ્રવાસી ખોબો ભરીને પાણી પીવે તેથી તળાવને કાંઇ ખોટ જતી નથી, તેમ તારા ઉક્ત પ્રકારના દાનથી તને કાંઇ કષ્ટ થતુ નથી. તેણે જેવો સ્વાર્થત્યાગ કરવો જોઇએ તેવો સ્વાર્થત્યાગ એથી થતો નથી આ ઉપરથી એવા દાનની પણ જરૂર નથી એમ માની લઇશ નહિ. જેઓ એવું નજીવું દાન પણ કરી શકતા નથી તેઓ ધોર નરાધમથી કોઈ રીતે

ચડીયાતા નથી પરંતુ જેઓ એવું દાન કરતા હોય તેઓએ તેમાં પોતાની દાનશીલતા અથવા બહાદૂરી સમજી લેવી એ પણ ભૂલ છે એવી દાનવૃત્તિથી દયાનું યથાર્થ અનુશીલન (અનુસરણ અને ખીલવણી) થઇ શકતું નથી પોતે કષ્ટ સહીને પણ પરોપકાર કરવો તેજ ખરૂં દાન છે.

શિષ્ય —જો આપણને કષ્ટ સહન કરવું પડે તો પછી શુભ વૃત્તિના અનુશીલનમાં સુખ રહેલું છે, એમ આપે કહ્યું તેનો શું અર્થ ?

ગુરૂ —શુભ વૃત્તિનું અનુશીલન (અનુસરણ અને વિકાસ) થવાથી તે કષ્ટજ સુખના રૂપમાં ફેરવાઇ જાય છે શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરેનું આ એક ખાસ લક્ષણ છે કે તેના અનુશીલનથી દુઃખ પણ સુખરૂપેજ અનુભવાય છે ઉક્ત વૃત્તિઓ સર્વ પ્રકારના દુખોને સુખમા ફેરવી નાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. ધર્મ એજ સુખનો એકમાત્ર ઉપાય છે, એમાં શંકા રાખવા જેવું નથી સંસારી મનુષ્યો જેને કષ્ટ કહે છે તેની ઉત્પત્તિ "આ મારૂં અને આ પારકું" એવા ભેદજ્ઞાનમાંથીજ થાય છે ધર્માનુકૂળ આત્મ-પ્રીતિની સાથે યોગ્ય પ્રમાણમા આત્મત્યાગ રહેલો હોય તો પછી તેમાં કષ્ટ કે દુખ જેવું કશુંજ જણાતું નથી એટલું ખરૂં કે એવું પ્રત્યેક અનુષ્ઠાન-કર્તવ્યકર્મ કે ઇશ્વરાનુમોદિત કર્તવ્ય નિષ્કામ ભાવથી કરવું જોઇએ

હિંદુશાસ્ત્રકારોએ દાનધર્મની જે સ્થાપના કરી છે, તેવિષે મને આ પ્રસંગે બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે હિંદુધર્મના કેટલાક સાધારણ દર્શનકારો કહે છે કે 'દાન કરવાથી પુણ્ય થાય માટે દાન કરો." કહેવાની જરૂર નથી કે આ સ્થળે પુણ્યને સ્વર્ગાદિ કામ્ય વસ્તુઓના ઉપાયરૂપે સૂચવવામાં આવ્યું છે દાન કરવાથી અક્ષય સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે દાન કરવું એવોજ સાધારણ હિંદુશાસ્ત્રકારોનો મત હોય છે આવા દાનને હું ધર્મનું નામ આપી શકતો નથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે ધનનું દાન કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ કે સ્વર્ગમાં રહેવાની સારી જગ્યા મળે એટલા માટે અત્યારથીજ મૂલ્ય આપીને ત્યાં જમીન ખરીદી લેવી આ દાનને ધર્મ કહી શકાય નહિ એ તો એક પ્રકારનો વેપાર અથવા વિનિમય છે એવા વાણિજ્ય વ્યાપારને ધર્મનું નામ આપવું ઠીક કહેવાય નહિ. ×

દાન કરવું તે નિષ્કામપણેજ કરવું ઉચિત છે નિષ્કામ દાન કરવાથીજ દયાવૃત્તિનું અનુશીલન થાય છે, અને દયાવૃત્તિના અનુશીલનથી પ્રીતિવૃત્તિનું પણ અનુશીલન થાય છે, તથા પ્રીતિના અનુશીલનથી ભક્તિનું અનુશીલન થાય છે

× પરંતુ સ્વર્ગ સુખના હેતુથી પણ દાન કરવામાં આવે, એ કાંઇ પણ દાન ન કરવા કરતાં તો સારૂંજ છે એટલુંજ નહિ પણ એવાં દાન પણ વખતે વખતે નિષ્કામ કર્મમાં દોરનારાં થઇ રહે છે, એ પણ ભૂલવું જોઇયે નહિ. સંપાદક

એ પ્રમાણે એક માત્ર દાનવૃત્તિના અનુશીલનથી (પાલન અને વિકાસથી) ઉત્તરોત્તર અનેક ઉત્તમ વૃત્તિઓનું સ્વાભાવિક રીતેજ અનુશીલન થાય છે માટે જેથી કરીને દયાનું અનુશીલન થાય તેજ સ્થાન, સમય અને પાત્રમાં દાન કરવું એ આપણી પવિત્ર ફરજ છે વૃત્તિના અનુશીલનમાં કર્તવ્ય અથવા ધર્મ રહેલો છે માટે તે ધર્માર્થેજ દાન કરવું એ ઉત્તમ છે સ્વર્ગાર્થે અથવા બીજો કોઇ બદલો મેળવવા માટે દાન કરવું એ તેવું ઉત્તમ નથી ઇશ્વર સર્વ ભૂતમાં છે માટે સર્વભૂતને દાન આપવું, જે ઇશ્વરનું છે તે ઇશ્વરનેજ આપવું, અથવા તો ઇશ્વરાર્થે સર્વસ્વનો ભોગ આપવો એ મનુષ્યોનું પરમ કર્તવ્ય છે. સર્વભૂતમાં અને તારામાં તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતા કશો ભેદ નથી, એટલા માટે તારી પાસે જે કાંઇ છે, તેના ઉપર તારો પોતાનો તેમજ સર્વ પ્રાણીનો હક છે, અને જે વસ્તુ ઉપર પ્રાણીમાત્રનો અધિકાર છે, તે વસ્તુ પ્રાણીમાત્રને અર્પણ કરવા સદૈવ તત્પર રહેવું જોઇએ ગીતોક્ત ધર્મમા જે દાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તથા યથાર્થ હિન્દુધર્મ જે દાનની મહત્તા ગાય છે, તે દાન મે ઉપર કહ્યું તેજ પ્રકારનું સમજવું એવી ભાવનાથી જે દાન થાય તેજ યથાર્થ દાનધર્મ છે રસ્તે ચાલતા એકાદ ભિક્ષુક તરફ અમુક વસ્તુ ફેંકી દેવી તે કાંઇ દાન નથી કેટલાએક મનુષ્યો તો એવું નિકૃષ્ટ દાન પણ કરી શકતા નથી, એ જોઇ મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે

શિષ્યઃ—સર્વને સમાન રીતે દાન આપવામાં આવે તો પછી પાત્રાપાત્રનો વિચાર ક્યાં રહ્યો ? આકાશસ્થ સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર સર્વ સ્થળે કશાપણ ભેદભાવ વિના પોતાના કિરણો ફેંકે છે, એ વાત ખરી, પણ તેનાથી કેટલા પ્રદેશો દગ્ધ થઇ જાય છે ? આકાશનો મેઘ સર્વત્ર જળ વર્ષાવે છે પણ તેથી કેટલા ગામડાઓ તથા શહેરો તણાઇ જાય છે ? એવી રીતના વિચારશૂન્ય દાનથી લાભને બદલે હાનિ થવાનો શું ભય નથી રહેતો ?

ગુરુ—હુ પૂર્વેજ કહી ચૂક્યો છુ કે દાન કરવું તે એટલાજ માટે કે તેથી આપણી દયાવૃત્તિનુ અનુશીલન થાય. જે દયાપાત્ર હોય, અને જે આર્ત અથવા પીડિત હોય તેનેજ દાન આપવુ—અન્યને નહિ સર્વભૂતપ્રત્યે દયા કરવી એમ કહેવામાં મારો એવો મુદ્દલ આશય નથી કે જેને કોઈ પણ પ્રકારનુ દુખ ન હોય તેને માટે પણ આપણે સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર થઇ જવુ તથાપિ એટલુ તો કહેવુ જોઇએ કે જેને કોઈ પણ પ્રકારનુ દુખ ન હોય એવો મનુષ્ય આ સસારમા દુર્લભ છે જેને દારિદ્ર દુખ ન હોય તેને ધનનુ દાન આપવુ નિષ્ફળ છે તેવીજ રીતે જેને કોઇ પણ પ્રકારનો રોગ ન હોય તેને દવાનુ દાન આપવુ એ નિરર્થક છે અનુચિત દાનથી અનેકવાર પૃથ્વીમાં પાપની વૃદ્ધિ થાય

છે, એ પણ લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે અનેક લોકોમાં અનુચિત દાન કરવાની પ્રવૃત્તિ વધી પડેલી હોવાથી, જે મનુષ્યો પૃથ્વીમાં સમર્થપણે રહીને જીવન ગાળી શકે તેવા હોય તેવાઓ પણ ભિક્ષુક અથવા પ્રપંચકનો વેશ ધારણ કરે છે અનુચિત દાન કરવાની પ્રવૃત્તિને લીધે સંસારના પ્રપંચોમાં ઘટાડો થવાને બદલે ઉલટી વૃદ્ધિ થાય છે સશક્ત ભિખારીઓને દાન આપવાથી આળસને ઉત્તેજન મળે છે, એમ માનીને પણ કેટલાક દાન કરતાં અચકાય છે આ પ્રમાણે બન્ને બાજુઓ તપાસીને યોગ્ય પાત્રે યોગ્ય દાન આપવું એજ ઉત્તમ છે જેઓની જ્ઞાનાર્જની અથવા કાર્યકારિણી શક્તિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં વિકસિત થએલી હોય છે તેમને પાત્રાપાત્રનો વિચાર બહુ મુશ્કેલીભર્યો નથી લાગતો કારણ કે તેઓ દયાશીલ હોવાની સાથે વિચારવાન્ પણ હોય છે મતલબ કે મનુષ્યની સર્વશક્તિઓ સુંદર રીતે વિકસિત ન થાય ત્યાંસુધી તેની કોઇ એક વૃત્તિ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી.

ગીતાના સપ્તદશ અધ્યાયમા દાનસંબંધે ભગવાનનું જે કથન છે, તેનું તાત્પર્ય પણ એવુંજ છે

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुन ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

અર્થાત્—' આપવું એજ કર્તવ્ય ' છે એમ માનીને જે દાન આપવામાં આવે, જેના બદલાનો હેતુ ન રાખવામાં આવે અને જે દાન દેશ, કાળ, પાત્રનો વિચાર કર્યા પછીજ આપવામા આવે, તેજ યથાર્થ—સાત્ત્વિક—દાન છે બદલાની આશાથી જે દાન આપવામા આવે, અમુક ફળની આશાપૂર્વક જે દાન આપવામા આવે અથવા અપ્રસન્ન થઇને જે આપવામાં આવે તે રાજસ દાન છે દેશ કાળ-પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના અથવા અનાદર અને અવજ્ઞાપૂર્વક જે દાન આપવામા આવે તે તામસદાન છે

શિષ્ય—દાન આપતી વેળા દેશ-કાળ-પાત્રનો કેવી રીતે વિચાર કરવો તે વિષે ગીતામાં કાંઇ ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે ?

ગુરુ—ગીતામાં નથી, પણ ભાષ્યકારોએ તે વિષય ચર્ચ્યો છે, પણ અત્યારે તેની સમાલોચનામાં ઉતરવાની જરૂર નથી કોઇ પણ કર્મ એવું નથી કે જેમાં દેશ-કાળ-પાત્રનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા ન હોય દાનને માટે પણ તેમજ છે

દેશ કાળ પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના જે દાન કરવામાં આવે તેને સાત્વિક નહિ, પણ તામસ દાન કહેવામાં આવ્યું છે. આમ કહેવાનું કારણ એટલું બધું સ્પષ્ટ છે કે તે સમજવાને માટે હિંદુધર્મની કોઈ વિશેષ વિધિ શોધી કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી. દાખલાતરીકે આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં દુષ્કાળ પડયો હોય અને તેજ વખતે માંચેસ્ટરની કાપડની મીલો પણ બંધ પડી ગઇ હોય, અર્થાત્ બન્ને જગાએ હારીજો અને મજુરો દુઃખી સ્થિતિમાં આવી પડયા હોય તે પ્રસંગે આપણે કંઈ પણ આપી શકીએ એવી અવસ્થામાં હોઇએ તો આપણી પ્રથમ ફરજ છે કે સૌ પહેલાં આપણે આપણા પ્રાંતના દુઃખનિવારણાર્થેજ હાથ લંબાવવો. ભલે બન્ને સ્થાનોમાં અમુક અમુક સહાયતા આપવી એ પણ ઉત્તમ છે, પરંતુ જો ગુજરાતનાં મનુષ્યોને સહાય આપવાને બદલે માંચેસ્ટર તરફજ પક્ષપાત રાખીએ તો દેશનો વિચાર આપણે રાખ્યો છે, એમ ન કહેવાય. કારણ કે માંચેસ્ટરનાં દુઃખી મનુષ્યોને મદદ કરે એવા અનેક પુરુષો બહાર આવે એવો સંભવ છે, પણ ગુજરાતનાં મનુષ્યો તરફ કોઈની દૃષ્ટિ પડવાનો સંભવ નથી. કાળનો પણ તેજ પ્રકારે વિચાર કરવાનો છે, આજે જે વ્યક્તિને તેં તારા પ્રાણના ભોગે બચાવ્યો હોય તેજ વ્યક્તિને કદાચ આવતી કાલે સજા કરવાની ફરજ તારે શિરે આવી પડે તો તેને તું કોઈ પણ રીતે પ્રાણદાન આપી શકે નહિ. પાત્રાપાત્રનો વિચાર પણ સ્પષ્ટજ છે-પ્રાયઃ સર્વ તેનો વિચાર કરી શકે છે. એક દુઃખી મનુષ્યને દાન આપવા અનેક માણસો તૈયાર થાય છે, પણ કોઇ ચોર કે જુગારીને આપવાને તત્પર થતું નથી. એટલા માટે देशे काले च पात्रे च એની સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યામાં ખાસ કરીને ઉતરવાની જરૂર નથી. જે ઉદાર નૈતિક મહાનીતિ સર્વના હૃદયમાં રહેલી છે, તેને અનુસરીનેજ દેશ કાળ પાત્રના ભેદો દર્શાવવામાં આવ્યા છે; પરંતુ વિવિધ ભાષ્યકારોએ એ સ્પષ્ટ અને સરળ વાતના પણ કેવા વિચિત્ર અર્થો કર્યા છે, તે પણ જોવા હોય તો એક નમુનો આપું. શ્રીશંકરાચાર્ય તથા શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે દેશે એટલે કુરુક્ષેત્ર આદિ તીર્થસ્થાનોમાં જે દાન થાય તેજ દાન યોગ્ય દેશે ચઢેલું ગણાય. કાળનો કેવો વિચિત્ર અર્થ કર્યો છે, તે જો. શંકરાચાર્ય કહે છે કે સંક્રાન્તિ આદિ પર્વને વિષે જે દાન થાય તેજ યોગ્ય દાન કહેવાય, તથા શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે ગ્રહણ પ્રસંગે જે દાન કરવામાં આવે તેજ શ્રેષ્ઠ છે, પાત્ર એટલે શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે જે વેદમાં પારંગત હોય, છ અંગોનો સારી રીતે જાણકાર હોય, તથા આચારમાં નિષ્ઠાવાળો હોય તેને યોગ્ય પાત્ર સમજવો. તેજ સંબંધે શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે જે તપ જપ વ્રત આદિ કરતો હોય એવા બ્રાહ્મણનેજ યોગ્ય પાત્ર માનવો જોઇએ. સર્વનાશ ! હું મારા દેશમાં રહી દીનદુઃખી પીડિત મનુષ્યોની સેવા પહેલી તારીખથી ૩૧ મી તારીખપર્યંત કર્યા કરું તો,

તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભગવદભિપ્રેત દાન થયું એમ નજ મનાય ! ભાષ્યકારોના વિચાર પ્રમાણે તો ગરીબ રોગી કે દુઃખીને સહાય કરવી એ યોગ્ય દાન ન લેખાય આ પ્રમાણે કોઈ કોઈ ભાષ્યકારે અતિ ઉન્નત ઉદાર તથા સાર્વલૌકિક હિન્દુધર્મને એવો તો સંકીર્ણ, અનુદાર તથા ઉપધર્મ બનાવી દીધો છે કે તે ભાષ્યકારોના વિચારોને યથાર્થ હિંદુધર્મના વિચારો કહેવાની હિંમત કોઈથી થઈ શકે નહિ મને એમ લાગે છે કે સ્મૃતિને અનુમોદન આપવા માટેજ ભાષ્યકારોએ ભગવાનના ઉદાર વાક્યને એટલું બધું સંકીર્ણ રૂપ આપી દીધું હશે જો કે ઉક્ત સર્વ અને મહા પ્રતિભાસંપન્ન, સર્વશાસ્ત્રવિત્ ભાષ્યકારોની પાસે હું કશીજ ગિનતીમાં નથી, તોપણ મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે,—

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः।
युक्तिहीनविचारे तु धर्महानि प्रजायते ॥*

અર્થાત્ માત્ર શાસ્ત્રના આધારેજ કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવો યોગ્ય નથી યુક્તિહીન–વિચારશૂન્ય બનીને કર્તવ્ય કરવાથી તો ધર્મહાનિજ થાય છે વિચાર કર્યા વિના, આંખો મીંચીને ધર્મગ્રંથોનું અનુસરણ કરવા જતાં અજ્ઞાન આપણે કેવી દુર્દશા–અધર્મ અથવા વિશૃંખલતાવાળી સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ તેનો વિચાર કરતાં ત્રાસ થયા વિના રહેતો નથી હજી પણ વિના વિચારે એવુંજ કર્યા કરીએ તો એ ઉચિત નથી પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સર્વેએ વિચાર કરવો જોઈએ, નહિતર ચંદનવાહી ગર્દભ જેવીજ આપણી સ્થિતિ રહી જવાની–અર્થાત્ ચંદનનો મહિમા સમજવાને બદલે ચંદનનો ભાર વહન કરીનેજ જીવન વીતાવી દઈશું

શિષ્યઃ—તો પછી ભાષ્યકારોના પંજામાંથી યથાર્થ હિંદુધર્મનો ઉદ્ધાર કરવો એ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય નથી શું ?

ગુરુઃ—પ્રાચીન ઋષિ–મહર્ષિ તથા પંડિતો અતિશય પ્રતિભાસંપન્ન તથા મહા જ્ઞાની હતા તેમનાપ્રત્યે વિશેષ ભક્તિભાવ રાખવો, અને તેમનો અનાદર અથવા અમર્યાદા કદાપિ ન થાય તેનું સતત લક્ષ રાખવું એ આપણો ધર્મ છે. છતાં જે સ્થળે તેમનું વાક્ય ઈશ્વરના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધતાવાળું જણાય તે સ્થળે તે વાક્યનો પરિત્યાગ કરી ઈશ્વરાભિપ્રાયનુંજ અનુસરણ કરવું, એજ મારો કહેવાનો મર્મ છે

* મનુ ૧૨ મો અધ્યાય, ૧૧૩ મા શ્લોકની ટીકામાં બૃહસ્પતિનું વચન

अध्याय २७ मो–चित्तरंजिनी वृत्ति

શિષ્ય.—હવે અન્યાન્ય કાર્યકારિણી વૃત્તિઓની અનુશીલન–પદ્ધતિ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું.

ગુરુ—એ વિષય શિક્ષણશાસ્ત્રનો છે, તેથી તેવિષે અત્રે વિસ્તારથી બોલવાનો પ્રસંગ નથી. શારીરિક વૃત્તિ તથા જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિસંબંધે હું કેવળ સાધારણ અનુશીલન પદ્ધતિ તને કહી ગયો છું–વૃત્તિવિશેષને ખાસ કરીને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે મેં કાંઇ કહ્યું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહું તો શરીરને કેવી રીતે બળવાન બનાવવું, કેવી રીતે અસ્ત્રશસ્ત્ર ચલાવવાં, કેવી રીતે બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ બનાવવી તથા મગજને ગણિતશાસ્ત્ર સમજી શકે એવી યોગ્યતાવાળું કેવી રીતે બનાવવું; એ સર્વ વિષયોને મેં સ્પર્શ કર્યા વિનાજ રહેવા દીધા છે, કારણ કે એ વિષય કેળવણીશાસ્ત્રનો છે. અનુશીલન તત્ત્વનો સ્થૂળ મર્મ સમજવાને માટે કેવળ સાધારણ વિધિનું જ્ઞાનજ બસ છે. એટલા માટે શારીરિક તથા જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિના અનુશીલનસંબંધે મે સાધારણ વિધિજ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ કાર્યકારિણી વૃત્તિની અનુશીલન પદ્ધતિ–સાધારણ વિધિ–ભક્તિના વિષયમાં સમાવેશ પામી જાય છે. પ્રીતિતત્ત્વ ભક્તિતત્ત્વની અંદર સમાવેશ પામે છે તથા દયાતત્ત્વ પ્રીતિતત્ત્વની અંદર સમાવેશ પામી જાય છે, એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું. સમસ્ત ધર્મો ઉક્ત ત્રણ તત્ત્વોની અંદરજ સમાવેશ પામે છે, એમ કહું તોપણ અતિશયોક્તિ નથી. એટલા માટે મે ભક્તિ, પ્રીતિ તથા દયાનો વિષય બની શકે તેટલા વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે. નહિતર ઉક્ત સર્વ વૃત્તિઓની ગણના કરાવવી તેમજ તેની અનુશીલનપદ્ધતિનો નિર્ણય કરવો એ મારો ઉદ્દેશ નથી, તેમજ તેટલી શક્તિ પણ નથી. શારીરિક, જ્ઞાનાર્જની અને કાર્યકારિણી વૃત્તિસંબંધે મારે જે કાંઇ બોલવા યોગ્ય હતું તે બોલી ગયો છું. હવે, ચિત્તરંજિની વૃત્તિસંબંધે સંક્ષેપમાં કહું તે સાંભળ.

જગતના સર્વ ધર્મોમાં એક અપૂર્ણતા રહી ગઇ હોય, એમ મને લાગે છે, અને તે એજ કે ચિત્તરંજિની વૃત્તિઓના અનુશીલનમાટે ખાસ કરીને કોઇએ ભાર મૂક્યો નથી, પરંતુ એ ઉપરથી એવો સિદ્ધાંત કરી લેવો યોગ્ય નથી કે પ્રાચીન ધર્મવેત્તાઓ તેની આવશ્યકતા બરાબર સમજી શક્યા નહિ હોય, અથવા તો તેઓએ એ વિષયનો બીલકુલ ઉપદેશ નહિ કર્યો હોય હિંદુઓની પૂજાની સામગ્રી–પુષ્પ, ચંદન, ધૂપ, દીપ, નૃત્ય, ગીત તથા વાદ્ય આદિનો ઉદ્દેશ ભક્તિના અનુશીલનપૂર્વક ચિત્તરંજિની વૃત્તિના અનુશીલનનો પણ હોવો જોઇએ, અથવા

તો ઉક્ત સાધનોદ્વારા ભક્તિનેજ જાગૃત કરવાનો હોવો જોઈએ, એમ વિચાર કરતાં લાગ્યા વિના રહેતું નથી પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાના ધર્મમાં તથા મધ્યકાળના યૂરોપીય રોમન ક્રિશ્ચીઅન ધર્મમાં ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરજિની વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિ અર્થે ખાસ પ્રયત્નો કરવામા આવતા હતા આપિથીસ અથવા રાફેલના ચિત્રો, અને જર્મનીના વિખ્યાત સગીતશાસ્ત્રીઓનુ સગીત એ સર્વની ઉપાસના સમયે સહાયતા લેવામા આવતી, એટલુજ નહિ પણ ચિત્ર–શિલ્પ તથા સંગીત આદિ લલિત કળાઓ ધર્મના ચરણ પાસે મસ્તક નમાવીને ઉભી રહેતી ભારતવર્ષમા પણ ચિત્રકળા, શિલ્પકળા,તથા સગીત વિદ્યાને ઉપાસના અર્થે સહાયક સામગ્રી માનવામાં આવે છે.

શિષ્યઃ—ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરજિની વૃત્તિને તૃપ્ત કરવા માટેજ મૂર્તિપૂજા વિગેરેનો શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કરવામા આવ્યો હોય, એમ મને લાગે છે.

ગુરુઃ—એ વાત કેટલેક અશે સત્ય છે, પણ તે સિવાય મૂર્તિપૂજાની ઉપયોગિતા અન્ય કોઇ કારણે સિદ્ધ થતી નથી, એમ કહી શકાય નહિ મૂર્તિપૂજાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે વિષે વિચાર કરવાનો અત્રે અવકાશ નથી ચિત્રવિદ્યા, શિલ્પવિદ્યા તથા સગીત વિદ્યા વિગેરે ચિત્તરજિની વૃત્તિને તૃપ્તિ તથા સ્ફુર્તિ અર્પી શકે છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ કાવ્યના જેવો ચિત્તરજિની વૃત્તિને ખીલવવાનો અન્ય એકકે શ્રેષ્ઠ ઉપાય નથી ગ્રીક અને રોમન ધર્મોએ પણ કાવ્યની સહાય લીધી હતી, કિન્તુ હિંદુધર્મે કાવ્યનો જે પ્રભાવ સ્વીકર્યો છે તે તો ખરેખર દુનિયામા અપૂર્વજ છે રામાયણ અને મહાભારત જેવા કાવ્ય ગ્રથો એજ હિંદુઓના પ્રધાન ધર્મગ્રથો મનાય છે વિષ્ણુપુરાણ તથા ભાગવતાદિ ગ્રંથોમાં એવાં એવા વાક્યો મળી આવે છે કે અન્ય કોઈ દેશના ધર્મસાહિત્ય સાથે તેની તુલના થઇ શકે નહિ આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ચિત્તરજિની વૃત્તિની ખીલવણી સબધે હિંદુધર્મે કાંઇજ લક્ષ આપ્યુ નથી, એમ તો આપણાથી કહી શકાય નહિ. છતાં એટલું છે કે પૂર્વે જે શુભ પ્રવૃત્તિ વિધિરૂપે નહિ પણ લોકાચારરૂપે ચાલતી હતી તે પ્રવૃત્તિને આ કાળે આપણે વિધિબદ્ધ કરવી જોઇએ, અને શારીરિક તથા જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિના અનુશીલન ઉપર જેટલો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેટલોજ ભાર ચિત્તરજિની વૃત્તિના અનુશીલન ઉપર પણ મૂકવો જોઇએ

શિષ્ય—અર્થાત્ આપ એમ કહેવા માગો છો કે શાસ્ત્રમાં જેવી રીતે ગુરુજનની ભક્તિ કરવાનુ, દયા રાખવાનુ, દાન કરવાનુ તથા શાસ્ત્રાધ્યયન કરવાનું કહેવામાં આવ્યુ છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્રવિદ્યા–શિલ્પવિદ્યા–નૃત્યગીત–તથા કાવ્ય આદિ લલિતકળાઓની પણ ખીલવણી કરવા શાસ્ત્રદ્વારા લોકોને પ્રેરણા કરવી જોઇએ ?

ગુરુઃ—હા, નહિતર મનુષ્યોનો ધર્મ અપૂર્ણજ રહી જાય.

શિષ્ય.—તે કેવી રીતે ?

ગુરુ—આપણે પ્રત્યક્ષ જે કાંઈ જોઈ શકીએ છીએ તે ઉપરથી તો જગત્ એટલે જડ શરીરો અને બીજી વસ્તુઓની સમષ્ટિ, એટલુંજ કહી શકાય; પરંતુ આ જગતમાં આપણે જે વિવિધ પ્રકારની, વિવિધ પ્રકૃતિવાળી તથા વિવિધ ગુણોવાળી વસ્તુઓ નિત્ય અનુભવીએ છીએ, તે સર્વ અનેકતાની અંદર તને કાંઈ ઐક્ય જેવું જણાય છે? વિશ્વપ્રપંચની મધ્યમાં કાંઈ શૃંખલા જેવું જણાય છે?

શિષ્ય—હા

ગુરુ:—કેવી રીતે, કહે જોઈએ

શિષ્ય:—એક અનંત સત્ય અથવા અનિર્વચનીય શક્તિ-જેને હર્બર્ટ સ્પેન્સર 'ઇનસ્ક્રુટેબલ પાવર ઇન નેચર' કહે છે, તેમાંથીજ સર્વ વસ્તુઓ જન્મે છે, જીવે છે અને છેવટે તેમાંજ વિલીન થઈ જાય છે.

ગુરુ—એ સર્વોપરિ તત્ત્વને અથવા શક્તિને આપણે વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યના નામથી ઓળખીશું. તે ચૈતન્યસ્વરૂપિણી શક્તિને ચિતશક્તિ કહીશું તો તે યોગ્ય થઈ પડશે. હવે, કહે જોઈએ એ સત્‌માં ચિત્‌ના અવસ્થાનનું રૂપ શું?

શિષ્ય—રૂપ તો આપે હમણાંજ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું, અને તે એજ કે આ જાગતિક શૃંખલા—વ્યવસ્થા, કિંવા અનિર્વચનીય ઐક્ય

ગુરુ:—હવે જરા વિચાર કરીને જવાબ આપ કે જીવના સબંધે આ અનિર્વચનીય શૃંખલાનું પરિણામ શું?

શિષ્ય—જીવનની ઉપયોગિતા અથવા જીવનું સુખ

ગુરુ:—તેનુંજ નામ આનંદ. એ સચ્ચિદાનંદનું જ્ઞાન થાય એટલે જગતનું પણ સહેજ જ્ઞાન થાય, પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે તેને જાણવું શી રીતે? હવે ક્રમે ક્રમે આપણે તેનો વિચાર કરીશું પ્રથમ તો એ સત્ અર્થાત્ જે નિત્ય-સાધ્ય છે, તેનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે જાણવું?

શિષ્ય—એ સત્‌ની સાથે સત્‌ના ગુણો પણ આવી જાયને?

ગુરુ:—હાજ તો

શિષ્ય:—તો પછી સત્ અથવા સત્યને પ્રમાણદ્વારા જાણવું જોઈએ.

ગુરુ—પ્રમાણ કેટલાં છે?

શિષ્ય:—મુખ્યત્વે તો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન. બાકીનાં પ્રમાણોનો સમાવેશ અનુમાનમાંજ સમજીને તેને પૃથક્‌રૂપે ગણાવ્યાં નથી

ગુરુ:—ઠીક. અનુમાનનું મૂળ પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે, અથવા તો સત્યજ્ઞાન પણ હમેશાં પ્રત્યક્ષમૂલક હોવા યોગ્ય છે, એ વાત સ્મરણમાં રાખજે ઇંદ્રિયદ્વારા કોઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. એટલા માટે પ્રથમ તો યથાર્થ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ-અર્થે ઇન્દ્રિયોની-અર્થાત્ શારીરિકી વૃત્તિઓની ખીલવણી થવી જોઈએ; અને જતે

પ્રમાણે અનુમાનજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિઓની યોગ્ય સ્ફુર્તિ તથા ખીલવણી થવી જોઇએ જેને આપણે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિ કહીએ છીએ તેમાંની કેટલીક વૃત્તિને મન એવું નામ આપણા દર્શનશાસ્ત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે, તથા કેટલીક વૃત્તિઓને બુદ્ધિ એવું પણ નામ આપવામાં આવ્યું છે સકલ્પવિકલ્પની એટલે કે વિચારક વૃત્તિઓને 'મન' એવું નામ અપાયલું છે અને નિર્ણયાત્મક વૃત્તિ 'બુદ્ધિ' નામથી ઓળખાય છે એ પૈકી અનુમાનજ્ઞાનને માટે મનોમય વૃત્તિઓનીજ સ્ફુર્તિ ખાસ કરીને જરૂરની છે હવે કહે જોઇએ એ સર્વવ્યાપી ચિદ્ને-ચૈતન્યને-કેવી રીતે જાણી શકાય ?

શિષ્ય —અનુમાનપ્રમાણદ્વારા

ગુરુ —એમ કહેવું તે ઠીક નથી જેને બુદ્ધિ અથવા વિચારકવૃત્તિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેદ્વારા-અર્થાત્ જ્ઞાનદ્વારાજ સતને જાણવું જોઇએ અને ધ્યાનદ્વારા ચિત્ તે જાણવું જોઇએ પરન્તુ ત્યારબાદ આનન્દને કેવી રીતે જાણવો ?

શિષ્ય —આનન્દ, એ તો અનુમાનગમ્ય નથી, પણ અનુભવગમ્ય છે આપણે આનન્દને અનુમાનથી જાણી શકતા નથી, પણ અનુભવથી-ભોગથી-જાણી શકીએ છીએ એ આનન્દનો અનુભવ જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિથી થવો અશક્ય છે આનન્દની પ્રાપ્તિ અર્થે તો કોઇ એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિ જોઇએ

ગુરુ —જે વૃત્તિની હું વાત કરવા માગું છું તેજ તે વૃત્તિ અર્થાત્ ' ચિત્તરંજિની વૃત્તિ તેના સમ્યક્ અનુશીલનથીજ આ સચ્ચિદાનન્દમય જગત્ અથવા જગન્મય સચ્ચિદાનન્દનો સ્વરૂપાનુભવ થઈ શકે છે જ્યાંસુધી તેવો અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી ધર્મ અપૂર્ણ લેખાય છે ચિત્તરંજિની વૃત્તિની ખીલવણી ન થાય ત્યાંસુધી સપૂર્ણ ધર્મની પ્રાપ્તિ થ‌ાય એમ કહેવાય નહિ આપણા સર્વાંગસપન્ન હિન્દુ ધર્મનો ઇતિહાસ જો તું બરાબર લક્ષમાં લેશે તો આ વાત તું બહુ સારી રીતે સમજી શકશે આપણા ધર્મમાં જેટલા જેટલા ફેરફારો થયા છે તે સર્વ હિન્દુધર્મને સપૂર્ણ બતાવવા માટેજ થયા છે, એમ તને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ આપણી પ્રથમાવસ્થામાં ઋગ્વેદસંહિતાનો ધર્મ બહુ પ્રબળ હતો તે ધર્મની આલોચના કરવાથી તને જણાશે કે જે કોઇ શક્તિમાન્, જે કઇ ઉપકરી અથવા જે કોઇ સુંદર હોય તેનીજ ઉપાસના કરવી એ આદિ વૈદિક ધર્મ હતો તેમાં અલબત્ત આનન્દનો ભાગ યથેષ્ટ પ્રમાણમાં હતો પરંતુ સત્ તથા ચિત્‌ની ઉપાસનાનો કિંવા જ્ઞાન તથા ધ્યાનનો પ્રાય અભાવ હતો એટલાજ માટે ઉપનિષદોએ તેમાં સુધારો કર્યો ઉપનિષદ્નો ધર્મ પરબ્રહ્મની ઉપાસનાની વિધિ દર્શાવે છે એટલામાટે તેમાં જ્ઞાન અથવા ધ્યાનનો અભાવ નથી પરન્તુ આનન્દનો અભાવ છે, × એમ તો મારે કહેવું જોઇએ.

× આ બને કથન યોગ્ય જણાતાં નથી, પરમાત્મા સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ છે, તો પછી આનન્દ તો એના પેટમાંજ આવી ગયો એ સચ્ચિદાનન્દની નિત્યપ્રાપ્તિ

સર્વ ઉપનિષદોનો ઉદ્દેશ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિનો છે એ વાતનો હું અસ્વીકાર નથી કરતો, પરંતુ તે જ્ઞાન તથા ધ્યાનમય ધર્મમાં ચિત્તરંજિનીવૃત્તિને ખીલવવાની કોઈ વ્યવસ્થા દર્શાવવામાં આવી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. + બૌદ્ધોમાં ઉપાસના નથી બૌદ્ધો સત્‌નેજ માનતા નથી, તો પછી તેમના ધર્મમાં આનંદ હોયજ ક્યાંથી ? ઋગ્વેદ ઉપનિષદ્ તથા બૌદ્ધ એ ત્રણે ધર્મોમાંથી એકકે ધર્મ સચ્ચિદાનંદપર્યાપ્તી હિંદુજાતમાં સંપૂર્ણ સ્થાયીરૂપે નભી શક્યો નહિ, પરિણામે એ ત્રણે ધર્મનો સારભાગ ગ્રહણ કરી પૌરાણિક હિન્દુધર્મ બહાર આવ્યો આ પૌરાણિક ધર્મમાં સત્‌ની ઉપાસના, ચિત્‌ની ઉપાસના તથા આનંદની ઉપાસના બહોળા પ્રમાણમાં છે તેમાં પણ ખાસ કરીને આનંદભાગ વિશેષરૂપે સ્ફુર્તિ પામ્યો છે, અને એટલાજ માટે તે જાતીય ધર્મતરીકેનું અચળ સ્થાન હજી પણ ભોગવી રહ્યો છે કોઈ પણ વિજાતીય અસંપૂર્ણ ધર્મ તેના ઉપર હુમલો કરીને હજીસુધી ફાવી ગયો નથી આજકાલ જેઓ ધર્મસંસ્કાર અર્થે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેઓએ આ એક વાતનું નિરંતર સ્મરણ રાખવું જોઈએ કે ઈશ્વર જેવી રીતે સત્‌રૂપ છે, જેવી રીતે ચિત્‌રૂપ છે તેવીજ રીતે આનંદસ્વરૂપ પણ છે માટે જ્યાંસુધી ચિત્તરંજિનીવૃત્તિઓના અનુશીલનની વિધિ તથા ઉપાય દર્શાવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી સંસ્કાર પામેલો ધર્મ પણ કદાપિ સ્થાયીરૂપે ટકી શકે નહિ

શિષ્ય —પરન્તુ પૌરાણિક હિંદુધર્મમાં આનંદનો ભાગ હદ કરતાં વધારે છે, અને તેથી આનંદની યથાયોગ્યતા સચવાઈ નથી, એ સંબંધે આપનો શું અભિપ્રાય છે?

ગુરુ—એ વાત સત્ય છે હિંદુધર્મમાં અનેક જાળાં-ઝાંખરાં બાઝી ગયાં છે

માટે અને દુઃખમાત્રની આત્યંતિકી નિવૃત્તિને માટે તો કર્મ ઉપાસનાદિ સાધનો કહેલાં છે સાધન એજ સાધ્ય નથી, મુંબઈની ટીકીટ લઈ રેલ્વેના ડબામાં બેઠા, તે ડબોજ મુંબઈ નથી કે તેમાં મુંબઈનો અનુભવ થાય એમાં તો હિંદુ ઘરમાં સુખ સગવડ હશે તેટલાં પણ નહિ મળતાં કેટલુંક કષ્ટ પણ વેઠવું પડશે, અને મુંબઈ તો તે સમયે માત્ર ઉદ્દેશમાં સમાયેલું રહીને તેનો સાક્ષાત્કાર તો એ પ્રયત્નની છેવટે-ફળ, જેમ રોપવાનો આંબાનાં થડ, ડાળ, પાંદડાં, વગેરેમાં કેરીનો સ્વાદ નજ હોય, પણ ઉત્તરી તુરાશજ હોય એ બધાથી આગળ વધી ડાળની છેવટે પહોચવાથીજ કેરી અને તેનો ઉમદા સ્વાદ મેળવી શકાય આવી રીતે વિચાર કરવાથી સમજાશે કે ઉપનિષદ્ ઉપદેશેલા ધર્મમાં આનંદનો અભાવ નથી પણ આનંદ તો (કેવળ આનંદજ નહિ પણ અનંત પ્રકારની અનુપમ અતુલ્ય મહત્તાઓ) તેના ઉદ્દેશમાં અને ફળમાં રહેલોજ છે, અને એ સચ્ચિદાનંદને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપદેશથીજ ગીતા ઉપનિષદ્ ભરપૂર છે બાહ્ય પદાર્થોદ્વારા મેળવી શકાતા આભાસમાત્ર વિષયાનંદ કે જેની ઈચ્છાવાળાનો બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકારજ નથી એમ એ વિદ્યાના ગ્રંથો પ્રથમથીજ કહી દે છે તેમાં-ગીતા ઉપનિષદાદિમાં વિષયાનંદનું શિક્ષણ કે વ્યવસ્થા ન હોય એ તો સ્વાભાવિકજ છે

સંપાદક.

એ હું કબુલ કરું છું, અને તેને ખપેગી નાખવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે, એમ પણ હું માનું છું. હિંદુધર્મનો યથાર્થ મર્મ જેઓ સમજી શકશે તેઓ ધર્મના આવશ્યક તથા અનાવશ્યક અંશોને પણ બહુ સારી રીતે સમજી શકશે. તેથી તેઓ આવશ્યક અંશોનો સ્વીકાર તથા અનાવશ્યક અંશોનો પરિહાર બહુજ સહેલાઈથી કરી શકશે, એમા શક નથી. આમ નહિ થાય ત્યાંસુધી હિંદુજાતિની ઉન્નતિ થવી અસંભવિત છે. હવે, આપણે આ સ્થળે જે કાંઇ વિચારવાનું છે, તે એજ છે કે જે ઈશ્વર અનંત સૌંદર્યમય હોય તે ઈશ્વર જો સગુણ હોય તો તેનામાં સકળ ગુણોનો સમાવેશ હોય એ તદન સ્વાભાવિક છે. કારણ કે તે સર્વમય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેના સકળ ગુણો પણ અનંત છે જે અનંત હોય તેના ગુણ અંતવાળા કે પરિમાણવાળા હોઈ શકે નહિ મતલબ કે ઈશ્વર અનંત સૌંદર્યવિશિષ્ટ હોવાથી તે મહાન, પવિત્ર, પ્રેમમય, વિચિત્ર છતાં એક, સર્વાંગસંપન્ન તથા નિર્વિકાર પણ છે તેના આ સર્વ ગુણો અમાપ હોવાથી એ સઘળા ગુણોનું સમવાયસ્વરૂપ જે સૌંદર્ય તે પણ અનંત હોવા યોગ્ય છે. આપણી જે વૃત્તિઓદ્વારા સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરી શકીએ તે વૃત્તિઓને જો આપણે યોગ્ય પ્રકારે ન કેળવીએ તો તે સૌંદર્ય કેવી રીતે અનુભવી શકીએ? તેટલાજ માટે હું કહું છું કે જેમ બુદ્ધિ આદિ જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિઓને અને ભક્તિ આદિ કાર્યકારિણીવૃત્તિઓને કેળવવાની, ધર્મપ્રાપ્તિ અર્થે જરૂર છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્તરંજિનીવૃત્તિને પણ કેળવવાની તથા ખીલવવાની જરૂર છે. જ્યાંસુધી પરમાત્માના સૌંદર્યનો સમુચિત અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી તે પરમાત્માપ્રત્યે આપણો સમ્યક્પ્રેમ અથવા સમ્યક્ભક્તિ સ્ફુરી શકે નહિ. આધુનિક વૈષ્ણવધર્મે કૃષ્ણોપાસનાની સાથે વ્રજલીલા–કીર્તનનો સંયોગ કર્યો છે, તેનું કારણ હવે તું સમજી શકશે.

શિષ્યઃ—પણ એ વ્રજલીલાનું ફળ શું સારું આવ્યું છે, એમ આપ કહી શકશો?

ગુરુઃ—જેઓ આ વ્રજલીલાનું યથાર્થ તાત્પર્ય સમજી શક્યા છે, અને જેઓનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું હોય છે, તેમને માટે એ વ્રજલીલાનું પરિણામ બહુ ઉત્તમ થયું છે, એમ કહેવામાં દોષ નથી, પરન્તુ જેઓ અજ્ઞાન હોય, વ્રજલીલાનો યથાર્થ આશય સમજવાને જેઓ અશક્ત હોય, અથવા જેઓની ચિત્તવૃત્તિ મૂળથીજ દૂષિત હોય તેમને માટે એનું પરિણામ ખરાબજ આવે છે. ચિત્તશુદ્ધિ સિવાય, કિંવા જ્ઞાનાર્જની, કાર્યકારિણી અને ચિત્તરંજિની વૃત્તિના ઉચિત અનુશીલન સિવાય કોઈપણ મનુષ્ય યથાર્થ વૈષ્ણવ થઇ શકે નહિ. વૈષ્ણવ ધર્મ અજ્ઞાન અથવા પાપાત્માઓ માટે નથી. જેઓ રાધાકૃષ્ણને ઇન્દ્રિયસુખમાં તલ્લીન માની તેમને ઉપાસે છે, તેઓ યથાર્થ વૈષ્ણવ નથી–પણ પિશાચ છે.

મધ્યમવર્ગના લોકો તો એમજ માને છે કે રાસલીલા એ એક પ્રકારનો અત્યંત

અશ્લીલ અથવા ખરાબ વ્યાપાર છે. અલબત્, વખત જતાં લોકોએ રાસલીલાને એક રીતનો નીચ વ્યાપારજ બનાવી દીધો છે; પરન્તુ ખરું જોઈએ તો મૂળમાં તો તે માત્ર ઈશ્વરોપાસનાનોજ એક પ્રકાર હતો. અનંત સુંદર એવા પરમાત્માના સૌંદર્યની ઉપાસના સિવાય અને ચિત્તરંજિની વૃત્તિને ઈશ્વરાભિમુખી કરવા સિવાય એ રાસલીલાનો અન્ય એક ઉદ્દેશ નથી.

શિષ્ય:—હવે, એ ચિત્તરંજિની વૃત્તિના અનુશીલનસંબંધે કાંઈક ઉપદેશ આપો.

ગુરુ—જગતના સૌંદર્ય તરફ ચિત્તને આકર્ષવું અને જોડવું, એજ ચિત્તરંજિની વૃત્તિને કેળવવાનું પ્રધાન સાધન છે. જગત્ સૌંદર્યમય છે, બાહ્ય પ્રકૃતિ જેમ સૌંદર્યમય છે તેવીજ રીતે આન્તરપ્રકૃતિ પણ સૌંદર્યમય છે. બાહ્ય પ્રકૃતિ ચિત્તને બહુજ સહેલાઈથી આકર્ષી શકે છે. એ આકર્ષણને વશીભૂત થઈ સૌંદર્યગ્રાહી વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં (તે વૃત્તિઓને જગાડવા અને ખીલવવામાં) નિત્ય તત્પર રહેવું. એ વૃત્તિઓ જેમ જેમ વિકાસ પામતી જશે તેમ તેમ આંતરપ્રકૃતિના સૌંદર્યનો પણ અનુભવ થવા લાગશે, એટલુંજ નહિ પણ જગદીશ્વરના અનંત સૌંદર્યનો આભાસ સુદ્ધાં આવશે. સૌંદર્ય આદિકી વૃત્તિઓનો એક એવો સ્વભાવ છે કે તે-દ્વારા પ્રીતિ, દયા અને ભક્તિ આદિ શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ પણ સાથે સાથે જાગૃત તથા પરિપુષ્ટ થયા વિના રહેતી નથી. છતાં એક વાતમાં બહુ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. ચિત્તરંજિની વૃત્તિઓના અનુચિત અનુશીલન તથા સ્ફૂર્તિથી અન્ય કેટલીક કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ દુર્બળ થઈ જાય છે એટલા માટે ઘણાખરા મનુષ્યોનો એવો દૃઢ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો છે કે કવિઓ વિગેરે કાવ્યો સિવાય અન્ય વિષયોમાં છેક નિરુપયોગી જેવા થઈ જાય છે. એક રીતે આ વાત સત્ય પણ છે, જેઓ ચિત્તરંજિનીવૃત્તિનું અયોગ્ય અનુશીલન કરે છે, અને અન્ય વૃત્તિઓ સાથે તેના ન્યાયોચિત કિંવા સામંજસ્ય સાચવવાની કાળજી રાખતા નથી, અથવા "હું પ્રતિભાશાળી હોવાથી કવિતા લખવા સિવાય બીજું કામ મારાથી કરાયજ નહિ." એમ માની જેઓ વૃથા ગર્વથી ફુલી જાય છે, તેઓ સંસારમાં પ્રાયઃ નિરુપયોગી થઈ પડે છે, એ વાત સત્ય છે. પરંતુ જે શ્રેષ્ઠ કવિઓ પોતાની અન્ય વૃત્તિઓ કેળવવાની સાથે સાથે ચિત્તરંજિનીવૃત્તિને પણ કેળવતા રહે છે તેઓ તો નિરુપયોગી થવાને બદલે સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં પણ અધિક કુશળતા દાખવી શકે છે. યૂરોપના કવિઓ-શેક્સપીઅર, મિલ્ટન, ડેંટે, ગેટે વિગેરે શ્રેષ્ઠ મહાત્માઓ સંસારવ્યવહારમાં પણ અતિ નિપુણ હતા, એમ કહેવાય છે. શેલ્ડામે કારભારનું તંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું હતું, તે શું વ્યવહારદક્ષતા સિવાય? લોર્ડ ટેનીસનની કીર્તિ પણ શું સિદ્ધ કરે છે? ચાર્લ્સ કીન્સ વિગેરેનાં જીવનચરિત્રો પણ એની એજ વાત કહે છે.

શિષ્ય—કેવળ નૈસર્ગિક સૌંદર્યપ્રત્યે ચિત્તને સંયુક્ત કરવાથી, ચિત્તરંજિની

વૃત્તિઓની શું સમુચિત સ્ફુર્તિ થઇ શકે ?

ગુરુ —એ વિષયમાં તો મનુષ્યોજ મનુષ્યોને ઉત્તમ સહાય આપી શકે છે. શિલ્પવિદ્યા ચિત્રવિદ્યા, સંગીતવિદ્યા, તથા નૃત્યવિદ્યા વિગેરે વિદ્યાઓ મનુષ્યદ્વારાજ ઉદ્ભવી છે, અને તે વિદ્યાઓ ચિત્તરંજિનીવૃત્તિને કેળવવામાં અમૂલ્ય સહાય આપી શકે છે. ઉક્ત વિદ્યાઓના અભ્યાસથી બાહ્ય સૌંદર્યનો અનુભવ કરવાની શક્તિ ખાસ કરીને સતેજ થયા વિના રહેતી નથી વસ્તુત. કાવ્ય એ એક અતિઉપયોગી સાધન છે. કાવ્યથી ચિત્ત વિશુદ્ધ થાય છે, અને હૃદય આંતર પ્રકૃતિના સૌંદર્યમાં રસ લેતા શીખે છે. કવિને ધર્મનો પ્રધાન સહાયક લેખવામાં આવ્યો છે, તે પણ એટલાજ માટે મનુષ્યત્વની ખીલવણી માટે વિજ્ઞાન અથવા ધર્મોપદેશ જેટલો જરૂરનો છે, તેટલુંજ કાવ્ય પણ જરૂરનું છે. જેઓ ઉક્ત ત્રણ વસ્તુઓમાંની એક વસ્તુ ઉપર દર કરતાં વધારે ભાર મૂકી દે છે તેઓજ મનુષ્યત્વ અથવા ધર્મનો યથાર્થ લહાવો લઇ શકતા નથી.

શિષ્યઃ—પરંતુ કાવ્યમાં તો કેટલાક કુવાક્યો પણ હોય છે.

ગુરુ —ખરી વાત, પણ એથી કરીને તેનો ત્યાગ કરવો, તેના કરતાં વિશેષ સાવચેતીપૂર્વક કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવો એજ હિતકારક છે. જેઓ કુકાવ્યો રચી જન સમાજની વૃત્તિને કલુષિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય તેઓ ચોર અને લુટારાઓની પેઠે મનુષ્યજાતિના શત્રુઓ છે એમ ગણી એવા કુકવિઓને પણ શિક્ષા કરવી જોઇએ.

अध्याय २८ मो–उपसंहार

ગુરુ—અનુશીલનસંબંધી મારું વક્તવ્ય હવે સમાપ્ત થાય છે મારે જે કાંઇ કહેવા યોગ્ય હતું તે સર્વે કહી ચૂક્યો છું. એમાં કેટલીક વાતો અપૂર્ણ તેમજ અસ્પષ્ટ રહી ગઇ હશે, તોપણ મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે એ વિષય ચર્ચ્યો છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી જો પ્રત્યેક વાતનો નિર્ણય કરવા બેસીએ તો મૂળ વાતનો કોઇ દિવસે ઉકેલ આવે નહિ એટલા માટે ન છૂટકે કેટલીક વાતો અસ્પષ્ટ તથા અપૂર્ણ રાખીને આગળ ચાલવાની મને જરૂર પડી છે હું આશા રાખું છું કે અત્યાર સુધીમાં મેં જે કાંઇ કહ્યું છે તે સર્વ તું યથાયોગ્ય રીતે સમજી શક્યો હોઇશ, અને જે વાત બરાબર સમજવામાં આવી ન હોય તે સમજવાનો પ્રયત્ન ભવિષ્યમાં ચાલુ રાખીશ. મને વિશ્વાસ છે કે એમ કરવાથી કાળક્રમે તે વાત તારા સમજવામાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ. ખાસ કરીને સ્થૂલ વાતો તો તારા સમજવામાં બરાબર આવી ગઇજ હશે.

શિષ્યઃ—કેટલીક મર્મકથાઓ સંક્ષિપ્તમાં બોલી જઉ છું, તે કૃપા કરીને એકવાર

સાંભળી જાઓ:–

(૧) મનુષ્યમાં કેટલીક શક્તિઓ હોય છે, તેને આપે "વૃત્તિ" એવું નામ આપ્યું તે વૃત્તિઓનું અનુશીલન–એટલે કે તેની જાગૃતિ, અનુકરણ અને ઉન્નતિ કરીને તે શક્તિઓ અથવા વૃત્તિઓને ચરિતાર્થ કરવી તેજ મનુષ્યત્વ, એમ આપ સિદ્ધ કરી ગયા છો.

(૨) મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ એજ ધર્મ છે.

(૩) તે અનુશીલનની સીમા; અને વૃત્તિઓનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય સાચવવું જોઇએ.

(૪) વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય તથા સ્ફુરણ એજ સુખ.

(૫) સમસ્ત વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન કરી, તેને ઇશ્વરમુખી કરવી જોઇએ, અને વૃત્તિઓને ઇશ્વરમુખી કરવી એજ યથાર્થ અનુશીલન છે. એ અવસ્થાને ભક્તિ પણ કહી શકાય.

(૬) ઇશ્વર સર્વ ભૂતમાત્રમાં છે, એટલા માટે સર્વ પ્રાણીપદાર્થ પ્રત્યે ભક્તિ તથા પ્રીતિ રાખવી એ અત્યાવશ્યક છે. ભૂતમાત્રપ્રત્યે ભક્તિભાવ ન જન્મે ત્યાં સુધી ઇશ્વરપ્રતિ પણ ભક્તિભાવ ઉદ્‌ભવે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યત્વ તથા ધર્મ પણ અપૂર્ણજ રહી જાય.

(૭) આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ, સ્વદેશપ્રીતિ, પશુપ્રીતિ તથા દયા એ સર્વ પ્રીતિની અંદર સમાવેશ પામે છે. તેમાં પણ મનુષ્યની અવસ્થાનો વિચાર કરતાં સ્વદેશપ્રીતિ એ સર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, એમ કહી શકાય. બસ, આપના કથનનો એટલો સ્થૂળ મર્મ મારા હૃદયમાં સુવર્ણાક્ષરે કોતરાઇ ગયો છે.

ગુરુ:—પણ શારીરિક વૃત્તિ, જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ, કાર્યકારિણી વૃત્તિ તથા ચિત્તરંજિની વૃત્તિ વિગેરેનું તો તેં નામ પણ ન લીધું !

શિષ્ય:—એની કાંઇ જરૂર નથી. અનુશીલનતત્ત્વના સ્થૂલમર્મનું વર્ણન કરતાં એવા વિભાગો પાડવા અનાવશ્યક છે. હવે હું બરાબર જોઇ શકું છું કે કેવળ મને સમજાવવા માટેજ આપે એવા વિભાગો પાડયા હતા.

ગુરુ:—હવે તું અનુશીલનતત્ત્વ સમજ્યો છે. તારી ઇશ્વરભક્તિ દઢ થાય તથા તારો સ્વદેશપ્રેમ સવિશેષ પવિત્ર થાય એવી મારી આશિષ છે.



અનુશીલન અથવા તત્ત્વની સાથે જાતિભેદ અને કર્મનો સંબંધ

આપણે આપણી તમામ વૃત્તિઓદ્વારા શું કરીએ છીએ ? કેટલીક વૃત્તિઓ વડે કેટલાંક કર્મ કરીએ છીએ, અને કેટલીક વૃત્તિઓવડે કેટલુંક જાણીએ છીએ, મનુ-

ષ્યના જીવનમાં વૃત્તિ માત્રનું કર્મ અને જ્ઞાન સિવાય બીજું પરિણામ અથવા ફલ નથી, એટલા માટેજ જ્ઞાન અને કર્મ મનુષ્યોનો સ્વધર્મ છે. જો સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાની સમગ્ર વૃત્તિઓને વિહિત માર્ગમાં અભ્યાસવાળી કરે તો જ્ઞાન અને કર્મ બંને સર્વ મનુષ્યોના સ્વભાવરૂપજ થઇ જાય; પરંતુ મનુષ્યસમાજની અપરિપક્વ દશામાં સાધારણ રીતે તેમ બનવું સંભવતું નથી. કેટલાક કેવળ જ્ઞાનનેજ પ્રધાન ગણી સ્વધર્મરૂપ માને છે, અને કેટલાક કેવળ કર્મનેજ પ્રધાન ગણી સ્વધર્મરૂપે સ્વીકારે છે.

જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર છે. સમસ્ત જગત્ બ્રહ્મમાં છે, એટલા માટેજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી એ જેમનો સ્વધર્મ છે, તેમને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ શબ્દ બ્રહ્મન્ શબ્દમાંથી થયેલો છે.

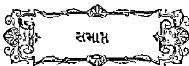
કર્મને ચાર શ્રેણીમાં વિભક્ત કરી શકાય, પરંતુ તે સમજવા પૂર્વે કર્મના વિષયને સારી રીતે જાણી લેવો જોઇએ. જગત્‌માં આંતરિક વિષય અને બાહ્ય વિષય એમ બે પ્રકારના વિષય છે. અંતર્વિષયને કર્મો વિષય કરી શકે નહિ. બાહ્ય વિષયજ કર્મોનો વિષય છે. તે બાહ્ય વિષયોમાંના કેટલાક સર્વભોગ્ય છે. મનુષ્યોના કર્મ મનુષ્યોના ભોગ્ય વિષયનેજ આશ્રય કરી શકે છે. તે આશ્રય ચાર પ્રકારનો છે. (૧) ઉત્પન્ન કરવું અથવા બનાવવું, (૨) યોજના કરવી અથવા સંગ્રહ કરવો; (૩) રક્ષા કરવી, અને (૪) સેવા કરવી.

(૧) એમાં જેઓ ઉત્પન્ન કરે તેઓ કૃષિધર્મી ખેડુત, (૨) જેઓ સંયોજન અથવા સંગ્રહ કરે તેઓ શિલ્પી અથવા વ્યાપારી, (૩) જેઓ રક્ષા કરે તેઓ યુદ્ધધર્મી અને જેઓ સેવા ચાકરી કરે તે સેવાધર્મી (૪) જ્યારે જ્ઞાનધર્મવાળા, યુદ્ધધર્મવાળા અને વાણિજ્ય અથવા કૃષિધર્મવાળાઓને પોતપોતાનાં કાર્યો એટલાં વધી પડે, કે જેથી તેઓ પોતાના દેહવ્યવહાર આદિ અગત્યનાં કાર્યોને ન પહોચી વળે, ત્યારે કેટલાક લોકો તેમની સેવામાં નિયુક્ત થાય છે તેમને શૂદ્ર કહે છે આમ હોવાથીજ (૧) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અથવા લોકશિક્ષણ, (૨) યુદ્ધ અથવા સમાજ રક્ષણ, (૩) શિલ્પ અથવા વ્યાપાર, (૪) ઉત્પાદન અથવા ખેતી અને (૫) પરિચર્યા-સેવા. આ પાંચ પ્રકારનાં કર્મો છે. હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં એમાની પહેલી બાબત તે બ્રાહ્મણના સ્વધર્મરૂપ કહી છે. બીજી બાબતને ક્ષત્રીયના સ્વધર્મરૂપ, ત્રીજી અને ચોથી બાબતને વૈશ્યના સ્વધર્મરૂપ અને ચોથી બાબતને શૂદ્રના સ્વધર્મરૂપ કરેલી છે.

ભગવદ્‌ગીતાની ટીકામાં મે જે લખ્યું છે, તેમાથી આ કેટલીક વિગત લીધેલી છે. અહિં એ સ્મરણમાં રાખવું અગત્યનું છે, કે સર્વ પ્રકારનાં કર્માનુષ્ઠાન માટે અભ્યાસનો ઉપયોગ કરવો જરૂરનો છે. જેનો જે સ્વધર્મ છે, તેને અનુસરતો અભ્યાસ કર્યા વિના તેનાથી તે સ્વધર્મનું સારી રીતે પાલન થઇ શકતું નથી.

સ્વધર્મને અનુસરતો અભ્યાસ જોઈએ, એમ કહેવાનો અર્થ એ છે, કે સ્વધર્મની આવશ્યકતાને અનુસરીને તેજ કર્મનો અથવા વૃત્તિનો અમુક સમય સુધી વિશેષ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

યોગ્યતાની રક્ષાદ્વારા અમુક કર્મ અથવા વૃત્તિનો વિશેષ અભ્યાસ શી રીતે થઈ શકે તે મારા લખેલા 'શિક્ષાતત્ત્વ' માં આવી ગયેલું છે એથી આ ગ્રંથમાં તે વિષયના વિશેષ અભ્યાસની વાત લખવામાં આવી નથી. મેં આ ગ્રંથમાં સાધારણ અભ્યાસનીજ વાત કહી છે; કેમકે તેનોજ ધર્મતત્ત્વમાં સમાવેશ થઇ શકે એમ છે. વિશેષ અભ્યાસની વાત કહી નથી; કેમકે તે શિક્ષાતત્ત્વનો વિષય છે. બનેમાં કાંઇ પણ વિરોધ નથી, અને હોઈ પણ ન શકે; એટલું મારે અહિં કહેવું અગત્યનું છે.



સંતમહાત્માઓની બોધપ્રદ વાણી, તથા મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં
ઉત્તમ જીવનચરિત્ર સ્વલ્પ મૂલ્યે આપવાની યોજના

વિવિધ ગ્રંથમાળા-નવીન વર્ગ

આ વર્ગમાં દરવર્ષે સંતમહાત્માઓ ઇ૦ની બોધપ્રદ વાણીનાં, તથા ઉત્તમજીવન ચરિત્રનાં૫×૯ ના કદનાં રૂ૫૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો માત્ર રૂ ૪)માં—અને પાકાં પૂંઠાં સાથે રૂ. ૫) માં મળશે. પો૦ માફ.

આ વિભાગ સવત ૧૯૮૧થી શરૂ થયે તેનાદ્વારા નીચે જણાવેલાંમાંથી તેમજ બીજા નક્કી થશે તે તે પુસ્તકો નીકળશે.

જીવનચરિત્રો:—સુપ્રસિદ્ધ સ્વામી ભાસ્કરાનંદ સરસ્વતી, મહાન ગૌરાંગનું વિસ્તૃત ચરિત્ર, મુસલમાન મહાત્માઓના બોધપ્રદ વૃત્તાંત, જગપ્રસિદ્ધ ઉદારાત્મા કારનેગી.

સંત મહાત્માઓની વાણી—આ વાણીનાં પુસ્તકોમાં નીચે જણાવેલા તેમજ બીજા અનેક સંત મહાત્માઓના ધોળ, ભજન, ગરબી, છપ્પા, મહિના, સાખીઓ, રેખતા, આખ્યાન વગેરે નીકળશે. જેમ કે પ્રીતમ, ભોજો, ધીરો, નરસિંહ, મીરાંબાઈ, નીરાંત, બાપુ, નિષ્કુળાનંદ,રવીદાસ,ભાણુદાસ,દયાળભાત, ગોપાળ, મુકીંયો, મોરાર, સાલદાસ, નરહરિ, શામળ, ગિરધર, દયારામ, વગેરે. વળી આગળ જતાં દલપતરામ, કેશવ, કલાપિ, મણિલાલ, નાનાલાલ, કાન્ત, ભોળાનાથ, ખબરદાર, મૈથિલિશરણ, નૃસિંહાચાર્ય, ઇ૦ વર્તમાન કવિયુગના હિન્દી તથા ગુજરાતી કવિઓની કવિતાઓ પણ ચુંટી કઢાડીને અપાશે. અખાની વાણી તો નીકળી છેજ.

બંને વર્ગમાં ગ્રાહક થવાથી ખાસ લાભ

જેઓ વિવિધ ગ્રંથમાળાના ચાલુ વિભાગમાં ગ્રાહક હોવા (અથવા થવા) ઉપરાંત નવીન વિભાગમાં પણ ગ્રાહક થશે, તેમની પાસેથી રૂ. ૧) કમી એટલે કે રૂ.૮ ને બદલે ૭ અને પાકાં પૂંઠાં સાથે ૧૦ ને બદલે ૯ લેવાશે. પો. માફ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઇ

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફના

उत्तम अने सस्ता ग्रंथो

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદ ઇંચ	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ	૯૫૦	૫॥×૮	૨॥	૦॥
નર્મતરંગ મિત્રચરિત્ર સાથે	૨૫૬	૫॥×૮	૦।	૦)=
અખાની વાણી	૫૦૦	૫×૮	૧॥	૦।=
શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ મોટા બે ભાગમાં	૧૪૦૦	૬॥×૧૦	૬)	૧=
મહાભારતના આદિ અને સભાપર્વ	૬૦૦		૨)	૦।=
શ્રીદાસબોધ—નવી આવૃત્તિ	૬૨૦	૫॥×૮	૨॥	૦।=
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા—નવી આવૃત્તિ	૭૦૦	૫॥×૮॥	૨	૦
શ્રીમદ્ભાગવત—ઉત્તમ ભાષાંતર	૭૦૦	૮×૧૧	૫)	૧)
શ્રીનામ અમૃત અને [illegible]	૬૫૦	૫×૮	૨	૦।=
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ લો. ભા. ૧થી ૫	૫૦૦	૫×૮	૨)	૦।=
ગ્રંથ ૨ જો ભા ૬ થી ૮	નવી આવૃત્તિ સત્વર પ્રસિદ્ધ થશે			
ગ્રંથ ૩ જો ભા ૧૦ ૧૧	૫૦૦	૫॥×૮	૨)	૦।=
ગ્રંથ ૪ થો ભા ૧૨ ૧૪	નવા નામ પછી છપાશે			
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથાવલી ભા. ૧-૨-૩	૫૭૫		૨	૦।=
ગ્રંથ ૨ જો ભા ૪-૫	૬૦૦		૨।	૦=
ભાગ ૬ ૭-૮ નોખા નોખા	૧૦૦૦	૫×૬॥।	૩	૦।=
” ભા ૯ મો—[illegible] ચરિત્ર	૪૦		૨॥	૦
ભાગ ૧૦ મો રાજયોગ	૩૦૦		૧।	૦)
શ્રીભજનસંગ્રહ—નવી આવૃત્તિ	૨૦૦	૫×૮	૦॥=	૦)=

ઉત્સાહ અને ચેતના પ્રેરક પુસ્તકો

આગળ વધ	૫૮૪	૫×૬॥।	૧)	૦)=
[illegible]ના ગુણો	૬૨૦		૧॥	૦।
શુભ સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ	૫૫૨		૧)=	૦)=
પ્રભુમય જીવન	૨૧૬		૦	૦)=
[illegible] ધર્મતત્ત્વ તથા ચરિત્ર સાથે	૫૦૦	૫॥×૮	૧॥।	૦।=

વૈદક સંબંધી ઉપયોગી પુસ્તકો

આર્યભિષક અથવા હિંદનો વૈદરાજ	૧૦૦૦	૫॥×૮॥	૪)	૦=
આરોગ્યવિધિ સામાન્યજ્ઞાન—[illegible]	૧૪૦	૫×૬॥।	૦।	૦)-

हवे पछी बहार पडनारा ग्रंथो

નીચલાઓમાં ઘણાખરા ગ્રંથો ચાલુ તેમજ આવતા—૧૯૮૧ના વર્ષમાં વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા તેમજ છુટક નીકળશે અને તરતમાં લેનારને કિફાયતે મળશે.

ધર્મતીર્થ—ભાગ ૧૨ થી ૧૪	સંતવાણીસંગ્રહ—અનેક ભાગોમાં
મહાન અકબર	તુલસીકૃત રામાયણ—મૂળ તથા ટીકા.
પઢિયારનાં સ્વર્ગના પુસ્તકો	રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ—બીજો ભાગ.
ટુંકી વાતોના નહિ મળતા ભાગો	યોગવાસિષ્ઠ બીજો ભાગ—નવી આવૃત્તિ.
ભારતના સંતપુરુષો	ભાગવતી ભાગ ૪—નવી આવૃત્તિ
શ્રીગૌરાંગ મહાપ્રભુનું મોટું ચરિત્ર	મહાભારતનાં અઢારે પર્વ.

संपूर्ण महाभारत

આ ગ્રંથ છપાવવાની યોજના અગાઉ આ સંસ્થાએ પડતી મૂકી તે પાછી નવેમ્બરથી શરૂ કરવાની તૈયારી ચાલે છે ઈશ્વરેચ્છા તો આવતા વર્ષમાં તેની યોજના રજુ કરાશે ને જનતા સુધી એકાદ વરસમાંજ આખો ગ્રંથ રૂ ૨૫)માં બહાર પડી જ

પુસ્તકો મંગાવનારને ખાસ સૂચના

૧—પોસ્ટેજ ઉપરાંત રજીસ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ પણ રૂ ૧૦ સુધીનું રૂ ૦| જાદુ લાગે છે. ૨—મુંબઈમાં પણ બહારગામનીજ (અમદાવાદથી સહેજ વધુ) કિંમત લેવાતી હોવાથી બહારથી મગાવનારે અમદાવાદજ લખવું. ૩—મગાવેલામાંથી જે પુસ્તક ન આવે તે ખલાસ સમજવું. ૪—રૂ ૧) થી ઓછાનાં પુસ્તકાદિ જોઇયે તો વી. પી. થી ન મગાવતાં આ કે ટીકીટોજ મોકલવી. ૫—પુરૂં મૂલ્ય તથા વધારાના પૈસા સ૦ બહારના અગાઉથીજ મોકલીને ઓછે રૂ. ના સામટાં પુસ્તકાદિ રેલરસ્તે મંગાવનારને ખર્ચ ઓછું આવે છે. ૬—રૂ ૨૫) ના વધુનાં પુસ્તકાદિ લેનારી પેઢીને માટે છે, તથા કમીશન પણ મળશે. ૭—બહારના પુસ્તકો લાવીને મોકલાશે નહિ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં—ભદ્રદરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.
મુંબઇમાં—કાળબાદેવી રોડ, હનુમાન ગલીને નાકે કાળબાદેવીના મંદિર સામે.

આસો વદી ૧૨ સં૦ ૧૯૮૦